

JÜRGEN HABERMAS

A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása

Századvég Könyvtár

Százdveg könyvtár

Szociológia

Sorozatszerkesztő

Wessely Anna
Csontos László

JÜRGEN HABERMAS

A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása

**Vizsgálódások a polgári
társadalom egy kategóriájával
kapcsolatban**

Századvég • Gondolat
Budapest, 1993

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ (1990)

Az új kiadásnak külsődleges oka van. A Luchterhand Verlag eladása, mely kiadó köszönetet érdemlő módon támogatta első könyveim megjelenését, kiadóváltást tett szükségessé.

Csaknem harminc év után a könyv első újraolvasásakor minél erősebb kísértést éreztem a változtatásokra, húzásokra és kiegészítésekre, annál világosabban tudatára ébredtem egy ilyen eljárás lehetetlenségének: már az első beavatkozás arra kényszerített volna, hogy megmagyarázzam, miért nem fogalmazom újra az egész könyvet. Ez azonban meghaladná egy olyan szerző erejét, aki időközben más dolgok felé fordult, s nem tartott lépést a szerteágazó szakirodalommal. A vizsgálat már annak idején is több tudományág alig behatárolható mennyiségű eredményének szintéziséből jött létre.

Azt, hogy az elfogyott 17. kiadás változatlan újraközlése mellett döntöttem, két ok igazolhatja. Egyrészt az állandó kereslet egy olyan kiadvány iránt, mely a különböző egyetemi évfolyamokon egyfajta tankönyvvé vált; másrészt az az időszerűség, melyet a nyilvánosság szerkezetváltozásának szemünk láttára kölcsönzött a Közép- és Kelet-Európában zajló pótló (utolérő) forradalom.¹ E témának – és perspektivikus tárgyalásának – aktualitását jelzi a könyv egyesült államokbeli fogadtatása is, ahol egy angol fordítás² csak az elmúlt évben jelent meg.³

¹ J. Habermas: *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main, 1990. (A könyv részletét magyarul lásd J. Habermas: Pótló forradalom és a baloldali revízió szükséglete. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1991. 1–2.)

² *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press, Boston, 1989.

³ Ebből az alkalomból 1989 szeptemberében Chappel Hillben, az Észak-carolinai Egyetemen izgalmas és számomra rendkívül tanulságos konferencia zajlott le, amelyen szociológusok, politológusok és filozófusok mellett történészek, irodalomtudósok, kommunikációkutatók és antropológusok is részt vettek. A résztvevők gondolatébresztő hozzászólásait ezúton is köszönöm.

Szeretném megragadni az új kiadás nyújtotta alkalmat, hogy kommentárokkal éljek, melyek az emberöltőnyi távolságot nem annyira áthidalni, mint inkább megértetni hivatottak. A könyv keletkezésének ideje, az ötvenes évek vége s a hatvanas évek eleje óta közismerten megváltoztak a kutatások és az elméleti kérdésfeltevések; a vége felé járó Adenauer-rezsim napjai óta megváltozott a kortörténeti tapasztalati horizont tudományon kívüli kontextusa, amelyből a társadalomtudományi munkák a maguk perspektíváját is merítik; végül megváltozott saját elmé-
letem is, persze nem igazán alapvonásaiban, de komplexitásá-
nak fokát tekintve. Miután az idevágó témakörökről megsze-
reztem az első, bizonyára csak felületes benyomásokat, szeret-
ném legalább illusztratív – s további tanulmányok ösztönzése
céljából – felidézni az említett változásokat. Ennek során köve-
tem a könyv felépítését, amennyiben először kitérek a polgári
nyilvánosság történeti keletkezésére és alaprajzára (I–III. feje-
zet), majd a nyilvánosság szerkezetváltozására, mégpedig ab-
ból a két szempontból, melyet a jóléti államba való átalakulás,
valamint a kommunikációs struktúráknak a tömegkommuni-
kációs eszközök által történő változása jelent (V. és VI. fejezet).
Ezt követően tárgyalom a kifejtés elméleti perspektíváját s an-
nak normatív implikációit (IV. és VII. fejezet); mindeközben
főként az érdekel, hogy mit tud hozzátenni ez a tanulmány a
demokráciaelmélet ma újra releváns kérdéseéhez. Ez volt
ugyanis a könyv befogadásának legfőbb szempontja, nem
annyira az első megjelenéskor, de minden bizonnyal a diáklá-
zadás, valamint az általa kiváltott neokonzervatív reakció
összefüggésében. Ennek során időnként balról és jobbról egya-
ránt polemikusan dolgozták föl a művet.⁴

⁴ W. Jaeger: *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas*. Stuttgart, 1973. A recenziókkal kapcsolatban vö. R. Görtzen: *J. Habermas: Eine Bibliographie seiner Schriften und der Sekundärliteratur 1952–1981*. Frankfurt am Main, 1981. 24. és köv. l.

1. Amint az az első kiadás előszavából is kiderül, elsődlegesen az volt a célom, hogy a polgári nyilvánosság ideáltípusát a XVIII. és a korai XIX. századi angol, francia és német fejlődés történeti összefüggéseiből kibontsam. Egy korszakspecifikus fogalom kidolgozása megköveteli a jellemző ismérvek stilizáló kiemelését a sokkalta összetettebb társadalmi valóságból. Mint minden szociológiai általánosítás esetében, a történelmi trendek és példák kiválasztása, statisztikai relevanciája és súlyozása problémát jelent, s főként akkor rejt magában nagy kockázatot, ha valaki nem a forrásokhoz nyúl vissza, mint a történész, hanem inkább a szekunder irodalomra támaszkodik. A történészek joggal vetettek a szememre bizonyos „empirikus hiányságokat”. Némi megnyugtatót jelent számomra Geoffrey Eley barátságos megítélése, aki az említett konferencián alapos és részletesen indokolt hozzászólásában megállapítja: „On rereading the book... it is striking to see how securely and even imaginatively the argument is historically grounded, given the thinness of the literature available at the time.” (Újraolvasva a könyvet... meglepően láttni, hogy az érvelés mennyire biztosan, sőt képzeletgazdagon megalapozott történetileg, tekintettel az akkor hozzáférhető irodalom szűkösségére.)⁵

H. U. Wehler széles körű irodalomra támaszkodó, összefoglaló leírása igazolja elemzésem alapvonásait. Németországban a XVIII. század végéig kialakult egy „kicsiny, de kritikusan vitatkozó nyilvánosság”.⁶ Mindenekelőtt városi polgárokból és más polgári elemekből létrejön a tudósok köztársaságán túl nyúló, általános olvasóközönség, amely immár nemcsak néhány standard művet olvas el újra meg újra intenzíven, hanem olvasási szokásaiban az állandó új megjelenésekhez igazodik, ezzel pedig mintegy a magánszféra közepéből kiindulva megteremtődik a nyilvános kommunikáció viszonylag sűrű hálója. Az olvasók ugrásszerűen megnövekedett számának megfelelően

⁵ G. Eley: *Nations, Publics and Political Cultures. Placing Habermas in the Nineteenth Century*. Kézirat, 1989.

⁶ H. U. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. I. köt., München, 1987. 303–331. l.

jelentősen bővül a könyvek, folyóiratok és újságok termelése, megszorodnak az írók, kiadók és könyvkereskedések, s főként az olvasótársaságok kölcsönkönyvtárakat és olvasóhelyiségeket állítanak föl egy új olvasási kultúra társadalmi csomópontjaiként. Időközben elismerést nyert a kései német felvilágosodásban létrejött egyesületi élet fontossága is; ennek perspektivikus jelentősége inkább szervezeti formái, mint manifeszt funkciói révén teremtődött meg.⁷ A felvilágosító társaságok, művelődési egyletek, szabadkőműves titkos szövetségek és illuminátus körök olyan társulások voltak, amelyek alapító tagjaik szabad, tehát privát döntése folytán alakultak meg, tagjaik önkéntesekből toborzódtak, s a szervezeten belül egalitárius érintkezési formákat, vitaszabadságot, többségi döntéseket stb. honosítottak meg. Ezekben a bizonyára még polgárian exkluzív összetételű társaságokban be lehetett gyakorolni egy jövendő társadalom politikaiegyenlőség-normáit.⁸

A francia forradalom aztán azt a hatást váltotta ki, hogy az eleinte irodalmi és művészetkritikai meghatározottságú nyilvánosság a politizálódás irányába mozdult el. Ez nemcsak Franciaországra⁹, hanem Németországra is érvényes. A XIX. század közepéig a „társadalmi élet politizálódása”, a véleményalkotó sajtó fellendülése, a cenzúra ellen és a véleményszabadságért folytatott harc a nyilvános kommunikáció kiterjedő hálójának funkcióváltozását jelzi.¹⁰ A cenzúrapolitika, amellyel a Német Szövetség államai a politikai nyilvánosság 1848-ig halogatott intézményesülése ellen védekeznek, csak még biztosabban vonja be az irodalmat és a kritikát a politizálódás örvényébe. Peter U. Hohendahl az én nyilvánosságkonceptiómat használja fel, hogy e folyamatot részleteiben nyomon kövesse; mindenesetre ő már az 1848-as forradalom bukásában látja a korai liberális nyilvánosság kezdődő szerkezetváltozásának cezúráját.¹¹

⁷ R. v. Dülmen: *Die Gesellschaft der Aufklärer*. Frankfurt am Main, 1986.

⁸ K. Eder: *Geschichte als Lernprozess?* Frankfurt am Main, 1985. 123. és köv. l.

⁹ Vö. Étienne François, Jack Censer és Pierre Rétat írásaival. In: R. Koselleck-R. Reichardt (Hg.): *Die französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewusstseins*. München, 1988. 117. és köv. l.

¹⁰ H. U. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. II. köt., 520–546. l.

¹¹ P. U. Hohendahl: *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830–1870*. München, 1985. (Különösen a II. és III. fejezet.)

G. Eley az angol társadalomtörténet újabb kutatásaira hívja föl a figyelmet, melyek jól beleillenek a nyilvánosság-elmélet által javasolt elméleti kereteibe, mert az osztályformálódás, a városiasodás, a kulturális mobilizálódás és a nyilvános kommunikáció új szerkezetei kialakulásának folyamatait a XVIII. században megalakult voluntary associations (önkéntes társulások) vonalán¹² és a XIX. századi angliai popular liberalism (népies liberalizmus) alapján¹³ vizsgálják. Az eleinte a művelt polgárságra jellemző, irodalmi meghatározottságú, kultúráról elmélkedő nyilvánosság átalakulását a tömegkommunikációs eszközök és a tömegkultúra által uralt szférává mindenekelőtt Raymond Williams kommunikációs-szociológiai vizsgálatai világitják meg.¹⁴

Eley egyúttal megismétli és alátámasztja azt a kifogását, mely szerint a polgári nyilvánosság általam történt túlstilizálása indokolatlan idealizáláshoz vezet, ami már több is, mint egy olvasmányokon keresztül közvetített és beszélgetésekben összpontosuló nyilvános kommunikáció racionális aspektusainak a túlrajzolása. Még ha abból indulunk is ki, hogy van bizonyos homogenitása a polgári közönségnek, mely a pártharcokat illetően a – bármily széttöredezett, de végtére mégiscsak – közös osztályérdekben egy legalább elvileg elérhető konszenzus alapját láthatta, akkor is tévedés a publikumról egyes számban beszélni. Eltekintve a polgári közönségen belüli differenciálódásoktól, melyek az optikai távolság változtatásával az én modellemben is végrehajthatók, más képet kapunk, ha *kezdetből fogva* konkuráló nyilvánosságokkal számolunk, s közben figyelembe vesszük a domináns nyilvánosság által kirekesztett kommunikációs folyamatok dinamikáját.

2. „Kirekesztésről” foucault-i értelemben akkor beszélhetünk, ha olyan csoportokról van szó, melyeknek szerepe *konstitutív* egy bizonyos nyilvánosság formálódása szempontjából. A „kirekesztés” más, kevésbé radikális értelmet nyer, ha ugyanazon kommunikációs szerkezetekben egyidejűleg több színtér

¹² J. H. Plumb: *The Public, Literature and the Arts in the Eighteenth Century*. In: M. R. Marrus (Ed.): *The Emergence of Leisure*. New York, 1974.

¹³ P. Hollis (Ed.): *Pressure from without*. London, 1974.

¹⁴ R. Williams: *The Long Revolution*. London, 1961. Uő.: *Communications*. London, 1962.

alakul ki, ahol a hegemonikus polgári nyilvánosság mellett más szubkulturális vagy osztályspecifikus nyilvánosságok lépnek fel a saját, nem minden további nélkül kompromisszumképes premisszáikkal. Az első esetet annak idején egyáltalán nem vettem figyelembe, a másodikat az előszóban megemlítettem ugyan, de nem tárgyaltam.

A francia forradalom jakobinus fázisa és a chartista mozgalom kapcsán szoltam egy „plebejus” nyilvánosság kezdeteiről, s úgy véltem, hogy ezeket elhanyagolhatom mint a polgári nyilvánosságnak a történelmi folyamat során elnyomott változatait. De E. Thompson úttörő munkája, *Az angol munkáosztály kialakulása*¹⁵ nyomán rengeteg tanulmány jelent meg a francia és az angol jakobinusokról, Robert Owenről meg a korai szocialisták gyakorlatáról, a chartistákról s a XIX. század eleji francia baloldali populizmusról, melyek más megvilágításba helyezik a vidéki alsóbb osztályok és a városi munkásság politikai mobilizálódását. Nyilvánosságkonceptiómmal közvetlenül vitába szállva vizsgálta meg Günter Lottes a késő XVIII. század angol radikalizmusának elméletét és gyakorlatát a londoni jakobinusok példáján. Bemutatja, hogyan alakult ki a hagyományos népi kultúrából a radikális értelmiség befolyására s a modern kommunikáció feltételei között egy saját szervezeti formákkal és eljárásokkal rendelkező új politikai kultúra: „A plebejus nyilvánosság létrejötté tehát egy sajátos fázist jelöl ki a kispolgári és a polgárság alatti rétegek életviszonyainak történelmi fejlődésében. Egyrészt a polgári nyilvánosság egyik változatát jelenti, mert annak mintájához igazodik. Másrészt több annál, mert a polgári nyilvánosság emancipációs potenciálját új társadalmi összefüggésben bontakoztatja ki. A plebejus nyilvánosság bizonyos fokig olyan polgári nyilvánosság, melynek megszűntek a társadalmi előfeltételei.”¹⁶ A kulturálisan és politikailag mobillá vált alsó rétegek kirekesztése máris előidézi a keletkezőben lévő nyilvánosság pluralizálódását. A hegemonikus nyilvánosság mellett és vele összefonódva kialakul egy plebejus nyilvánosság.

¹⁵ E. Thompson: *Making of the English Working Class*. London, 1963. Németül: Frankfurt am Main, 1985.

¹⁶ G. Lottes: *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum*. München, 1979. 110. l.; vö. még O. Negt–A. Kluge: *Erfahrung und Öffentlichkeit. Zur Organisationsanalyse bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main, 1972.

Másképp működik a nép kirekesztése a reprezentatív nyilvánosság hagyományos formáiban. Itt a nép azt a díszletet alkotja, amely előtt az uralkodó rendek, nemesek, egyházi méltóságok, királyok stb. önmagukat és státusukat megjelenítik. A nép, miközben a reprezentáló hatalom kirekeszti, e reprezentatív nyilvánosság létrehozásának feltételei közé tartozik.

Továbbra is úgy vélem, hogy a nyilvánosságnak ez (a 2. §-ban csak vázolt) típusa képezi a nyilvános kommunikáció modern formáinak történeti hátterét. Az effajta szembesítés megóvhatta volna Richard Sennettet attól, hogy a polgári nyilvánosság felbomlásáról szóló diagnózisát egy téves modellre építse. Sennett ugyanis a reprezentatív nyilvánosság vonásait beviszi a klasszikus polgári nyilvánosságba; félreismeri a bensőségesség és a nyilvánosság sajátos polgári dialektikáját, mely a XVIII. században irodalmilag is érvényre jut azzal, hogy a polgári intim szférát a maga privát mivoltában a közönség elé tárták. Minthogy Sennett nem különbözteti meg eléggé a nyilvánosság e két típusát, azt hiszi, bebizonyíthatja a „nyilvános kultúra” diagnosztizált végét azzal, hogy a távolságtartóan személytelen és ceremonizált önmegjelenítés esztétikai szerepjátéka formai hanyatlásnak indult. Csakhogy az álarcos megjelenés, mely a privát érzelmet, egyáltalán azt, ami szubjektív, elrejtí a tekintet elől, egy olyan reprezentatív nyilvánosság magas fokon stilizált keretéhez tartozik, amelynek a konvenciói már a XVIII. században széttörnek, amikor a polgári magánemberek közönséggé s ezzel a nyilvánosság egy új típusának hordozóivá alakulnak.¹⁷

Mindenesetre a népi kultúra *belső* dinamikájára csak M. Bahtyin nagy műve, a *Rabelais és világa* (Frankfurt am Main, 1987. Magyarul: M. Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Európa, 1982.) hívta fel a figyelmemet. Ez a kultúra nyilvánvalóan nem csupán díszlet volt, vagyis az uralkodó kultúra passzív kerete, hanem periodikusan visszatérő, fojtott-erőszakos lázadás is a hatalom hivatalos ünnepeket és hétköznapi fegyelmet magába foglaló hierarchikus világa ellen.¹⁸ Csak ezzel a térszerű látással ismerhető fel, hogyan idéz

¹⁷ R. Sennett: *The Fall of the Public Man*. New York, 1977.

¹⁸ N. Z. Davis: *Humanismus, Narrenherrschaft und Riten der Gewalt*. Frankfurt am Main, 1987. (Különösen a 4. fejezet.) Az ellenkulturális ünnepekhez, melyek messze visszanyúlnak a reneszánsz előtti időkre vö. J. Heers: *Vom Mummen-schanz zum Machttheater*. Frankfurt am Main, 1986.

elő egy kirekesztő mechanizmus, mely kizár és elnyom, egyúttal nem semlegesíthető ellenhatásokat. Ha ugyanilyen pillantást vetünk a polgári nyilvánosságra, a nők kirekesztése ebből a (másfelől) férfiak által uralt világból másként jelenik meg, mint ahogy annak idején láttam.

3. Az egyáltalán nem volt kétséges, hogy a kiscsalád, mely a polgári társadalom magánszférájának központját s egyúttal az önmagára irányuló szubjektivitás új pszichológiai tapasztalatainak forráshelyét alkotja, patriarchális jellegű. Időközben azonban a szaporodó feminista irodalom kifinomította érzékelésünket magának a nyilvánosságnak a patriarchális jellege iránt is – mely nyilvánosság hamarosan túlnőtt a nők által is meghatározott olvasóközönségen, s politikai funkciókat vett át.¹⁹ A kérdés az, hogy a nőket *ugyanolyan módon* zárták-e ki a polgári nyilvánosságból, mint a munkásokat, parasztokat és a „csőcseléket”, tehát a „nem önálló” férfiakat.

Mindkét kategóriától megtagadták a politikai vélemény- és akaratképzésben való egyenjogú, aktív részvételt. Az osztálytársadalom feltételei között ily módon a polgári demokrácia kezdettől fogva ellentmondásba került önértelmezésének lényeges kiindulópontjaival. Ezt a dialektikát még meg lehetett ragadni a marxista hatalom- és ideológiakritika fogalmaival. Innen nézve vizsgáltam meg, miként változott nyilvánosság és magánszféra viszonya annak során, hogy bővültek a demokratikus részvételi jogok s az osztályspecifikus hátrányok jóléti állami kompenzációi. Mindamellett a politikai nyilvánosság-
nak ez a szerkezetváltozása úgy ment végbe, hogy egészében véve érintetlenül hagyta a társadalom döntően patriarchális jellegét. A XX. században végre kivívott állampolgári egyenjogúság az addig deprivált nők előtt megnyitotta ugyan azt a lehetőséget, hogy kiharcolják társadalmi státusuk javulását, de azoknak a nőknek a számára, akik a politikai egyenjogúságon túl a jóléti állam szintjén is élvezni kívánták a javulást, ezzel még nem változott eo ipso ez a nemek bevett különbségéhez tapadó depriváció.

Az időközben széles körben hatékonyan beindult emancipációs mozgás, melyért a feminizmus kétszáz éve harcol, a bérből

¹⁹ C. Hall: Private Persons versus Public Someones: Class, Gender and Politics in England, 1780–1850. In: C. Steedman–C. Urwin–V. Walkerdine (Eds.): *Language Gender and Childhood*. London, 1985. 10. és köv. l.; J. B. Landes: *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca, 1988.

élő dolgozók társadalmi emancipációjához hasonlóan a polgárjogok egyetemessé válásának vonalán helyezkedik el. Csak-hogy az osztálykonfliktus intézményesülésétől eltérően a nemek viszonyában bekövetkezett változások nem csupán a gazdasági rendszerbe, hanem a kiscsalád belső terének magánéleti központjába is behatolnak. Ebből látszik, hogy a nők kizárása olyan értelemben is konstitutív volt a politikai nyilvánosság számára, hogy az nemcsak a belőle való részesedés tekintetében állt a férfiak uralma alatt, hanem szerkezetében és a magán-szférához fűződő viszonyában is határozott nemi jelleget öltött. A deprivált férfiak kirekesztésétől eltérően a nők kizárásának struktúráképző ereje volt.

Ezt a tézist képviseli Carol Pateman először 1983-ban megjelent, nagy hatású dolgozatában. Pateman lerombolja a demokratikus jogállam szerződéselméleti igazolásait, hogy bebizonyítsa: az észjog csak azért bírálta a *paternalista* hatalomgyakorlást, hogy a *patriarchátust* a férfitestvériség formájában *modernizálja*. „Patriarchalism has two dimensions: the paternal (father/son) and the masculine (husband/wife). Political theorists can represent the outcome of the theoretical battle as a victory for contract theory because they are silent about the sexual or conjugal aspect of patriarchy, which appears as non-political or natural.” (A patriarchális viszonyoknak két dimenziója van: a paternális – apa/fiú – és a hímnemű – férj/feleség. Az eszmei harc kimenetelét a politológusok azért tudják a szerződéselmélet győzelmeként bemutatni, mert hallgatnak a patriarchátus szexuális avagy házastársi oldaláról, amely úgy tűnik fel, mint ami nem politikai, vagyis természeti.)²⁰ C. Pateman kételkedik ab-

²⁰ C. Pateman: *The Fraternal Social Contract*. In: J. Keane (Ed.): *Civil Society and the State*. London, 1988. 105. l. Ugyanezen értelemben A. W. Gouldner: *The Dialectic of Ideology and Technology*. New York, 1976. 103. l.: „The integration of the patriarchal family system with a system of private property was the fundamental grounding of the private; a sphere that did not routinely have to give an accounting of itself, neither by providing information about its conduct or justification for it. Private property and patriarchy were thus indirectly the grounding for the public.” (A patriarchális családnak a magántulajdon rendszerével való összekapcsolása lényegi alapját teremtette meg a magánéletnek, annak a szférának, amelynek nem kellett rendszeresen számot adnia önmagáról sem a saját életvezetésére vonatkozó információk, sem annak jogszerűsége tekintetében. A magántulajdon és a patriarchátus alapozta meg tehát közvetve a nyilvánosságot.)

ban, hogy a nők egyenjogúan integrálódhatnak egy olyan politikai nyilvánosságba, mely struktúráit tekintve máig kötődik a nyilvános megvitatásból kivont magánszféra patriarchális vonásaihoz. „Now that the feminist struggle has reached the point where women are almost formal civic equals, the opposition is highlighted between equality made after a male image and the real social position of women as women.” (122. l.) (Most, hogy a feminista harc elérte azt a pontot, ahol a nők a formális polgárjog tekintetében csaknem egyenlők, napnál világosabban látszik az az ellentmondás, mely a férfi képére teremtett egyenlőség és a nőknek mint nőknek a valóságos társadalmi helyzete közt fennáll.)

Ez a meggyőző fejtegetés persze nemhogy cáfolná a liberális nyilvánosság önértelmezésébe beépített, korlátlan befogadásra és egyenjogúságra vonatkozó jogokat, hanem éppenséggel támaszkodik rájuk. Foucault a hatalom diszkurzusának formálódási szabályait kirekesztési mechanizmusokként értelmezi, melyek mindenkor megteremtik a maguk „másik” oldalát. Ezekben az esetekben nincs kommunikáció a belső és külső sféra között. A diszkurzusban részt vevőknek nincs közös nyelvük a tiltakozó másokkal. Ily módon érthető meg a hagyományos hatalom reprezentatív nyilvánosságának viszonya a nép elhárított ellenkultúrájához: a nép kénytelen volt egy *másik* univerzumban mozogni s kifejezni magát. Ezért volt ott kultúra és ellenkultúra annyira összekötve, hogy az egyik a másikkal együtt tűnt le. Ezzel szemben a polgári nyilvánosság olyan diszkurzusokban fogalmazódik meg, amelyekhez nemcsak a munkásmozgalom, hanem a kirekesztett „másik”, tehát a feminista mozgalom is csatlakozhatott, hogy belülről alakítsa át azokat, valamint magának a nyilvánosságnak a struktúráit. A polgári nyilvánosság univerzalista diszkurzusai kezdettől fogva az önmagukra vonatkoztatott premisszák jegyében álltak; nem maradtak érzéketlenek a belülről jövő kritika iránt, mert a Foucault-féle diszkurzusoktól megkülönbözteti őket az önátalakítás képessége.

4. Mindkét hiányosságnak, melyre G. Eley figyelmeztetett, következményei vannak a polgári nyilvánosság modelljének ideáltipikus megfogalmazására nézve. Ha a modern nyilvánosság sajtótermékek – tehát művelődés, tájékoztatás és szórakoztatás – révén közvetített, többé-kevésbé diszkurzíve megvívott

véleményharc különböző színtereit foglalja magában, melyeken nemcsak lazán társult magánemberek különböző pártjai versenyeznek egymással, hanem elejétől fogva egy domináló polgári közönség ütközik egy plebejus közönséggel, s ha továbbá komolyan figyelembe vesszük a kirekesztett másik oldal feminista dialektikáját, akkor meg kell állapítani, hogy az a modell, melyet a 11. §-ban fejtettem ki a nyilvánosság ellentmondásos intézményesítéséről a polgári jogállamban, túl mereven fölépített. A liberális nyilvánosságban támadó feszültségeknek világosabban kell az önátalakítás képességeként megjelenniük. Akkor az a kontraszt is, mely a XIX. század közepéig létező korai politikai nyilvánosság és a jóléti állam tömegdemokráciáinak hatalommal áthatott nyilvánossága között létezik, veszíthet valamit az idealisztikusan fölmagasztalt múlt s a kultúrkritikai szempontból eltorzult jelen közti ellentét jellegéből. Ez a burkoltan normatív hasadás sok recenziót zavart, de – mint erre még visszatérek – nemcsak az ideológiakritikai indíttatásnak mint olyannak köszönhető, hanem azon szempontok kikapcsolásának is, amelyeket megneveztem ugyan, de súlyukat illetően alábecsültem. A helytelen súlyozás azonban még nem teszi tévéssé fő vonalaiban az átalakulási folyamatról szóló leírásomat.

II. A nyilvánosság szerkezetváltozása – három revízió

1. A nyilvánosság szerkezetváltozása az állam és a gazdaság átalakulásába ágyazódik be. Ezt annak idején egy olyan elméleti keretben fogalmaztam meg, melyet először a hegeli jogfilozófia vázolt föl, majd a fiatal Marx dolgozott ki, s amely a német államjog hagyományában Lorenz von Stein óta nyert sajátos alakot.

A szabadságokat biztosító közhatalom és a magánjogilag szervezett gazdasági állam viszonyának államjogi konstrukciója egyrészt a Vormärz liberális alapjogelméletének köszönhető – mely világos politikai szándékkal ragaszkodott a közjog és a magánjog éles szétválasztásához –, másrészt az „1848–1849-es német kettős forradalom” (Wehler) meghiúsulásának, vagyis egy demokrácia nélküli jogállami fejlődésnek a következménye. Az állampolgári egyenlőség fokozatos létrehozásának ezt a Né-

metországban sajátos elhúzódását E. W. Böckenförde a következőképp poentírozza. „Az »állam« és a »társadalom« szembenállásának kialakulásával fölvetődik az a probléma, hogy a társadalom miként *részesedik* az állami döntéshozatali és végrehajtó hatalomban... Az állam az egyéneket és a társadalmat a polgári szabadság állapotába helyezte, s az új általános jogrend megteremtésével és biztosításával tartotta meg őket benne, de az egyének és a társadalom nem kaptak *politikai* szabadságot, vagyis részesedést az állam kezében összpontosult politikai döntési hatalomból, sem intézményesített lehetőséget ennek aktív befolyásolására. Az állam mint uralmi szervezet bizonyos fokig magában állt, vagyis szociológiailag a királyság, a hivatalnokság meg a hadsereg és részben a nemesség hordozta, s mint olyan szervezetileg és intézményesen »elvált« a polgárság által képviselt társadalomtól.”²¹ Ez a történelmi háttér magyarázza azt is, hogy különleges figyelmet kap a nyilvánosság, amely politikailag csak abban a mértékben válik működőképesé, ahogy a gazdasági polgárokat mint állampolgárokat képessé teszi saját érdekeik kiegyenlítésére, illetve általánosítására s olyan hatékony érvényesítésére, hogy az államhatalom pusztán a társadalom önszerveződésének eszközévé váljék. Erre célzott a fiatal Marx eszméje az állam visszavételéről egy önmagában politikussá vált társadalomban. A társadalom szabadon társult tagjainak nyilvános kommunikációban megteremtett önszerveződése olyan eszme, amely megköveteli, hogy (eredeti értelemben) túllépjünk az állam és a társadalom Böckenförde által fölvázolt „szétválásán”.

Ehhez az államjogilag megteremtett szétváláshoz egy másik, általánosabb jelentés is kapcsolódik, nevezetesen az, hogy a piac által szabályozott gazdaság kiválik a politikai uralom premodern rendjéből, amint ez az újkor eleje óta végigkísérte a tőkés termelési mód fokozatos érvényre jutását s a modern állami bürokráciák kialakulását. Ezek a fejlemények a liberalizmus visszatekintésében egy hegeli és marxi értelemben vett „polgári társadalom” autonómiájában találják meg támpontjukat, vagyis

²¹ E. W. Böckenförde: Die Bedeutung der Unterscheidung von Staat und Gesellschaft im demokratischen Sozialstaat der Gegenwart. In: uő.: *Staat, Gesellschaft, Freiheit*. Frankfurt am Main, 1976. 190. és köv. l.

egy magánjogilag szervezett, államjogilag garantált gazdasági társadalom ökonómiai önkormányzásában. Állam és társadalom fokozódó szétválásának ez az a modellje, amely már nemcsak a XIX. századi német államokban végbement sajátos folyamatokat veszi figyelembe, hanem inkább az angol fejlődés prototípusából olvasható ki, és amely számomra háttérül szolgált a XIX. század későbbi éveiben kezdődő *trendmegfordulás* elemzéséhez. Államnak és gazdaságnak ez az összefonódása ugyanis kihúzza a talajt a polgári magánjog és a liberális alkotmányértelmezés társadalmi modellje alól.²² Az állam és a társadalom tendenciaszerű szétválásának tényszerű megszűnését ennek jogi visszatükröződésein keresztül vázoltam föl, egyrészt mint az állam neokorporativista „társadalmasodását”, másrészt mint a társadalom olyan „államosodását”, mely egy immáron aktív állam intervencionista politikái következtében lép fel.

Mindezt azóta sokkal alaposabban tanulmányozták már. Itt csak arra az elméleti perspektívára emlékeztetnék, amely akkor tárul föl, ha azt, hogy egy társadalomban mi a *normatív* értelme az állam és a gazdasági társadalom szétválását radikális demokráta módon megszüntető önszerveződésnek, a két rendszer *ténylegesen* bekövetkező funkcionális összefonódásán vizsgáljuk meg. Engem az a szempont vezetett, hogy feltárjam a társadalmi önszerveződésnek a politikai nyilvánosságban rejlő lehetőségeit, s azok a visszahatások érdekeltek, amelyeket a nyugati típusú társadalmakban a jóléti államba és szervezett kapitalizmusba torkolló komplex fejlődésfolyamatok gyakoroltak, éspe-

– a magánszférára és a privát autonómia társadalmi alapjaira (2.):

– a nyilvánosság szerkezetére, valamint a közönség összetételére és magatartására (3.), végül

– magának a tömegdemokráciának a legitimációs folyamatára (4.).

E három szempontból nézve tűnnek ki leírásom gyengéi az V–VII. fejezetben.

²² D. Grimm: *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1987.

2. A modern természetjogi elképzelésekben, de a skót morál-filozófusok társadalomelméleteiben is, a polgári társadalom (civil society) mindig úgy áll szemben a közhatalommal vagy a kormánnyal (government) mint *egészében véve* privát szféra.²³ A hivatásrendileg rétegzett kora modern polgári társadalom önértelmezése szerint mind az áruforgalom és a társadalmi munka szférája, mind a termelési funkcióktól mentesített otthon és család a „polgári társadalom” privát szférájához volt sorolható. Mindkettő azonos értelemben strukturálódott; a magántulajdonosoknak a termelési folyamatban betöltött helye és rendelkezési tere egy olyan privát autonómia alapját képezte, melynek a kiscsalád intim szférája mintegy a pszichológiai visszája volt. A gazdaságilag függő osztályok számára azonban sohasem létezett ez a szoros strukturális összefüggés. De a két szféra, a családi intim szféra és a foglalkozási szféra *ellentétes* strukturáltsága csak a XIX. században, az alsó rétegek társadalmi emancipációjának kezdetével és az osztályellentétek tömeges politizálódásával tudatosult a társadalom polgári rétegeinek életvilágában is. Azt, amit később a „szervezeti társadalom” felé való haladásként, az egyszerű interakciók hálójával szemben a szervezeti szint önállósulásaként értelmeztek, én a 17. §-ban a „társadalmi és intim szféra polarizálódásaként” írtam le. A család, a szomszédsági kapcsolatok, a társasági élet, egyáltalán az informális kapcsolatok által meghatározott privát életszféra nemcsak elkülönül, hanem egyidejűleg társadalmilag rétegspecifikus módon változik is az olyan hosszú távú tendenciák nyomán, mint amilyen a városiasodás, a bürokratizálódás, az üzemek koncentrációja, végül a tömegfogyasztásra való átállás a munkán kívül töltött idő növekedése mellett. De itt most nem a tapasztalati élményvilág átstrukturálódásának kiegészítésre szoruló, empirikus vonatkozásai érdekelnek, hanem az az elméleti szempont, melyből annak idején a magánszféra státuszváltását ábrázoltam.

²³ J. Habermas: Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie, valamint: Naturrecht und Revolution. Mindkettő in: uő.: *Theorie und Praxis* (1963). Frankfurt am Main, 1971. 48. és köv. old.; 89. és köv. l.; J. Keane: Despotism and Democracy. The Origins of the Distinction between Civil Society and the State 1750–1850. In: uő.: *Civil Society and the State*. London, 1988. 35. és köv. l.

Az állampolgári egyenlőségjogok egyetemessé válása után a tömegek privát autonómiája már nem alapulhatott társadalmilag a magántulajdon fölötti rendelkezésen, miként azoknak a magánembereknek az autonómiája, akik egykor a polgári nyilvánosság társaságaiban állampolgárokból álló közönséggé egyesültek. Nyilvánvaló, hogy a kulturálisan és politikailag mobilizált tömegeknek a bővülő nyilvánosságban hatékonyan igénybe kellett volna venniük kommunikációs és részvételi jogukat ahhoz, hogy a társadalmi önszerveződésnek az e nyilvánosságban eleve meglévő potenciálja felszabaduljon. De gazdaságilag önállótlán tömegektől még eszményien kedvező kommunikációs feltételek között is csak olyan mértékben lett volna várható, hogy hozzájáruljanak a spontán vélemény- és akaratképzéshez, amilyen mértékben szert tesznek valamiféle egyenértékre a magántulajdonosok társadalmi függetlenségével szemben. Hiszen a tulajdon nélküli tömegek magánegzisztenciájuk társadalmi feltételeit már nem szerezhették meg azzal, hogy részt vesznek egy magánjogilag szervezett áru- és tőkeforgalomban. Privát autonómiájuk biztosítása szociális állami garanciákra volt ráutalva. Ez a leszámított privát autonómia azonban a magántulajdon fölötti rendelkezésen alapuló eredeti privát autonómiával szemben csak olyan fokban képezhetett volna egyenértéket, amilyenben a polgárok a jóléti állam klienseiként olyan státusgaranciákat élveztek volna, melyeket mint demokratikus állampolgárok adományoztak *önmaguknak*. Ez viszont akkoriban csak abban a mértékben tűnt számomra lehetségesnek, amennyiben a demokratikus ellenőrzés kiterjed a gazdasági folyamat egészére.

E megfontolás hátterét az ötvenes évek egyik kiterjedt állampolgári vitája alkotta, melynek exponensei Ernst Forsthoﬀ és Wolfgang Abendroth voltak. A tételes jogtudomány szempontjából nézve ebben a vitában arról volt szó, hogyan illesztendő be a jóléti állam elve a jogállam elavult szerkezetébe.²⁴ Míg a Carl-Schmitt-iskola²⁵ úgy vélte, hogy a jogállam szerkezetét csak azáltal lehet megőrizni, ha a klasszikus szabadságjogok biztosí-

²⁴ E. Forsthoﬀ (Hg.): *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*. Darmstadt, 1968.

²⁵ E. Forsthoﬀ: *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates*; E. R. Huber: *Rechtsstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft*. Mindkettő in: Forsthoﬀ (1968), 165. és köv. l.; 589. és köv. l.

tása föltétlen előnyt kap a jóléti állam juttatásaira való igényekkel szemben, Abendroth a jóléti állam elvét mint az alkotmányértelmezés elsődleges magyarázó elvét s egyúttal mint a politikai törvényhozók számára érvényes normát fogta fel. Szerinte a jóléti állam gondolatának egy radikális demokrata reformizmus mozgató rugójául kell szolgálnia, mely legalábbis nyitva hagyja a demokratikus szocializmusba való átmenet távlati lehetőségét. A Német Szövetségi Köztársaság Alaptörvényének Abendroth szerint az a célja, hogy „a demokráciában a materiális jogállam eszméjét, tehát főleg az egyenlőségi tételt és ennek összekapcsolását az önrendelkezési elv részesedéssel a gazdasági és társadalmi rendre is *kiterjessze*” (321. l.). Innen nézve persze a politikai nyilvánosság egy olyan elméletileg és alkotmányjogilag prejudikált törvényhozás előterévé zsugorodik, amely eleve tudja, hogy a demokratikus államnak milyen módon kell betöltenie „a társadalmi rend tartalmi kialakításából” álló hivatását, vagyis úgy, hogy „az állam beavatkozik abba a tulajdonba... amely lehetővé teszi a nagy termelési eszközök fölötti magánrendelkezést s ezáltal a gazdasági vagy társadalmi hatalmi helyzetek fölötti demokratikusan nem legitimálható uralmat.”²⁶

Amennyire kevésbé vette figyelembe a liberális jogállami dogmatikához való ragaszkodás a megváltozott társadalmi viszonyokat, annyira árulkodott Abendroth vonzó programja a totalitásfogalmakban való hegelianus–marxista gondolkodás gyengéiről. Jóllehet időközben egyre inkább eltávolodtam ettől a kiindulóponttól, ez a körülmény nem csökkentheti az ajánlásban kifejezett intellektuális és személyes lekötöttségemet Wolfgang Abendroth iránt. Csak hát meg kell állapítanom, hogy egy funkcionálisan differenciálódott társadalom nem írható le holisztikus társadalomkonceptiókkal. Az államszocializmus csődjé, melyet manapság látunk, újra csak azt igazolta, hogy egy modern, piacvezérelt gazdasági rendszert nem lehet tetszés szerint átállítani pénzről adminisztratív hatalomra és demokratikus akaratképzésre anélkül, hogy teljesítőképesége ne kerülne veszélybe. Ezenkívül a saját határaiba ütköző jóléti

²⁶ W. Abendroth: *Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates*. In: Forsthoff (1968), 123. és köv. l.

állammal kapcsolatos tapasztalatok érzékenyvé tettek bennünket a bürokratizálódás és a jogi túlbujánzás jelenségeivel szemben. Ezek a kóros hatások lépnek föl, amikor állami beavatkozás történik a cselekvés olyan szféráiba, melyek nem hozzáférhetők a jogi-adminisztratív szabályozási mód számára.²⁷

3. A könyv második felének központi témája magának a nyilvánosságnak az állam és társadalom integrációjába ágyazott szerkezetváltozása. A nyilvánosság infrastruktúrája megváltozott a kibővült, professzionizálódott és új olvasórétegekre számító könyvtermelés meg a tartalmilag is mássá lett újság- és folyóiratkiadás szervezeti, terjesztési és fogyasztási formáival; majd újra megváltozott az elektronikus tömegkommunikációs eszközök elterjedésével, a reklámok új jelentőségével, a szórakoztatás és informálás egyre teljesebb összeolvadásával, a minden téren erősödő központosítással, a liberális egyleti élet, az áttekinthető kommunális nyilvánosságok lehanyaglásával stb. Ezeket a tendenciákat bizonyonnyal helyesen ragadtam meg, bár időközben már részletesebb vizsgálatok is rendelkezésre állnak.²⁸ A kommunikációs hálózat elüzletiesedésével és sűrűbbé válásával, a publikációs intézményekre szánt tőkeráfordítás növekedésével s ezen intézmények szervezettségi fokának emelkedésével a kommunikációs csatornák irányítottabbá váltak, s a nyilvános kommunikációhoz való hozzájutás esélyei egyre erőteljesebb szelekciós nyomásnak lettek kitéve. Ezzel létrejött a befolyásolás új kategóriája, vagyis a médiahatalom, mely manipulatív alkalmazva megfosztotta ártatlanságától a publicitás elvét. A tömegkommunikációs eszközök által prestrukturált s egyidejűleg uralt nyilvánosság egy olyan hatalommal áthatott színtérré nőtt, ahol a témák és megnyilatkozások útján nemcsak befolyásért küzdenek, hanem azért is, hogy – lehetőleg elrejtve a stratégiai szándékokat – irányítsák a magatartásformáló kommunikáció folyamatát.

²⁷ F. Kübler (Hg.): *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*: Baden-Baden, 1984; J. Habermas: *Law and Morality*. In: *The Tanner Lectures*. VIII. köt., Cambr., Mass., 1988. 217–280. l.

²⁸ R. Williams: *Television: Technology and Cultural Form*. London, 1974; uő.: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London, 1983; D. Prokop (Hg.): *Medienforschung*, I. köt., *Konzerne, Macher, Kontrolleure*. Frankfurt am Main, 1985.

A hatalommal áthatott nyilvánosság valóság-hű leírása és elemzése nyilván megtiltja, hogy a vizsgálatba értékelő szempontokat keverjünk bele ellenőrizetlenül, de nem szabad ezt a fontos különbségek empirikus kiegyenlítésével sem megváltani. Ezért különböztettem meg egyrészt az önkormányzó, gyenge intézmények által képviselt, horizontálisan is kiterjedt, inkluzív és többé-kevésbé diszkurzív jellegű kommunikációs folyamatok kritikai funkcióit, másrészt azon szervezeteknek a fogyasztók, választók és kliensek döntéseit befolyásoló funkcióit, melyek azért avatkoznak be egy tömegkommunikációs nyilvánosságba, hogy vásárlóerőt, lojalitást vagy kedvező magatartást váltsanak ki. Ezek az *extraháló* beavatkozások egy olyan nyilvánosságba, melyet már csak a mindenkori saját rendszer környezeteként érzékelnek, ütköznek az életvilág forrásaiból spontán módon megújuló nyilvános kommunikációval.²⁹ Ezt értettem azon a tézisen, hogy „a szociális állam viszonyai között működő nyilvánosságot az önmegvalósítás folyamataként kell felfogni: csak fokozatosan, azon másik tendenciával versengve tud berendezkedni, mely önmaga ellen fordulva, kritikai hatékonyságában redukálja a nyilvánosság elvét a nyilvánosság hatalmasan kibővült szférájában.” (328. l.)

Míg a hatalommal áthatott nyilvánosság megváltozott infrastruktúrájának leírásához a magam részéről nagyjából és egészében véve ragaszkodnék, a közönség megváltozott magatartásának elemzése s mindenekelőtt az ezzel kapcsolatos megítélesem revízióra szorul. Visszatekintve ennek több okát látom. A választói magatartás szociológiája, legalábbis Németországban, még csak a kezdeteknél tartott. Akkoriban saját primer tapasztalataimat dolgoztam fel azokkal az első választási küzdelmekkel kapcsolatban, melyeket közvélemény-kutatási eredmények alapján kialakított marketingstratégiák szerint folytattak. Hasonlóan sokkoló tapasztalatokat szerezhetett az NDK lakossága nemrégiben a területére behatoló nyugati pártok hadjáratairól. A televíziózás is alig kapott még lábra annak idején a Szövetségi Köztársaságban; ezzel csak évekkel később ismerkedtem meg az Egyesült Államokban, olvasmányaimat tehát

²⁹ Vö. W. R. Langenbucher (Hg.): *Zur Theorie der politischen Kommunikation*. München, 1974.

nem tudtam első kézből származó tapasztalatokon ellenőrizni. Nem nehéz továbbá fölismereni Adorno tömegkultúra-elméletének erős befolyását. Ráadásul a *Diákság és politika*³⁰ című kiadványhoz készült és épp akkoriban lezárt empirikus vizsgálatok lehangoló eredményei is hozzájárulhattak ahhoz, hogy alábecsüljem a formális, különösen a kibővült középfokú iskolai képzés kritikai érzéket fejlesztő, kulturálisan mobilizáló befolyását; igaz, a Szövetségi Köztársaságban az a folyamat sem indult még el, melyet Parsons később „nevelési forradalomnak” nevezett. Végezetül feltűnő, hogy hiányzik mindannak a dimenziója, ami időközben „politikai kultúra” néven keltett nagy figyelmet. G. A. Almond és S. Verba 1963-ban még néhány magatartásváltozat alapján akarta megragadni a „civic culture”-t (az állampolgári kultúrát).³¹ Még az értékváltozás szélesebb kört átfogó és Ronald Inglehart *The Silent Revolution* (A csöndes forradalom. Princeton, 1977.) című művére visszanyúló kutatása sem terjedt ki teljes egészében azokra a kulturális evidenciákká rögzült politikai mentalitásokra, melyekben a tömegközönség válaszlehetőségei történelmileg gyökereznek.³²

Röviden: diagnózisom, mely szerint egyenes vonalú fejlődés vezet a politikailag aktívtól a privatizáló közönségig, „a kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig”, nem kielégítő. Az osztálykorlátokból kulturális szokásait tekintve kilépő, pluralista, befelé erősen differenciált tömegközönség ellenálló képességét s mindenekelőtt kritikai képességét túlságosan pesszimistán ítéltem meg annak idején. Azzal, hogy ambivalens módon áteresztővé váltak a triviális és a magaskultúra határai, hogy létrejött a „kultúra és politika közti új intimitás”, mely szintén kétértelmű, s nem merül ki abban, hogy az információt a szórakoztatáshoz hasonítja, maguk a megítélés mércéi változtak meg.

A politikai magatartás szociológiájának szerteágazó irodalmához még csak útmutatást sem adhatok, mert ezt csak szórva-

³⁰ J. Habermas–L. v. Friedeburg–Chr. Oehler–F. Weltz: *Student und Politik*. Neuwied, 1961.

³¹ *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in five Nations*. Princeton, 1963. Vö. G. Almond–S. Verba: *The Civic Culture Revisited*. Boston, 1980.

³² Vö. ezzel szemben R. N. Bellah és mások: *Habits of the Heart*. Berkeley, 1985.

nyosan kísértem figyelemmel.³³ Éppily fontos a nyilvánosság szerkezetváltozása szempontjából a médiakutatás, különösen a televízió társadalmi hatásairól folytatott kommunikációszociológiai vizsgálatok sora.³⁴ Annak idején rá voltam utalva annak a lazarsfeldi hagyományokon nyugvó kutatásnak az eredményeire³⁵, melyet a hetvenes években hevesen bíráltak a kis csoportok pszichológiájára korlátozott individualista-viselkedéstudományi kiindulópontja miatt.³⁶ Másfelől erősebb empirikus hangsúlyokkal tovább folytatódott az ideológiakritikai alapvetés,³⁷ s a kommunikációkutatás figyelmét egyrészt a médiák intézményes hátterére,³⁸ másrészt a befogadás kulturális összefüggéseire irányította.³⁹ Az a megkülönböztetés, melyet Stuart Hall tett a nézők háromféle interpretációs stratégiája között – miszerint vagy alávetik magukat a kínálat szerkezetének, vagy szemben állnak vele, vagy szintetizálják a kínálatot saját értelmezéseikkel – jól mutatja a szemléletváltozást azokhoz a régebbi magyarázó modellekhez képest, amelyek még lineáris hatásmechanizmusokkal számoltak.

4. A könyv utolsó fejezetében megkísértem összehangolni a két vonulatot: a liberális nyilvánosság szétesésének tapasztalati diagnózisát azzal a normatív szemponttal, melyet állam és társadalom objektíve, mintegy a résztvevők feje fölött végb-

³³ Lásd például. S. H. Barnes–Max Kaase (Eds.): *Political Action – Mass Participation in Western Democracies*. Beverly Hills, 1979.

³⁴ Vö. jubileumi füzet: *Ferment in the Field*. *Journal of Communication*, 33. köt., 1983. Az irodalmi utalásokért Rolf Meyersohnnak mondok köszönetet, aki maga is évtizedek óta dolgozik a tömegkommunikációs eszközök és a tömegkultúra szociológiájának területén.

³⁵ Összefoglalóan J. T. Klapper: *The Effects of Mass Communication*. Glencoe, 1960.

³⁶ T. Gitlin: *Media Sociology: The Dominant Paradigm; Theory and Society*. 6. köt., 1978. 205–253. l. Vö. még a védelem oldaláról E. Katz: *Communication Research since Lazarsfeld*. *Publ. Op. Quart.*, 1987. tél, 25–45. l.

³⁷ C. Lodziak: *The Power of Television*. London, 1986.

³⁸ T. Gitlin: *The Whole World is Watching*. Berkeley, 1983. H. Gans: *Deciding What's News*. New York, 1979; áttekintést ad: G. Tuckmann: *Mass Media Institutions*. In: N. Smelser (Ed.): *Handbook of Sociology*. New York, 1988. 601–625. l. Össz-társadalmi távlatból tanulságos C. Calhoun: *Populist Politics. Communications Media and Large Scale Societal Integration: Social Theory*. 6. köt., 1988. 219–241. l.

³⁹ St. Hall: *Encoding and Decoding in the TV-Divourse*. In: uő. (Ed.): *Culture, Media, Language*. London, 1980. 128–138. l. D. Morley: *Family Television*. London, 1988.

menő funkcionális összefonódásának radikális demokrata követelése és érvényesítése jelent. E két aspektus tükröződik a „közvéleményről” alkotott ellentétes elképzelésekben. A közvélemény mint államjogi fikció a normatív demokraciaeelméletben tényellentétes egységként szerepel; a médiakutatás és a kommunikációs szociológia empirikus vizsgálataiban ez az entitás régen felbomlott már. Nekünk azonban mindkét aspektussal számolnunk kell, ha a jóléti állam tömegdemokráciájában ténylegesen működő legitimációs módot meg akarjuk ragadni anélkül, hogy lemondanánk a nyilvános kommunikáció eredeti, valamint hatalommal áthatott folyamatainak megkülönböztetéséről.

Ezzel a szándékkal magyarázható, hogy a könyv végén ideiglenesen fölvezéltem egy tömegkommunikációs eszközök által uralt színtér modelljét, ahol egymással ellentétes tendenciák ütköznek össze. A hatalommal való átitatottság mértékét azon lehet lemérni, hogy mennyire zárul rövidre az informális, nem nyilvános vélemények köre, tehát azok a kulturális evidenciák, melyek a nyilvános kommunikáció életvilágbeli közegét és talaját alkotják, valamint a formális, tömegkommunikációs eszközök által előállított kvázi nyilvános vélemények körfolyamata, amelyre a gazdaság és az állam mint a rendszerkörnyezet eseményeire próbál hatást gyakorolni, illetve, hogy milyen mértékű közvetítés jön létre e két szféra között a kritikai publicitás révén. Annak idején csak a belülről demokratizált érdekszervezeteket és pártokat tudtam elképzelni a kritikai publicitás képviselőiként. Úgy láttam, hogy a pártokon és érdekszervezeteken belüli nyilvánosságok alkotják egy még regenerálható nyilvános kommunikáció virtuális kristályosodási pontjait. Ez a következtetés egy olyan szervezeti társadalom felé tartó mozgásból adódott, amelyben már nem társult egyének, hanem szervezett közösségek tagjai versengenek egy sokközpontú nyilvánosságban a passzív tömegek megnyeréséért, hogy megküzdjenek mind egymással, mind főként az állami bürokráciák masszív komplexumával a hatalmi és érdekkiegyenlítésért. Ugyanezen előfeltevésekkel vázolta föl még a nyolcvanas években például Norberto Bobbio a maga demokraciaeelméletét.⁴⁰

⁴⁰ N. Bobbio: *The Future of Democracy*. Oxford, 1987.

Ezzel a modellel mindenesetre újra feltámadt a kibékíthetetlen érdekeknek az a fajta pluralizmusa, amely már a liberális teoretikusokat kifogásokra készítette a „többség zsarnoksága” ellen. Tocqueville-nek és J. St. Millnek talán mégis volt némi igazuk, amikor egy diszkurzív vélemény- és akaratképzés korai liberális elképzelésében csak a többség burkolt hatalmát vélték felismerni. Ők normatív szempontok alapján a közvéleményt legföljebb hatalomkorlátozó intézményként akarták elismerni, de semmiképp nem általában a hatalom lehetséges ésszerűsítésének közvetítőjeként. Ha tényleg úgy áll a dolog, hogy „a strukturálisan feloldhatatlan érdekantagonizmus szűk határokat szab... a kritikai funkcióiban újjászervezett nyilvánosság-*nak*” (329. l.), akkor mindenesetre kevés az, hogy – amint a 15. §-ban tettem – csupán kimutattam a liberális elmélet ambivalens felfogását a nyilvánosságról.

III. Megváltozott elméleti keret

Mindazonáltal továbbra is kitarok az eredeti intencióm mellett, amely egészében véve vezette a vizsgálatot. A jóléti állam tömegdemokráciái normatív önértelmezésüknek megfelelően csak addig tekinthetik magukat folytonosnak a liberális jogállam alapelveivel, ameddig komolyan veszik a politikailag működő nyilvánosság parancsát. Akkor viszont meg kell mutatni, miképp legyen ilyen típusú társadalmainkban lehetséges, hogy „a szervezetek által mediatizált közönség... ezeken a szervezeteken keresztül működésbe... hozza a nyilvános kommunikáció kritikai folyamatát.” (327. l.) Ez a kérdésselvetés vezetett vissza a könyv végén arra a problémára, amelyet érintettem ugyan, de már nem fejtettem ki kellőképp. Az, amivel *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* hozzájárult a korabeli demokráciaelmélethez, óhatatlanul kétes megvilágításba került, ha igaz, hogy „a konkuráló érdekek feloldatlan pluralizmusa [...] kétségessé teszi, hogy ebből valaha is létrejöhet egy általános érdek oly módon, hogy a közvélemény ebben található meg a maga mértékét”. (329. l.) Az akkor rendelkezésemre álló elméleti eszközökkel nem tudtam megoldani ezt a problémát. Annak az elméleti keretnek a létrehozásához, amelyben ma képes vagyok újrafogalmazni e kérdést, s legalább vázolni tu-

dok egy választ rá, további lépésekre volt szükség. Ennek az útnak az állomásait szeretném felidézni néhány címszóban.

1. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról* csak első pillantásra feltételezhető, hogy egy deskriptív, Max Weber szellemében fogant társadalomtörténet stílusában íródott; a polgári nyilvánosság dialektikája, amely a könyv felépítését meghatározza, azonnal elárulja az ideológiakritikai kiindulópontot. A polgári humanizmus eszményei, melyek az intim szféra és a nyilvánosság önértelmezését formálják, s olyan kulcsfogalmakban fejeződnek ki, mint szubjektivitás és önmegvalósítás, racionális vélemény- és akaratképzés, valamint személyes és politikai önrendelkezés, oly mértékben áthatották az alkotmányos állam intézményeit, hogy utópikus lehetőségként túl is mutatnak azon az alkotmányos valóságon, mely egyszersmind cáfolja azokat. A történelmi fejlődés dinamikája valószínűleg ebből az eszmény és valóság közti feszültségből is táplálkozott.

Ez a gondolkodásmód persze nemcsak a polgári nyilvánosság olyan idealizálására csábít, mely meghaladja az idealizálásnak az ideáltipikus fogalomalkotásban gyökerező metodikai értelmét, hanem, legalábbis implicite, bizonyos történetfilozófiai háttérfeltevésekre is támaszkodik, melyekre aztán legkésőbb a XX. században rációfoltak a civilizált barbarizmusok. Amikor a polgári eszményeket visszavonják, amikor a tudat cinikussá lesz, akkor elesnek mindazok a normák és értékorientációk, amelyekkel kapcsolatban az ideológiakritikának egyetértést kell feltételeznie, ha hivatkozni akar rájuk.⁴¹ Ezért javasoltam, hogy a kritikai társadalomelmélet normatív alapjait mélyebbre helyezzük.⁴² A kommunikatív cselekvés elméletének fel kell szabadítania egy magában a kommunikatív mindennapi gyakorlatban rejlő észpotenciált. Ezzel egyszersmind egyengeti az utat egy rekonstruktíve működő társadalomtudomány számára, mely *teljes szélességükben* azonosítja a kulturális és társadalmi racionalizálás folyamatait, s ezeket visszamenőleg követi a modern társadalmak küszöbén túl is; így nem kell többé a

⁴¹ A marxi ideológiafogalom kritikájához vö. J. Keane: *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism*. London, 1988. 213. és köv. l.

⁴² S. Benhabib: *Norm, Critique, Utopia*. New York, 1987.

nyilvánosság csupán egyetlen korszpecifikusan fellépő formációjában nyomozni normatív lehetőségek után.⁴³ Az a kényszerűség, hogy stilizáljuk egy intézményesen megtestesült kommunikatív racionalitás egyes prototipikus kifejeződéseit, átadja helyét az empirikus megközelítésnek, amely feloldja a norma és valóság közti elvont ellentét feszültségét. Ráadásul eltérően a történelmi materializmus klasszikus feltevéseitől, itt kitűnik a kulturális értelmezési rendszerek és hagyományok szerkezeti öntörvényűsége és belső története.⁴⁴

2. Az a demokráciaelméleti távlat, amelyből a nyilvánosság szerkezetét vizsgáltam, szoros kapcsolatban állt Abendroth elképzelésével a demokratikus és szociális jogállam továbbfejlődéséről szocialista demokráciává; általában véve pedig megragadt a társadalom és a társadalmi önszerveződés időközben kérdésessé vált totalitáskonceptiójánál. Úgy gondoltam, hogy az önmagát igazgató társadalomnak, mely minden életszférát – azok gazdasági újatermelését is beleértve – tervkészítő törvényhozás útján előre programoz, a szuverén nép politikai akarata révén kell integrálódnia. Az a feltetelezés azonban, hogy a társadalom összességében felfogható úgy, mint egy nagy méretű társulás, mely a jog és a politikai hatalom közegein keresztül önmagára hat, a funkcionálishan differenciált társadalmak komplexitásának foka miatt minden hitelét elvesztette. A holisztikus elgondolás egy olyan társadalmi egészről, amelyhez a társadalmasult egységek mint egy átfogó szervezet tagjai tartoznak hozzá, főként a piacirányított gazdasági és a hatalomirányított igazgatási rendszer realitásaival ütközik. A *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“* (Technika és tudomány mint „ideológia”, 1968) című írásomban még megpróbáltam cselekvéseméleti szempontból elhatárolni egymástól állam és gazdaság cselekvésrendszereit, mégpedig egyrészt a célracionális vagy sikerorientált cselekvés, másrészt a kommunikatív cselek-

⁴³ J. Habermas: *Theorie des kommunikativen Handels*. Frankfurt am Main, 1981. 548. és köv. l. (Magyarul részben rövidítve lásd J. Habermas: A kommunikatív cselekvés elmélete. In: *A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő* különkiadványa, Budapest, é. n.)

⁴⁴ J. Habermas: *Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen*. In: uő.: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main, 1976. 9–48. l.

vés mércéje szerint. A cselekvésrendszereknek és -típusoknak ez a rövidre zárt párhuzamba állítása értelmetlenségekhez vezetett.⁴⁵ Ezek indítottak már a *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus* (A kései kapitalizmus legitimációs problémái, 1973) című könyvben arra, hogy az életvilágnak a *Logik der Sozialwissenschaften*ben (A társadalomtudományok logikája, 1967) bevezetett koncepcióját összekapcsoljam a határait fenntartó rendszer elképzelésével. Innen származik a *Theorie des kommunikativen Handelns* (A kommunikatív cselekvés elmélete, 1981) című munkámban kifejtett a társadalmat mint életvilágot és mint rendszert meghatározó kétlépcsős elgondolás.⁴⁶ Ennek végül döntő következményei lettek a demokráciakoncepció szempontjából.

Azóta a gazdaságot és az államapparátust úgy tekintem, mint rendszerszerűen integrált cselekvési területeket, melyeket már nem lehet belülről demokratikusan átalakítani, azaz egy politikai integrációs módra átállítani anélkül, hogy ne károsítanánk rendszerszerű öntörvényűségüket, s ne zavarnánk ezzel működőképességüket. Ezt igazolta az államszocializmus csödjé. A radikális demokratizálás csapásirányát most már inkább egyfajta erőeltolódás jelzi egy elvileg fenntartott „hatalommegosztáson” belül. Ennek során nem az államhatalmi ágak, hanem a társadalmi integráció különböző erőforrásai közt kell új egyensúlyt létrehozni. A cél többé nem általában a kapitalista módon önállósult gazdasági és a bürokratikus módon önállósult uralmi rendszer „megszüntetése”, hanem azoknak a *túlkapásoknak* demokratikus korlátozása, melyekkel a rendszerimperatívuszok az életvilág szféráit gyarmatosítják. Ezzel búcsút mondunk az objektivált lényegi erők elidegenítéséről és elsajátításáról szóló praxisfilozófiai elképzelésnek. A legitimációs folyamat radikális demokrata megváltoztatása új egyensúlyt akar elérni a társadalmi integráció hatalmai között úgy, hogy a szolidaritás társadalomintegráló ereje – a „kommunikáció mint termelőerő”⁴⁷ – felülkerekedhessen az irányítás két másik forrása, a pénz

⁴⁵ A. Honneth: *Kritik der Macht*. Frankfurt am Main, 1985. 265. és köv. l.

⁴⁶ A kifogásokkal kapcsolatban lásd válaszomat in: A. Honneth–H. Joas (Eds.): *Kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, 1986. 377. és köv. l.

⁴⁷ Vö. interjúmat H. P. Krügerrel in: J. Habermas (1990), 82. és köv. l.

és az adminisztratív hatalom felett, s ezáltal érvényesíthesse az életvilágnak használati értékekre orientált követeléseit.

3. A kommunikatív cselekvés társadalomintegráló ereje először is azokban a partikuláris életformákban és életvilágokban találja meg a maga terepét, melyek mindig konkrét hagyományokkal és érdekhelyzetekkel kapcsolódnak össze – Hegel szavaival: az „erkölcsiség” szférájában. De ezeknek az életviszonyoknak szolidaritásteremtő energiái nem terjednek át közvetlenül a hatalom- és érdekkiegyenlítést célzó demokratikus eljárások politikai szintjére. Legkevésbé azokban a poszttradicionális társadalmakban van ez így, ahol nem feltételezhető a háttérmegegyezések homogenitása, s ahol a vélhető közös osztályérdek átadta helyét az egymással egyenjogúan konkuráló életformák áttekinthetetlen pluralizmusának. Igaz, a szolidaritásfogalom interszubjektivistá változatában, amely a kölcsönös megértést egyénített és felelős szubjektumok bírálható érvényességű igényeihez és ezzel nemet mondani tudásához köti, eleve megszűnnek az egység és az egész fogalmainak szokásos konnotációi. De ebben az elvont felfogásban sem engedhető meg, hogy a „szolidaritás” kifejezése a rousseau-i akaratképésnek azt a hamis modelljét sugalmazza, mely a feltételeket hivatott csak rögzíteni ahhoz, hogy az egyes polgárok empirikus akarata *közvetlenül* átalakulhasson morális állampolgárok észszerű, a közjót megcélzó akaratává.

Rousseau ezt a (mindig is illuzórikus) feltételezését az erényről arra alapozta, hogy a „bourgeois” és a „citoyen” szerepe elvált egymástól, ami az autonóm állampolgári státus előfeltételévé tette a gazdasági függetlenséget és az esélyegyenlőséget. A jóléti állam megszünteti ezt a szerepmegosztást. „A modern nyugati demokráciákban megfordult ez a viszony: a demokratikus akaratképzés lesz egy olyan értelemben vett társadalmi egyenlőség elősegítésének eszköze, hogy a társadalmi terméket lehetőleg egyenlő arányban osztják el az egyének között.”⁴⁸ U. Preuss joggal hangsúlyozza, hogy a politikai folyamatban ma az állampolgár közéleti szerepe összefonódik a jóléti állami

⁴⁸ U. Preuss: Was heißt radikale Demokratie heute? In: *Forum für Philosophie* (Hg.): *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*. Frankfurt am Main, 1989. 37–67. l.

bürokráciák kliensének privát szerepével. „A jóléti állam tömegdemokráciája megteremtette a »társadalmiasult magánember« paradox kategóriáját, akit általában véve kliensnek nevezünk, s aki abban a mértékben olvad össze az állampolgári szereppel, ahogyan társadalmilag univerzalizálódik.” (Uo. 48. l.) A demokratikus univerzalizmus egy „általánosított partikularizmusba” csap át.

A 12. §-ban már bíráltam a „nem nyilvános vélemény Rousseau-féle demokráciájá”-t, mivel ez a közakaratot „inkább a szívek, mint az érvek egyetértése”-ként fogja föl. Ehelyett az erkölcsnek, melyet Rousseau az állampolgárokról feltételez, s amelyet az egyén indítékai és erényei között helyez el, magának a nyilvános kommunikációnak a folyamatában kell gyökereznie. Ez a következtetés készíti B. Manint arra a felfogásra, miszerint: „It is necessary to alter radically the perspective common to both liberal theories and democratic thought: the source of legitimacy is not the predetermined will of individuals, but rather the process of its formation, that is, deliberation, itself... A legitimate decision does not represent the will of all, but is one that results from the deliberation of all. It is the process by which everyone's will is formed that confers its legitimacy on the outcome, rather than the sum of already formed wills. The deliberative principle is both individualistic and democratic... We must affirm, at the risk of contradicting a long tradition, that legitimate law is the result of general deliberation, and not the expression of general will.”⁴⁹ (Szükséges, hogy radikálisan megváltoztassuk a perspektívát, amely közös mind a liberális elméletek, mind a demokratikus gondolkodás számára: a legitimitás forrása nem az egyének eleve meghatározott akarata, hanem sokkal inkább formálódásuk folyamata, maga a deliberáció, a tanácskozás. A legitim döntés nem reprezentálja mindenki akaratát, de mindenki tanácskozásának az eredménye. A mindenki akaratát formáló folyamat az, amelyből az eredmény legitimitása származik, nem pedig az előzetesen már megformált aka-

⁴⁹ B. Manin: *On Legitimacy and Political Deliberation, Political Theory*. 15. köt., 1987. 351. és köv. l.: Manin nem kimondottan *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozására* hivatkozik, hanem a *Legitimationsprobleme...* című munkámra. Vö. 367. l. 35. lánjegyzet.

ratok összessége. A deliberációs elv egyszerre individualista és demokratikus... Határozottan állítjuk még azon az áron is, ha ezáltal szembekerülünk egy régi tradícióval, hogy a legitim jog az általános deliberáció eredménye, nem pedig az általános akarat kifejeződése.) Ezzel a bizonyítás terhe a polgárok erkölcséről a demokratikus vélemény- és akaratképzés olyan eljárásaira hárul át, melyeknek meg kell alapozniuk a feltevést, hogy ésszerű eredményeket tesznek lehetővé.

4. Ezért alkalmas egy normatív irányú demokráciaelmélet alapfogalmaként a „politikai nyilvánosság” – mint azon kommunikációs feltételek gyűjtőfogalma, amelyek közt létrejöhethet az állampolgárok közönségének diszkurzív vélemény- és akaratképzése. Ebben az értelemben határozza meg J. Cohen a „deliberative democracy” fogalmát a következőképpen: „The notion of a deliberative democracy is rooted in the intuitive ideal of a democratic association in which the justification of the terms and conditions of association proceeds through public argument and reasoning among equal citizens. Citizens in such an order share a commitment to the resolution of problems of collective choice through public reasoning, and regard their basic institutions as legitimate insofar as they establish a framework for free public deliberation.”⁵⁰ (A deliberatív demokrácia elképzelése a demokratikus társulás intuitív eszméjében gyökerezik, amelyben a társulás fogalmainak és feltételeinek igazolása az egyenjogú polgárok nyilvános vitáiban és elmélkedéseiben formálódik ki. A polgárok egy ilyen rendben osztják az elkötelezettséget a problémák olyan megoldása iránt, amely nyilvános okoskodás nyomán létrejött közös választásból születik meg, és alapvető intézményeiket annyiban tekintik legitimnek, amennyiben ők teremtették meg a szabad, nyilvános tanácskozás keretét.) A demokráciának ez a diszkurzusfogalma bízik a kommunikáció mint termelőerő politikai mozgósításában és használatában. Ekkor azonban meg kell mutatni, hogy a konfliktusterhes társadalmi témák egyáltalában ésszerűen, azaz

⁵⁰ J. Cohen: *Deliberation and Democratic Legitimacy*. In: A. Hamlin–Ph. Pettit (Eds.): *The Good Polity*. Oxford, 1989. 12–34. l.; Cohen sem *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozására* hivatkozik, hanem három későbbi (angol nyelvű) publikációmra. Lásd 33. l. 12. lábjegyzet.

az érintettek közös érdeke szerint szabályozhatók; másodsor pedig meg kell magyarázni, miért alkalmas a nyilvános érvelések és tárgyalások közege erre az ésszerű akaratképzésre. Más-képp igaz lenne a liberalisztikus modellnek, melynek az a kiindulópontja, hogy a kibékíthetetlenül összeütköző érdekek „kiegyenlítése” csak egy stratégiailag lefolytatott harc eredménye lehet.

Nos, az utóbbi két évtizedben John Rawls és Ronald Dworkin, Bruce Ackermann, Paul Lorenzen és K. O. Apel álltak elő érvekkel arra nézve, hogyan lehet gyakorlati-politikai kérdéseket, amennyiben azok morális természetűek, ésszerűen eldönteni. Ezek a szerzők kifejtették azt a „morális szempontot”, amelyből pártatlanul megítélhető, mi a mindenkori általános érdek. Bármily különbözően is fogalmazták és indokolták meg az univerzalizálódási és erkölcsi alapelveket, ezekben a kiterjedt vitákban világossá válhatott, hogy az érdekáltalánosítás – s az ilyen általános érdekeket megtestesítő normák megfelelő alkalmazása⁵¹ – jó alapokra támaszkodhat. Ezen túlmenően K. O. Apellel⁵² együtt kidolgoztam egy olyan diszkurzusetikai kiindulópontot⁵³, amely az érvelést jelöli meg mint a morális-gyakorlati kérdések megoldására alkalmas eljárást. Ezzel megválaszoltuk a másodikként fölített kérdést is. A diszkurzusetika nem egyszerűen azt célozza meg, hogy az érvelés szükségszerű pragmatikus előfeltételeinek normatív tartalmából egyáltalán általános erkölcsi alapelvet lehessen nyerni. Sokkal inkább arról van szó, hogy maga ez az alapelv a normatív érvényességi igények diszkurzív megvalósítására vonatkozik; ugyanis a normák érvényességét ahhoz köti, hogy lehetővé váljon az összes számba jöhető érintett megalapozott egyetértése, amennyiben ezek az érintettek átveszik az érvelésben részt vevők szerepét. Ezen olvasat szerint a politikai kérdések tisztázása, amennyiben ez érinti morális lényegüket, a nyilvános érvelés praxisára van utalva.

Jóllehet a politika elvi kérdései szinte mindig érintenek erkölcsi szempontokat is, természetesen korántsem morális termé-

⁵¹ K. Günther: *Der Sinn für Angemessenheit*. Frankfurt am Main, 1987.

⁵² Vö. most: K. O. Apel: *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt am Main, 1988.

⁵³ J. Habermas: *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main, 1973. 140. és köv. l. Uő.: *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, 1983.

szetű minden kérdés, amely intézményi definíció szerint bizonyos politikai instanciák döntését igényli. A politikai viták gyakran empirikus kérdésekre vonatkoznak, tényállások interpretációjára, magyarázatokra, előrejelzésekre stb. Másrészt a nagy horderejű kérdések, az ún. egzisztenciális kérdések, gyakran egyáltalán nem az igazságosság kérdései, hanem a jó élet kérdéseiként az etikai-politikai önértelmezést érintik – akár egészében véve a társadalomét, akár egyes szubkultúrákét. A legtöbb konfliktus végtére is csoportérdekek összeütközéséből fakad, s olyan elosztási problémákkal kapcsolatos, melyeket csak kompromisszum útján lehet megoldani. A politikai döntést igénylő kérdések szféráján belüli differenciálódás azonban nem teszi kétségessé sem a morális megfontolások elsőbbségét, sem a politikai kommunikáció érvelő formáját egészében. Az empirikus kérdések gyakran nem választhatók el az értékmegállapító kérdésektől, s természetesen igénylik az érvelő feldolgozást.⁵⁴ Etikai-politikai önértelmezésünknek, mely arra vonatkozik, hogy egy meghatározott közösség tagjaiként hogyan akarunk élni, legalább összhangban kell állnia az erkölcsi normákkal. A tárgyalásoknak az érvek kicserélésére kell támaszkodniuk, s hogy *tisztességes* kompromisszumokhoz vezetnek-e, az lényegében az eljárás morálisan megítélendő feltételeitől függ.

A diszkurzuselméleti kiindulópontnak az az előnye, hogy segítségével specifikálhatók azok a kommunikációs feltételek, melyeknek az érvelés különböző formáiban és a tárgyalásokon eleget kell tenni ahhoz, hogy az ilyen megbeszélések eredményei magukban foglalják az ésszerűség vélelmét. Ezzel empirikus-szociológiai kapcsolódási lehetőségek nyílnak a normatív elgondolások számára.

5. Mivel a demokrácia diszkurzív fogalma először is egy normatív elmélet keretében tisztázható s tehető elfogadhatóvá, nyitva marad a kérdés, hogy a jóléti állam tömegdemokráciáinak viszonyai között hogyan lehet diszkurzív vélemény- és akaratképzést létrehozni úgy, hogy áthidaljuk a szakadékot a felvilágosult önérdék és a közjóra orientáltság, illetve a kliens

⁵⁴ J. Habermas: Towards a Communication Concept of Rational Collective Will-Formation. *Ratio Juris*, 2. köt., 1989. júl. 144–154. 1.

és az állampolgár szerepei között. Hiszen minden érvelési gyakorlat kommunikációs feltételeibe be van építve a pártatlanság feltételezése, valamint az az elvárás, hogy a résztvevők megkérdőjelezzék és transzcendálják a magukkal hozott mindenkori preferenciáikat; sőt mindkét feltétel teljesítését rutinná kell tenni. Erre a problémára a modern természetjog azzal válaszolt, hogy bevezette a törvényes jogi kényszert. Azt az ebből fakadó további problémát pedig, hogy miképp fékezhető meg morálisan maga a jogkényszerhez szükséges politikai hatalom, Kant a jogállam eszméjével válaszolta meg. Mármost a jogállam eszméjének diszkurzuselméleti kifejtése abba az elgondolásba toroklik, hogy a jogot újfent önmagára kell vonatkoztatni; annak kell biztosítania még azt a diszkurzív módot is, amely szerint a jogi programok kialakítása és alkalmazása az érvelés feltételei között megy végbe. Ez olyan jogi eljárások intézményesítését jelenti, melyek a tisztességes tárgyalásokhoz s a kényszermentes érvelésekhez biztosítják az igényes kommunikációs feltételek megközelítő teljesülését. Ezek az eszményítő feltételek megkövetelik az összes lehetséges érintett teljes bevonását, a felek egyenjogúságát, az interakció kényszermentességét, a témák és hozzászólások iránti nyitottságot, az eredmények revidiálhatóságát stb. Ebben az összefüggésben a jogi eljárások arra szolgálnak, hogy a valóságos társadalomban fellépő térbeli, időbeli és dologi természetű szelekciós kényszereket egy eszményinek tétélezett kommunikációs közösségen belül érvényre juttassák.⁵⁵

Így például a többségi szabályt olyan megállapodásként lehet értelmezni, mely a lehetőség szerint diszkurzív, végső soron valóságközpontú véleményalkotást összeegyeztethetővé teszi a határidőhöz kötött akaratképzés kényszerűségével. Diszkurzuselméleti értelemben a többségi döntésnek meg kell őriznie bensőséges kapcsolatát az érvelés gyakorlatával, amiből további intézményes rendelkezések következnek (mint az indoklási kényszer, a bizonyítási teher megosztásának szabályai, a törvényjavaslatok többszöri olvasata stb.). Többségi döntésnek csak úgy szabad létrejönnie, hogy tartalma ésszerűen motivált, de nem csálthatatlan eredménynek számítson egy probléma

⁵⁵ Vö. írástomat in: *The Tanner Lectures* (1988), 246. és köv. l.

helyes megoldásáról folytatott vitában, melyet csak a döntés-kényszer miatt zártak le átmenetileg. Ugyancsak a diszkurzív akaratképzés általános kommunikációs feltételeinek jogi intézményesítése szempontjából érthetők meg más intézmények is, például azok a szabályozások, melyek a parlamenti testületek összetételére és munkamódjára, a választott képviselők felelősségére és mentelmi jogára vonatkoznak, de a többpártrendszer politikai pluralizmusa s a néppártok azon kötelessége is, hogy különböző érdekhelyzeteket programatikusan egybekapcsoljanak.

A meglévő intézmények normatív értelmének diszkurzuselméleti feltárása ráadásul olyan új intézményes megoldások bevezetésének és kipróbálásának perspektíváját is megnyitja, amelyek képesek az állampolgárok klienssé válása ellenében hatni. Ezeknek fokozatosan csökkenteniük kell a két szerep közti távolságot azáltal, hogy megszakítják a rövidre zárt körforgást a saját, közvetlen preferenciák és az egyesületesen szervezett érdekek általánosított partikularizmusa között. Ehhez tartozik a „multiple preference ordering” (többszörös preferenciák szerinti rangsorolás) és a választói szavazat összekapcsolásának igen eredeti elgondolása is.⁵⁶ Az ilyen kezdeményezéseknek a fennálló megegyezésekbe beépített gátlások elemzésére kell támaszkodniuk, melyek az állampolgárokat apolitikus engedelmességre szoktatják, s megakadályozzák abban, hogy rövid távú önérdelkeik észlelésén túlmenően, reflexíve gondolkodjanak. Más szavakkal: a jogállami intézmények demokratikus tartalmának diszkurzuselméleti feltárását ki kell egészíteni azzal, hogy kritikusan megvizsgáljuk a jóléti állam tömegdemokráciáiban ható mindazon mechanizmusokat, melyek a polgárokat elidegenítik a politikai folyamattól.⁵⁷

⁵⁶ Vö. R. E. Goodin: Laundering Preferences. In: J. Elster–A. Hylland (Eds.): *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge, 1986. 75–101. I. Erre támaszkodva fejt ki Claus Offe ezt az elképzelését gondolatébresztő dolgozatában: Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln. In: A. Honneth–Th. McCarthy–C. Offe–A. Wellmer: *Zwischenbetrachtungen*. Frankfurt am Main, 1989. 739–775. I.

⁵⁷ C. Offe–U. K. Preuss: *Can Democratic Institutions Make Efficient Use of Moral Resources?* Kézirat, 1989.

6. Egy olyan demokráciafogalom normatív tartalma, mely nyilvános kommunikációkban zajló, diszkurzív jellegű érték- és normaképző folyamatokra vonatkozik, természetesen nem merül ki a demokratikus jogállam szintjén létező, megfelelő intézményes megállapodásokban, hanem túlmutat a formálisan rögzített kommunikációs és döntési folyamatokon. A testületekben szervezett és felelős döntésekhez vezető véleményalkotás csak annyiban felelhet meg a kooperatív igazságkeresés céljának, amennyiben megőrzi *befogadóképességét* az őt *körülvevő* politikai kommunikáció szabadon csapongó értékei, témái, hozzászólásai és érvei iránt. Ezt alapjogi szinten lehetővé kell tenni, de nem lehet egészében véve megszervezni. Az ésszerű eredmények diszkurzuselméletileg indokolt igénye sokkal inkább arra épít, hogy összjáték van az intézményesen rögzített politikai akaratképzés s egy olyan nyilvánosság spontán, hatalommal át nem itatott kommunikációs áramlatai között, amely nem határozatok meghozatalára, hanem feltárára és problémamegoldásra készült föl, s ilyen értelemben *nem szervezett*. Ha a népszuverenitás eszméjét a magas fokon összetett társadalmakban még realizstikusan alkalmazni kívánjuk, akkor el kell szakadnunk attól a konkretizáló értelmezéstől, miszerint ez az eszme egy közösség fizikailag jelen lévő, részt vevő és beleszóló tagjaiban testesül meg.

Bizonyos körülmények között a formális beleszólási és részvételi lehetőségek közvetlen kibővítése csupán „az általánosodott partikularizmus” intenzívebbé tételéhez vezet, vagyis a helyi és csoportspecifikus különérdekeknek ahhoz a privilegiált érvényesítéséhez, amely Burke-től Weberig, Schumpeterig és a mai neokonzervatívokig egy demokratikus elitizmus számára szállított érveket. Ezt előzheti meg, ha eljárásszerűen fogjuk fel a népszuverenitást, mint azon feltételek gyűjtőfogalmát, melyek lehetővé teszik a nyilvános kommunikáció diszkurzív formában zajló folyamatát. A teljesen szétszóródott népszuverenitás már csak azokban a szubjektum nélküli, persze igényes kommunikációs formákban tud „megtestesülni”, melyek úgy szabályozzák a politikai vélemény- és akaratképzés folyását, hogy nem csalhatatlan eredményei a gyakorlati ésszerűség vé-

⁵⁸ J. Habermas: Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit? In: *Die Ideen von 1789*. 1989. 7–36. 1.

lelmével rendelkezzenek.⁵⁸ A kommunikatív feloldott szuverenitás a nyilvános viták hatalmában jut érvényre, melyek össztársadalmilag fontos témákat fedeznek fel, értékeket interpretálnak, hozzájárulnak különböző problémák megoldásához, jó érveket teremtenek, a rosszakat pedig leértékelik. E véleményeknek persze demokratikus testületek határozataiban kell alakot ölteniük, mivel a gyakorlati szempontból következményekkel terhes határozatokért való felelősség megköveteli az intézményesített elszámolást. A diszkurzusok nem uralkodnak. Olyan kommunikatív hatalmat hoznak létre, amely nem pótolhatja, hanem csupán befolyásolhatja az adminisztratív hatalmat. Ez a befolyás a legitimáció megteremtésére és megvonására korlátozódik. A kommunikatív hatalom nem helyettesítheti az állami bürokráciáknak azt a szisztematikus öntörvényűségét, amelyet „ostrom” alá helyez. Ha a népszuverenitás ily módon eljárásokban oldódik föl, akkor üresen marad a hatalom szimbolikus forráshelye is, amely 1789, tehát a paternalista uralmi formák forradalmi megszüntetése óta vákuumot képez, s nem foglalják el azt – ahogy U. Rödel állítja Claude Lefort nyomán – olyan új identifikációs szimbolizációk, mint a nép vagy a nemzet.⁵⁹

IV. Civil társadalom vagy politikai nyilvánosság

Az így pontosított és megváltoztatott premisszák figyelembevételével végül visszatérhetünk annak a politikai nyilvánosságnak a leírásához, amelyben legalább két folyamat keresztezi egymást: egyrészt a legitim hatalom kommunikatív létrehozása, másrészt a médiahatalom manipulatív igénybevétele – tömegjólátás, kereslet és a rendszer imperativusaival szembeni „compliance” (engedelmesség) megteremtése céljából. Mármost azt a nyitva maradt kérdést, hogy az autonóm nyilvánosságokban mi az alapja s mik a forrásai az informális véleményalkotásnak, nem lehet többé azzal megválaszolni, hogy utalunk a jóléti állam státusgaranciáira s holisztikus módon megköveteljük a társadalom politikai önszerveződését. Inkább arról van

⁵⁹ U. Rödel–G. Frankenberg–H. Dubiel: *Die demokratische Frage* Frankfurt am Main, 1989. IV. fejezet.

szó, hogy ezen a ponton bezárul a kör a nyilvánosság szerkezet-változása s azon hoszú távú trendek között, melyeket a kommunikatív cselekvés elmélete az *életvilág racionalizálásaként* fog föl. Egy politikailag működő nyilvánosság nemcsak a jogállami intézmények biztosítékait igényli, hanem rá van utalva a kulturális hagyományok és szocializációs minták támogatására, a szabadsághoz *szokott* népesség politikai kultúrájára is.

A könyv központi kérdését ma „a civil társadalom újrafelfedezése” címen vetik föl. Nem elég általában utalni a különféle életvilágok és reflexiók potenciáljuk „kölcsonös közeledésére”. Ezt konkretizálni kell, de nemcsak a szocializációs minták és a kulturális hagyományok tekintetében. Az indítékokból és értékorientációkból táplálkozó liberális politikai kultúra persze kedvező talaja a spontán nyilvános kommunikációknak. De még fontosabbak az érintkezési és szervezeti formák, a hatalommal át nem itatott politikai nyilvánosság hordozóinak intézményszerűlései. Ehhez kapcsolódnak Claus Offe legújabb elemzései, aki a „társulási viszonyok” fogalmát használja azzal a szándékkal, hogy „az életforma és életvilág globális kategóriái, melyek a diszkurzusetika számára hivatottak támaszt biztosítani a társadalmi szférában, szembesüljenek a szociológiához közelebbi kategóriákkal”.⁶⁰ A társulási viszonyok homályos fogalma nem véletlenül ahhoz az „egyesületi tevékenységhez” kapcsolódik, amely egykor a polgári nyilvánosság társadalmi rétegét kialakította. Emlékeztet a „civil társadalom” kifejezésnek arra az időközben közkeletűvé vált jelentésére is, amely – eltérően a „societas civilis” „polgári társadalom”-ként való modern, Hegel és Marx óta szokásos fordításától – *már nem* foglalja magában a munka, a tőke és a javak piacain keresztül irányított gazdaság szféráját. Az idevágó publikációkban persze hiába keresünk világos meghatározásokat. A „civil társadalom” intézményes magvát mindenesetre önkéntes alapon történő, nem állami és nem gazdasági összefogások képezik, melyek, hogy rendszerezés nélkül csak megnevezzek néhány példát, az egyházaktól, kulturális egyesületektől és akadémiáktól, a független médiákon, sport- és szabadidőegyleteken, vitaklubokon, lakossági fórumokon és állampolgári kezdeményezéseken át a szakmai

⁶⁰ C. Offe, in: Honneth et al. (1989), 755. l.

egyesületekig, politikai pártokig, szakszervezetekig és alternatív intézményekig terjednek.

John Keane szerint ezeknek a társulásoknak a feladatuk, illetve funkciójuk: „to maintain and to redefine the boundaries between civil society and state through two interdependent and simultaneous processes: the expansion of social equality and liberty, and the restructuring and democratization of the state”⁶¹ (meghatározni és újradefiniálni a civil társadalom és az állam közti határokat két kölcsönösen függő és egyidejű folyamat – a társadalmi egyenlőség és szabadság kiterjesztése, valamint az állam újrastrukturálása és demokratizálása – során). Vagyis véleményalkotó társulásokról van szó. Ezek a nagymértékben államiasodott pártoktól eltérően nem tartoznak hozzá az adminisztratív rendszerhez, de publicisztikai befolyásuk révén politikai hatást érnek el, mivel vagy közvetlenül részt vesznek a nyilvános kommunikációban, vagy – mint például az alternatív vállalkozások – tevékenységeik programadó jellegénél fogva példájukkal implicite hozzájárulnak a nyilvános vitához. Hasonlóképp Offe is azt a funkciót tulajdonítja a társulási viszonyoknak, hogy alkalmas közeget teremtenek egy olyan politikai kommunikáció számára, mely kellően jó érvekkel „felelős cselekvésre” bírja rá az állampolgárokat. „Felelősen cselekedni annyit tesz, hogy a cselekvő saját cselekedeteit egyszerre vizsgálja a szakértő, az általánosított másik fél és saját jövőbeni érje szempontjából, s cselekvése kritériumait ily módon érvényesíti ténybelileg, társadalmilag és időben.”⁶²

A civil társadalom fogalmának konjunktúrája annak a kritikának köszönhető, amellyel főként az államszocialista társadalmak ellenzéki gondolkodói illették a politikai nyilvánosság totalitárius megsemmisítését.⁶³ Fontos szerepet játszik ebben a totalitarizmus Hannah Arendt által kialakított kommunikációelméleti fogalma. E háttér alapján válik érthetővé, miért foglalnak el kitüntetett helyet a civil társadalomban a véleményalkotó társulások, amelyek körül autonóm nyilvánosságok kris-

⁶¹ J. Keane: *Democracy and Civil Society*. 1988. 14. l.

⁶² C. Offe, in: Honneth et al. (1989), 758. l.

⁶³ Vö. J. Rupnik, Vajda M. és Z. A. Pelczynski írásait in: J. Keane (Ed.): *Civil Society and the State*. 1988. III. rész.

tályosodhatnak ki. A totalitárius hatalom a polgároknak épp ezt a kommunikatív gyakorlatát vetette a titkosszolgálati apparátusok ellenőrzése alá. Ezeket az elemzéseket igazolták a Kelet-és Közép-Európában lezajlott forradalmi változások. Nem véletlen, hogy ezeket egy olyan reformpolitika váltotta ki, amely a „glasznoszty”-ot írta zászlajára. Az NDK-ban például, akár egy nagyszabású társadalomtudományi kísérletben, a békésen ténykedő polgári mozgalmak növekvő nyomása forradalmasította a hatalmi apparátust. És először ezekből a mozgalmakból alakult ki egy új rend infrastruktúrája, mely már az államszocializmus romjai között körvonalazódott. A forradalom élenjárói azok a templomokban, emberjogi csoportokban, környezetvédő és feminista ellenzéki körökben létrejött önkéntes társulások voltak, melyeknek látens befolyásával szemben mindig is erőszakkal kellett stabilizálni a totalitárius nyilvánosságot.

Más a helyzet a nyugati típusú társadalmakban. Itt az önkéntes társulások a demokratikus jogállam intézményes keretein belül jönnek létre. De fölvetődik egy másik kérdés, melyet csak jelentős empirikus vizsgálatok alapján lehet megválaszolni: biztosít-e és milyen mértékben biztosít a tömegkommunikációs eszközök által uralt nyilvánosság a civil társadalom tagjainak lehetőséget arra, hogy reményteljesen keljenek versenyre a befolyásos politikai és gazdasági körök médiahatalmával, vagyis hogy a kívülről bevitt értékek, témák és érvek spektrumát megváltoztassák, a korlátozások alól találékonyan feloldják és kritikusan megszüriék. Úgy látom, hogy e probléma tárgyalásához még mindig megfelelő analitikus szempontot kínál a politikusan működő nyilvánosság fogalma, melyet *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* kifejtettem. Andrew Arato és Jean Cohen ama kísérletük során, hogy a civil társadalom fogalmával megtermékenyítsék a kortárs demokráciaelméletet, ezért kapcsolódnak a „rendszernek és életvilágnak” a kommunikatív cselekvés elméletében fölvezetett szerkezetéhez.⁶⁴

Végezetül utalnék egy igen eredeti tanulmányra, melynek témája az elektronikus médiumok hatása az egyszerű interak-

⁶⁴ A. Arato–J. Cohen: *Civil Society and Social Theory. Thesis Eleven*, Nr. 21. 1988. (Különnyomat a *Civil Society versus The State*-ből.) 40–67. 1. Uő.k.: *Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society*. In: Honneth et al. (1989), 482–503. 1.

ciók átstrukturálódására. Címe – *No Sense of Place* (A hely iránti érzéketlenség) – azt a megállapítást tükrözi, miszerint szétfoly-
nak azok a struktúrák, amelyekben a társadalmasult egyének
eddig érzékelték társadalmi pozíciójukat és elhelyezték önma-
gukat. Ezúttal még azok a szociális határok is elmozdulnak,
melyek a tér és a történeti idő elemi életvilágbeli koordinátáit
alkották. „Many of the features of our »information age« make
us resemble the most primitive of social and political forms: the
hunting and gathering society. As nomadic peoples, hunters
and gatherers have not loyal relationship to territory. They, too,
have little »sense of place«; specific activities are not tightly
fixed to specific physical settings. The lack of boundaries both
in hunting and gathering and in electronic societies leads to
many striking parallels. Of all known societal types before our
own, hunting and gathering societies have tended to be the most
egalitarian in terms of the roles of males and females, children
and adults, and leaders and followers. The difficulty of maintain-
ing many separate places or distinct social spheres, tends to
involve everyone in everyone else’s business.”⁶⁵ („Információs
korunk” sok vonása hasonlónvá tesz bennünket a legprimitívebb
társadalmi és politikai formához: a vadászó és gyűjtögető társa-
dalomhoz. Mint nomád népeknek, a vadászoknak és gyűjtöge-
tőknek nincs lojális viszonyuk a területhez. Számukra is csekély
a „hely jelentősége”; sajátos tevékenységeik nincsenek szorosan
hozzákötve sajátos fizikai körülményekhez. A határok hiánya
mind a vadászó és gyűjtögető, mind az elektronikus társadal-
makban meghökkentő párhuzamokhoz vezet. Az összes előt-
tünk létezett és ismert társadalmi típus közül a vadászó és
gyűjtögető közösségeknek voltak a leegalitáriusabb fogalmaik
a férfiak és nők, gyermekek és felnőttek, vezetők és vezetettek
szerepeit illetően. A számos elkülönült hely vagy eltérő társa-
dalmi szféra meghatározásának nehézsége oda vezet, hogy
mindenki belekeveredik mindenki más dolgába.) E szemléletes
tézist megint csak előre nem látható módon igazolták az 1989-es
év forradalmi eseményei. Az NDK-ban, Romániában és Cseh-
szlovákiában bekövetkezett gyökeres átalakulások egyetlen
láncolatot alkottak, mely nem csupán egy tévé közvetítette

⁶⁵ J. Meyrowitz: *No Sense of Place*. Oxford, 1985.

történelmi eseménysor volt, hanem maga is a televíziós közvetítés *modusában* ment végbe. A tömegkommunikációs eszközök jelentősége nemcsak a „ragály” világméretű elterjesztése szempontjából volt döntő. Az utcákon és tereken tüntető tömegek fizikai jelenléte – eltérően a XIX. században és a XX. század elején tapasztaltaktól – szintén csak abban a mértékben tudta kibontakoztatni forradalmi erejét, ahogy a televízió révén mindenütt jelen valóvá változott.

A nyugati társadalmak normalitását tekintve persze túlságosan egyenes vonalú J. Meyrowitz tézise a társadalmilag megállapított határok tömegkommunikációs eszközökkel való felszámolásáról. Az ellenvetések kézenfekvőek. A differenciáltságnak és strukturáltságának az a fajta leépülése, mely életvilágunkban az események elektronikusan megteremtett mindenütt jelenvalóságával s a nem egyidejűségek szinkronizálásával bekövetkezik, nyilván jelentős következményekkel jár a társadalmi önérzékelésre nézve. A korlátoknak ez a feloldása azonban szorosan együtt halad azzal, hogy megsokszorozódnak az ugyanakkor specifikálódtak szerepek, plurálissá válnak az életformák, és individualizálódnak az életfelfogások. A gyökeretlenül válás együtt jár a saját közösségi kapcsolódások és származtatások megteremtésével, az egyenlősítés pedig az áttekinthetetlen rendszerszerű komplexitással szembeni tehetetlenséggel. Ezek inkább egymást kiegészítő és egymást átható fejlemények. A tömegkommunikációs eszközöknek így más dimenziókban is *ellentétes* hatásaik vannak. Sok minden szól emellett, hogy igen ambivalens egy olyan nyilvánosság demokratikus potenciálja, melynek infrastruktúráját az elektronikus tömegkommunikáció növekvő szelekciós kényszerei jellemzik.

Ezzel azt akarom mondani, hogy ha ma újra nekifognék a nyilvánosság szerkezetváltozása vizsgálatának, nem tudom, mire vezetne ez a demokráciaelmélet tekintetében; talán olyan eredményre, mely alkalmat adna a korábbinál kevésbé pesszimista megítélésre s egy kevésbé dacos, nem csupán posztulátumokat teremtő nézőpont elérésére.

Frankfurt, 1990. március

J. H.

Glavina Zsuzsa fordítása

ELŐSZÓ (1961)

Jelen vizsgálat feladata annak a típusnak az elemzése, amelyet „polgári nyilvánosság”-nak neveznek.

A vizsgálat munkamódszerét tárgyának sajátos nehézségei határozzák meg. Mindenekelőtt a tárgy összetettsége teszi lehetetlenné, hogy egyetlen tudományág sajátos eljárásmodjai mellett kötelezzük el magunkat. A nyilvánosság kategóriáját sokkal inkább azon a tág terepen kell felkutatnunk, amely egykor a hagyományos „politikai” látókörét alkotta;¹ ha az egyes társadalomtudományi diszciplínák bármelyikének határain belül maradunk, a tárgy kicsúszik kezünkől. Nyilvánvaló a szociológiai és ökonómiai, államjogi és politológiai, társadalom- és eszmetörténeti szempontok egyesítéséből adódó problematika: a társadalomtudományok differenciálódásának és specializálódásának mai fokán még néhány ilyen tudományban sem lehet valaki egykönnyen járatos, nemhogy valamennyit ismerhetné.

A módszer másik sajátossága abból a kényszerűségből fakad, hogy egyidejűleg szociológiailag és történetileg kell eljárjunk. A „polgári nyilvánosságot” egy történeti korszak tipikus kategóriájaként fogjuk fel; nem lehet az európai kései középkorban létrejövő „polgári társadalom” összetéveszthetetlen fejlődéstörténetéből kiemelni, és ideáltipikusan általánosítva tetszőleges történelmi helyzetek formálisan azonos konstellációira alkalmazni. Megkíséreljük majd kimutatni, hogy „közvéleményről” meghatározott értelemben csak Angliában a XVII. század végén és Franciaországban a XVIII. században lehet szó; ugyanígy a „nyilvánosságot” általában történeti kategóriaként kezeljük.

¹ Vö. W. Hennis: Bemerkungen zur wissenschaftsgeschichtlichen Situation der politischen Wissenschaft. In: *Staat, Gesellschaft, Erziehung*. 5. köt. 203. l. Továbbá W. Hennis: *Politik und praktische Philosophie*. Neuwied, 1963. Lásd ehhez az én értekezésemet: Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie. In: *Theorie und Praxis*. Neuwied, 1963. 13. l.

Ebben különbözik a mi eljárásunk a *limine** a formális szociológia megközelítésétől, amelyet ma elsősorban az úgynevezett strukturális-funkcionalista elmélet képvisel. Másrészt a történeti fejlődési tendenciák szociológiai vizsgálata az általánosságoknak olyan fokán mozog, amelyen egykori folyamatokat és eseményeket csak példaszerűen lehet felidézni; úgy lehet ezeket értelmezni, mint az egyedi eseten túlmutató társadalmi fejlődés példáit. A szigorú értelemben vett történelemtől ez a szociológiai eljárás, mint látható, abban tér el, hogy szabadabban mérlegeli a történeti anyagot; erre az elemzésre is vonatkoznak azonban az össztársadalmi összefüggések strukturális elemzésénél szokásos szigorú kritériumok.

E két előzetes módszertani megjegyzés után magával a tárggyal kapcsolatban szeretnénk még egy fenntartást bejelenteni. A vizsgálat a polgári nyilvánosság liberális modelljének struktúrájára és funkciójára, ennek keletkezésére és változására szorítkozik; tehát egy történelmi alakulat uralkodóvá vált vonásait érinti és figyelmen kívül hagyja a plebejus nyilvánosságnak a történelmi folyamatban mintegy háttérbe szorított változatát. A francia forradalomnak abban a szakaszában, amely Robespierre nevével kapcsolódott össze, olyan nyilvánosság kezd működni, úgyszólván csak egy villanásnyira, amely irodalmi köntösét levetette – a nyilvánosság szubjektumát már nem a „művelt rendek” alkotják, hanem a műveletlen „nép”. Mégis, ez a plebejus nyilvánosság is, amely a chartista mozgalomban és a szárazföldi munkásmozgalom anarchista tradícióiban a föld alatt tovább élt, a polgári nyilvánosság szándékaihoz igazodott – hozzá hasonlóan szellemtörténetileg a XVIII. század örököse volt. Ezért szigorúan meg kell különböztetnünk a szabályozott nyilvánosságnak attól a népszavazásos-közfelkiáltásos formájától, amely magasan fejlett ipari társadalmak diktatúráiban alakult ki. Formálisan bizonyos vonásaik közesek; de a maga módján mindegyik különbözik az okoskodó magánemberek közönségének irodalmilag meghatározott nyilvánosságától – az írástudatlanságban az előbbi, az írásbeliséget mintegy megszüntetve az utóbbi. Bizonyos népszavazásos jelenségformák megegyezése sem homályosítja el, hogy a polgári nyilvánosságnak ez a mi összefüggésünkben némiképp elhanyagolt

* eleve

két változata, a társadalmi fejlődés különböző stádiumaiban megjelenve, különböző politikai funkciók hordozója is volt.

Vizsgálatunk stilizálja a polgári nyilvánosság liberális elemeit és ennek a szociális államban végbemenő átalakulásait. Köszönetet mondok a Német Kutatóközösségnek nagyvonalú támogatásáért. Ezt a munkát, a 13. és 14. §-ok kivételével, magántanári dolgozatként beterjesztettem a marburgi egyetem filozófiai fakultásán.

Frankfurt, 1961 őszén

J. H.

I. A POLGÁRI NYILVÁNOSság TÍPUSÁNAK PROPEDEUTIKAI ELHATÁROLÁSA

1. § A kiindulópont

A „nyilvános” és a „nyilvánosság” kifejezésekkel kapcsolatban a szóhasználat a versengő jelentések sokféleségéről árulkodik. Ezek különböző történeti korszakokból származnak, és az iparilag előrehaladott, szociális állami berendezkedésű polgári társadalom viszonyaira való egyidejű alkalmazásaikban egymással zavaros kapcsolatokba lépnek. Mindazonáltal úgy látszik, hogy bár e viszonyok a hagyományos nyelvhasználatnak ellenszegülnek, mégis megkövetelik a fenti szavaknak valamilyen – bár zavaros – alkalmazását, sőt terminológiai kezelését is. Mert nemcsak a köznapi beszéd, mindenekelőtt a bürokráciák és a tömegközlelési eszközök zsargonja által már befolyásolt köznyelv ragaszkodik szilárdan ehhez; a tudományok – így elsősorban a jogtudomány, a politika, a szociológia – sem képesek nyilvánvalóan arra, hogy olyan hagyományos kategóriákat mint „nyilvános”, „magán”, „nyilvánosság”, „közvélemény” pontosabb meghatározásokkal helyettesítsenek. Ez a dilemma először is azon a diszciplinán bosszulta meg magát, amely kifejezetten a közvéleményt teszi vizsgálat tárgyává: az empirikus technikák megközelítésében megfoghatatlan mennyiségként oldódott fel az, amit a public opinion research -nek tulajdonképpen meg kellene ragadnia,¹ a szociológia mégis kitér azon következtetés elől, hogy ezeket a kategóriákat általában feladja; a közvéleményről éppúgy beszél most is, mint azelőtt.

„Közintézményeknek” nevezzük azokat az intézményeket amelyek a zárt társaságokkal szemben mindenki számára hoz-

¹ közvélemény-kutatás

¹ Vö. 342. l. és köv. l.

záférhető – úgy ahogyan közterületekről és középületekről beszélünk. De már amikor „középületekről” van szó, ez sem csupán ezek általános hozzáférhetőségét jelenti; az sem szükséges, hogy a közforgalom számára nyitva legyenek; egyszerűen állami létesítményeket fogadnak be és mint ilyenek nyilvánosak. Az állam a „közhatalom”. A közösség, a nyilvánosság attribútumát annak a feladatának köszönheti, hogy az állampolgárok közös jólétéről, a közjóról gondoskodik. – Ismét más jelentése van a szónak, ha „nyilvános fogadásról” beszélnek; az ilyen alkalmakkor létrejövő reprezentáció „nyilvánosságába” beleértődik valami a nyilvános elismerésből. Ismét eltolódik a jelentés, amikor azt mondjuk, hogy valaki a nyilvánosság előtt hírnévre tett szert; a hír és dicsőség nyilvánossága más korszakból származik, mint a „jó társaság” nyilvánossága.

Mindezzel még egyáltalán nem érintettük a kategóriának azt a leggyakoribb alkalmazását, amely a közvélemény, a felháborodott vagy jól értesült nyilvánosság értelmével kapcsolatos – olyan jelentések ezek, amelyek a közönség, a publicitás, a publikálás fogalmával függnek össze. E nyilvánosság szubjektuma a közönség mint a közvélemény hordozója; ennek kritikai funkciójára vonatkozik a publicitás – például a bírósági eljárások nyilvánossága. A tömegkommunikációs eszközök területén a publicitás jelentése természetesen megváltozott. A közvélemény egyik feladatából annak sajátosságává is alakul, ami a közvéleményt magára irányítja: a public relations vagyis az olyan erőfeszítések, amelyeket újabban a „nyilvánosság befolyásolásának” neveznek, ilyen publicity megteremtésére irányulnak. A nyilvánosság maga egy területként jelenik meg – a magánterülettel szemben a nyilvánosság a közterület. Sokszor egyszerűen úgy jelenik meg mint a közhatalommal szembenálló közélet. Ettől függően a „nyilvánosság szervei” közé sorolják az állami szerveket vagy pedig azokat a közegeket, amelyek, mint például a sajtó, a közönség kommunikációját szolgálják.

A „nyilvános” és a „nyilvánosság” jelentésszindrómájának társadalomtörténeti elemzése visszavezethetné a különböző történeti nyelvrétegeket szociológiai fogalmukra. Már a nyilvánosságra való első etimológiai utalás is tanulságos. A német nyelvben csak a XVIII. században képezik a főnevet a régebbi melléknévből, a „nyilvánosból”, a *publicité* és *publicity* analógi-

ájára;² a szó még a század végén is oly szokatlan, hogy Heynatz még kifogást emelhet ellene.³ Ha a nyilvánosság csak ebben a korban követel magának nevet, akkor feltételezhetjük, hogy ez a terület, legalábbis Németországban, csak ekkor alakult ki és vette át funkcióját; sajátos módon a „polgári társadalomhoz” tartozik, amely mint az áruforgalom és a társadalmi munka világa, saját törvények szerint, ugyanebben a korban jön létre. Mégis már sokkal korábban is beszéltek a „nyilvánosról” és arról, ami nem nyilvános, hanem „magán”.

Görög eredetű kategóriákról van szó, amelyek római közvetítéssel hagyományozódtak ránk. A kifejlődött görög városállamban a polisz világa, amely minden szabad polgár számára közös (koine), élesen elválik az oikosz világától, amely minden egyes embernek sajátja (idia). A közélet, biosz politikosz, a piactéren, az agorán játszódik le, de semmiképpen sincs lokálisan rögzítve: a nyilvánosság éppúgy létrejön a beszélgetésben (lexisz), amely a bíraskodás és tanácskozás alakját is öltheti, mint a közös cselekvésben (praxisz), legyen ez akár hadviseelés, akár hadijáték. (A törvényhozáshoz gyakran idegeneket hívnak; ez tulajdonképpen nem tartozik a közfeladatok közé.) Ismeretes, hogy a politikai rend a patrimonialis formájú rabszolga-gazdálkodáson nyugszik. A polgárok ugyan mentesek a termelőmunkától, a közéletben való részvétel azonban a házi gazdagság magánautonómiájától függ. A magánéletet nemcsak (görög) neve köti a házhoz; az ingó vagyon és a munkaerő feletti rendelkezés éppoly kevésbé pótolhatja a család és a háztartás feletti hatalmat, mint ahogyan megfordítva, a szegénység és a rabszolgák hiánya sem jelent önmagában akadályt a poliszba való bebocsátás szempontjából – a száműzetés, a kisajátítás és a ház lerombolása ugyanazt jelenti. A poliszban elfoglalt helyzet tehát az oikodespota helyzetén, rangján nyugszik. Az ő uralmának oltalma alatt megy végbe az élet újratermelése, a rabszolgák munkája, az asszonyok szolgálata, történik születés és halál; a szükségszerűség és mulandóság birodalma a magánélet homályába merül. Ezzel szemben a nyilvánosság úgy emelkedik ki a

² A *Deutsches Wörterbuch der Brüder Grimm* „nyilvánosság” cikke. Leipzig, 1889. VII. köt. 1183. l.

³ *Weigands Deutsches Wörterbuch*. Giessen, 1910. II. köt. 232. l.

görögök öntudatában, mint a szabadság és maradandóság birodalma. Az, ami van, csak a nyilvánosság fényében jelenik meg, csak itt válik minden mindenki számára láthatóvá. A polgárok egymás közti beszélgetésében jutnak szóhoz és nyernek alakot a dolgok; az egyenlők egymás közti vitájában emelkednek ki a legjobbak és nyerik el lényegüket – a dicsőség halhatatlanságát. Az oikosz határain belül szégyenlősen el van rejtve az élet kényszerűsége és az élethez szükséges javak megszerzése, a polisz a megtisztelő kitűnéshez nyújt szabad teret: bár a polgárok mint egyenlők az egyenlőkkel (homoiói) érintkeznek egymással, de mindegyik arra törekszik, hogy kiemelkedjék (aristoiéin). Azok az erények, amelyeknek katalógusát Arisztotelész kodifikálja, egyedül a nyilvánosság előtt igazolódhatnak, ott találhatnak elismerésre.

A hellén nyilvánosságnak ez a modellje, ahogyan ez számunkra a görögök önértelmezésében stilizáltan áthagyományozódott, jelenti a maga úgynevezett klasszicitásában a tulajdonképpeni normatív érvényességet a reneszánsz óta egészen napjainkig.⁴ Nem a társadalmi formáció, amely ennek alapjául szolgál, hanem maga az ideológiai minta őrizte meg évszázadokon keresztül a maga, éppenséggel szellemtörténeti kontinuitását. Mindenekelőtt a nyilvánosság mint *res publica*, a köz és a magán kategóriája hagyományozódott ránk a római jog definícióiban a középkoron keresztül. Természetesen jogtechnikai szempontból hatékony alkalmazásukra csak a modern állam és a polgári társadalom tőle elválasztott területének keletkezésével kerül sor. Éppúgy szolgálják a politikai önmegértést, mint a sajátos értelemben vett polgári nyilvánosság jogi intézményesítését. Körülbelül egy évszázad óta azonban ennek társadalmi alapjai ismét felbomlóban vannak; félreismerhetetlenek a nyilvánosság felbomlásának tendenciái: amíg a nyilvánosság területe egyre tágabbra terjed, addig funkciójában egyre erőtlenebbé válik. Mégis a nyilvánosság, éppúgy mint azelőtt, most is egyik szervező elve politikai rendünknek. A nyilvánosság kétségtelesen más és több, mint a liberális ideológia egy olyan foszlánya, amelyet a társadalmi demokrácia károsodás nélkül egyszerűen eldobhatna. Ha sikerül azt a komplexumot, amelyet manapság

⁴ Legutoljára H. Arendtnél: *The Human Condition*. Chicago, 1958.

elég zavarosan a „nyilvánosság” címkéje alá sorolunk be, a maga struktúráiban történetileg megérteni, akkor remélhetjük, hogy a fogalom szociológiai tisztázásán túl saját társadalmunkat is szisztematikusan megérthetjük egyik központi kategóriájának szemszögéből.

2. § A reprezentatív nyilvánosság típusáról

Az európai középkor folyamán a *publicus* és *privatus*⁵ római jogi ellentétének – habár használatos – nincsen kötelező ereje. Éppen annak a kísérletnek a kétes volta, hogy ezeket a kategóriákat a feudális földesúri és hűbérúri tulajdon jogviszonyaira alkalmazzuk, sejteti önkéntelenül is, hogy a nyilvánosság és a magánélet közti ellentét antik (vagy modern) minta szerint nem létezett. A társadalmi munka gazdasági megszervezése természetesen itt is az úr házáat teszi valamennyi uralmi viszony centrumává; mégis a családfőnek a termelési folyamatban elfoglalt helyét nem lehet az oikodespota vagy a *pater familias* „magán” rendelkezési hatalmával összehasonlítani. A földesúri viszonyt (és a belőle levezetett hűbérúri viszonyt), valamennyi egyedi uralmi jog foglatatát, még fel lehet fogni *jurisdictio* gyanánt; a magán rendelkezés (*dominium*) és a nyilvános autonómia (*imperium*) ellentétének sémájába azonban ez nem illik bele. Vannak alacsonyabb és magasabb „felsőbbiségek”, alacsonyabb és magasabb „jogosultságok”, de nincs semmiféle magánjogilag rögzített státus, amelyből a magánszemélyek valamilyen nyilvánosságba mintegy előléphetnének. A teljesen a kései középkorban kialakult földesúri viszony csak a XVIII. században válik parasztfelszabadítás és birtok-tehermentesítés útján magán földbirtokká. A családfői hatalom nem magánuralom, sem a klasszikus, sem a modern polgárjog értelmében. Ha ennek a kategóriáit olyan társadalmi viszonyokra visszük át, amelyek a közterület és a magánterület elválasztására nem

⁵ Lásd ehhez Kirchner: *Beiträge zur Geschichte des Begriffs „öffentlich“ und „öffentliches Recht“*. Göttingen, 1949. 2. l. A *res publica* a *populus* számára általánosan hozzáférhető tulajdon, a *res extra commercium*, amelyre nem vonatkozik a magánszemélyekre (*privati*) és az ő tulajdonukra érvényes jog; *flumen publicum*, *via publica* stb. (uo. 10. l.)

nyújtanak alapot, akkor nehézségek keletkeznek: „Ha a földet mint a nyilvánosság szféráját fogjuk fel, akkor a ház és a ház ura által gyakorolt hatalom az országnak föléje rendelt hatalmához viszonyítva minden bizonnyal magánhatalom, de egészen más értelemben mint egy modern magánjogi rendben. Így számomra érthetőnek látszik, hogy a »magán«- és »köz«-uralmi jogosítványok szétválaszthatatlan egységgé olvadnak össze, úgy, hogy mindketten egy egységes hatalom folyamányát alkotják, hogy a földhöz tapadnak, és szerzett magánjogok gyanánt foghatók fel.”⁶

Kétségtelenül van hasonlóság a „gemeinlich” és a „sonderlich”, a „common” és a „particular” ógermán joghagyománya, valamint a klasszikus „publicus” és „privatus” között. Az ellentét a feudális termelési viszonyok között közbirtoklási elemekre utal. A közbirtok nyilvános, publica; a kút, a piactér közös használatra nyilvánosan hozzáférhető, loci communes, loci publici. Ezzel a „közössel”, amelyetől nyelvtörténetileg egyenes vonal vezet a közjó felé (common wealth, public wealth), áll szemben a „különös”. A magán egyik jelentésében az elkülönített – ezt ma is alkalmazzuk a különérdekeknek a magánérdekekkel való azonosításánál. Másrészt a feudális berendezkedés keretein belül a különös arra is vonatkozott, aki különös jogokkal, védettségekkel és privilégiumokkal volt felruházva; ebben a vonatkozásban a különös, az azilum egyáltalán a földesúri viszonynak és így egyúttal a „nyilvánosnak” is a magja. A germán és a római jogi kategóriák megfelelése visszajára fordul, mihelyt amazokat a feudalizmus magába olvasztja – a common man nem más, mint a private man. Erre a viszonyra emlékeztet az a nyelvhasználat, amelyben a common soldier a private soldier értelmében szerepel: olyan rang nélküli közemberről van szó, aki nélkülözötte az akkoriban „nyilvánosnak tekintett parancsnoki jog különösségét. Középkori forrásokban az „úri” kifejezést a publicusszal alkalmazzák szinonim értelemben; a „publicare” annyit jelent, mint: az úr számára lefoglalni.⁷ A „közösnek” (common) mint közösséginek, vagyis mint mindenki számára (nyilvánosan) hozzáférhetőnek, és mint közön-

⁶ O. Brunner: *Land und Herrschaft*. Brünn, 1943. 386. l.

⁷ Kirchner: i. m. 22. l.

ségesnek, vagyis minden különös, nevezetesen úri jogból és egyáltalán minden (nyilvános) rangból kizártnak a jelentésambivalenciájában mind a mai napig a közösségi szervezet elemeinek a földbirtokviszonyon alapuló társadalmi struktúrába való integrációja fejeződik ki.⁸

A nyilvánosságot mint sajátos, a magánélettől elválasztott területet a késői középkor feudális társadalmában nem lehet szociológiailag, vagyis intézményi kritériumok alapján kimutatni. Mégsem véletlenül nevezik az uralom jelképeit, például a fejedelmi pecsétet „nyilvánosnak”; az angol király sem véletlenül élvez „publicness”-t⁹ – ez ugyanis az uralom nyilvános reprezentációja. Ez a reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi területként, nem a nyilvánosság világaként jön létre, hanem – ha szabad ezt a kifejezést alkalmaznom – sokkal inkább státusismertetőjel. Onmagában véve a földesúri státus, bármilyen fokozaton legyen is semleges a „köz” és „magán” kritériumokkal szemben; birtokosa azonban nyilvánosan képviseli a státust: úgy jelenik meg, úgy mutatkozik, mint valamilyen „magasabb” hatalom megtestesülése.¹⁰ A képviselőnek ez a fogalma a legújabb alkotmánytanokban is érvényesül. Ezek szerint képviselőről „csak a nyilvánosság szférájában lehet szó... nincs olyan képviselő, amely »magánügy« volna”.¹¹ A képviselőnek pedig

Branching!!

⁸ Elhanyagoljuk a késő középkori városi uralom problémáját: a városok, amelyek többnyire a fejedelem kincstári birtokához tartoznak, „országos” szempontból úgy jelennek meg, mint a feudalizmus integrált alkotóelemei. A korai kapitalizmusban persze a szabad városok döntő szerepet játszanak a polgári nyilvánosság kialakulásában. Lásd alább a 3. S-t, 67. és köv. l.

⁹ *The Oxford Dictionary*. 1909. VII. köt.

¹⁰ A „reprezentáció” fogalomtörténetéhez lásd H. G. Gadamer utalásait (*Igazság és módszer*. Bp., 1984. 412. l.): „Ugyanis a rómaiak számára, megszokott szó az inkarnáció és corpus mysticum keresztény gondolatának fényében egészen új jelentést kapott. A reprezentáció immár nem leképezés vagy képi bemutatás..., hanem képviselőt jelent... A repraesentare jelenvalóvá tevést jelent... A reprezentáció jogi [kánonjogi] fogalmában az a fontos, hogy a persona repraesentate csupán megmutatott, s a reprezentáns, aki a reprezentált személy jogait gyakorolja, mégis függ tőle. [...] A repraesentatio mint a színpadon – s a középkorban ez csak azt jelentheti, hogy vallási játékban – történő bemutatás már a 13. és 14. században felbukkan...”

¹¹ C. Schmitt: *Verfassungslehre*. Berlin, 1957. 208. és köv. l. A nyilvánosság e középkori fogalmának szellemtörténeti lokalizációjához lásd: A. Dempf: *Sacrum Imperium*. Darmstadt, 1954., különösen a „nyilvánosság formáiról” szóló második fejezetet (21. és köv. l.)

az az igénye, hogy az úr jelenvaló személyén keresztül egy láthatatlan létet láthatóvá tegyen: „...valami halottat, valami kisserű vagy értéktelen dolgot, valami alacsonyrendűt nem lehet képviselni. Az ilyesmi nélküli a létnek azt a felfokozott módját, amely egzisztenciára, a nyilvános létbe való kiemelkedésre képes. A képviseltetésre alkalmas létnek ezt a sajátosságát olyan szavak közelítik meg, mint nagyság, magasság, felség, dicsőség, méltóság és becsület.” A képviseletnek mint valamelyik nemzet vagy meghatározott megbízók képviseletének, semmi köze ehhez a képviseleti nyilvánossághoz, amely az úr konkrét egzisztenciájához tapad és tekintélyének „dicsfényt” kölcsönöz. Amikor a tartomány ura a világi és egyházi méltóságokat, a lovagokat, főpapokat és a városok képviselőit maga köré gyűjti (vagy pedig, ahogyan ez Németországban egészen 1806-ig történik, amikor a császár birodalmi gyűlésbe hívja a fejedelmeket, püspököket, birodalmi grófokat, birodalmi városokat és apátokat), akkor ez nem küldöttgyűlés, amely más személyeket képvisel. Ameddig a fejedelem és az országos rendek „alkotják” az országot, ahelyett hogy csak képviselnék, addig bizonyos értelemben reprezentálhatnak; nem a népért, hanem a nép „előtt” reprezentálják uralmukat.

A reprezentatív nyilvánosság kifejtése a személy jelképeire van kötve: hatalmi jelvényekhez (fegyverek, jelvények), habitushoz (öltözet, hajviselet), tagjelteshez (koszöntési forma, mozdulat) és retorikához (a megszólítás formája, általában a formszerű beszéd),¹² egyszóval – a „nemes” viselkedés szigorú kódexéhez. Ez a kései középkorban az udvari erényrendszerben kristályosodik ki, az arisztotelészi fő erények keresztényiesített formájában, amely a heroikust lovagiassá, úrivá tompítja. Jel-

¹² Carl Schmitt jegyzi meg, hogy a reprezentatív nyilvánossághoz éppúgy hozzátartozik a retorikus formula, mint a polgári nyilvánossághoz a vita: „Éppenséggel nem a vitázó és nem az okoskodó beszéd a döntő, hanem, ha szabad ezt mondani, a reprezentatív... A beszéd a maga architektúrájában mozog anélkül, hogy akár diszkurzussá diktátummá vagy dialektikává válna. Emelkedett dikciója több mint zene; ez a magát formáló beszéd racionalitásában látható lett emberi méltóság. Mindennek előfeltétele valamilyen hierarchia mert a nagy retorika szellemi rezonanciája a reprezentációban való hitből ered, amelyet a beszélő magának igényel.” (*Römische Katholizismus und politische Form*. München, 1925. 32. l.)

lemző módon a fizikai tényező ezen erények egyikében sem veszi el teljesen a jelentőségét – mert az erényt meg kell testesíteni, nyilvánosan kell ábrázolni.¹³ Ez a reprezentáció kivált a lovagi tornánál, a lovagi bajvívás másánál jut érvényre. Bizonyos, hogy a görög polisz is ismeri az areté agonális bemutatását, de az udvari-lovagi reprezentáció nyilvánossága, amely inkább az ünnepnapokon, mint a törvénykezés napjain bontakozik ki teljesen, nem a politikai kommunikáció világa. Mint a feudális tekintély csillogó visszfénye társadalmi státust jelez. Ezért nincs is megadható „helye”: a lovagi viselkedési norma minden úr számára, a királytól kezdve egészen az utolsó félparaszti lovagig, közös norma; nem meghatározott helyeken és meghatározott alkalmakkor, mintegy a nyilvánosságon belül orientálja őket, hanem mindig és mindenhol, ahol csak úri jogaik gyakorlása során reprezentálnak.

Az urak közül csak a papok reprezentációjának van, a világi alkalmakon túl, meghatározott helye – az egyház. Reprezentatív nyilvánosság él tovább még ma is az egyházi rituáléban, a liturgiában, misében és körmenetben. Egy ismert szólás szerint az angol felsőház, a porosz vezérkar, a francia akadémia és a Vatikán voltak a reprezentáció utolsó pillérei; végül csak az egyház maradt meg, „oly egyedül, hogy aki benne csak a külső formát látja, annak epigrammai gúnnyal azt kell mondania, hogy már csak a reprezentációt reprezentálja”¹⁴. Egyébként a laikusoknak a papsághoz való viszonya szemlélteti, hogyan tartozik hozzá a „környezet” a reprezentatív nyilvánossághoz és hogyan van mégis kizárva belőle – a környezet abban az értelemben magán, ahogyan az a bizonyos private soldier a reprezentációból, a katonai méltóságból ki van zárva, holott „ahhoz tartozik”. Ennek a kizárásnak egy titok felel meg a nyilvánosság belső körében: a nyilvánosság arkánumon alapul; a misét és a bibliát latinul, nem a nép nyelvén olvassák.

Az udvari-lovagi nyilvánosság reprezentációja legutolsó, tiszta alakját a XV. század francia és burgundiai udvaraiban éri

* titkos szer, orvosság

¹³ A. Hauser: *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Bp., 1969. I. köt. 162. l.

¹⁴ C. Schmitt: i. m. 26. l.

→ A Reflexiók és a...
→ Erőtelmes / absztrakt dolgok citálása

59

el.¹⁵ A híres spanyol szertartási rend ennek a kései virágzásnak a kövülete. Ebben a formában még évszázadokon keresztül megmarad a Habsburg-udvarokban. A reprezentatív nyilvánosság, a korai kapitalista Észak-Itália városias nemesi kultúrájából kiindulva, először Firenzében, majd Párizsban és Londonban formálódik újjá. Éppen a humanizmussal már elkezdődő polgári kultúra asszimilációján keresztül örzi meg erejét: a humanista művelődés világa eleinte integrálódik az udvari életbe.¹⁶ A korai fejedelmi nevelők tevékenységének következtében a humanizmus, amely csak a XVI. század folyamán bontakoztatja ki a filológiai kritika tudományát, már 1400 körül magának az udvari életnek az átstilizálását szolgálja. A „Cortegiano”-val a humanista módon képzett udvari ember váltja fel a keresztény lovagot. Ennek a típusnak felel meg később az óangol gentleman és Franciaországban az hónnète homme. Derűs és ékesszóló társas hajlam jellemzi az új, az udvarra mint középpontjára vonatkoztatott „társaságot”.¹⁷ Az önálló, földbirtokára támaszkodó vidéki nemesség vesztit reprezentatív erejéből; a reprezentatív nyilvánosság a fejedelem udvarában összpontosul. Összes

¹⁵ J. Huizinga: *A középkor alkonya*. Bp., 1976.

¹⁶ Jacob Burckhardt ismert interpretációjával szemben, lásd Brunner: *Adeliges Landleben*. Salzburg, 1949. 108. l.

¹⁷ Gadamer kifejti ennek a korai humanista-művelődési tradíciónak az „ízlés” és a sensus communis azon toposzaival való szellemtörténeti összefüggését, amelyeknek szociológiai implikációiból világossá válik az udvari humanizmusnak a nyilvánosság kialakulásában betöltött szerepe. Gracian művelődési ideáljáról ezt írja: „Az európai képzésidealok történetében az tűnteti ki, hogy független a rendi hovatarozás előzetes adottságától. Egy kultúrtársadalom ideálja... Az ízlés nemcsak olyan ideál, melyet egy új társadalom állít fel, hanem a »jó ízlés« ideáljának a jegyében alakult ki az, amit azóta »jó társaságnak« neveznek. Ez már nem a születés és a rang alapján ismeri fel és legitimálja magát, hanem szigorúan csak itéleteinek közössége révén, vagy jobban mondva azért, hogy fölé tud emelkedni bornírt érdekeknek és személyes vonzalmaknak, és igényt tart arra hogy ítéljen. Tehát kétségtelen, hogy az ízlés fogalma egy bizonyos megismerésmódot jelent. A jó ízlés jegyében történik, hogy képesek vagyunk távolságot tartani önmagunkkal és privát vonzalmakkal szemben. Tehát az ízlés legsajátabb lényege szerint egyáltalán nem privát valami, hanem elsőrendű társadalmi jelenség. Még az egyes egyén hajlamaival is úgy állhat szemben, mint valami ítélkező fórum, egy általános-ság nevében, melyet jelent és képvisel.” (Gadamer: i. m. 48. l.)

mozzanatai végül még egyszer összeolvadnak – érzékletesen és pompázatosan – a barokk ünnepélyben.

A barokk ünnepély a középkor, sőt még a reneszánsz világi ünnepeivel szemben is már veszített nyilvánosságából. A torna, a tánc és a színház a közterekről a parkok létesítményeibe, az utcákról a kastély termeibe húzódik vissza. A kastély, a park, amely csak a XVII. század közepén jelenik meg, utána azonban, tulajdonképpen a francia évszázad architektúrájával, Európaszerte gyorsan elterjed, lehetővé teszi, magával az ünnepi nagyterem köré épült barokk kastéllyal együtt, a külvilágtól elzárt udvari életet. De a reprezentatív nyilvánosság körvonala nemcsak megmaradnak, hanem még világosabban lépnek elő. Mademoiselle de Scudéry *Conversations*-jában beszámol a nagy ünnepélyek megerőltetéseiről; ezek nem annyira a résztvevők gyönyörűségét szolgálták, mint a nagyság, éppen rendezők grandeurjének demonstrációját – a legjobban a nép szórakozott, amelynek csak néznie kellett.¹⁸ A nép tehát itt sincs teljesen kizárva, az utcákon mindig jelen van; a reprezentáció most is rá van utalva egy környezetre, amely előtt kibontakozik.¹⁹ Csak a polgári honoráciobankettek válnak zárt ajtók mögöttivé, exkluzívá. „A polgári érzületet az különbözteti meg az udvaritól, hogy a polgári házban az ünnepi terem is lakályos, a kastélyban viszont a lakóhelyiség is ünnepélyes. És Versailles óta a királyi hálószoba valóban a kastély második gyújtópontjává fejlődik. Ha az ágy itt úgy van megvetve, holmi fekvő trónusként magas emelvényen, mint a nézőtértől korláttal elválasztott színpad, akkor ez a helyiség valójában napi színtere a kelés és fekvés ceremóniáinak, amelyek a legintimebbet nyilvános jelentőségre emelik.”²⁰ A reprezentatív nyilvánosság a XIV. Lajos-féle etikettben éri el udvari koncentrációjának kifinomult csattanóját.

¹⁸ R. Alewyn: *Das grosse Welttheater. Die Epoche der höfischen Feste*. Hamburg, 1959. 14. l.

¹⁹ „Minden nyilvános alkalomkor, győzelmi ünnepek és békekötések esetén a tűzijáték és a kivilágítások csak a végét jelzik egy napnak, amelyet a hajnali szürkülésben a mozsárágyúk dörgése és minden toronyból a harsonák zengése nyitott meg, amelyen a város kútjait borral töltötték meg és egész ökröket sütöttek nyilvánosan nyárson, és amelyet a távolról összesereglett tömeg tánca, nevetése, éneke és játéka töltött be késő éjszakáig. Ez a barokkban sem volt másképp mint régebben, és csak a polgári korszakban kezdett lassan megváltozni.” (Alewyn: i. m. 23. l.)

²⁰ Alewyn: i. m. 43. l.

Az arisztokratikus „társaságnak”, amely a reneszánsz társaságból kifejlődik, már nem, vagy már nem elsősorban a saját uralmát, nevezetesen saját földbirtokosi uralmát kell reprezentálnia; a monarcha reprezentációját szolgálta. Ez az udvari-nemesi úri réteg csak akkor tudja ezt a minden etikettszerűsége mellett is erősen individualizált társas létet a „jó társaság” szabadon lebegő, de világosan elkülönült világává átalakítani a XVIII. században, amikor a korai kapitalista kereskedő-gazdaság alapzatán a nemzeti és területi államok már kialakultak és az uralom feudális alapjai megrendültek.²¹ A reprezentatív nyilvánosság utolsó, a monarchák udvarára zsugorodott és ugyanakkor élesen körvonalazott alakja már nem egyéb, mint rezervátum az államtól magát elválasztó társadalom közepén. Csak ekkor különül el egymástól a magán- és a közélet sajátosan modern értelemben.

A németben végül is a latin *privatus*-ból kölcsönzött „privat” is csak a XVI. század közepe²² óta található meg, mégpedig azzal a jelentéssel, mint amivel akkoriban az angol „private” és a francia „privé” is rendelkezett. Ez annyit jelent mint közhivatal nélküli²³, *not holding public office or official position*²⁴, *sans emploi, que l'engage dans les affaires publiques*²⁵. A „privat” jelenti az államapparátus szférájából való „kizárást; mert a „köz” az abszolutizmussal kialakult államra vonatkozik, amely az uralkodó személyével szemben objektívulódik. A közönség, *the public, le public* nem más, mint a „magánüggyel” szemben a „közhatalom”. Az állami szolgálatban levők közszemélyek, *public persons, personnes publiques*; nekik közhivataluk van, hivatali ügyeik közügyek (*public office, service public*), és középületeknek nevezik a felsőbbbség épületeit és intézményeit. A másik oldalon vannak magánszemélyek, magánhivatalok, magánügyletek és magánházak; Gotthelf végül magánemberről beszél. A felsőbbbséggel az abból kizárt alattvalók állnak szem-

²¹ Lásd P. Joachimsen: *Zur historischen Psychologie des deutschen Staatsgedankens*. In: *Die Dioskuren. Jahrbuch für Geisteswissenschaften*. 1921. I. köt.

²² *Weigands Deutsches Wörterbuch*. Uo. 475. l.

²³ *Grimmsches Wörterbuch*. 2137. l.

²⁴ *The Oxford Dictionary*. 1388. l.

²⁵ *Dictionnaire de la Langue Française*. 1875. III. köt. „privé” cikkely.

ben; amaz, úgymond, a közjót szolgálja, ezek magánhasznukat keresik.

Ismeretesek azok a nagy tendenciák, amelyek a XVIII. század végéig megvalósultak. A feudális hatalmak, az egyház, a fejedelemség és az úri rend – melyekhez a reprezentatív nyilvánosság kapcsolódik – a polarizáció folyamatában felbomlanak; végül az egyik oldalon magán-, a másikon nyilvános elemekre esnek szét. A reformációval összefüggésben megváltozik az egyház helyzete; az isteni tekintélyhez való kötés, amelyet képvisel, vagyis a vallás, magánüggé válik. Történetileg az úgynevezett vallásszabadság biztosítja a magánautonómia első területét; maga az egyház úgy létezik tovább, mint a közjogi testületek egyike. – A fejedelmi hatalom megfelelő polarizációját először az államkincstárnak az uralkodó magánvagyonától való elkülönítése jelzi. A bürokráciával (s a hadsereggel és részben az igazságszolgáltatással is) a közhatalom intézményei objektívvá válnak az udvar mindjobbán privatizálódó világával szemben. – Végül a rendek közül a rendi-uralkodó elemekből alakulnak ki a közhatalom szervei, a parlament (és másrészt az igazságszolgáltatás); a foglalkozási-rendi elemekből pedig, amennyiben ezek a városi korporációkban és bizonyos rendi differenciálódásokban már kialakulóban vannak, a „polgári társadalom” világa fejlődik ki, amely az állammal a magánautonómia tulajdonképpeni területeként kerül szembe.

*Kitérés: A reprezentatív nyilvánosság vége –
a Wilhelm Meister példáján szemléltetve*

A reprezentatív nyilvánosság formái természetesen egészen a XIX. század küszöbéig nagy hatást gyakorolnak; különösen érvényes ez a gazdaságilag és politikailag visszamaradott Németországra, ahol Goethe ekkor írta *Wilhelm Meister*ének második változatát. Ebben található az a levél²⁶, amellyel Wilhelm

²⁶ Erre a levélre szociológiai szempontból Werner Wittich hívta fel a figyelmet *Der soziale Gehalt von Goethes Roman „Wilhelm Meister“* című dolgozatában. In: *Erinnerungsgabe für Max Weber*. München und Leipzig, 1923. II. köt. 279. l.

elszakad a polgári serénységnek Werner sógora által megtestesített világtól. Ezen a helyen magyarázza el, miért jelenti számára a színpad a „világot”, nevezetesen a nemesség, a jó társaság világát – nyilvánosságot a maga reprezentatív alakjában: „A polgár szerezhet érdemeket és nagy nehezen kiművelheti szellemét; személyisége azonban odavész, akármilyen helyzetet foglal is el. Minthogy a nemesembernek, aki a legelőkelőbbekkel érintkezik, kötelessége, hogy előkelő illemre tegyen szert; minthogy ez az illem – semmiféle ajtó nem lévén zárva előtte – szabad illemmé válik; minthogy akár az udvarnál van, akár a hadseregnél, alakjával, személyével kell fizetnie; van oka, hogy büszke legyen rá, és el is árulja büszkeségét.” A nemesember tekintély, amennyiben azt képviseli, azt mutatja meg, kiművelt személyiségében azt testesíti meg, ennél fogva „személye a nyilvánosság elé tartozik, s minél kiműveltebbek a mozdulatai, minél csengőbb a hangja, minél nyugodtabb és kimértebb egész lénye, annál tökéletesebb... s minden egyéb, ami benne és körülötte van, képesség, tehetség, gazdagság – mind csupa ráadásnak tűnik fel.”² Goethe még utoljára meglátja a reprezentatív nyilvánosság visszfényét, természetesen a francia udvari rokokó és a kis német operettfejedelmek utánzásának fénytörésében. Annál finomabban emelkednek ki az egyes színek: a reprezentáció következtében „nyilvános” és nyilvánosságban önmagát dicsfényel körülvevő „úr” gráciává stilizált fellépése. Goethe ismét a reprezentatív nyilvánosság hagyományos értelmében használja a „nyilvánosság elé tartozó személy” kifejezést, amely az ő korának nyelvhasználatában a közhatalom szolgáját, az állami szolgálatban levőt is jelentette már. Mindenesetre a „személy” észrevétlenül eltolódik a „kiművelt személyiség” irányába; pontosabban, e levél összefüggésében a nemesember fogalma mint valami érv jelenik meg a szabadon kibontakozó személyiségnek a német klasszika újhumanizmusában már kialakított, teljességgel polgári eszméje mellett. Számunkra Goethének az a megfigyelése fontos, hogy a polgárság már nem reprezentálhat, természeténél fogva már nem fejthet ki reprezentatív nyilvánosságot. A nemesember az, amit reprezentál, a polgár

² Goethe: *Wilhelm Meister tanulmányai*. Bp., 1963. 262. l.
²² Uo. 263. l.

az, amit termel; „A nemesember személye megmutatásával [kiemelés a szerzőtől] mindent odaad – a polgár nem ad, nem adhat semmit a személyiségével. Ám annak szabad, sőt kell látszania [kiemelés a szerzőtől]; emennek csak lennie kell, s aminek látszani akar, az nevetséges és ízléstelen.” A reprezentatív megjelenés, amelyre a *nouveau riche* szert kíván tenni, a pusztá látszat komikumává válik. Ezért mondja Goethe, hogy a polgárnak nem szabad megkérdeznie: „Mi vagy? Csak ezt: Mid van? Mekkora belátásod, minő ismereteid, képességeid, mennyi vagyonod?”^{****} Oly tanács, melyet még Nietzsche arisztokratikus pretenziója is meg fog fogadni: az ember ne abban igazolódjék, amit tud, hanem abban, aki ő maga.

Wilhelm beismeri sógorának vágyát, „hogy személye a nyilvánosságé legyen, és szélesebb körben tudjon tetszeni, hatni”. Mivel azonban nem nemesember és polgárként sem kíván hiábavaló módon azon fáradozni, hogy csupán annak lássék, mintegy nyilvánosságpótlékként keresi – a színpadot. Ez az ő színpadi küldetésének titka: „A deszkákon a művelt ember éppúgy személyesen jelenik meg a maga ragyogásában, mint a felsőbb osztályokban.”^{****} Habár csak a „kiművelt személyiség” rejtett kétértelműsége („az a szükséglet, hogy szellememet és ízlésemet kiműveljem”) és a nemesemberként elképzelt alakban rejlő polgári intenció teszik egyáltalán lehetővé a színpadi ábrázolás és a nyilvános reprezentáció azonosítását; a reprezentatív nyilvánosság polgári társadalomban való szétesésének átélése azonban másrésztől oly találó és a hozzátartozás vágya oly erős, hogy ennél a felcserélésnél nem lehet megállni. Wilhelm Hamletként a közönség elé lép, s először sikere is van. A közönség azonban már egy másik nyilvánosság hordozója, melynek a reprezentatív nyilvánossághoz már semmi köze. Ebben az értelemben Wilhelm Meister színpadi küldetésének kudarcot kell vallania. Mintegy elvétí a polgári nyilvánosságot, amelynek időközben a színház lett a pódiumává: Beaumarchais Figarója már a színre lépett, s ezzel együtt – Napóleon híres szavai szerint – a forradalom.

* Uo.

** újjgazdag

*** Goethe: i. m. uo.

**** Uo. 264. l.

3. § A polgári nyilvánosság keletkezéséről

A kereskedelmi és pénztőkén alapuló korai kapitalizmussal, amely a XIII. századtól kezdődően az észak-itáliai városokból Észak- és Nyugat-Európa felé terjedt ki, s amely először a németalföldi kikötővárosokat (Brügge, Lüttich, Brüsszel, Gent stb.) majd a távolsági kereskedelmi utak keresztesződéseinek a nagy vásárokat hozta létre, új társadalmi rend elemei alakulnak ki; igaz, eleinte ezeket a régi uralkodó rend könnyen integrálja. A polgári humanizmusnak a nemesi udvari kultúrába való kezdeti asszimilációját, amelyet példásan figyelhetünk meg a firenzei reneszánsz társadalom keletkezésének folyamán, ebben az összefüggésben kell szemügyre venni. A korai kapitalizmus konzervatív, nemcsak a Sombart által oly élevesen leírt gazdasági mentalitásában, a „tiszteséges” nyereség elvével vezérelt üzleti gyakorlat²⁷ típusában, hanem politikailag is. Amíg a régi termelési mód gyümölcseiből él (a röghöz kötött parasztság feudálisan kötött mezőgazdasági termeléséből és a városi kézműipar területileg korlátok között tartott kisárutereléséből), anélkül, hogy átalakítaná,²⁸ addig magatartása ambivalens marad: ez a kapitalizmus egyrészt stabilizálja a rendi uralkodó viszonyokat, másrészt szabaddá teszi azokat az elemeket, amelyek majd egykor ezeket meg fogják szüntetni. Az új forgalmi összefüggés elemeire: az áruforgalomra és hírösszeköttetésre gondolunk, amelyeket a korai kapitalista távolsági kereskedelem hoz létre.

A városoknak természetesen fennállásuk óta voltak helyi piacaik. A piac azonban, amelyet a céhek szigorúan szabályoztak, sokkal inkább a szűkebb környezet feletti uralom eszéköze maradt, mint a város és falu közötti szabad áruforgalom.²⁹

²⁷ W. Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. München und Leipzig, 1919. II. köt. 23. l.

²⁸ M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. London, 1954. 160. l. „At any rate, it is clear that a mature development of merchant and financial capital is not of itself a guarantee, that capitalist production will develop under its wing.” (Mindenesetre világos, hogy a kereskedelmi és pénztőke érett fejlődése önmagában még nem garantálja, hogy ennek védőszárnyai alatt a kapitalista termelés is kifejlődik majd.)

²⁹ M. Dobb: i. m. 83. l.

A távolsági kereskedelemmel, amelyben a város – Pirenne megfigyelései szerint – inkább támaszpont volt, másféle piacok jönnek létre. Időszaki vásárokká konszolidálódnak, és a pénztőkével kapcsolatos technikák fejlődésével (Champagne-ban már a XIII. század vásárain használatos volt a vásári váltó) nemsokára mint tőzsdék szilárdulnak meg: 1531-ben Antwerpen „állandó vásárrá” válik.³⁰ Ez a csereforgalom olyan szabályok szerint bonyolódik, amelyeket kétségtelenül a politikai hatalom is befolyásol; mégis a gazdasági függőségeknek széles, horizontális hálózata alakul ki, amelyet elvben már nem lehet besorolni a rendi-uralkodó rendszernek a zárt házi gazdálkodás formáin alapuló vertikális függőségi viszonyai alá. Az új folyamatok, amelyek nem illeszkednek be a fennálló keretek közé, természetesen nem ingatják meg a politikai rendet, amíg a régi uralkodó réteg ezekben csak mint fogyasztó vesz részt; amikor ez a réteg saját termékének növekvő részét cseréli el a távolsági kereskedelem által hozzáférhetővé vált luxuscikkekre, a régi termelés és ezzel uralmának alapja ettől még nem kerül függő helyzetbe az új tőkétől.

Hasonló a helyzet a hírösszeköttetéssel, amely az áruforgalom pályáin bontakozik ki. A kereskedelem kiterjedésével a piacra épülő kereskedői számításnál gyakrabban volt pontosabb információra szükség térben távoli folyamatokkal kapcsolatban. Ezért a XIV. századtól kezdve a régi kereskedői levélösszeköttetés a szakmai rendi levelezési rendszer egyik módjává épül ki. Az első, meghatározott napokon induló futárjárásokat (Ordinariposten) a kereskedő céhek szervezték saját céljaikra. A nagy kereskedővárosok egyúttal a hírösszeköttetésnek is központjai.³¹ Amilyen mértékben az áruk és értékpapírok forgalma permanenssé válik, úgy lesz a hírösszeköttetés állandósága is sürgető szükségé. A tőzsdék kialakulásával körülbelül egyidejűleg jön létre a sajtó és a posta, a kommunikáció és az érintkezés állandó intézményeként. Persze a kereskedőknek elegendő egy szakmailag-rendileg titokban tartott, a városi és udvari kancelláriáknak pedig egy, az igazgatáson belül maradó

³⁰ H. Sée: *Die Ursprünge des modernen Kapitalismus*. Wien, 1948.

³¹ Németországban mindenekelőtt Strassburg, Nürnberg, Augsburg, Frankfurt, Köln, Hamburg, Lübeck és Lipcse.

információrendszer. Az információ publicitása egyikük számára sem fontos. Érdekeiknek sokkal inkább megfelelnek az „írott újságok”, a hírkereskedők által hivatásosan szervezett magánlevelezések.³² Az új kommunikációs terület, a hírosszeköttetés intézményeivel együtt, zökkenőmentesen beilleszkedik a kommunikáció meglévő formáiba, mindaddig, amíg hiányzik a döntő mozzanat, a publicitás. Ahogyan „postáról” Sombart meghatározása szerint csak akkor lehet beszélni, amikor a levéltovábbítás rendszeres lehetősége a közönség számára általánosan megteremtődik,³³ éppígy szigorú értelemben sajtó is csak azóta van, amióta a rendszeres tudósítás nyilvános, a közönség számára általánosan hozzáférhető. Erre azonban csak a XVII. század végén kerül sor.³⁴ Addig a reprezentatív nyilvánosság régi kommunikációs területét a publicisztikus meghatározottságú nyilvánosság új kommunikációs területe alapvetően nem fenyegette. Az iparszerűen terjesztett híreket még nem hozzák nyilvánosságra; a szabálytalanul publikált újdonságok még nem tárgyasulnak hírekké.³⁵

³² Velencében erre nagyon hamar sor kerül az ún. avizióírók, scrittori d'avisi révén; Rómában ezeket gazettantinak, Párizsban nouvellistes-nek, Londonban writers of lettersnek, Németországban pedig Zeitungernek vagy Novel-listennek nevezik. A XVI. század folyamán ezek valóságos heti beszámóiók szállítóivá, éppen azon írott újságok szállítóivá válnak, melyek közül Németországban az ún. Fugger-újságok voltak jellemzőek. (Az 1565 és 1605 közötti évekből származó mintegy 40 000 tudósítás természetesen nem mind ilyen hírirodáktól ered, hanem a Fugger-ház alkalmazottaitól és üzletfeleitől.)

³³ W. Sombart: i. m. II. köt. 369. l.

³⁴ Sokáig a strassburgi nyomdász és kereskedő, Johann Carolus tudósítása számított a legrégebbi újságnak. Lásd azonban Helmut Fischer vizsgálatát: *Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger*. Augsburg, 1936.

³⁵ Az uralom tradicionális formájához tartozott a mindenkor érvényben levő „régigazság” ismertetésének és értelmezésének hatásköre is. A tényleges történésekre vonatkozó közléseket erre a tradicionális tudásra vonatkoztatták. Az új a többé-kevésbé csodálatos esemény köntösében jelenik meg. A „régigazság” birodalmában az új tények, ha a szokásosnak egy bizonyos küszöbén éppen csak túllépnek, „megjelöltté” válnak – jelekké és csodákká lesznek. A tények rejtlejlekké alakulnak át. Ahol az új és az újonnan tapasztalt, csak a hagyomány által szavatolt tudás helyettesítője lehet, ott ez rejtvénytűvé válik. Eközben nem különböztetik meg a természeti eseményektől a történelmieket; természeti katasztrófákból és történelmi tényekből egyaránt kialakulhatnak csodálatos történetek. Még a XV. század rölpapjai és a XVI. században esetről esetre megjelenő, *Neue Zeitungennek* nevezett egyoldalas

A korai kapitalista forgalmi összefüggés elemei, az áruforgalom és a hírösszeköttetés, csak a merkantilizmus korában mutatják meg forradalmi erejüket, amikor a nemzeti és területi gazdaságokkal együtt a modern államok is kialakulnak.³⁶ Amikor a német Hanzát 1597-ben Londonból végképp kiutasítják, és néhány évvel később Hamburgban megtelepszik a Merchant Adventurers társasága, ez nemcsak Anglia kereskedelmi és politikai felemelkedését jelenti, hanem egyáltalán azt az új lépcsőfokot, melyet közben a kapitalizmus elért. A XVI. századtól kezdve a kereskedelmi társaságok kibővített tőkealapokon szerveződnek meg, és már nem elégednek meg korlátozott piacokkal, mint a régi kereskedők. Nagyvonalú expedíciókban új területeket tárnak fel saját piacuk számára.³⁷ Hogy a növekvő tőkeszükségletnek eleget tegyenek és a növekvő kockázatot megosszák, ezek a társaságok csakhamar részvénytársaságok alakját öltik. Ezen túl azonban erős politikai garanciára is szükségük van. A külkereskedelmi piacok joggal számítanak „intézményes termékeknek”; a katonai erőszaknak és a politikai erőfeszí-

nyomatok is arról az erőről tanúskodnak, amellyel egy töretlen tradicionális tudás asszimilálhat olyan közléseket, melyeknek duzzadó árja már a nyilvánosságnak egy új alakjára utal. Az ilyen lapok éppúgy közöltek híreket vallási küzdelmekről, a törökkel folytatott háborúkról, pápai döntésekről, mint vér- és tűzesőkről, torzszülöttekről, földrengésekről, fergegekről és égi jelenségekről; bullákról, választási kapitulációkról, új földrészek felfedezéséről éppúgy, mint zsidó keresztelőköről, boszorkányégetésekről, az ördög büntetéseiről, istenítéletekről és halottfeltámadásról. A *Neue Zeitungen*, mint korábban a röplapok gyakran, ének- vagy párbeszédes formában jelent meg, telát elbeszélésre, előadásra, előéneklésre vagy közös éneklésre alkalmasan. Ezzel az újdonságot a „hír” történeti szférájából kiemelik, és mint csoda vagy jel, a reprezentációnak abba a világába kerül, ahol a népnek rituális és szertartásos részvétele a nyilvánosságban csak önálló értelmezésre képtelen helyeslést tesz lehetővé. A *Neue Zeitungent* olykor jellemző módon teljesen énekek töltik meg, lényegében az úgynevezett történelmi népénekek, s így a politikai napi események a hősi eposz szférájába emelkednek. Lásd E. Everth: *Die Öffentlichkeit in der Aussenpolitik*. Jena, 1931. 114. l. Általánosán: Karl Bücher: *Die Grundlagen des Zeitungswesens*. In: *Gesammelte Aufsätze zur Zeitungskunde*. Tübingen, 1926. 9. és köv. l. Számos röplap tartalma mind a mai napig gyermeki rigmusok formájában maradt meg.

³⁶ G. Schmoller: *Umriss und Untersuchungen*. Leipzig, 1898. 37. l.

³⁷ Az 1553-as alapító levélben az „Adventurers” ismeretlen területek, földrészek, szigetek és helyek felfedezésére hivatott Kereskedő Kalandorok Társaságának és Testületének nevezik magukat. Lásd Séé: i. m. 67. l.

téseknek eredményei. A város körüli községek régi hadművelési bázisa ily módon az állami terület új bázisává szélesedik ki. Elkezdődik az a folyamat, amelyet Heckscher mint a városi gazdálkodás nemzetivé válását írt le.³⁸ Természetesen csak ezzel jön létre az, amit azóta „nemzetnek” neveznek – a modern állam bürokratikus intézményeivel és növekvő financiai szükségletével, amely a maga részéről gyorsítólag hat vissza a merkantilista politikára. Sem az uralkodó és a bankárok közti magánjellelű kölcsönszerződések, sem a közkölcsönök nem elegendők ennek fedezésére; csak egy hatékony adórendszer oldja meg a pénzszükséglet problémáját. A modern állam lényegében adóállam, s egész igazgatásának általában a pénzügyi igazgatás a középpontja. Az uralkodói családi vagyonnak az államkincstártól³⁹ való ezzel egyidejűleg bekövetkező elkülönítése példásan mutatja a személyi uralmi viszonyok tárgyivá válását. A helyi közigazgatást Angliában a békebíró intézményén keresztül, a kontinensen pedig, francia minta nyomán, az intendántúra segítségével helyezik a felsőbbség ellenőrzése alá.

A reprezentatív nyilvánosság korlátozása, amely a rendi tekintélyeknek az uralkodó tekintélyén keresztül történő közvetítésével végbemegy, teret nyit a közhatalomnak, amely a modern értelemben vett nyilvánossággal van kapcsolatban. Ez az állandó közigazgatásban és az állandó hadseregben objektíválódik; az érintkezések állandóságának, amely az áruforgalomban és a hírosszeköttetésben valósul meg (tőzsde, sajtó), mostantól folyamatos állami tevékenység felel meg. A közhatalom mint kézzelfogható szembenállás szilárdul meg azok számára, akik pusztán alávetettjei és benne meghatározásukat mindenekelőtt csak negatíve találják meg. Mert a magánszemélyek azok, akik, mivel nincs hivataluk, a közhatalomban való részvételtől ki vannak zárva. A „köz” ebben a szűkebb értelemben az állammal szinonim; a jelző már nem egy tekintéllyel felruházott személy reprezentatív „udvarára” vonatkozik, hanem inkább a

³⁸ Lásd E. F. Heckscher: *Merkantilismus*. Jena, 1932. I. köt. 108. és köv. l.

³⁹ A bevett római jog érvényességi területén a kincstár fikciója az uralkodó személyével szemben önállósult államháztartás jogi kifejezésévé válik, amely egyidejűleg az alattvalók számára azt az előnyt is jelenti, hogy az állammal szemben magánjogi követeléseket jelenthetnek be.

legitim erőszakalkalmazás monopóliumával felruházott apparátus hatáskörök szerint szabályozott működésére. A földesúri viszony „rendészetté” alakul át; az ennek alárendelt magánszemélyek alkotják, a közhatalom címzettjeiként, a közönséget.

A merkantilista, nyomatékosan az aktív kereskedelmi mérlegre épülő politika a felsőbbség és az alattvalók viszonyának különleges alakot kölcsönöz. Ismeretes, hogy azon külkereskedelmi piacok feltárása és kibővítése, amelyeken a privilegizált társaságok politikai nyomás alkalmazásával monopolhelyzetet vívnak ki, egyszerűen: az új gyarmatosítás, lassanként a belső kereskedelem és ipar szolgálatába lép; ugyanilyen mértékben a manufaktúratőke érdekei felülkerekednek a kereskedelmi tőke érdekeivel szemben. Ily módon a korai kapitalista érintkezési összefüggés egyik eleme, az áruforgalom, most már a termelési struktúrát is forradalmasítja: a behozott nyersanyagoknak a saját kész- és félkész termékekre való kicserélését olyan folyamat függvényeként kell felfognunk, amelyben a régi termelési mód kapitalista termelési móddá alakul át. Dobb hívja fel a figyelmet arra, hogyan fejeződik ki ez a fordulat a XVII. század végének merkantilista irodalmában. A külkereskedelem már nem számít önmagában a gazdagság forrásának; hanem csak olyan mértékben, ahogyan a hazai népesség foglalkoztatását lehetővé teszi – *employment created by trade*.⁴⁰ A közigazgatás intézkedései egyre inkább a kapitalista termelési mód érvényesítésének ez a célja határozza meg. A szakmai-rendi testületi privilégiumok helyébe az uralkodó személyes privilégiumai lépnek, amelyeknek a meglevő iparokat a kapitalista termelés irányában kell átalakítaniuk vagy új manufaktúrákat kell teremteniük. Ezzel kapcsolódik össze magának a termelési folyamatnak egészen részletekbe menő szabályozása.⁴¹

⁴⁰ Dobb: i. m. 218. l.: Greater export meant greater opportunity for the employment of labour in home manufacture; and increased employment of labour represented a widened scope for investment of capital in industry.” (Nagyobb export nagyobb lehetőséget teremtett a munkaerő hazai manufaktúrákban való alkalmazására; a megnövekedett munkaerő-felhasználás viszont az ipari tőkebefektetés számára jelentett nagyobb teret.)

⁴¹ Klasszikusan mutatják ezt Colbert-nek a textilmanufaktúra ipari technikáira vonatkozó rendelkezései. De Angliában is egészen a XVIII. század közepéig érvényben vannak rendelkezések, amelyek a nyersanyagra, feldolgozásának módjára és a késztermék minőségére vonatkoznak. Lásd Heckscher: i. m. I. köt. 118. és köv. l. valamint 201. és köv. l.

A polgári társadalom a felsőbbség ellenképeként jön létre.

Azok a tevékenységek és függőségek, amelyek eddig a házi gazdálkodás keretei közé szorultak, a háztartás küszöbén át a nyilvánosság fényébe lépnek. Schumpeter megállapítása, „hogy elhaltak a régi, az egész személyiséget személyek feletti célrendszereknek alárendelő formák, és minden család létének középpontjává egyéni gazdálkodása vált, és hogy ezzel olyan magánélet alapozódott meg, amely a közélettel mint valami tőle megkülönböztethetővel került szembe”,⁴² csak a folyamat egyik oldalát, az újatermelési folyamat privatizálódását érinti, nem érinti azonban ennek új „köz”-jelentőségét. A privatizált gazdasági tevékenységnek politikai irányítás és felügyelet alatt álló áruforgalomhoz kell igazodnia; azok a gazdasági feltételek, amelyek között ez a tevékenység végbemegy, kívül esnek a saját háztartás korlátain; először válnak általános érdekűvé. A *társadalomnak erre a közjelentőségre szert tett magánterületére* gondol Hannah Arendt, amikor a nyilvánosság és a magánélet modern viszonyát, eltérően antik viszonyuktól, a „társadalmi” keletkezésével jellemzi. „A társadalom az együttélésnek azon formája, amelyben az emberek egymástól való függése semmi másért, csak magáért az élet kedvéért tesz szert közjelentőségre, és ahol ennél fogva azok a tevékenységek, amelyek pusztán az élet fenntartására szolgálnak, nemcsak megjelennek a nyilvánosság világában, hanem meg is határozhatják ennek fiziognómiáját.”⁴³

A megváltozott viszonyok tükröződnek az antikvitásból ránk hagyományozódott gazdaságtannak politikai gazdaságtanná való átalakulásában. Valóban, magának a gazdaságnak a fogalma is, amely a XVII. századig az oikodespota, a pater familias;

⁴² J. Schumpeter: *Die Krise des Steuerstaates*. Leipzig, 1918. 16. l.

⁴³ H. Arendt: i. m. 43 l., ill. a német fordítás alapján idézve: *Vita Activa*. Stuttgart, 1960. 47. l. „A »Zivilsozietät«, civil society, société civile a XVIII. század nyelvhasználatában természetesen még a »politika« régebbi tradíciójáról árulkodik, amely a »polgári társadalmat« még nem különbözteti meg az »államtól.«” Lásd ehhez M. Riedel: *Aristotelestradition am Ausgang des 18. Jahrhunderts*. In: *Festschrift F. O. Brunner*. Göttingen, 1962. 276. és köv. l.; és ugyanezen szerző: *Hegels Bürgerliche Gesellschaft und das Problem ihres Ursprungs*. *ARS*, *Bei* 48. 1962. 539. és köv. l. A modern természetjogban sokkal hamarabb találja meg a társadalmi magánélet az új területe a maga nem politikai fogalmát; lásd az én tanulmányomat: *Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie*. In: *Theorie und Praxis*. i. m. 13. és köv. l.

a háztartás fejének feladatköréhez volt kötve, csak most, a rentabilitás elvei szerint kalkuláló üzleti gyakorlatban kapja meg modern jelentését: a háztartás fejének kötelességei a háztartáson belül a takarékosagra korlátozódnak.⁴⁴ A modern gazdaságtan már nem az oikoszra épít, a ház helyébe a piac lép; a gazdaságtan „kereskedői tudománnyá” válik. A XVIII. század kamerálisztikájában (amely nevét is a camerától, a földesúri kincseskamrától veszi) a politikai gazdaságtannak ez az előfutára jellemző módon a „rendészet”-nek, a tulajdonképpeni igazgatás-tannak része, egyrészt a pénzügyi tudomány, másrészt az agrártechnikának a tradicionális gazdaságtanból kiemelkedő tudománya mellett; ilyen szorosan rendeződik a polgári társadalom magánszférája a közhatalom szerveihez.

Ezen, a kapitalizmus merkantilista fázisában átalakult politikai és szociális renden belül, amelynek új alakja részben már abban is kifejezésre jut, hogy benne egyáltalán eikülönülnek a politikai és társadalmi mozzanatok, a korai kapitalista érintkezési összefüggés második eleme, a sajtó is kifejti a maga sajátos feszítő erejét. Az első szigorú értelemben vett újságok, amelyeket ironikus módon éppen „politikai újságoknak” neveztek, eleinte hetente, a XVII. század közepén már naponta megjelennek. Akkoriban a magánlevelezések beható és az egész világra kiterjedő tudósításokat tartalmaztak birodalmi gyűlésekről, háborús eseményekről, aratási terméshozamokról, adókról, nemesfémszállításokról és mindenekelőtt természetesen a nemzetközi kereskedelmi forgalomról.⁴⁵ De ebből a híradatból ezeknek az „írott” újságoknak a szűrőjén csak egy apró csermely jut el a nyomtatott újságokba. E magánlevelezések illetékesei nem érdekeltek abban, hogy leveleik tartalma nyilvánossá váljék. Ezért nem a politikai újságok vannak a kereskedőkért, hanem fordítva, a kereskedők vannak az újságokért. Ezeket az újságokat a kortársak custodes novellarumnak nevezik – éppen a nyilvános tudósításnak a magán hírosszeköttetéstől való füg-

⁴⁴ O. Brunner: *Adeliges Landleben*. 242. l.

⁴⁵ Lásd K. Kempters: *Die wirtschaftliche Berichterstattung in den sog. Fuggerzeitungen*. München, 1936.

gése miatt.⁴⁶ A kereskedők nem hivatalos hírelőrzésének és a közigazgatás hivatalos hírcenzúrájának szítáján lényegében külföldi hírek, udvari hírek és a jelentéktelenebb kereskedelmi hírek mehetnek át; az egy lapos nyomatok repertoárjából megmaradnak a hagyományos „újdonságok” – a csodálatos gyógyulások és felhőszakadások, a gyilkosságok, járványok és megégetések.⁴⁷ Így a publikálásra kerülő információk az objektíve rendelkezésre álló híryanagnak csupán töredékét jelentik; az azonban mégis magyarázatra szorul, hogy egyáltalán miért terjesztik és teszik általánosan hozzáférhetővé, sőt éppen nyilvánossá ezeket. Kérdéses, vajon elegendő lett volna-e ehhez az avizóiró érdeke; mindenestre érdekük volt a publikálás. A hírósszeköttetés nemcsak az áruforgalommal összefüggésben fejlődik, maguk a hírek is árukká válnak. Az iparszerű tudósítás ezért a piac ugyanazon törvényeinek engedelmeskedik, amelyek kialakulásának a maga létét egyáltalán köszönheti. A nyomtatott újságok nem véletlenül fejlődnek ki gyakran ugyanazokból a levelezési irodákból, amelyek már írott újságokkal foglalkoztak. Minden levélbeli információnak ára van; kézenfekvő ezért, hogy a nyereséget az eladás kiterjesztésével fokozzák. A meglevő híryanag egy részét már emiatt is periodikusan kinyomják és névtelenül eladják – így ez publicitáshoz jut.

Nagyobb súlya volt azonban az új felsőbbbségek érdekének, akik a sajtót csakhamar felhasználták az igazgatás céljaira. A közhatalom címzettjei tulajdonképpen csak akkor válnak igazán „közönséggé”, amikor a közhatalom ezt az eszközt felhasználja parancsok és rendelkezések közzétételére. A politikai újságok kezdettől fogva beszámoltak az uralkodók utazásairól és visszatérésükről, idegen főrangú személyek érkezéséről, ünnepekről, az udvar „ünnepeiről”, kinevezésekről stb.; ezekkel az udvari hírekkel összefüggésben, amelyek a reprezentációnak a nyilvánosság új alakjává való átalakulásaként foghatók fel, megjelennek „az uralkodónak az alattvalók javát szolgáló ren-

⁴⁶ Herman Bode: *Anfänge der wirtschaftlichen Berichterstattung*. Heidelberg, 1908. 25. l. „Az újság másodrendű hírforrás volt, míg a levél a XVII. században még egészen általánosan a gyorsabb és megbízhatóbb hírforrásnak számított.” Lásd Heinrich Goitsch: *Entwicklung und Strukturwandlung des Wirtschaftsteils der deutschen Tageszeitung*. (Disszertáció.) Frankfurt, 1939.

⁴⁷ O. Groth: *Die Zeitung*. Berlin-Leipzig, 1928. I. köt. 580. l.

delkezései" is. A sajtót azonban csakhamar szisztematikusan alávetették a közigazgatás érdekeinek. Még a bécsi kormánynak egy 1769 márciusából származó sajtórendelete is erről a gyakorlatról tanúskodik: „Hogy az újságíróknak tudomásuk legyen arról, miféle belföldi intézkedések, rendelkezések és egyéb előforduló ügyek tartoznak a közönségre, azért ezeket a hatóságoknak hetente össze kell foglalniuk és le kell adniuk az újságírók számára.”⁴⁸ Már Richelieu-nek is eleven érzéke volt az új eszköz hasznossága iránt, amint ezt Hugo Grotius leveleiből tudjuk, aki akkortájt a párizsi svéd követ volt.⁴⁹ Támogatja az 1631-ben Renaudot által alapított állami újságot. Ez a mintaképe az 1665 óta II. Károly alatt megjelenő *Gazette of London*nak. Két évvel korábban ott jelent meg a hivatalosan felhatalmazott *Intelligencer*, amely a szórványosan már 1643-ban megjelenő *Daily Intelligence of Court, City and Country*hez kapcsolódott.⁵⁰ Azok a hirdetési újságok, amelyek először Franciaországban jönnek létre mint az ún. *Adresscomptoir*ok és *Intelligenzcomptoir*ok segédintézményei, mindenütt a kormány kitüntetett instrumentumává válnak.⁵¹ Az *Intelligenzcomptoir*okat a kormány gyakran átveszi, és a hirdetési lapokat hivatalos lapokká alakítja át. Ennek az intézménynek, egy 1727-ből származó porosz kabinettrendelet szerint, „a közönség javát” kell szolgálnia és az „érintkezést kell megkönnyítenie”. A „közrendre, a kereskedelemre és a manufaktúrára” vonatkozó rendelkezések és hirdetmények mellett megjelennek a gyümölcs piacok árfolyamjegyzései, az élelmiszeradók, általában a legfontosabb hazai és behozott termékek árai; ezenkívül tőzsdei árfolyamok és közlekedési hírek, vízállásjelentések stb. Így jelenthetett be a kurpfalzbajor kormány a „kereskedő közönségnek” egy közlőnyt,

⁴⁸ Idézi Groth: i. m. I. köt. 585. l.

⁴⁹ E. Everth: i. m. 202. l.

⁵⁰ Stanley Morrison: *The English Newspaper*. Cambridge, 1932.

⁵¹ W. Sombart: i. m. II. köt. 406. és köv. l. Továbbá K. Bücher: *Gesammelte Aufsätze zur Zeitungskunde*. uo. 87. l. Ugyanúgy mint az első hirdetési lapokban, a hirdetések még a XVIII. század közlőnyeiben is a szokásos üzleti forgalmon kívül eső árukra és terminusokra, alkalmi árusításokra, könyvekre és gyógyszerre, utazási kíséretre, cselédekre stb. vonatkoznak. Üzleti hirdetéseket, reklámokat nem nagyon terjesztene: a lokális áru- és munkaerőpiac még face to face [itt: személyes érintkezésen keresztül] szabályozódik.

„amely a kereskedelem és a közember javát fogja szolgálni, hogy mind az időről időre megjelenő uralkodói rendeletekben, mind pedig a különböző áruk árában kiismerhesse magát, és áruit annál magasabb áron adhassa el”.⁵²

A felsőbbség közleményeit „a” közönséghez címezi, elvben tehát valamennyi alattvalóhoz; ezen a módon azonban nem éri el a „közembert”, hanem csak a „művelt rendeket”. A modern állam apparátusával együtt „polgári” réteg jött létre, amely a „közönségen” belül centrális helyet foglal el. Magját a földesúri közigazgatás tisztviselői, főleg jogászok alkotják (legalábbis a szárazföldön, ahol a bevett római jog technikáját a társadalmi érintkezést racionalizáló eszközként kezelik). Hozzájuk csatlakoznak az orvosok, lelkészek, tisztek és professzorok, a „tanultak”, akiknek a ranglétrája az ímokon és a tanítón át egészen a „népig” terjed.⁵³

Közben ugyanis a tulajdonképpeni „polgárok”, a kézművesek és szatócsok régi szakmai rendjei szociálisan lesüllyedtek; vesztek jelentőségükből magukkal a városokkal együtt, melyeknek politikai jogain helyzetük alapult. Ugyanakkor a nagykereskedők kinőtték a város szűkebb kereteit, és a társaságokon keresztül közvetlenül az államhoz kapcsolódtak. Ily módon ahol (mint Hamburgban) a város nem tudta fenntartani magát a fejedelem területi hatalmával szemben, a „kapitalisták”, a kereskedők, a bankárok, kiadók és manufaktúratulajdonosok is ahhoz a „polgári” csoporthoz tartoznak, amely hagyományos értelemben éppoly kevésbé polgári, mint a tanultak új rendje.⁵⁴

⁵² Groth: i. m. I. köt. 598. l.

⁵³ R. Stadelmann és W. Fischer: *Die Bildungswelt des deutschen Handwerks*. Berlin, 1955. 40. l. Lásd továbbá Br. Kuske: *Der Einfluss des Staates auf die geschichtliche Entwicklung der sozialen Gruppen in Deutschland*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 1949. 2. köt. 193. és köv. l.

⁵⁴ Ezt a különbséget hangsúlyozza éppen, Hamburg fejlődését a birodalom többi részével összehasonlítva Percy Ernst Schramm: *Hamburg, Deutschland und die Welt*. München, 1943. 37. l. „Ez a »polgári« réteg éppen azt veszítette el, ami az igazi polgár lényegét jelentette, nevezetesen a városi közösséghez való tartozásnak a polgári büszkeséggel megerősített érzését... Ezek, akik nem »polgárok«, hanem »polgáriak« voltak, urukat, egyházukat vagy vállalkozójukat szolgálták, vagy pedig »szabadok« voltak, amennyiben egy szabad szakmát folytattak; de egymás közt semmi egyéb közösségük nem volt, mint hogy »polgári rendűek« voltak – ami nem mondott sokkal többet, mint hogy ez a megjelölés elhatárolta őket a nemességétől, a parasztságtól és a város egyéb

Ez a „polgári” réteg a tulajdonképpeni hordozója a közönségnek; ez kezdettől fogva olvasóközönség. Egészében már nem lehet a hanyatló barokk nemesi kultúrájába integrálni, mint a maga idejében a városi nagykereskedőket és tisztviselőket az olasz reneszánsz udvarok nemesi kultúrájába. A polgári társadalom új szférájában elfoglalt uralkodó helyzetük sokkal inkább az „udvar” és a „város” feszültségéhez vezet, melynek tipikus nemzeti megjelenési formáival még foglalkozunk majd.⁵⁵

A felsőbbtség ebben, a merkantilista politika által leginkább érintett és igénybe vett rétegben olyan rezonanciát vált ki, amely a publikumot, a közhatalom absztrakt ellentétét, mint ellenfelet, mint a most keletkező polgári nyilvánosság közönségét ébreszti öntudatra. Ez ugyanis olyan mértékben fejlődik ki, amilyen mértékben a polgári társadalom magánszférájában a közérdeket már nemcsak a felsőbbtség tartja szemmel, hanem az alattvalók is mint sajátjukat veszik tekintetbe. A kereskedelmi és pénztőke hordozói mellett a kiadók, manufaktúratulajdonosok és gyárosok egyre növekvő csoportja is a közigazgatás intézkedéseitől függő helyzetbe kerül; mindez egyenesen azzal a szándékkal történik, hogy ipari-vállalkozói tevékenységükben ne csak szabályozzák, hanem rendelkezések útján kezdeményezésre is sarkallják őket. A merkantilizmus egyáltalán nem részesíti előnyben az állami üzemet, ahogyan ezt a széles körben elterjedt előítélet tartja; ellenkezőleg, az iparpolitika, természetesen bürokratikus formában, a kapitalista módon dolgozó magánüzemek ki- és felépítésének kedvez.⁵⁶ Ily módon a felsőbbtség és az alattvalók viszonya a magánkezdeményezés és a közszabályozás miatt sajátosan ambivalenssé válik. Így az a terület válik problematikussá, amelyben a közhatalom folyamatos igazgatási aktusok révén kapcsolódik a magán személyek-

alsó rétegeitől. A régi kifejezés többnyire városi lakóhelyet sem kívánt meg, a vidéken élő lelkipásztor, a mérnök a maga bányakörletében, a hivatalnok a fejedelmi kastélyban – valamennyien »polgári rendűek« voltak. Tágabb értelemben őket is a művelt polgársághoz számították, a burzsoáziahoz, amely szigorúan elválasztotta magát a néptől, a peuple-től.”

⁵⁵ Lásd alább az 5. §-t. 85. és köv. l.

⁵⁶ Heckscher: i. m. l. köt. 258. l. Továbbá: W. Treue: Das Verhältnis von Fürst, Staat, Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus. *Vierteljahrshefte für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1957. 44. köt. 26. és köv. l.

hez. Ez nemcsak a kapitalista termelésben közvetlenül érdekeltek kategóriájára érvényes. Olyan mértékben, ahogyan a kapitalista termelés felülkerekedik, összezsugorodik az önellátás és nő a helyi piacoknak a területi és nemzeti piacoktól való függése, úgy hogy a lakosság, főleg a városi lakosság széles rétegeit mint fogyasztókat napi egzisztenciájukban érintik a merkantilista politika intézkedései. Nem a híres ruhaviseleti szabályok miatt, hanem ármegállapítások és adók, egyáltalán a közhatalomnak a magángazdálkodásba való beavatkozásai miatt alakul ki egy kritikai szféra: gabonáinség idején rendeletileg megtiltják péntek este a kenyérfogyasztást.⁵⁷ Mivel egyrészt az állammal szembekerült társadalom világosan elkülöníti a közhatalomtól a magánterületet; másrészt azonban az élet újratermelését a magánháztartás korlátain túl közérdekű ügyé teszi, a közigazgatással való folytonos érintkezés zónája abban az értelemben is „kritikaiává” válik, hogy az okoskodó közönség kritikáját idézi elő. A közönség annál is inkább elfogadhatja ezt a kihívást, mivel csak át kell alakítania funkciójában azt az eszközt – a sajtót –, melynek segítségével a közigazgatás a társadalmat bizonyos értelemben már közügyé tette.

Az újságok már a XVII. század utolsó harmadától folyóiratokkal egészülnek ki, amelyek elsősorban nem információkat, hanem pedagógiai tanácsokat, sőt kritikákat és recenziókat is tartalmaznak. A tudományos folyóiratok eleinte a művelt laikusok köréhez fordulnak: Denys de Sallo *Journal des Savants*-ja (1665), Otto Mencken *Acta Eruditorum*-ja (1682), és végül Thomasius híres *Monatgespräche* című folyóirata (1688) a folyóiratok egy egész fajtájának arculatát alakítja ki. A XVIII. század első felében az okoskodás az úgynevezett tudós cikkel vonul be a napi sajtóba. Amikor 1729-től már a *Hallenser Intelligenzblatt* is tudós cikkeket és könyvrecenziókat jelentet meg a közleményeken kívül, így például „az idők múlásáról egy történelmi tudósítást, melyet egy professzor szerkesztett”, akkor a porosz király indítatva érzi magát, hogy a fejlődés irányítását maga vegye a kezébe. Még az okoskodást mint olyant is alávetik a szabályozásnak. A jogi, az orvosi és a filozófiai fakultás valamennyi rendes tanárának ugyanis felváltva „be kell küldenie a bejelen-

⁵⁷ Sombart: i. m. I. köt. 365. l.

tési igazgatósághoz, időben, és legkésőbb csütörtökig egy különleges, tiszta és világos stílusban megírt feljegyzést⁵⁸. Egyáltalán a tudósoknak „használható igazságokat kell közölniük a közönséggel”. A burzsoák itt még az uralkodó megbízásából alakítják ki a gondolatokat, melyek csakhamar az ő saját gondolataik lesznek és az uralkodó ellen fognak irányulni. II. Frigyes egyik 1784-ből származó leirata így hangzik: „Egy magánszemély nincs arra feljogosítva, hogy az uralkodók és udvarok tárgyalásairól, törvényeiről, rendszabályairól és rendelkezéseiről, hivatalnokairól, kollégiumairól és bíróságairól nyilvános, sőt helytelenítő ítéleteket alkosson, az erről hozzá lejutó híreket közzétégye vagy nyomtatás útján terjessze. A magánszemély egyáltalán nem is képes ennek megítélésére, mivel híján van a körülmények és motívumok tökéletes ismeretének.”⁵⁹ Néhány évvel a francia forradalom előtt Poroszországban, mint valami öntőformában megmerevednek azok a viszonyok, amelyek Franciaországban, és mindenekelőtt Angliában már a század elején cseppfolyóssá kezdtek válni. A megtiltott ítéleteket „nyilvánosnak” nevezik – tekintettel arra a nyilvánosságra, amely korábban minden további nélkül a közhatalom területének számított, most azonban levált erről; fórummá vált, s a közönséggé egyesült magánszemélyek itt kezdték legitimációra kényszeríteni a közhatalmat a közvélemény előtt. A publikum közönséggé, a subjectum szubjektummá, a felsőbbség címzettje pedig szerződő féllé fejlődik.

E jelentős átalakulás nyomait a nyelvtörténet őrzi. Angliában a XVII. század közepe óta „public”-ról beszélnek ott, ahol addig a „world” vagy a „mankind” volt használatos. Éppígy a franciában is megjelenik a public mint annak megjelölése, amely a Grimm-féle szótár szerint, a XVII. században mint „Publikum” Berlinből kiindulva Németországban is polgárjogot nyert; ezt megelőzően az olvasó világról beszéltek vagy egyszerűen a világról (ez ma is megvan abban az értelemben, hogy: az egész világ, mindenki, tout le monde). Adelung⁶⁰ megkülönbözteti a közönséget, amely nyilvános helyen egy szónok vagy színész

⁵⁸ Idézi Groth: i. m. I. köt. 623. l.

⁵⁹ Idézi W. Schöne: *Zeitungswesen und Statistik*. Jena, 1924. 77. l.

⁶⁰ *Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. Wien, 1808. 3. rész, 856. l.

körüljön össze, az olvasóközönségtől; de mindkét esetben „ítélő közönségről” van szó. Az angol publicityt a francia publicitéből a XVII. század végén kölcsönzik; Németországban a szó a XVIII. században bukkan fel. Maga a kritika a „közvélemény” alakjában jelenik meg – ez az „opinion publique” nyomán a XVIII. század második felében képzett szó. Angliában nagyjából ugyanekkor keletkezik a „public opinion”; „general opinion”-ről már sokkal hamarabb is beszéltek.

II. A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRÁI

4. § Az alaprajz

A polgári nyilvánosságot előzetesen a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világaként foghatjuk fel; ezek csakhamar igényt formálnak magával a közhatalommal szemben a hatóságilag szabályozott nyilvánosságra, hogy a közhatalommal megvitassák az érintkezés általános szabályait a társadalmi munkának és az áruforgalomnak alapjában véve magán, közösségileg azonban jelentős területén. Sajátos és történetileg példa nélküli ennek a vitának a közege: a nyilvános okoskodás (Räsonnement). Ennek a szónak nyelvhasználatunkban ma is félreérthetetlenül kettős polemikus árnyalata van: az észre való hivatkozás, és egyidejűleg ennek megvető lefokozása kicsinyeskedő szörszálhasogatással.¹ Idáig a rendek az uralkodókkal szerződéseket alkudtak ki, amelyekben az egymással konfliktusba lépő hatalmi igényeket a rendi szabadságjogoknak az uralkodói hatóságok által esetről esetre történő elhatárolása útján egyensü-

¹ Kant az „okoskodni” és „okoskodás” kifejezéseket naivan a felvilágosodás értelmében használja. Ő – úgyszólván – még innen van a barikádon; Hegel túl van rajta. Az okoskodó gondolkodást, amely mint pusztán értelmi vizsgálódás, nem jut el a fogalom konkrét általánosságához, Hegel a platonikus hagyományhoz híven a szofistáknál leli fel példászerűen kiképződött állapotban. Az ő okoskodásukról mondja, „hogy a kötelességet, a teendőt nem a dolog magán- és magáért való fogalmából merítik, hanem külső ervek alapján döntenek helyesről és helytelenről, hasznosságról és károságról”. (*Előadások a filozófia történetéről*. Bp., 1959. II. köt. 20. l.)

Hegel lefokozza az okoskodást, főképp nyilvános használatában, hogy a politikai tekintélyt, amelyhez az okoskodó közönség természetesen polemikusan viszonyul, magasabb fejlődési fok mozzanataként igazolja: „az okoskodás, vagyis a reflektáló értelmi vizsgálódás számára a monarcha fogalma a legnehezebb fogalom, mert az értelem megáll az egyes meghatározásoknál”. (*Rechtsphilosophie*. Hg. Gans, Ausgabe Glockner, VII köt. 283. l. 279. §)

lyozták.² Ez a gyakorlat a XIII. századtól először az uralmi rendek és az uralkodó dualizmusához vezet; nemsokára már csak a karok és rendek reprezentálják az országot, amellyel az uralkodó szembekerül.³ Ismeretes, hogy ez a fejlődés másképp alakul Angliában, ahol a parlament relativizálja az uralkodói hatalmat, és másképp a kontinensen, ahol a rendeket a monarcha közvetíti. A harmadik rend szakít a hatalom kiegyensúlyozásának ezzel a módozatával, mert már nem tudja magát uralmi rendként létrehozni. A cseregazdálkodás alapzatán az uralom megosztása már nem lehetséges a hűbérúri jogok elhatárolása útján (a rendi „szabadságok” is hűbérúri jogok voltak) – a kapitalista módon működő tulajdon felett a rendelkezési hatalom ugyanis nem politikai. A polgári személyek magánszemélyek; mint ilyenek nem „uralkodnak”. Ezért a közhatalommal szembeni hatalmi igényeik nem az uralom összpontosítása ellen irányulnak, amelyet „fel kellene osztani”; sokkal inkább a fennálló uralom elvét támadják. Az ellenőrzés elve épp a publicitás, amelyet a polgári közönség az uralommal szembeállít, s ezt kívánja megváltoztatni. A nyilvános okoskodásban megjelenő hatalmi követelésnek, amely eo ipso lemond az uralmi követelés formájáról, ha megvalósulna, nagyobb eredményt kellene hoznia, mint egy elvben fenntartott uralom legitimitációbázisának a pusztá megváltozását (7. §).

Az „ész” mértékei és a „törvény” formái, amelyeknek a közönség az uralmat szeretné alávetni és ezáltal alapvetően megváltoztatni, szociológiai értelmüket csak magának a polgári nyilvánosságnak, főképp pedig annak a ténynek az elemzésében fedik fel, hogy magánszemélyek azok, akik a nyilvánosság közegében egymással mint közönséggel érintkeznek. A nyilvános okoskodás önértelmezését sajátos módon olyan egyéni tapasztalatok irányítják, amelyek a családi intim szféra közönségre vonatkoztatott szubjektivitásából erednek. Ez a történelmi forrásvidéke a család személyességének, a modern értelemben kielégített és szabad bensőségességnek. Úgy látszik, hogy a

² Az ilyen státusszerződéseket, melyeket többnyire a hűbéri eskütétel alkalmával kötöttek, természetesen nem lehet összehasonlítani a modern magánjog értelmében vett szerződésekkel. Lásd Brunner: *Land und Herrschaft*. 484. l.

³ Lásd W. Naef: *Frühformen des modernen Staates im Spätmittelalter*. *Historische Zeitschrift*, 171. köt. 1951. 225. és köv. l.

magánélet belső körzetéből, a házból, a társadalmi termelés erőfeszítéseivel és függőségi viszonyaival egyetemben a „privát” antik – a létszükségletek megszabta kényszerűség – értelmét is eltávolítják. A kiscsalád világa olyan mértékben határolja el magát a társadalmi újratermelés birodalmától, ahogyan az áruforgalom szétfeszíti a házi gazdálkodás kereteit: állam és társadalom polarizációjának folyamata még egyszer megismétlődik a társadalmon belül. A magánember státusában az árutulajdonos szerepe kombinálódik a családanya szerepével, a tulajdonos szerepe a tulajdonképpeni „emberével”. A magánéletnek az intim szféra magasabb szintjén való megkettőződése (6. §) nyújt alapot arra, hogy e két szerepet a „magán-” közös címen azonosítsák, végső fokon innen ered a polgári nyilvánosság politikai önértelmezése is.

Mielőtt a nyilvánosság az állam és a társadalom közötti erőterben kifejezetten politikai funkciókat venne át, a kiscsaládi intim szférából eredő szubjektivitás úgyszólván kialakítja a saját közönségét. Még mielőtt a magánszemélyek politikai okoskodása a közhatalomtól a nyilvánosságot elvitatná és végül teljesen elvenné, ennek leple alatt létrejön a nyilvánosságnak egy nem politikai alakja – a politikailag működő nyilvánosság irodalmi előalakja. Ez annak a nyilvános okoskodásnak a gyakorlótere, amely még önmaga körül forog – a magánszemélyek önfelvilágosításának folyamata azokról az eredeti tapasztalatokról, melyeket új magánemberségükről szereztek. A politikai gazdaságtan mellett ugyanis a pszichológia az a sajátosan polgári tudomány, amely a XVIII. században keletkezik. Pszichológiai érdeklődés vezet az okoskodást is, amely a kultúra nyilvánossá vált képződményei körül éled fel: az olvasóteremben és a színházban, a múzeumokban és a hangversenyeken. Amikor a kultúra áruformát ölt, és tulajdonképpeni „kultúra”-ként csak ezzel bontakozik ki igazán (olyan valamiként, amely láthatóan önmagáért létezik), akkor kezdik a vitatkozás szabad tárgyaként követelni, melynek alapján a közönségre vonatkoztatott szubjektivitás önmagával megegyezésre jut.

Az irodalmi nyilvánosság természetesen nem sajátosan polgári; megőriz valamilyen folytonosságot az uralkodói udvar reprezentatív nyilvánosságával. A nyilvános okoskodás művészetét a művelt középréteg polgári avantgárdja az „elegáns

világgal", azzal az udvari-nemesi társasággal való érintkezésben tanulja meg, amely természetesen a modern államparátusnak az uralkodó személyével szemben történő önállósulása folyamán a maga részéről egyre inkább levált az udvarról, és a városban vált ellensúlyozó erővé. A „város” nemcsak gazdaságilag középpontja a polgári társadalomnak; az „udvarral” való kultúrpolitikai ellentétében mindenekelőtt egy korai irodalmi nyilvánosságot jelöl, amely a kávéházakban (coffeehouses), a szalonokban (les salons) és az asztaltársaságokban találja meg a maga intézményeit. A humanista-arisztokratikus társaság örökösei, a polgári értelmiségekkel való találkozás során, társas beszélgetéseiken keresztül – melyek csakhamar nyilvános kritikává fejlődnek – hidat vernek a széteső udvari nyilvánosság maradványa és az új polgári nyilvánosság előformája között (5. §).

Azzal a szokásos fenntartással, amely az efféle illusztrációkkal együtt járó egyszerűsítés miatt szükséges, a XVIII. századi polgári nyilvánosság alaprajzát a következőképpen lehet társadalmi területek sémájaként ábrázolni:

Magánemberek területe	A közhatalom területe	
Polgári társadalom (Az áruforgalom és a társadalmi munka területe)	politikai nyilvánosság	állam (a „rendészet” birodalma)
	irodalmi nyilvánosság (klubok, sajtó)	
A kiscsalád belső tere (polgári értelmiség)	(A kultúrjavak piaca)	udvar (nemesi-udvari társaság)
	„város”	

A mi szempontunkból alapvető, állam és társadalom közti választóvonal elkülöníti a közterületet a magánterülettől. A közbirodalma a közhatalomra korlátozódik. Ide számítjuk még az udvart. A magánszemélyek területéhez tartozik a tulajdonképpeni „nyilvánosság” is; mert ez magánszemélyek nyilvánossága. Ezért a magánszemélyeknek fenntartott területen megkü-

lönbötetjük a magánéletet a nyilvánosságtól. A magánemberek területe fogja át a szűkebb értelemben vett polgári társadalmat, tehát az áruforgalom és a társadalmi munka területét; ebbe van beágyazva a család a maga intim szférájával. A politikai nyilvánosság az irodalmiból lép elő; az államot a közvéleményen keresztül közvetíti a társadalom szükségleteivel.

5. § A nyilvánosság intézményei

Franciaországban a XVII. században közönségnek (le public) nevezik az olvasókat (lecteurs), a nézőket (spectateurs); hallgatókat (auditeurs) mint a művészet és irodalom fogyasztóit, címzettjeit és kritikussait;⁴ ezen még elsősorban az udvart értették, azután a városi nemesség egyes részeit, valamint egy szűk polgári felső réteget, amelynek tagjai a párizsi színházak páholyaiban ültek. Ehhez a korai közönséghez tehát az udvar és a „város” tartozik. E kör teljességgel arisztokratikus társas életében modern mozzanat alakul ki; az udvari terem helyét, ahol az uralkodó az ünnepeket megünnepli és mecénás módjára maga köré gyűjti a művészeket a Hotel de Rambouillet-val elfoglalja az, amit később szalonnak neveztek.⁵ Ennek mintájára jöttek létre a finomkodó ruelle-ek, amelyek az udvarral szemben bizonyos fokig önállóak voltak. Noha már itt kirajzolódik a gazdaságilag improduktív és politikailag funkció nélkül városi arisztokráciának a jelentős, gyakran a polgárságból származó írókkal, művészekkel és tudósokkal való, a XVIII. század szalonjára jellemző kapcsolata, a becsületesség (honnéteté) uralkodó klímájában azonban a szellem még nem tud elszakadni a nemes házigazda tekintélyétől, és nem tud olyan autonómiára szert tenni, amely a társalgást kritikává, az élceket érvekké változtatná. Csak a versailles-i rezidenciát Párizsba áthelyező Orléans-i Fülöp régensségének idején veszi el az udvar a nyil-

⁴ E. Auerbach (*Das französische Publikum des XVII. Jahrhunderts*. München, 1933.) szerint a szót már 1629-ben használták a színházi közönség értelmében; addig a public főnévi használata kizárólag az államra, illetve a közjóra vonatkozott.

⁵ Akkoriban ezen, teljesen az olasz reneszánsz értelmében, még a dísztermet értették, nem pedig a cabinet-et, a circle-t, a reduite-et stb.

vánosságban elfoglalt központi helyzetét, sőt azt a rangját, hogy ő maga a nyilvánosság. Amikor ugyanis a „város” ennek kulturális funkcióit átveszi, nemcsak a nyilvánosság hordozója változik meg, hanem maga a nyilvánosság is. A királyi reprezentáció világa s vele együtt a versailles-i grand goût fáradtságosan fenntartott külsőséggé válik. A régens és két utóda a kis társaságot, sőt egyenesen a családi kört kedveli, s bizonyos mértékben kivonják magukat az etikett alól. A nagyszerű szertartási rend csaknem polgári intimitásnak engedi át a helyét: „XVI. Lajos udvarában a hét hat napján az összejövetelek magántársaság jellegűek. Az egyetlen hely, ahol a régensség idején valami udvartartásféle alakul ki, Maine hercegnő kastélya Sceaux-ban, amely ragyogó, költséges és nagy találékonysággal megrendezett ünnepek színterévé, új művészeti központtá, a műzsák igazi otthonává válik. Ám a hercegnő rendezvényei már előre vetítik az udvari élet végleges felbomlásának árnyékát; átmenetet jelentenek a régi értelemben vett udvar és a XVIII. századi szalon – az udvar szellemi örököse – között.”⁶

Angliában az udvar sohasem tudott úgy uralkodni a város felett, mint a Napkirály Franciaországában.⁷ Mégis a nagy forradalom után court és town viszonyában hasonló fordulatot lehet megfigyelni, mint egy generációval később cour és ville viszonyában. A Stuartoknál, egészen II. Károlyig az irodalom és művészet a király reprezentációját szolgálta. „A forradalom után mégis elhalványodott az udvar ragyogása. Sem a korona politikai rangja, sem hordozóik személyes tulajdonságai nem feleltek már meg a múlt mértékének. A szigorú Vilmos, a szenvedő Anna, a György névre hallgató német királyok, a gazdál-

⁶ Hauser A.: i. m. II. köt. 9. l.

⁷ London sohasem volt, úgy mint Párizs, közvetlenül alávetve a királynak. Az a város, amely választott tanácsosokon keresztül saját magát igazgatta és a rendőri hatalmat saját milíciáján keresztül gyakorolta, az udvar és a parlament igazságszolgáltatása számára kevésbé volt hozzáférhető, mint az ország bármely más városa. A XVIII. század fordulóján a 12 000 adófizető – csaknem valamennyien a 89 céh és társaság tagjai – 26 tanácsost és 200 tanácstagot választott – ez akkoriban páratlanul széles, csaknem „demokratikus” bázis volt. A nagy forradalom után a court és town [udvar és város] viszonyában mégis olyan fordulat áll be, amelyet hozzátétőlegesen a régensség korabeli fejlődéséhez lehet hasonlítani.

codó György, a házias Viktória: közülük senki sem kívánt Erzsébet stílusában udvart tartani. Ettől fogva az udvar a visszavonultan élő királyi család rezidenciája volt, amelyre távolból mutogattak, s amelyet csak a közmondásos unalmú formális alkalmakkor lehetett nagy nehézségek árán megközelíteni.”⁸ A „város” fölényét azok az új intézmények szilárdítják meg, amelyek Angliában és Franciaországban, minden különbözőségük mellett is, ugyanazokat a társadalmi funkciójukat veszik át: 1680 és 1730 közti virágkorukban a kávéházak, a régensség és a forradalom közti időben pedig a szalonok. Itt is, ott is ezek a központjai az eleinte irodalmi, azután már politikaivá is váló kritikának, amelyben az arisztokratikus társaság tagjai és a polgári értelmiségiek között kezd kialakulni a kiműveltek egyenjogúsága.

A XVII. század közepén, miután már nemcsak a legelőszőr elterjedt tea, hanem a kávé és a csokoládé is megszokott itallá vált (legalábbis a lakosság jómódú rétegei számára), egy levantei kereskedő kocsisa megnyitotta az első kávéházat. A XVIII. század első évtizedében Londonban már több mint 3000 kávéház van, s mindegyiknek van egy törzsvendégekből álló belső köre.⁹ Ahogyan Dryden Will's-nél az ifjú írógeneráció körében „antikról és modernről” vitatkozott, ahogyan Addison és Steele valamivel később Button's-nál a maguk little senate-jének üléseit tartották, éppúgy vitázott már a Rotaclubban, Milton egyik adlításának elnökletével, Marvell és Pepys Harringtonnal, aki minden bizonnyal itt adta elő *Oceanájának* republikánus eszméit.¹⁰ Éppúgy mint a szalonokban, az irodalomnak ezekben a kávéházakban kell igazolódnia, ahol az „értelmiség” az arisztokráciával összetalálkozik. Itt azonban a nagypolgári réteggel összekapcsolódó nemesség birtokában van azoknak a társadalmi funkcióknak, amelyeket a francia nemesség elvesztett; ez

⁸ G. M. Trevelyan: *Kultur- und Sozialgeschichte Englands*. Hamburg, 1948. 327. l.

⁹ L. Stephen: *English Literature and Society in the 18th Century*. London, 1903., utoljára 1947. 37. l. Lásd továbbá H. Reinhold: *Zur Sozialgeschichte des Kaffees und des Kaffeehauses*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1958. 10. köt. 151. és köv. l.

* Valaki mellé rendelt fontos beosztású személy.

¹⁰ H. Westerfrölke: *Englische Kaffeehäuser als Sammelpunkte der literarischen Welt*. Jena, 1924. 21. és köv. l.

reprezentálja a landed és moneyed interestet (birtokos és pénz-érdek). Így az okoskodás, amely művészeti és irodalmi alkotások megvitatásával kezdődött, csakhamar gazdasági és politikai vitákra is kiterjed; itt azonban nincs meg az a garancia, mint a szalonok efféle vitáinál, hogy ezek legalábbis közvetlenül következmények nélkül maradnak. Valószínűleg ezzel van összefüggésben, hogy a kávéházi társaság kizárólag férfiak számára volt nyitva, míg a szalonstílust, mint általában a rokokót, az asszonyok alakították ki. A londoni társaság minden este magukra hagyott asszonyai harcoltak is – szilárdan, de eredmény nélkül – az új intézmény ellen.¹¹ A kávéház nemcsak az irányadó körök megközelítését tette könnyebbé, hanem mindekelőtt összefogta a középosztály szélesebb rétegeit, beleértve még a kézművességet és szatócsokat is. Amit Ned Ward a „wealthy shopkeeper”-ről elmond¹² – hogy ezek naponta többször is jártak kávéházba –, az éppúgy vonatkozik a szegényre is.¹³

¹¹ Már 1674-ből fennmaradt egy pamflet: *The Women's Petition against Coffee, representing to Public Consideration of the Grand Inconveniencies according to their Sex from the Excessive use of that Drying, Enfeebling liquor.* (Az asszonyok kiáltványa a kávéházak ellen. Nyilvános megfontolásra bocsátják azon nagy véltényeket, amelyek nemük véleménye szerint e kiszáradó és elgyengítő folyadék túlzott használatából származnak.)

¹² Trevelyan: i. m. 315. l. lábjegyzete.

¹³ Lásd a *National Review* egyik beszámolóját, 8. sz., ahogy Westerfrölke idézi, i. m. 15. l. „Minden szakmának, minden kereskedő rendnek, osztálynak és pártnak megvolt a maga kedvenc kávéháza. A jogászok jogtudományról és tanultságról vitáztak kritizálták a legújabb ügyet vagy elmesélték a legutóbbi Westminster-csemegéket Nando's-nál vagy a Grecianben, a Temple környékén... Az üzletemberek azért találkoztak Garraway's-nél vagy Jonathan's-nál, hogy a részvények emelkedését vagy esését megbeszéljék, és megállapítsák a biztosítási díjak állását. A lékészek egyetemi pletykákat cseréltek ki vagy dr. Sacheverell legutóbbi prédikációjáról elmélkedtek, Truby's-nél vagy Child's-nál. A katonák a Charing Cross közelében Old Man's-nél vagy Young Man's-nél gyűltek össze, hogy sérelmeiket megbeszéljék. A whig politikusok főhadiszállása a Smyrna vagy a St. James' volt, míg a toryk a Cocos Tree-t vagy az Ozinda's-t látogatták gyakran – mindezek a St. James Streeten voltak. A skótok Forest's-nál tartották összejöveteleiket. A franciák Giles'-nél vagy Old Slaughter's-nél a St. Martin's Lantben. A játékosok White's-nál és a Covent Garden környékén levő csokoládézókban kockáztak, a művészek a Gresham College környékét tisztelték meg, a vezető széplelkek pedig Will's-nél, Button's-nál vagy Tom's-nál gyűltek össze a Great Russell Streeten, ahol színház után pikéteztek és éjszakáig állt a legnagyobb jókedv... A gazdagabb

Ezzel szemben Franciaországban a szalonok sajátos enklávét alkottak. Amíg a polgárság, amely az állam és az egyház vezetéséből természetesen szinte teljesen ki volt zárva, a gazdasági életben lassanként minden kulcspozíciót megszerzett magának, s az arisztokrácia a polgárság anyagi fölényét királyi privilégiumokkal és a hierarchiának a társasági érintkezésben való annál szigorúbb kihangsúlyozásával kompenzálta, addig itt a nemeség és a hozzá asszimilálódó nagypolgárság, amely a bankárok és főhivatalnokok közül került ki, úgyszólván mint egyenrangúakkal érintkezett az „értelmiségiekkel”. A plebejus d’Alembert nem kivétel; a nemesi és polgári nagyvilági dámák szalonjaiban hercegek és grófok, órasok és szatócsok fiai érintkeznek egymással.¹⁴ A szalonban a szellem már nem a mecénást szolgálja; a „vélemény” megszabadul a gazdasági függőség kötöttségeitől. A szalonok még Fülöp alatt is inkább a gáláns élvezeteknek, mint az értelmes vitáknak a színhelyei voltak, a viták azonban csakhamar összekapcsolódnak a vacsorákkal. Diderot különbségtétele írások és beszédek¹⁵ között megvilágítja az új gyülekezési helyek funkcióit. A XVIII. század szinte valamennyi nagy írója lényeges gondolatait először ilyen beszédekben, akadémiai előadásokban és mindenekelőtt a szalonokban bocsátotta vitára. A nyilvánosságra hozatal terén a szalonnak úgyszólván monopolisztikus helyzete volt: egy új műnek, még a zeneinek is mindenekelőtt e fórum előtt kellett magát igazolnia. Galiani abbénak a gabonakereskedelemről szóló dialógusai szemléletes képet adnak arról, hogyan keveredik elegánsan a társalgás és a vita, és arról, hogyan tárgyalják meg a lényegtelen, az utazásokat és az egészséget, éppoly ünnepélyesen, amilyen futólagosan kezelik a fontosat, a színházat és a politikát.

Ebben a korban Németországban nincs „város”, amely az udvar reprezentatív nyilvánosságát a polgári nyilvánosság in-

kereskedők Lloyd’s-nál beszélgettek a részvények emelkedéséről és eséséről. Robin’s-nál és Mrs. Rochefort’s-nál tanácskoztak a bankárok és az idegen követek. A művészetkedvelők Don Salteros kávéházát tisztelték meg Cheyne Walkban...”

¹⁴ Hauser A.: i. m. II. köt. 10. l.

¹⁵ Nos écrits n’opèrent que sur une certaine classe de citoyens, nos discours sur toutes. (Írásaink az állampolgároknak csak bizonyos osztályaira hatnak, beszédeink mindenkire.)

tézményeivel felválthatná. Hasonló elemeket azonban itt is találhatunk, mindenekelőtt a tudós asztaltársaságokban, a XVII. század nyelvtisztító társaságaiban. Ezek természetesen kevésbé elterjedtek és hatékonyak, mint a kávéház és a szalon. A politikai praxistól még szigorúbban el vannak zárva, mint a szalonok; közönségük azonban, éppúgy mint a kávéházaké, produktív munkát végző magánszemélyekből verbuválódik: nevezetesen a fejedelmi rezidencia jóra való városi közönségéből, amelyben az akadémiai képzettségű burzsoák voltak túlsúlyban. Az első „Német Társaságok”-at 1727-ben Lipcsében Gottsched alapította. Ezek az előző évszázad nyelvi rendjeihez kapcsolódnak, melyeket még az uralkodók hívtak össze, a rendi exkluzivitástól azonban mentesek voltak; azok a későbbi kísérletek, hogy lovagrenddé alakítsák át őket, jellemző módon meghiúsulnak. E társaságok arra törekszenek, amint ez az egyik alapító forrásban áll, „hogyan ily módon rendileg egyenlőtlen személyek között egyenlőség és társaság találtassék”¹⁶. Az ilyen rendek, kamarák és akadémiaik az anyanyelv gondozásának szentelik magukat, s ezt most az emberek közti érintkezés közegeként fogják fel. Itt a társadalmi hierarchia korlátain túl a polgárok a társadalmilag elismert, de politikailag jelentéktelen nemesekkel „pusztán” mint emberekkel érintkeznek.¹⁷ A döntő nem annyira a tagok politikai egyenlősége, mint inkább az abszolutizmus politikai szférájával szemben exkluzivitásuk általában: a szociális egyenlőség eleinte csak mint az államon kívüli egyenlőség lehetséges. A magánszemélyeknek közönséggé való egyesülését ezért titokban előlegezik, a nyilvánosságot még messzemenően a nyilvánosság kizárásával teremtik meg. A felvilágosítás arkánumgyakorlata, amely a szabadkőműves-páholyokra jellemző, de más szövetségekben és asztaltársaságokban is gyakori, dialektikus jellegű. Maga az ész, amelynek a művelt emberekből álló közönség racionális kommunikációjában, az értelem nyilvános használatában kell megvalósulnia, oltalomra szorul a nyilvánosságra hozattal szemben, mivel minden uralmi viszonyt fenyeget. Ameddig a publicitás székhelye az uralkodó titkos kancelláriája, addig az ész közvetlenül nem nyilvánulhat meg.

¹⁶ E. Manheim: *Die Träger der öffentlichen Meinung*. Wien, 1923. 83. l.

¹⁷ A nyelv „a transzcendentális közfelfogás orgánumának”, a „nyilvános egyetértés eszköze” számít; v. ö. Manheim: i. m. 88. és 92. l.

Nyilvánosságának még titoktartásra van szüksége, közönsége belső marad. A titokba burkolózott ész fénye fokozatosan dereng fel. Erre emlékeztet Lessing ismert mondása a szabadkőművességről, amely akkoriban általános európai jelenség: éppannyi idős, mint a polgári társadalom – „ha a polgári társadalom nem éppenséggel a szabadkőművesség sarja”¹⁸.

A titkos társaságok olyan mértékben válnak saját ideológiájuk rabjává, ahogyan az okoskodó közönség, s vele együtt a polgári nyilvánosság, melynek ezek előharcosai voltak, a felsőbbség által szabályozott nyilvánossággal szemben felülkerekedik. A polgári közösségi szellem publicisztikus enklávéiból „belső képződményekké válnak, melyeknek alapja az időközben létrejött nyilvánosságtól való elkülönülés”¹⁹. Ezzel szemben más társaságok, főleg azok, amelyek a XVIII. század folyamán polgári honoráciorok köréből jönnek létre, nyílt egyesülésekké bővülnek, melyekbe viszonylag könnyű bejutni, még kooptáció alapján is. Ezekben magától értetődővé vált a polgári társasági stílus, az intimitás és az udvari konvencióval szembeállított morál, s már semmi esetre sem volt szükség a szertartásos testvériességre megrendezésére.

Bármennyire is különbözzenek egymástól asztaltársaságok, szalonok és kávéházak közönségük méretében és összetételében, az érintkezés stílusában, az okoskodás légkörében és a tematikus beállítottságban, ezek mégis tendenciaszerűen állandó vitatkozást szerveznek magánszemélyek között; ennél fogva több közös intézményi kritériumuk is van.

Először, a társasági érintkezésnek olyan fajtájára van szükség, amelynek nem előfeltétele a státus egyenlősége, hanem attól általában elvonatkoztat. A rangok szertartási rendjével szemben tendenciaszerűen felülkerekedik az egyenrangúak közti tapintat.²⁰ Az egyenlőség, melynek alapján az érv tekintélye

¹⁸ Lessing: Ernst und Falk. *Gespräche jür Freimaurer*. 1778. Az egész komplexumhoz lásd E. Lenhoff és O. Posner: *Internationales Freimaurerlexikon*. Zürich, Leipzig, Wien, 1932. és B. Fay: *La Franc-Maçonnerie et la Révolution intellectuelle du XVIIIe siècle*. Paris, 1935.

¹⁹ E. Mannheim: i. m. 11. l.

²⁰ H. Plessner a nyilvánosságot, természetesen egy másik összefüggésben, „a tapintat érvényességi szférájaként” határozza meg. Diplomáciai viszonyok, szerepek hordozói között, a tapintat viszonyai természetes személyek között állnak fenn, lásd *Grenzen der Gemeinschaft*. Bonn, 1924., főleg a 100. l.

egyedül képes helytállni és végül felül is kerekedni a társadalmi hierarchiával szemben, a kor öntudatában a „pusztán emberi” egyenlőségét jelenti. A magánemberek, les hommeprivés, private gentlemen, nemcsak abban az értelemben alkotják a közöniséget, hogy a közhivatalok tekintélye hatályon kívül van helyezve; elvben gazdasági függőségeknek sem lehet hatásuk; a piac törvényei éppúgy fel vannak függesztve, mint az államéi. Nem mintha a szalonokkal, kávéházakkal, társaságokkal a közönség eszméje komolyan megvalósult volna; mint eszme azonban objektív igényként megfogalmazódott és ennyiben, ha nem is valóságosan, mégis hatékony lett.

Másodszor, az ilyen közönségen belül a vitatkozás előfeltétele olyan területek problematikussá tétele, amelyek eddig nem minősültek kérdésesnek. „Az általánossal” kapcsolatban, amellyel a közönség kritikailag foglalkozik, az állami és egyházi autoritások még akkor is fenntartották maguknak az értelmezés monopóliumát – nemcsak a szószéken, hanem a filozófiában, irodalomban és művészetben is –, amikor a kapitalizmus fejlődése bizonyos szociális rétegektől már információk alapján, és pedig egyre több információ alapján irányított racionális viselkedést követelt meg. Olyan mértékben azonban, ahogyan a filozófiai és irodalmi műveket, egyáltalán a művészi termékeket piacra termelik és azon keresztül közvetítik, e kultúrjavarok az információ korábban tárgyalt fajtájához válnak hasonlatossá: mint áruk elvben általánosan hozzáférhetőek. Már nem az egyházi és udvari nyilvánosság reprezentációjának alkotórészei; pontosan ezt jelenti dicsfényük elvesztése, egykori szakramentális jellegük profanizálódása. A magánemberek, akik számára a mű mint áru hozzáférhetővé válik, profanizálják azt, amennyiben a mű értelmét autonóm módon, az egymás közti racionális érintkezés útján keresik és beszélnek meg, és ezzel ki kell mondaniuk azt, ami eddig éppen kimondatlanságában fejthette ki autoritativ érvényét. Egyáltalán a „művészet” és a „kultúra”, amint ezt Raymond Williams kimutatja,²¹ csak a XVIII. században tesznek

²¹ R. Williams: *Culture and Society 1780–1950*. New York, 1960. „An art had formerly been any human skill (művészet a mesterségbeli tudás értelmében, J. H.); but Art now signified a particular group of skills, the »imaginative« or »creative« arts... From... a skill, it had become... to be a kind of institution, a set body of activities of a certain kind.” (Korábban minden emberi mesterség

szert modern jelentésükre, mely szerint ezeken a társadalmi élet újratermelésétől elkülönült szféra értendő.

*Harmadszor, ugyanaz a folyamat, mely a kultúrának áruformát ad, és egyáltalán csak így teszi megvitatható kultúrává, a közönség elvi lezáratlanságához vezet. Bármilyen exkluzív volt is a közönség, sohasem tudott egészen elzárkózni és klikké merevedni; mert kezdettől fogva az összes magánember ama nagyobb közönségén belül helyezkedett el – és így is fogta fel önmagát –, amelynek tagjai mint olvasók, nézők és hallgatók a piacon keresztül meg tudták szerezni a vitatárgyakat, feltételezve a vagyont és műveltséget. A megvitatható kérdések nemcsak jelentőségük értelmében válnak „általánossá”, hanem a hozzáférhetőség tekintetében is: kell hogy mindenki odatartozhassék. Ahol a közönség intézményesen mint beszélgető partnerek szilárd csoportja hozza létre magát, ott sem azonosul a közönséggel, hanem éppenséggel azt az igényt támasztja, hogy mint szószólója, sőt talán mint nevelője, az ő nevében lépjen fel, őt képviselje – ez a polgári reprezentáció új alakja. Az első nemzedékek közönsége ott is egy nagyobb közönség részének tudja magát, ahol személyek megadható körének formájában jön létre. Potenciálisan ez mindig is publicisztikus testület, mert vitakozva belülről kifelé fordulhat – erre egy példa a sok közül a *Diskurse der Mahlern*, amelyet Bodmer és Breitinger 1721-ben Zürichben ad ki.*

Az a „nagy”-közönség, amely zavarosan formálódik, a közönség korai intézményein kívül, természetesen még mindig elenyésző a falusi lakosság és a városi „nép” tömegéhez viszo-

művészet volt, most azonban a művészet a mesterségeknek egy meghatározott csoportját jelentette, az »alkotó« vagy »képzeleti« mesterségeket... Mesterségből... egyfajta intézménnyé vált, bizonyos természetű tevékenységek meghatározott rendszerévé.) Ennek felel meg a „culture” jelentésváltozása: „It had meant, primarily, the tending of natural growth (a kultúrát a növénykultúra értelmében) and then, by analogy, a process of human training (pl. »kultúremler«). But this latter use, which had usually been a culture of something, was changed... to culture as such, a thing in itself.” (Ez eleinte a természetes növekedés gondozását, felügyeletét jelentette, és később, analógia alapján, az emberi nevelés folyamatát. De ez a legutóbbi használat, amely rendszerint valaminek a kultúrája volt, átalakult a kultúrává mint olyanná, magánvaló dologgá.) R. Wittram (*Das Interesse an der Geschichte*. Göttingen, 1958. 40. és köv. l.) is tesz fogalomtörténeti megjegyzéseket a „kultúrával” kapcsolatban.

nyítva. Az elemi iskolai képzés, ahol egyáltalán van, alacsony; sőt az analfabéták számaránya, legalábbis Angliában, nagyobb, mint a megelőző, erzsébeti korszakban.²²

A XVIII. század elején itt a lakosságnak több mint a fele a létminimum határán él: a tömegek nemcsak messzemenően írástudatlanok, hanem az elnyomorodásnak is oly fokán vannak, hogy az irodalmat egyáltalán nem tudnák megfizetni. Nem rendelkeznek azzal a vásárlóerővel, amely a kultúrjavak piacán való akármilyen szerény részvételhez is szükséges.²³ Mégis új társadalmi kategória jön létre e diffúz, a kulturális érintkezés kommercializálódásának folyamatában kiformálódó közönséggel.

A XVII. század udvari arisztokráciája tulajdonképpen nem jelent olvasóközönséget. Habár eltart néhány író és ezek alkalmazottait, a mecénásokra épülő termelésnek inkább valamiféle conspicuous consumption (látványos fogyasztás) felel meg, mint egy érdeklődő közönség komoly olvasása. Ez csak a XVIII.

²² R. D. Altick: *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public*. Chicago, 1957. Lásd ennek főképp az első fejezetét, melynek eredményeit a 30. oldalon foglalja össze. „If, speculating from such little information as we have, we tried to chart the growth of the reading public in the first three centuries after Caxton, the line would climb slowly for the first hundred years. During the Elizabethian period its rate of ascent would considerably quicken. The line would reach a peak during the civil War and Commonwealth, when interest in reading was powerfully stimulated by public excitements. But during the Restoration it would drop, because of the lessening of popular turmoil, the damage the war had done to the educational system, and the aristocratic domination of current literature in the age of Dryden. A fresh ascent would begin in the early eighteenth century, the time of Addison and Steele and thereafter the line would climb steadily.” (Ha megpróbálnánk, a rendelkezésre álló kevés információ alapján némi találgatással felvázolni az olvasóközönség növekedését a Caxton utáni első három évszázadban, az első száz évben a vonal lassan emelkednék. Az erzsébeti korszakban az emelkedés sebessége jelentősen meggyorsulna. A vonal a köztársaság és a polgárháború idején érné el egyik csúcspontját, amikor a közéleti izgalmak óriási mértékben ösztönözték az olvasás iránti érdeklődést. A restauráció alatt azonban a nép nyugtalanságának csökkenése, a nevelési rendszernek a háborúban bekövetkezett romlása miatt, valamint az aktuális irodalomnak a Dryden-korszakban érvényben levő arisztokrata ellenőrzése következtében a görbe süllyedne. Gyors emelkedés kezdődne a XVIII. század elején, Addison és Steele korában, és attól kezdve a görbe gyorsan emelkednék.)

²³ J. Watt: *The Reading Public*. In: *The Rise of Novel*. London, 1957.

század első évtizedeiben alakul ki, amikor a mecénást mint az író megbízóját már a kiadó helyettesíti, és ő gondoskodik a művek piaci úton történő terjesztéséről.²⁴ Az irodalomhoz hasonlóan a színháznak is csak akkor lesz modern értelemben vett közönsége, amikor az udvari és a rezidenciaszínházból, amelyeket tipikusan Németországban lehet megfigyelni, „nyilvánossá” válik. A nép – sőt még cselédek, katonák, tanoncok, fiatal írások és a „látványosságra” mindig kapható lumpenproletariátus is –, a csöcselék, ahogyan a korabeli forrásokban nevezték, Angliában és Franciaországban természetesen már a XVII. század óta látogathatta a színházat, például a Globe-színházat vagy a Comédie-t. Ezek azonban még valamennyien a nyilvánosság azon másik típusának részét képezik, amelyben a „rangok” (ennek emlékét színházépületeink diszfunkcionális építészeti maradványként még ma is őrzik) az ujjongó nép előtt reprezentációt fejtenek ki. Hogy mennyire át kell alakulnia először a „földszintnek” polgári közönséggé, azt szimptomatikusan mutatják a párizsi rendőrség rendeletei, amelyek az 1641-es királyi utasítás óta lárma és verekedés, valamint betű szerint emberölés²⁵ ellen irányulnak; mert nemsokára nemcsak a páholyok és erkélyek „társaságát” kell a filouktól (csirkefogóktól) megvédeni, hanem a földszinti közönségnek egy meghatározott részét is – a polgárit, amelyet eleinte a St. Denis utca kereskedői példáznak (az újonnan keletkezett divat- és luxusüzletek tulajdonosai: ékszerészek, optikusok, hangszerárosok, kesztyűkészítők). A földszinten lassanként az a közönség gyülekezik, amelyet később majd a művelt rendek közé számítanak, amely azonban nem tartozik a szalonokban forgolódnó nagypolgári felső réteghez. Angliában világosabb a cezúra. A népi színház teljesen elpusztult; II. Károly idejében Londonban az

²⁴ Hauser: i. m. II. köt. 43–44. l. „A mecénás helyébe a kiadó lép; az előfizetés, amelyet találónak neveztek kollektív mecénáskodásnak, átmenet a kettő között. A patronálás az író és a közönség közti viszonynak merőben arisztokratikus formája; az előfizetés meglazítja a kötöttséget, de még megőrzi bizonyos vonásokat e viszony személyes jellegéből; csak az általános, az író előtt teljesen ismeretlen közönség részére történő könyvkiadás felel meg a polgári társadalom struktúrájának, amely az anonim áruforgalmon alapul.”

²⁵ Parfaict még egy olyan szerzőről is beszámol, aki darabjának sikerét nagy büszkén azon mérte, hogy a premieren négy ajtónállót megöltek. Lásd Auerbach: i. m. 13. l.

udvar patronálásával egyetlen színház tartotta magát, „de ennek sem volt köze a polgársághoz, hanem csak a társasághoz”.²⁶ Csak a forradalom utáni korszakban, amikor Dryden komédiáiról áttérnek Congreve drámáira, nyílnak meg a színházak egy olyan közönség számára, amelyről Gottsched csak a következő évszázad hatvanas éveiben mondhatja el: „Ezt a valamit most Berlinben közönségnek hívják.”²⁷ Hiszen Németország, Gottsched és Lessing kritikái erőfeszítései nyomán, csak 1766-ban kap először a „Deutsches Nationaltheater”-rel állandó színházat.

Az az eltolódás, melynek következménye nem a közönség átrétegződése, hanem egyáltalán a „közönségnek” mint olyanak a megteremtődése, kategoriálisan még határozottabban megragadható a hangversenyközönség, mint az olvasó- és nézőközönség esetében. A XVIII. század végéig ugyanis minden muzsika a reprezentatív nyilvánosság funkcióhoz volt kötve, minden zene alkalmi zene volt, ahogyan ezt ma nevezik. Társadalmi funkciója szerint a zene az istentisztelet áhítatát és méltóságát, az udvari társaságok ünnepélyességét, egyáltalán az ünnepi színhely ragyogását szolgálta. A komponistákat mint egyházi, udvari vagy városi zenészeket alkalmazták, megbízás szerint dolgoztak, akárcsak az alkalmazott írók a mecénás, az udvari színészek pedig az uralkodó számára. A polgároknak aligha volt alkalmuk, hogy a templomon vagy nemesi társaságon kívül zenét hallgassanak. Eleinte a magán Collegium Musicumok emancipálódtak; ezek nemsokára nyilvános koncerttársaságokként jelentkeznek. A fizetés fejében történő belépés a zenei előadást áruvá változtatta; egyidejűleg azonban valami olyasmi is létrejön, amit cél nélküli zenének lehetne nevezni: első ízben gyűlik össze a közönség, hogy a zenét önmagáért hallgassa, egy műértő közönség, amelynek, ha vagyonnal és műveltséggel rendelkezik, mindenki tagja lehet.²⁸ A művészet,

²⁶ Trevelyan: i. m. 255. l.

²⁷ Idézi Groth: i. m. I. köt. 620. l.

²⁸ Hauser: i. m. II. köt. 84. l. Lásd továbbá L. Balet: *Die Verbürgerlichung der deutschen Kunst. Literatur und Musik im 18. Jahrhundert*. Leyden, 1938. 38. l. „Rendszeres nyilvános hangversenyek Frankfurtban 1723 óta, Hamburgban 1724 óta, Strassburgban 1730 óta, Lübeckben 1733 óta voltak, Lipcsében pedig 1743-ban néhány vállalkozó kedvű kereskedő megalapította a »Nagy Koncerteket«, amelyek később a híres, ma is meglevő »Gewandhaus-koncertekké« bővültek ki.”

a társadalmi reprezentáció funkciói alól felszabadítva, a szabad választás és a változó hajlam tárgya lesz. Az „ízlés”, amely mostantól kezdve megszabja irányát, a laikusok illetékességtől mentes ítéletében nyilvánul meg, mert a közönségben mindenki igényelhet magának illetékességet.

A laikus ítélettel, a közönséggel mint kritikai fórummal kapcsolatos vita ott a leghevesebb, ahol valamilyen „hozzáért”, eddig a különleges illetékességet társadalmi kiváltsággal kapcsolta össze – a festészetben, amely lényegében a nemesség szakértő gyűjtői számára volt festészet, míg végül a művészek itt is arra kényszerültek, hogy a piacra dolgozzanak. Ugyanilyen mértékben emancipálódnak a festők a céh, az udvar és az egyház kötöttségei alól; a kézművességből, ars liberalis lesz, de persze ez is csak állami monopólium útján. Párizsban 1648-ban Le Brune vezetésével megalakul a Művészeti Akadémia; és már három évvel azután, hogy Colbert hasonló privilégiumokkal ruházza fel (1667), mint az Académie Française-t, a nyilvánosság elé lép az első „szalon”. Mégis XIV. Lajos uralkodása alatt legfeljebb 10 ilyen kiállításra került sor.²⁹ Csak 1737-től válnak rendszeressé; és ismét 10 évvel később jelennek meg La Font híres elmékedései, hogy először fogalmazzák meg az elvet: „Egy kiállított kép nem más, mint a könyv, melyet a nyomtatás megvilágításába helyeztek, mint a darab, melyet a színpadon előadtak – mindenkinek joga van arra, hogy ítéletet mondjon róla.”³⁰ A múzeumok, akárcsak a színház és a hangverseny, intézményesítik a művészet laikus megítélését: a vita elsajátításuk közegévé válik. A szalonbeszélgetésekhez kapcsolódik a számtalan pamflet, melynek tárgya az uralkodó művészetelmélet kritikája és apológiája, e beszélgetéseknek ugyanakkor témájává válik a művészeti kritika, a társalgás formájában. Mert az új művészeti közönség belső körét a XVIII. század első felében is az amateurs éclairés (tájékozott műértők) alkotják.

²⁹ E kiállításokat az akadémia évi gyűlései alkalmával a Palais Royal udvarán szabad ég alatt rendezték; az első „szalon” 1699-ben költözik át a Louvre-ba. 1704 után azonban ezek a kiállítások egy nemzedéken át egészen kimennek a divatból.

³⁰ La Font: *Réflexions sur quelques causes de l'état présent de la peinture*. Idézi A. Dresdner: *Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang des europäischen Kunstlebens*. München, 1915. 161. l.

Ezek oly mértékben vesztek el pozíciójukat, ahogyan nyilvános kiállítások további köröket vonzanak magukhoz, s a műalkotásokat hozzáférhetővé teszik az értőkön túl a széles közönség számára is. Funkciójuk azonban nélkülözhetetlenné vált; s ezt most a hivatásos műkritika veszi át. Hogy ez tulajdonképpen mennyire a szalon terméke, az nyomban megmutatkozik első és legjelentősebb képviselőjénél: Diderot *Szalonbeszámolóját*,³¹ a periodikus akadémiai kiállításokról szóló műértő kritikáit 1759 óta Grimm irodalmi levelezése számára írja, tehát egy olyan folyóirat számára, amelyet Madame d'Épinay híres szalonja inspirált, és amelyet ennek házi használatára állítottak elő.

A nagykorú vagy magát nagykorúnak tekintő közönség laikus ítélete a művészeti kritika intézményeiben szerveződik beleértve az irodalmi, színházi, és zenekritikát is. Az ennek megfelelő új hivatás a korabeli zsargonban a műbíráló nevet kapja. Ez sajátosan dialektikus feladatot vállal magára: egyszerre tartja magát a közönség megbízottjának és pedagógusának.³² A műbírálok – ez a művészekkel folytatott vitájukban a központi téma – a közönség szószólóinak foghatják fel magukat, mivel az érv tekintélyén kívül semmi más tekintélyt nem ismernek, és mindenkivel együtt éreznek, aki érvekkel hagyja magát meggyőzni. Ugyanakkor magával a közönséggel is szembefordulhatnak, amikor mint szakemberek a „dogmával” és a „divattal” szemben a rosszul tájékozottak ítélőképességére hivatkoznak.

³¹ Főleg az 1765-ös és 1767-es „Szalon” kritikái úttörőek; valamennyit csak a forradalom után tették azonban közzé.

³² Elvileg mindenki, aki csak részt vesz a nyilvános vitában, könyvet vásárol, jelen van a színházban vagy a hangversenyen, megtekint egy kiállítást, fel van jogosítva és fel van szólítva a szabad ítélethozatalra. Az ítéletek vitájában azonban nem zárkozhat el a meggyőző érv elől, meg kell szabadulnia „előítéleteitől”. Annak a válaszfalnak a megszüntetésével, mely a reprezentatív nyilvánosságban a laikusokat a beavottaktól elválasztotta, elvileg érvényüket veszítették a speciális illetékességek, akár öröklött, akár szerzett, akár szociális, akár kulturális illetékességek lettek is légyen. Mivel a vitában először fel kell deríteni az igaz ítéletet, ez az igazság folyamatként, nevezetesen a felvilágosodás folyamatoként jelenik meg. Ebben a közönség bizonyos részei előrehaladottabbak lehetnek, mint mások. Ezért a közönség, ha nem is tud kiváltságosokról, elismeri a szakembereket. Ők nevelhetik és kell is, hogy neveljék a közönséget, de csak amíg érvekkel képesek meggyőzni, s amíg jobb érvekkel nem fogják őket magukat is oktatni.

A kritikus tényleges állása is ugyanabból az összefüggésből magyarázható, mint ez az öntudat: akkoriban ez, szigorú értelemben véve, nem hivatásos szerep. A műbíráló megőrzi valamit az amateurből; szakember volta visszavonásig érvényes; benne szerveződik meg a laikus ítélet, de a specializálódás révén is csak egy magánember ítélete marad az összes többi magánember ítélete között, akik végső soron a saját magukén kívül senki ítéletét nem tekintik kötelező érvényűnek. Éppen ebben különbözik a műbíráló a bírótól. Ugyanakkor azonban el kell érniük, hogy az egész közönség – amely messzebre terjed ki, mint a szalonok, kávéházak és társaságok szűkebb köre még virágkorukban is – meghallgassa őket. Csakhamar a folyóiratok, először a kézírásos levelezés, azután a nyomtatott havi és heti folyóiratok válnak e kritika publicisztikai eszközévé.

A művészet- és kultúrkritikai folyóiratok,³³ mint az intézményesített műkritika eszközei, tipikus teremtményei a XVIII. századnak. „Elég figyelemre méltó – csodálkozik joggal Dresdner –, hogy a műkritika, miután évezredekken keresztül nagyon jól megvolt nélküle a világ, a XVIII. század közepén egy csapásra a színre lépett.”³⁴ Egyrészt a filozófia már csak mint kritikai filozófia, az irodalom és a művészet pedig már csak az irodalmi és művészeti kritikával összefüggésben lehetséges; amit maguk a „művek” bírálnak, az csak a „kritikai folyóiratokban” teljeseedik be. Másrészt a közönség is csak a filozófia, irodalom és

³³ Az egyszerű hírközlés irodalmi újságírássá lép elő, mielőtt a sajtó kritikai funkciókat vesz át. A korai folyóiratoknak, melyeket *Monatsgesprächene*nek, (havi beszélgetések), *Monatliche Unterredungen*nek (havi értekezések) neveznek, a homlokukra van írva a társas okoskodásból való eredetük. Elterjedésüket Németországban lehet példaszerűen követni. A Thomasius-féle folyóiratok közül elsőként a *Gelehrte Anzeigen* emelkedik ki, amely referátumokkal és recenziókkal a filozófiát és a tudományokat bocsátja nyilvános vitára. Az ismert *Frankfurtische Gelehrte Zeitungen* (1736-tól kezdve) szintén a „széptudományokkal” foglalkozik. Az irodalomkritikai folyóiratok Gottsched fáradozásai nyomán az 1577-ben Berlinben Nicolai által alapított *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste* című folyóirattal indultak virágzásnak. Lessing és Mylius *Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters* című folyóiratával létrejön a zszurnalisztikus színházi kritika. Zenekritikai folyóiratokat is alapítanak, habár ritkábban, mint színházi folyóiratokat, miután Adam Hiller először megalkotta a mintát Lipcsében *Wöchentlichen Nachrichten und Anmerkungen die Musik betreffend* (1767) című folyóiratával.

³⁴ Dresdner: i. m. 17. l.

művészet kritikai elsajátításán keresztül jut el odáig, hogy önmagát felvilágosítsa, sőt, hogy önmagát a felvilágosodás eleven folyamataként fogja fel.

Ebben az összefüggésben kulcsjelenséget alkotnak az erkölcsi célzatú heti folyóiratok. Itt még együtt léteznek azok a mozzanatok, amelyek a későbbiekben szétválnak majd. A kritikai folyóiratok már éppúgy leváltak a társas beszélgető körről, mint a művekről, amelyekre okoskodásukkal vonatkoznak. A heti folyóiratok ezzel szemben közvetlenül részét képezik a kávéházi vitáknak, és mégis az irodalom egy darabjának tekintik magukat – nem ok nélkül nevezték őket periodikus esszéeknek.³⁵

Amikor 1709-ben Steele és Addison a *Tatler* első számát megjelentette, már oly sok kávéház volt, a kávéház-látogatók körei már oly szétágazóak voltak,³⁶ hogy e többezres kör összefüggését csak egy újságon keresztül lehetett fenntartani.³⁷ Ugyanakkor az új folyóirat oly bensőségesen összefonódott a kávéházi étellel, hogy ez utóbbit közvetlenül rekonstruálni lehetett az egyes számokból. Az újságcikkek a kávéházi közönség számára nemcsak vitáik tárgyát jelentik, hanem úgy is tekintik őket, mint vitáik alkotó részét; ezt mutatja a hozzászólások áradata, amelyből a kiadók hetente közölnek válogatást. Amikor a *Guardian* felváltja a *Spectatort*, az olvasói levelek saját intézményre tesznek szert: Button kávéházának nyugati oldalán egy oroszlánfeket helyeznek el, melynek torkába az olvasó leveleit bedobja.³⁸ Az előbeszéd közelségéről tanúskodik a dialógusforma is, amelyet sok cikk megőriz. Ugyanazt a vitát folytatják egy másik

³⁵ L. Stephen, uo. 76. l. „The periodical essay represents the most successful innovation of the day... because it represents the mode by which the most cultivated writer could be brought into effective relation with the genuine interests of the largest audience.” (A periodikus esszé jelenti a kor legsikeresebb újítását... mivel ez volt az a mód, amivel a legműveltebb író hatékony kapcsolatba lehetett hozni a legszélesebb hallgatóság valódi érdeklődésével.)

³⁶ A *Tatler* kifejezetten „azokhoz az érdemes polgárokhoz” fordul, „akik többet vannak kávéházban, mint boltjukban” (worthy citizens who live more in a coffee-house than in their shops): 1709. V. 17-i szám.

³⁷ A *Tatler* rövidesen 4000-es példányszámot ért el. Hogy milyen nagy volt az érdeklődés, azt az az általános megrökönyödés mutatja, amely a *Tatler* 1711 fordulóján történt megszűnését kísérte. Közelebbit lásd Westerfrölke: i. m. 64. l.

³⁸ Attól kezdve a hozzászólások hetente *Az oroszlán ordítása* cím alatt jelentek meg.

közegbe áttéve, hogy azután az olvasásból ismét visszatérjenek a társalgás eredeti közegébe. Az ilyen heti folyóiratok közül több ráadásul dátum nélkül jelenik meg, mintegy hangsúlyozva a kölcsönös felvilágosítás folyamatának idő feletti kontinuitását. Az erkölcsi célzatú heti iratokból³⁹ világosabban kiderül a magukat nagykorúaknak tekintők önmegértési szándéka, mint a későbbi folyóiratokból. Ami csakhamar műbírálattá specializálódik majd, az ezekben a heti iratokban még egyben művészet és műkritika, irodalom és irodalmi kritika. A közönség a *Tatler*-rel, a *Guardiannel*, a *Spectatorral* önmaga elé tart tükröt; még nem azon a kerülő úton érti meg önmagát, amit a filozófiai és irodalmi, a tudományos és művészeti alkotások felett való elmélkedés jelent, hanem azáltal, hogy önmaga hatol be az „irodalomba” annak tárgyaként. Addison *editor of manners and morals*nak (a szokások és erkölcsök bírójának) tekinti magát; beszél jótékonyossági rendezvényekről és a szegények iskolájáról, javaslatokat tesz a nevelésügy javítására, a civilizált érintkezés formáira figyelmeztet, éppúgy bírálja a játék vétkét, mint a fanatizmust és pedantériát, a széplelkek ízléstelenségét éppúgy, mint a tudósok nyakatekertségét; küzd a tolerancia elterjesztéséért, küzd a polgári erkölcsnek a morálteológia, az életbölcességnek a skolasztikus filozófia alóli felszabadításáért. A közönségnek, amely efféle dolgokat olvas és vitat meg, mindebben önmaga a témája.

6. § *A polgári család és a közönségre vonatkoztatott személyesség intézményesítése*

Amíg a polgári nyilvánosság intézményei eredetükben az udvarról leváló nemesi társasághoz tapadnak, addig a színházakban, múzeumokban és hangversenyeken formálódó „nagyközönség” szociális származása szerint is polgári. Befolyása 1750

³⁹ Az angol minták három nemzedéken keresztül kötelezőek voltak az erkölcsi célzatú heti iratok számára a kontinensen is. Németországban 1713-ban jelent meg Hamburgban a *Der Vernünfftler*. Később ezt a *Hamburger Patriot* (1724–1726) sikerben messze túlszárnyalta. Az egész évszázad folyamán Németországban e folyóiratok száma 187-re növekszik; Angliában ugyanebben az időben minden bizonnyal 227, Franciaországban 31 ilyen folyóirat volt.

táján kerekedik felül. Már a morális heti iratokban, amelyek egész Európát elárasztják, az az ízlés fejeződik ki, ami a közép-szerű *Pamelát* a század bestsellerévé teszi. Ez egy polgári olvasóközönség igényeiből ered, s ezek az igények később a polgári tragédia és a pszichológiai regény irodalmi formáiban találják meg igazi kielégülésüket. Sajátos szubjektivitás forrásaiból fakadnak azok a tapasztalatok, melyekkel kapcsolatban az önmagát szenvedélyesen vizsgáló közönség felvilágosítást és egymás közti megértést keres a magánemberek nyilvános okoskodásában: ezek otthona, betű szerinti értelemben, a patriarchális kiscsalád világa. Ismeretes, hogy miután ez kiemelkedett a családstruktúrának a kapitalista átalakulással már évszázadok óta érlelődő változásaiból, a polgári rétegekben domináló típusként konszolidálódik.

A városi nemesség természetesen, kiváltképp a francia főváros egész Európára nézve mértékadó nemessége, továbbra is „házat” tart, és gúnyolja a polgári családi élet bensőségességét. A nemzedékek rendjét és ezzel a kiváltságok öröklését, már maga a név is kielégítően garantálja; ehhez egyszerűen nincs szükség a házastársak közös családi tűzhelyére, akik elég gyakran saját „hotel”-jükben laknak, és néha a szalon családon kívüli világában többet időznek, mint tulajdon családjuk körében. A maîtresse-intézmény is annak tünete, hogy a „társasági élet” váltakozó és mégis szigorúan konvencionális viszonyai csak ritkán tesznek lehetővé polgári értelemben vett magánéletet. Ahol mégis létrejön a játszi intimitás, ott eltér az új családi élet tartós intimitásától. Ez másrészt különbözik a nagycsaládi közösség régebbi formáitól, ahogyan azokat a „nép”, főleg vidéken, a XVIII. századon túl is sokáig megőrizte, és amelyek abban az értelemben is polgárság előttiék, hogy rájuk nem alkalmazható a „nyilvános” és „magán” megkülönböztetése.

A jelek szerint azonban már a XVII. század polgárosuló angol vidéki nemessége felhagyott ezzel az „egész házhoz” kötött életstílussal. Az élet privatizálódását az építészeti stílusváltáson lehet megfigyelni: „Az újonnan épített házakon bizonyos építészeti változtatásokat végeztek. A magas, tetőgerendázattal ellátott csarnok... kiment a divatból. A lakó- és étkezőszobákat most az emeletre helyezték át, ezzel szemben néhány szokásos méretű helyiség szolgálta azokat a célokat, melyekre a régi csarnokot használták. Az udvar is, amelyben az életnek oly

nagy része játszódtott le, összezsugorodott... épp így az udvart a ház közepéből hátsó részébe tették át.”⁴⁰ Amit itt Trevelyan az angol gentry kúriájáról elmond, az a kontinensen a következő évszázad polgárházaira érvényes: „A modern nagyvárosi magánházakban csaknem valamennyi, az »egész háznak« szolgáló helyiség a legnyomorúságosabban össze van szűkítve: a széles előtereket szegényes, keskeny folyosóvá zsugorították össze, a család és a vendégek helyett a profanizált konyhában csak a cselédek és szakácsnők sűrögnek-forognak; különösen az udvarok ... lettek azonban keskeny, nedves, bűzlő zugokká... Nézzünk be lakásaink belsejébe, láthatjuk, hogy a »családi szoba«, a férfi, a nő, a gyerekek és a háznép közös tartózkodási helye egyre kisebb lett vagy egészen eltűnt. Ezzel szemben egyre több, sajátosan berendezett különszoba van az egyes családtagok számára. A családtag magánya magán a házon belül előkelőnek számít.”⁴¹ Riehl a privatizálódásnak azt a folyamatát elemzi, amely a házat az egyesek számára lakályosabbá, az egész család számára azonban szűkebbé és szegényesebbé teszi.⁴² A lakóterem nagycsaládi „nyilvánossága”, melyben a ház asszonya a ház urának oldalán reprezentál a háznép és a szomszédság előtt, átadja helyét a lakószoba kiscsaládi nyilvánosságának, ahol a házastársak kiskorú gyermekeikkel elkülönülnek a személyzettől. A házi ünnepek társasági estekké válnak, a családi szoba fogadószobává, amelyben a magánemberek közönséggé gyűlnek össze: „Az egész háznak szentelt helyek és csarnokok a lehető legjobban össze vannak szorítva. Ezzel szemben az előkelő polgári házban egy egészen új képződmény válik a legjelentősebb helyiséggé: a szalon... A szalon azonban nem a házért van, hanem a »társaságért«; és a szalonnak ez a társasága távolról sem azonos a ház barátainak szűk, zárt körével.”⁴³ A magánélet és a nyilvánosság közti választóvonal a házon belül is

⁴⁰ Trevelyan: i. m. 242. l.

⁴¹ W. H. Riehl: *Die Familie*. Stuttgart, 1889. 174. és 179. l.

⁴² Uo. 187. l. „A régi házban az egyesnek a családhoz való viszonyát építészetileg az erkély szimbolizálta. Az erkélyen, amely tulajdonképpen a családi szobához, a lakóteremhez tartozik, minden egyes családtagnak megvan a maga munka vagy játéksarka, oda visszahúzódhat, de nem zárkózhat el, mert az erkély a szoba felé nyitott.”

⁴³ Uo. 185. l.

érvényesül. A magánemberek lakószobájuk intimitásából a szalon nyilvánosságába lépnek elő; ezek azonban szorosan egymáshoz kapcsolódnak., A szalonnak csak a neve emlékeztet arra, hogy a nyilvános okoskodás és a társas vitatkozás a nemesi társaság világából származik. A szalon, a polgári családtyúk és feleségeik érintkezésének színhelye, időközben levált erről. A magánszemélyek, akik itt alakulnak közönséggé, nem oldódnak fel „a társaságban”; úgyszólván mindig csak előlépnek egy magánéletből, amely a patriarchális kiscsalád belső terében intézményes alakot nyert.

Ez a helye a pszichológiai emancipációnak,⁴⁴ amely párhuzamos a politikai-gazdasági emancipációval. Noha a családi kör önmagát függetlennek, valamennyi társadalmi vonatkozástól szabadnak, a tiszta emberiesség világának szeretné hinni, a valóságban a munka és az áruforgalom szférájától függ – még a függetlenség tudatát is az intim világnak a piac magánszférájától való tényleges függőségével lehet magyarázni. Az árutulajdonosok bizonyos módon autonómnak tekinthetik magukat. Olyan mértékben, ahogyan az állami direktívák és ellenőrzések alól felszabadulnak, a rentabilitás elve szerint szabadon döntenek, ebben senkinek nem tartoznak engedelmességgel és csak anonim törvényeknek vannak alávetve, melyek, úgy látszik, a piachoz tartozó gazdasági racionalitás szerint funkcionálnak. E törvényeket az igazságos csere ideológiai garanciája szentesíti, és általában le kell győzniük az erőszakot az igazságosság révén. A magánszemélyek olyan autonómiájának, amely a tulajdon feletti rendelkezésen alapul, és amely a csereforgalomban való részvételben bizonyos mértékig meg is valósul, ilyen autonómiaként kell is megjelennie. Az embereknek a családban

⁴⁴ Lásd Hans Paul Bahrtdt: *Öffentlichkeit und Privatheit als Grundformen städtischer Soziierung*. Kézirat, 1956. 32. l. „A családi élet ápolása és bensőségessé tétele, a legszűkebb tárgyi környezet tudatos alakításában megnyilvánuló lakáskultúra, a művelődési javak magántulajdona és a legkisebb társadalmi csoport által való közös felhasználása, szellemi csere mint a vérrokonok együttélésének szokásos és integráló formája, az egyháztól viszonylag független vallásos élet a családi körön belül, az individuális erotika, a párválasztás szabadsága, mely fejlődésének végső stádiumában már a szülők vétőjogát sem ismeri el – mindezek tipikus jelenségei a magánélet kiépítésének és ugyanakkor a polgári kultúrának és a jó modornak.” (Közben bővített változatban megjelent, in: H. Bahrtdt: *Die moderne Großstadt*. Hamburg, 1961. 36. és köv. l.)

önmagukról alkotott felfogása a tulajdonosok piaci önállóságának felel meg. Úgy látszik, a család társadalmi kényszertől mentes intimitása a pecsét a versengésben megvalósított magánautonómia igazságán. A polgári család öntudatát végül is az a magánautonómia adja meg, amely tagadja a maga gazdasági eredetét, és a magát autonómnak tartó árutermelő által egyedül gyakorolt autonómia ~~szféráján kívül~~ van. Úgy látszik, hogy a családot szabad egyének önként hozzák létre és kényszer nélkül tartják fenn; hogy a házastársak tartós érzelmi közösségén alapul; hogy mindazon képességek öncélú kibontakoztatását biztosítja, amelyek a kiművelt személyiséget jellemzik. A művelődés, az önkéntesség és az érzelmi közösség három mozzanata olyan humanitás fogalmává olvad össze, amelynek az emberi természetben kell benne lennie, és tényleg először jelenti az emberi természet abszolút rangját: a saját törvényei szerint létező belsőnek mindenféle külső kényszer alóli emancipációját; ez a „tisztán emberi” vagy „pusztán emberi” kifejezésben ma is érezhető.

Mindazonáltal ez az eszme, amelyet a kiscsaládi intim világ önmagáról alkot, még a polgári tudaton belül is összeütközésbe kerül a polgári család reális funkcióival. Mert természetesen a családra is ránehezedik az a kényszer, amelynek a polgári társadalom, mint minden megelőző társadalom, alá van vetve. A család pontosan körülhatárolt szerepet játszik a tőke értékesítési folyamatában. Mint genealógiai összefüggés ez biztosítja a személyi kontinuitást, amely tárgyilag a tőke felhalmozásában nyilvánul meg és amelyet jogilag a tulajdon szabad öröklésében rögzítenek le. Mint a társadalom ügynöksége, mindenekelőtt annak a fáradságos közvetítésnek a feladatát szolgálja, amely a szabadság látszatának megőrzésével mégis biztosítja a társadalmilag szükséges követelmények szigorú betartását. Az apai tekintély internalizálásának mechanizmusát Freud tárta fel; tanítványai ezt szociálpszichológiailag a patriarchális kiscsalád típusával hozták összefüggésbe.⁴⁵ Mindenesetre annak az önállóságnak, amelyet a tulajdonos a piacon és saját üzemében élvezett, a feleségnek és a gyermekeknek a családtyával szem-

⁴⁵ Lásd főleg Erich Frommnál. In: Max Horkheimer: *Studien über Autorität und Familie*. Paris, 1936. 77. és köv. l.

beni függősége felelt meg; az ottani magánautonómia itt tekintélyé alakult át; és az egyének állítólagos önkéntességét illuzórikussá tette. Messzemenően fikció volt a házasság mindkét fél autonóm akaratnyilvánítását feltételező szerződésformája is; a házasságkötésnél ugyanis, amennyiben a család tőketulajdonos volt, nem lehetett eltekinteni a tőke megtartásától és növelésétől. Az a veszély, amely ezáltal az érzelmi közösség eszméjét fenyegeti, mint a szerelem és az ész konfliktusa, kevésbé elvontan a pénz- és rangházasság, napjainkig foglalkoztatja az irodalmat, és nem csak az irodalmat.⁴⁶ Végül a foglalkozás szükségletei is ellentmondásban voltak a művelődés eszméjével, amely egyetlen célként önmagát ismerheti el. Nemsokára azután Hegel értette meg, hogy a művelődés lényege szerint továbbra is mennyire hozzátapad a társadalmilag szükséges munkához, ezt azonban polgári műveltség lévén, nem ismerheti fel. A régi ellentmondás mind a mai napig megmaradt abban a vitában, amelyet egyrészt a személyiségnevelés, másrészt a pusztán készségeket közvetítő oktatás hívei folytatnak.

Habár ily módon a családnak mint a meghittségben létrejövő humanitás világának öntudatát a polgári társadalom szükségletei át- meg áthatják, a művelődésnek, a szabadságnak és a szeretetnek a kiscsaládi magánélet tapasztalatai alapján kialakuló eszméi mégsem alkotnak egyszerűen ideológiát. Ezek az eszmék maguk is valóságot, a valóságos intézmények alakjába foglalt objektív értelmet jelentenek, amelynek szubjektív érvényessége nélkül a társadalom nem tudná újratermelni önmagát. A humanitás specifikus fogalmával a polgárságon belül olyan felfogás terjed el a fennállóról, amely teljes megváltást ígér a fennálló kényszerítő erejétől, anélkül, hogy a túlvilágra hivatkoznék. A megőrzött immanencia transzcendálása az igazságnak a polgári ideológiát magán az ideológián túlemelő mozzanata; a legeredetibben éppen ott, ahonnan a „humanitás”⁴⁷ ta-

⁴⁶ Lásd az én Heiratsmarkt című glosszámat: *Zeitschrift Merkur*, 1956. november.

⁴⁷ A reneszánsz humanizmusának szociológiailag más gyökerei vannak, mint az angol és francia felvilágosodás humanizmusának és a német klasszika újhumanizmusának, amelyekről itt szó van.

pasztalatai származnak: az emberek mint pusztán emberek intim viszonyának humanitásában, melyet a család védelmez.⁴⁸

A kiscsaládi intimitás világában a magánemberek még gazdasági tevékenységük magánszférájától is függetlennek érzik magukat – éppen mint emberek, akik egymással „tisztán emberi” viszonyokba léphetnek; ennek irodalmi formája akkoriban a levelezés. A XVIII. század nem véletlenül lesz a levél századává;⁴⁹ az individuum szubjektivitása levelek írásával bontakozik ki. A levél, amely a modern postai forgalom kezdetén főleg az újdonságok továbbításának eszköze volt, nemsokára szolgálataiba lép a tudományos levelezésnek és a családi illedelmességnek is. De még a XVII. század „választékos” családi levele is, amely a házastársat „mindenekelőtt hitvesi hűségről és szeretetről” tudósítja, az atyát és az anyát pedig gyermeki engedelmeségről biztosítja, száraz közlésekkel, „újságokkal” van tele, s ezek akkoriban külön rovattá önállósultak. Herder menyasszonya ezzel szemben már attól fél, hogy levelei semmi más nem tartalmaznak, „csak elbeszélést”, „és Ön képes lesz engem jó újságírónőnek tartani”.⁵⁰ Az érzelmesség korszakában a levelek inkább „a szív áradásának” mint „a hűvös híreknek” a tartályai, s ez utóbbiak miatt, ha egyáltalán megemlítenek ilyeneket; bocsánatot kell kérni. A levél a korabeli, Gellertnek oly sokat köszönhető zsargonban „a lélek lenyomatának”, „lelki látogatásnak” számít; a leveleket legszívesebben vérrel írják,

⁴⁸ Lásd M. Horkheimer: *Autorität und Familie*. i. m. 64. l. „A családban is folytatódik az embernek a gazdaságban való eldologiasodása egy ökonómiai mennyiség pusztá függvényévé, amennyiben az apa pénzkeresővé, a feleség nemi tárgyá vagy házi jobbjá, a gyerekek vagy a vagyoni örököseivé vagy eleve biztosításokká válnak, akiktől az ember később minden fáradságot kamatostól visszavár. Az embernek azonban mindig megvolt a lehetősége, hogy ne csupán funkcióként, hanem emberként cselekedjék a családban, ahol a viszonyokat nem a piac közvetíti és az egyesek nem konkurenseként állnak egymással szemben. Amíg a polgári életben a közös érdeknek lényegében negatív jellege van és a veszélyek elhárításában igazolódik, addig ez a nemi szerelemben és főleg az anyai gondoskodásban pozitív alakot ölt. Ebben az egységben kívánják a másik kibontakozását és boldogságát... Ennyiben a polgári család nemcsak a polgári tekintélyhez vezet, hanem egy jobb emberi állapot megsejtéséhez is.”

⁴⁹ G. Steinhausen: *Geschichte des deutschen Briefes*. Berlin, 1889. (Főleg a 245. és köv. l.)

⁵⁰ Lásd uo. 288. l.

vagy egyenesen elsírnák.⁵¹ A pszichológiai érdeklődés kezdetől fogva az önmagára és a másokra való kettős vonatkozásban fejlődik ki: az önmegfigyelés részben kíváncsiságból, részben részvétből lép kapcsolatra a másik Én lelki rezdüléseivel. A napló magához a feladóhoz címzett levéllé lesz; az Én-elbeszélés pedig az idegen befogadóhoz címzett monológgá; egyaránt a kiscsaládi-intim viszonyokban felfedezett szubjektivitással folytatott kísérletek ezek.

Ez, a magánélet legbelső birodalmaként, mindig is közönséghez kapcsolódott. Az irodalmilag közvetített intimitásnak nem a publicitás az ellentéte, hanem az indiszkrétció. Az idegen leveleket nemcsak kölcsönzik és lemásolják; sok levélváltást, amint ezt Németországban Gellert, Gleim és Goethe példái mutatják, már eleve kinyomtatásra szántak. Egy akkoriban használatos fordulat a jól sikerült levél feletti elismerést úgy is fejezi ki, hogy az „oly szép, hogy akár ki is lehetne nyomtatni”. Így magyarázható meg az évszázad tipikus műfajának és tulajdonképpeni irodalmi teljesítményének az eredete a levelezések és naplók közvetlenül vagy közvetve a közönséghez kapcsolódó szubjektivitásából: a polgári regény, a pszichológiai ábrázolás önéletrajzi formában. Korai és hosszú időn át leghatásosabb darabja, a *Pamela* (1740), egyenesen Richardsonnak abból a szándékából keletkezett, hogy mintalevelek kedvelt gyűjteményét hozza létre. A csupán váznak szánt történet azután a szerző keze alatt vált főüggvé. A *Pamela* valóban mintává lett, ha nem is a levelek, hanem a levelekben megírt regény számára. Nemcsak Richardson marad a *Clarissában* és a *Sir Charles Grandisonban* az egyszer már megtalált formánál. Attól kezdve, hogy Rousseau a *La Nouvelle Héloïse*-zal és Goethe *Az ifjú Werther keserveivel* a levélregény formáját használja, többé nincs megálás. A végéhez közeledő század biztosan és élvezettel mozog a szubjektivitásnak a század elején alig kutatott terepében.

Megváltoznak a szerző, a mű és a közönség közti kapcsolatok: az „emberi”, az önmegismerés és a beleérzés iránt pszichológiailag érdeklődő magánemberek egymás közti intim kapcsolatává válnak. Richardson éppúgy megsiratja regényeinek szerep-

⁵¹ Németországban a szekularizált szentimentalitásnak ezeket a formáit kétségtelenül előkészítette a pietizmus.

lőit, mint olvasói; a szerző és az olvasók maguk válnak a szereplőkké, s „magukat beszélnek ki”. Az elbeszélő szerepét különösen Sterne finomítja elmélkedésekkel, megszólításokkal, szinte rendezői utasításokkal a regényt még egyszer színpaddá változtatja az elképzelt közönség számára, de nem az elidegenítés céljával, hanem hogy a látszat és a valóság különbségét tökéletesen elleplezze.⁵² A valóságot mint illúziót, melyet az új műfaj hoz divatba, az angol a „fiction”-nel nevéen nevezi: a *pusztán* kitalált jelleget tagadja ezzel. A pszichológiai regény teremti meg először azt a realizmust, mely mindenki számára lehetővé teszi, hogy az irodalmi cselekvésben mint saját cselekvése kiegészítőjében részt vegyen, hogy az alakok közti, valamint az alakok, a szerző és az olvasó közti kapcsolatokat a valóságot kiegészítő kapcsolatokként fogadja el. A „negyedik fal” bevezetésével a korabeli dráma éppúgy fictionné válik, mint a regény. Madame de Staël eszmél rá, hogy a személyek önmaguk és mások számára „sujets de fiction”-ná válnak, ugyanaz a Madame de Staël, akinek házában minden képzeletet felülmúló szenvedéllyé vált, hogy az étkezés után a jelenlevők valamennyien visszavonultak, és egymásnak leveleket írtak.

A közönség szférája a polgárság széles rétegeiben eleinte a kiscsaládi intimitás szférájának kibővítéseként és ugyanakkor kiegészítéseként jön létre. A lakószoba és a szalon egyazon tető alatt vannak; az egyik személyessége a másik nyilvánosságára van utalva, s a magánegyén szubjektivitása kezdettől fogva a publicitáshoz kapcsolódik, a „fiction”-né vált irodalomban is együtt szerepelnek. Egyrészt a beleérző olvasó az irodalomban bemutatott magánkapcsolatokat ismétli meg; a kitalált intimitást a valóságos intimitás tapasztalataival tölti meg, és amon próbálja ki ezt. Másrészt a kezdettől fogva irodalmilag közvetített intimitás, az irodalomra alkalmas szubjektivitás ténylegesen egy széles olvasóközönség irodalmává vált; a közönséggé egyesülő magánemberek nyilvánosan is az olvasottakról okoskodnak, és ezt a felvilágosítás együttesen véghezvitt folyamatának részévé teszik. Két évvel azután, hogy a *Pamela* megjelenik az irodalom színpadán, megalapítják az első nyilvános könyv-

⁵² Lásd Hauser: i. m. II. köt. 74. l. Az elbeszélő szerepéről lásd W. Kayser: *Entstehung und Krise des modernen Romans*. Göttingen, 1954.

tárat; könyvklubok, olvasókörok, előfizetéses könyvtárak jönnek létre, és akkor teszik a regényolvasást szokássá a polgári rétegekben, amikor, mint 1750 óta Angliában, a napilapok és heti folyóiratok forgalma s megduplázódott egy negyedszázadon belül.⁵³ E polgári közönséget, mely a kávéházak, szalonok, asztaltársaságok korai intézményeit már régen kinőtte, most a sajtó közvetítő fóruma és hivatásos kritikája tartja össze. Ezek alkotják annak az irodalmi okoskodásnak a nyilvánosságát, amelyben a kiscsaládi-intim eredetű szubjektivitás önmagával összhangra jut.

7. § Az irodalmi nyilvánosság viszonya a politikaihoz

A folyamat, melynek során az okoskodó magánemberek közönsége a felsőbbség által szabályozott nyilvánosságot elsajátítja és e nyilvánosság a közhatalom feletti kritika szférájaként jön létre, úgy megy végbe, mint a vita fórumaival és a közönség intézményeivel már ellátott irodalmi nyilvánosság funkciójának megváltozása. E közvetítésen keresztül a közönséghez kapcsolódó személyesség tapasztalatai behatolnak a politikai nyilvánosság szférájába. Az árugazdálkodás magánbirodalmának érdekképviseletét olyan eszmék segítségével interpretálják, amelyek a kiscsaládi intimitás talaján bontakoztak ki: ez a humanitás eredeti helye és nem maga a nyilvánosság, amint ez görög példaképének megfelelné.

A „társadalmi” területének keletkezésével, melynek szabályozásáért a közvélemény a közhatalommal küzd, a modern nyilvánosság funkciója az antikhoz képest eltolódott a közösen cselekvő polgárság tulajdonképpeni politikai feladataitól (belül igazságszolgáltatás, kifelé önvédelem) egy nyilvánosan okoskodó társadalom inkább polgári feladatainak irányába (az áruforgalom biztosítása). A polgári nyilvánosság politikai feladata (ellentétben a res publicával), a civilizált társadalom szabályozása,⁵⁴

⁵³ G. D. Leavis: *Fiction and the Reading Public*. London, 1932. 130. l. Továbbá Altick: i. m. 30. és köv. l.

⁵⁴ A *societas civilis* klasszikus fogalmáról lásd M. Riedel: *Aristotelestradition am Ausgang des XVIII. Jahrhunderts*. In: *Festschrift für Otto Brunner*. Göttingen, 1962. 278. és köv. l.

a monarchikus tekintéllyel a mintegy bensőségessé vált magánélet tapasztalatai alapján szegül szembe; ebben az értelemben kezdettől fogva egyidejűleg polemikus és magánjellege van. A nyilvánosság görög modelljénél mindkét vonás hiányzik: mert a családfő magánstátusa, melytől neki mint polgárnak a politikai státusa függ, a szabadságnak a bensőségességen keresztül közvetített mindennemű látszata nélkül az uralmon nyugszik; s a polgárok magatartása nem a saját kormányral való vitában, hanem csak az egymással szembeni játékos mérkőzésben antagonisztikus, s ez a külső ellenség elleni harc utánzása.

Már az előző két évszázad folyamán, az abszolút uralom elve körüli államjogi vitában kibontakozott azon polémia dimenziója, amelyen belül a nyilvánosság a XVIII. században politikai jelentőségre tesz szert. Az állami arkánumok apologetikus irodalma azokat az eszközöket említi, amelyeknek segítségével az uralkodó egyedül képes megőrizni szuverenitását, a jura imperii-t – éppen az arcana imperii, a titkos praktikáknak Machiavelli által bevezetett egész katalógusa az, amelynek biztosítania kell az uralom megtartását az éretlen nép felett. Az arkánumgyakorlattal később a publicitás elvét állítják szembe.⁵⁵ A korabeli ellenfelek, a monarchomachok azt a kérdést vetik fel, hogy a törvénynek az uralkodók önkényétől kell-e függenie, vagy pedig az uralkodó parancsa csak egy törvény alapján lehet-e érvényes? Törvényhozóként természetesen a rendi gyűlés lebeg szemük előtt: a monarchomachok polémiája még az uralkodó és a rendek közti feszültségből táplálkozik, de már ugyanazon abszolutisztikus bürokrácia ellen irányul, amelyet azután, a XVII. század végétől kezdve, a polgári polémia is célba vesz. Valóban, a közös ellenséggel szemben a két frontvonal, még Montesquieu-nél is, gyakran a megkülönböztethetetleniségig összefonódik. Az újabb polémiának a régítől való megkülönböztetésénél az egyetlen megbízható kritérium a törvény szigorú fogalma, amely nemcsak igazságosságot biztosít az öröklött jogok értelmében, hanem absztrakt és általános normák leszögezése útján törvényességet is.

Kétségtelen, hogy mind az arisztotelianus-skolasztikus, mind a modern karteziánus filozófiai tradíció ismeri a *lex generalis*

⁵⁵ C. Schmitt: *Die Diktatur*. München–Leipzig, 1928. 14. és köv. l.

vagy universalis (általános, illetve egyetemes törvény) kategóriáját; a társadalomfilozófia és a politika szférájában azonban először csak Hobbes vezet be implicite, kifejezetten pedig Montesquieu definiálja.⁵⁶ „És ezért bármilyen formája van is az államnak, az uralkodó hatalomnak kihirdetett és elfogadott törvények útján, nem pedig rögtönzött parancsokkal és bizonytalan értelmű határozatokkal kell kormányoznia.”⁵⁷ A törvénynek Locke, szemben a rendelkezéssel és paranccsal, állandó és maradandó érvényt tulajdonít.⁵⁸ A következő század francia irodalmában szabatosá teszik ezt a meghatározást: „Les lois... sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses.”⁵⁹ (A törvények... azok a szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek.) Ezek bizonyos általánossággal és tartalommal bíró ész-szabályok. A rendeletek és ediktumok útján történő kormányzást Montesquieu une mauvaise sorte de législationnak (a törvényhozás rossz fajtájának) nevezi.⁶⁰ Ezzel elő van készítve az abszolút uralom Hobbes államelméletében végérvényesen megfogalmazott elvének megfordítása: veritas non auctoritas facit legem (nem a tekintély, hanem az igazság teszi a törvényt). A „törvényben”, az általános, absztrakt és állandó normák összességében, melyeknek pusztá végrehajtására kell az uralmat lefokozni, olyan racionalitás rejlik, melyben a helyes és az igazságos konvergál.

Történetileg az effajta racionalitásnak a fejedelmi tekintély arkánumgyakorlatával szembeni polemikus igénye a magánemberek nyilvános okoskodásával összefüggésben fejlődött ki. Mint ahogy az arkánumok a voluntásra alapított uralom fenn tartását szolgálják, úgy a publicitásnak a ratióra alapított törvényhozás érvényre juttatását kell szolgálnia. A nyilvánosan kihirdetett törvényt már Locke egy common consenthez köti

⁵⁶ A XVIII. század szigorú törvényfogalmáról lásd E. Lask: *Fichtes Geschichtsphilosophie*. 1902. Jogi szempontból legutóbb E. W. Böckenförde: *Gesetz und gesetzgebende Gewalt*. Berlin, 1958. 20. és köv. l.

⁵⁷ J. Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Bp., 1986. 137. l.

⁵⁸ Uo. 143. l.

⁵⁹ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Bp., 1962. I. köt. 118. l.

⁶⁰ Montesquieu: *Oeuvres complètes*. Paris, 1950. XXIX. 17. 289. l.

(közös egyetértés); és Montesquieu egyenesen a *raison humaine*-re (emberi értelem) vezeti vissza; de a fiziokratákra marad, amiről még lesz szó,⁶¹ hogy a törvényt explicite a közvéleményben megnyilatkozó észhez kapcsolják. A polgári nyilvánosságon belül bontakozik ki az a politikai tudat, mely az abszolút uralommal szemben körülhatárolja az általános és absztrakt normák fogalmát és követelményét, s végül azt is megtanulja, hogy e törvények egyetlen legitim forrásának önmagát, nevezetesen a közvéleményt tekintse. A XVIII. század folyamán a törvényhozói illetékességet a közvélemény követeli ama normákkal kapcsolatban, melyek polemikus-racionális fogalmukat is csak a közvéleménynek köszönhetik.

A törvényi normát jellemző általánosság és absztraktság kritériumainak sajátos evidenciával kellett rendelkezniük a magánemberek számára, akik a bensőségesség világából származó szubjektivitásukat az irodalmi nyilvánosság közlési folyamatában szerezték meg maguknak. Mert rájuk mint közönségre már érvényes a kiműveltek egyenlőségének kimondatlan törvénye. Egyedül ennek a törvénynek az absztrakt általánossága biztosítja, hogy a neki absztrakt módon és „pusztán emberként” alárendelt egyének éppen általa tárulnak fel szubjektivitásukban. A „szabadság” és „egyenlőség” polgári-forradalmi propagandaformulává merevedett kliséi itt még megőrzik eleven összefüggésüket: a polgári közönség nyilvános okoskodása elvben bármiféle politikailag és társadalmilag preformált rangtól függetlenül általános szabályok szerint megy végbe; e szabályok, mivel az egyénekhez képest szigorúan külsőlegesek maradnak, játékteret biztosítanak bensőségük irodalmi kibontakoztatásának; mivel általánosan érvényesek, az egyedinek; mivel objektívek, a legszubjektívebbnek; mivel elvontak, a legkonkrétabbnak. Ugyanakkor ésszerűsége is igényt tart az, ami ilyen feltételek mellett a nyilvános okoskodásból eredményként adódik; a jobbik érv győzelméből eredő közvélemény eszméje szerint azt a morálisan pretenciózus racionalitást követeli meg, mely igyekszik egyben az igazit és a helyeset eltávolítani. A közvéle-

⁶¹ Lásd alább a 12. §-t, 162. és köv. l.

mény meg kell hogy feleljen a „dolog természetének”.⁶² Ezért lehetséges, hogy a „törvények”, melyeket a közvélemény most már a társadalmi szférára is fel kíván állítani, az általánosság és absztraktság formális kritériumai mellett mint materiális kritériumot a racionalitást is maguknak követelik. Ebben az értelemben jelentik ki a fiziokraták, hogy csak az *opinion publique* (közvélemény) ismeri meg és teszi láthatóvá az *ordre naturel* (a természetes rendet), hogy azután azt a felvilágosult monarcha általános normák alakjában cselekvésének alapjává tehesse – ezen az úton kell eljutni az ész és az uralom konvergenciájához.

A politikai nyilvánosságnak a törvényi norma központi kategóriáján bemutatott öntudatát az irodalmi nyilvánosságnak az intézményhez illő tudata közvetíti. Egyáltalán a nyilvánosság e két alakja sajátos módon átcsúszik egymásba. Mindkettőben olyan magánemberek közönsége formálódik, akiknek a magántulajdon feletti rendelkezésen alapuló autonómiája a polgári családi életben kíván kifejeződni, és belsőleg a szeretetben, szabadságban és a művelődésben, egyszerűen humanitásként kíván megvalósulni.

A piac szféráját nevezzük a magánszférának; a család szféráját, mint a magánszféra magját, intimnek. Ez önmagát attól függetlennek tekinti, holott a valóságban mélyen össze van fonódva a piac szükségleteivel. A családtagok állásában fejeződik ki a család ambivalenciája, miszerint a család a társadalom képviselője, és bizonyos módon mégis a társadalom alóli antipátiált emancipáció a társadalommal szemben; egyrészt patriarchális uralom, másrészt az emberi intimitás tartja össze. Mint magánember, a polgári személy mindkettőt képviseli: javak és személyek tulajdonosa és ember az emberek között, polgári személy és homme. A magánszférának ezt az ambivalenciáját még a nyilvánosság is mutatja; aszerint, hogy a magánemberek az irodalmi okoskodásban mint emberek szubjektivitásuk tapasztalatairól, vagy pedig a politikai okoskodásban mint tulaj-

⁶² A „XVII. század szellemtudományainak természetes rendszeré”-vel kapcsolatban lásd Dilthey ismert vizsgálódásait. In: *Gesammelte Schriften*. II. köt. Göttingen, 1957. A racionalista „természetfogalom” társadalomfilozófiai értelmét és szociológiai összefüggéseit F. Borkenau világítja meg: *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild*. Paris, 1934.

donosok magánszférájuk szabályozásáról elmélkednek. A közönség két formájának személyi köre még csak nem is fedi egymást egészen: az asszonyok és önállótlank a politikai nyilvánosságból mind ténylegesen, mind jogilag ki vannak zárva; míg a női olvasóközönségnek, sőt a tanoncoknak és cselédeknek is, gyakran nagyobb részük van az irodalmi nyilvánosságban, mint maguknak a magántulajdonosoknak és családtyáknak. A művelt rendekben a nyilvánosság egyik formája mégis azonosnak számít a másikkal; a közvélemény önértelmezésében a nyilvánosság egynek és oszthatatlannak tűnik. Mihelyt a magánemberek nem szubjektivitásukról tudósítják egymást mint emberek, hanem mint tulajdonosok, közös érdekükben a közhatalmat kívánnák meghatározni, az irodalmi nyilvánosság humanitása a politikai nyilvánosság hatékonyságának szolgál közvetítőül. *A kifejezett polgári nyilvánosság a közönséggé összegyűlt magánemberek tulajdonosi és tisztán emberi szerepükben megnyilvánuló fiktív azonosságán nyugszik.*

A „tulajdonosok” közönségének az „emberek” közönségével való azonosítása annál is inkább végbemehet, mivel a polgári magánemberek társadalmi státusa rendszerint valóban összekapcsolja a vagyon és a műveltség ismertetőjegyeit. Az egyetlen nyilvánosság fikcióját azonban főleg az könnyíti meg, hogy ez valóban átvesz bizonyos funkciókat a polgári társadalomnak a merkantilista szabályozás alól, egyáltalán az abszolutista uralom alól történő politikai emancipációjával összefüggésben: mivel a publicitás elve a megalapozott tekintélyek ellen irányul, a politikai nyilvánosság objektív funkciója kezdetben konvergálhat ennek az irodalmi nyilvánosság kategóriáiból származó öntudatával, s a magántulajdonosok érdeke egybeeshet általában az egyéni szabadság érdekével. Locke-nak a preservation of propertyval (a tulajdon megtartása) kapcsolatos alapformulája a „tulajdon” címkéje alá habozás nélkül besorolja a life, liberty and estate-et (élet, szabadság és vagyon); így akkoriban – az ifjú Marx egy megkülönböztetése szerint – könnyen azonosíthatták a politikai emancipációt az „emberivel”.

III. A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓI

8. § Az angol fejlődés modellje

Politikailag működő nyilvánosság először Angliában jön létre a XVIII. század fordulóján. Azok az erők, melyek az államhatalomra befolyást kívánnak gyakorolni, az okoskodó közönségre hivatkoznak, hogy a követeléseket ezen új fórum előtt igazolják. E gyakorlattal összefüggésben alakul át a rendi gyűlés modern parlamentté – e folyamat természetesen az egész évszázadon végighúzódik. Magyarázatra szorul, miért érlelődnek meg Angliában más országoknál annyival korábban azok a konfliktusok, melyeket ily módon a közönség részvételével döntenek el. Az irodalmi nyilvánosság a kontinensen is létezik, olyan fórumként, melyre hivatkozni lehet. Ott azonban politikailag csak akkor válik virulenssé, amikor a kapitalista termelési mód a merkantilizmus védelme alatt olyannyira felülkerekedett, mint Angliában már a „dicsőséges forradalom” után. A XVII. század második felében ugyanis itt nagyszámú új társaság jött létre, melyek főleg a textilmanufaktúrát, a fémipart és a papírgyártást látták el és bővítették ki. A landed and moneyed interest közti hagyományos ellentétet – mely Angliában, ahol a földbirtokos arisztokrácia ifjabb sarjai csakhamar sikeres kereskedőkké váltak és a nagyburzsoázia elég földbirtokot is szerzett,¹ semmi esetre sem fejlődött éles osztályellentétté – egy új érdekellentét nyomta el: az egyik oldalon a kereskedelmi és pénztőke restriktív érdekei, a másik oldalon az ipari és a manufaktúratőke expanzív érdekei közti konfliktus.²

¹ A legtöbb parlamenti ülés a földbirtokokkal foglalkozott. Lásd K. Kluxen: *Das Problem der politischen Opposition*. München, 1956. 71. l.

² Dobb: i. m. 193. l.

E konfliktusnak a XVIII. század kezdetén ébrednek tudatára; a commerce és a trade (kereskedelem) csak azóta nem számít szinonimnek minden további nélkül a manufacture-rel és az industryval (ipar). Ezzel az ellentéttel természetesen már a kapitalista fejlődés korábbi szakaszaira is jellemző antagonizmus ismétlődik meg egyrészt a régi generáció érdekei között, amely a piacon már megszilárdította a helyzetét, másrészt pedig az újabb generáció érdekei között, melynek a kereskedelem és ipar új ágai számára még csak ezután kell piacot szereznie. Ha ez a helyzet továbbra is, mint még a Tudorok idejében is, csupán a merchant-princes szűk körét érintette volna, akkor aligha vált volna szükségessé, hogy mindkét párt a közönség új fórumára hivatkozzék. A forradalom utáni Angliában azonban a tőkés körökön túlmutató ellentét éppen abban a mértékben ragadott magával szélesebb rétegeket, ahogyan a kapitalista termelési mód kezdett felülkerekedni; mivel pedig időközben ugyanezek a rétegek okoskodó közönséggé alakultak, a mindenkori gyengébb párt számára kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a politikai vitát a nyilvánosság elé vigye. Így a századforduló táján a pártviszály a lakosság választásra nem jogosult részébe is behatolt.

Az 1694–1695-ös években három esemény áll e fejlődés kezdetén. Az Angol Bank megalapítása, eltérően a lyoni és amszterdami börzék alapításától, a kapitalizmusnak új fejlődési fokát jelzi; azzal kecsegtet, hogy az eddig csupán a kereskedelmi forgalom révén összetartott rendszert kapitalisztikusan forradalmasított termelési mód alapzatán erősíti meg.³ Az előzetes cenzúra intézményének megszüntetése új lépcsőfokot jelent a nyilvánosság fejlődésében; lehetővé teszi, hogy az okoskodás behatoljon a sajtóba, és ezt olyan eszközzé fejlessze, melynek segítségével politikai döntéseket a közönség új fóruma elé lehet

³ Ismeretes, hogy a modern kapitalizmus specifikus formája oly mértékben kerekedik felül, ahogyan a város és a falu régi termelési módjai (kisáruterelés, feudális mezőgazdasági termelés) először függő helyzetbe kerülnek a kereskedelmi és pénztőkétől, majd pedig a bérmunka alapján új termelésé alakulnak át. Úgy látszik azonban, hogy az áruforgalom kapitalista formái csak ott szilárdulhatnak meg tartósan, ahol a munkaerőrut is cserélik, ahol ennél fogva kapitalista módon termelnek.

vinni. Végül az első kormány⁴ új stádiumot jelent a parlament fejlődésében; egyike az első lépéseknek az államhatalom parlamentarizálódásának hosszú útján, melynek végső eredményeként maga a politikailag működő nyilvánosság alapozódik meg állami szervként.

A kormány már a XVII. század 70-es éveiben szükségét érezte bizonyos proklamációk kibocsátásának, melyek a kávéházi beszélgetések veszélyei ellen fordulnak; a kávéházakat a politikai nyugtalanság melegágyainak tekintik: „Men have assumed themselves to liberty not only in coffeehouses, but in other places and meetings, both public and private, to censure and defame the proceedings of State, by speaking evil of things they understand not, and endeavouring to create and nourish an universal jealousy and dissatisfaction in the minds of all His Majesties good subjects.”⁵ (Az emberek arra a szabadságra vetemedtek, hogy nemcsak kávéházakban, hanem más – mind magán-, mind nyilvános – helyeken és gyűléseken is az állam eljárásait kifogásolják és becsméreljék, rosszakat mondván oly dolgokról, melyekhez nem értenek, azon igyekezvén, hogy Őfelsége jó alattvalóinak elméiben általános gyanakvást és elégedetlenséget szítsanak és tápláljanak.) A *Licensing Act* 1695-ben eltörli az előzetes cenzúrát; a királynő többször is inti a képviselőket a cenzúra helyreállítására, de hiába. Igaz, a sajtó továbbra is alá van vetve a szigorú *Law of Libel*nek⁶ és oly korlátozásoknak, melyek a korona és a parlament számos előjogából fakadnak; az 1712-ben kivetett bélyegadó⁷ is átmeneti visszaesés a következménye: a példányszámok csökkennek, a

⁴ A király először egységes whig kormányt nevez ki (1695–1698). A III. Vilmos trónra lépésétől a hannoveri dinasztiaig terjedő időszak átmeneti korszak, melyben a korona minisztériumát részint szabad belátása szerint választotta, részint az alsóház hangulatának megfelelően nevezte ki. Lásd W. Hasbach: *Die parlamentarische Kabinettsregierung*. 1919. 45. és köv. l.

⁵ C. S. Emden nyomán idézve: *The People and the Constitution*. Oxford, 1956. 33. l. Hasonló proklamációkat bocsátottak ki 1674-ben és 1695-ben. – Különbösen a kávéházak és a „közvélemény” kezdetei között összefüggést teremt Hans Speier: *The Historical Development of Public Opinion*. In: *Social Order and the Risk of War*. New York, 1952. 323. és köv. l.

⁶ Melyet csak 1792-ben vált fel a liberális Fox-féle *Libel Act*.

⁷ A „tudás adója” – ahogyan nevezték – 1855-ig létezett. Vö. L. Hanson: *Government and the Press (1695–1763)*. London, 1936. 11. l.

folyóiratok terjedelme is kisebb lesz, néhány teljesen eltűnik, a többi európai-ország sajtójához képest azonban az angol egyedülálló szabadságjogokat élvez.

Harley az első államférfi, aki érti, hogyan kell az új szituációt kihasználni. Olyan irodalmárokat alkalmaz, mint Defoe, akit az első hivatásos újságírónak neveztek, és aki a whigek ügyét nemcsak pamfletekben védi, mint eddig, hanem az új folyóiratokban is. A „pártszellemet” ő teszi először igazán „public spirit”-té. Defoe *Review*-ját, Tutchin *Observer*-ét, Swift *Examiner*-jét tárgyalják a klubokban, a kávéházakban és az utcán. Maga Walpole és Bolingbroke is a nyilvánossághoz fordul. Olyan férfiak esetében, mint Pope, Gay, Arbuthnot, Swift sajátos kapcsolat jön létre irodalom és politika között, mely hasonló az Addison és Steele irodalma és újságírása közti kapcsolathoz.

A vezető sajtó ezekben az első évtizedekben természetesen sohasem volt az ellenzék kezében. A *London Gazette*, hosszú időn keresztül az egyetlen kormánylap, mely még a régi, takarékosan a hírekre korlátozott „politikai újság” típusához tartozik, 1704-ben kiegészül a hetente háromszor megjelenő *Review*-val; ennek helyét 1711-ben foglalja el az *Examiner*. Anna királynő uralkodásának vége felé a whigek a *British Merchant* révén szállnak szembe az 1713-ban alapított *Mercator*tal. I. György alatt kezdődik azután a whigek évtizedekig tartó uralma; de a nagystílű politikai újságírást nem ők hozzák létre, akik a *London Journal*lal 1722-ben az akkoriban legjelentősebb és leginkább elterjedt újságot vették meg,⁸ hanem a most ellenzékékként fellépő toryk Bolingbroke alatt: „Közvélemény létrehozása volt az az újdonság, amit az ellenzék teremtett. Bolingbroke és társai képesek voltak arra, hogy olyan egy pontra irányított és egyforma akarati impulzusokkal rendelkező közvéleményt alakítsanak ki, amellyel lehetett politikát folytatni. Nem a népfelzúdulás és a jelszavak kiáltozása, nem a nyugtalanság és a csődületek alkották az újat... Nem is voltak szabályszerű nyilvános gyűlé-

⁸ Két whig írt Cato álnéven vezércikkeket; s ezek különösen az ún. Panama-botránykor estek egybe a „lehangosabb kiáltásokkal az igazságról”. Az újságok figyelemfelkeltő szerepet tölthettek be, amikor 1721 augusztusában nyilvánosságra hozták és kommentálták a parlament által létrehozott vizsgálóbizottság tárgyalásait – ez volt a szigorú értelemben vett politikai publicisztika első megnyilvánulása.

sek... Ezt a közvéleményt sokkal inkább egy másik hatóerővel irányították: önálló újságírás megalapításával, mely képes volt arra, hogy a kormánnyal szemben fenntartsa magát és a kritikai kommentálást, valamint a kormánnyal szembeni nyilvános ellenzékét rendszeres státusszá emelje."⁹ 1726 nyarán jelent meg, mintegy a „hosszú ellenzék” irodalmi nyitányaként, három, Bolingbroke által inspirált korszatúra: Swift *Gulliverje*, Pope *Dunciadje* és Gay *Fablese*; Bolingbroke ugyanezen év novemberében jelenteti meg a *Craftsman* első számát, amely a kiadó franciaországi emigrációjáig (1735) az ellenzék publicisztikai platformja. Tulajdonképpen csak ezzel a folyóirattal, melyet később a *Gentleman's Magazine* követ, alapozódik meg a sajtó igazán mint a politikailag okoskodó közönség kritikai orgánuma, mint fourth estate (negyedik rend).

A parlament határozatainak, a korona rendelkezéseinek ilyen módon intézményé emelt állandó kommentálása és kritikája megváltoztatta a nyilvánosság fóruma elő idézett közhatalmat. Ez kettős értelemben válik ezáltal „nyilvánossá”. A nyilvánosság fejlődési fokát ettől fogva a sajtó és az állam közti vita állásán mérik. Ez a vita az egész évszázadon végighúzódik.¹⁰ Igen világosan jelzik a vita állását az ún. *Junius-levelek*, melyek, a maguk nemében mintegy a politikai vezércikk előfutáráiként, 1768. november 21-től 1772. május 12-ig jelentek meg a *Public Advertiser*-ben. A satirikus cikkeknek ezt a sorozatát a „modern sajtó úttörőjének”¹¹ nyilvánították, mivel a királyt, minisztereket, magas katonai és jogi méltóságokat nyilvánosan politikai mesterkedésekkel vádolták meg, politikai jelentőségű titkos összefüggéseket tártak fel, s mindezt oly módon, mely a kritikai sajtó számára azóta is példaszerű.

A parlamentnek hatásos eszköze van az ilyen kritikával szemben abban a privilégiumban, mely tárgyalásai titokban tartását biztosítja, s amely még a parlament és az uralkodó közti küzdelem korszakából származik. 1681-ben ugyan felhatalmazták a parlamentet a *Votesnak*, a parlamenti tárgyalások bizonyos

⁹ Kluxen: i. m. 187. l.

¹⁰ Lásd újabban M. Schlenke: *England und das Friedrichianische Preussen 1740–1763*. Freiburg–München, 1963.

¹¹ W. Bauer: *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*. Berlin–Leipzig, 1950.

eredményeiről szóló eme szórványos híreknek a közzétételére;¹² a parlament azonban makacsul ragaszkodik a tilalomhoz, hogy még ezeket se tegyék a nyilvánosság számára hozzáférhetővé. Anna királynő trónra lépésétől a *The Political State of Great Britain* foglalkozik rendkívül óvatosan valami olyasmivel, amit parlamenti tudósításnak lehetne nevezni, olyan feladatokkal, melyeket 1716 óta a *Historical Register* is ellátott. Természetesen mindkét lap a mindenkori kormányt részesíti előnyben, és az ellenzéknek meg kell elégednie azzal, hogy képviselői legfontosabb beszédeiről a hetilapok alkalmi tudósításokat közöljenek vagy a beszédek gyűjteménye brosúra alakban jelenjék meg. A harmincas évek kezdetétől, a politikai kritikának a *Craftsman* által teremtett új légkörében, a *Gentleman's Magazine* és nem sokkal ezután ellenfele, a *London Magazine* is beszámolnak parlamenti vitákról. A parlament újból és újból indítatva érezte magát, hogy a közzététel tilalmát megújítsa. Végül 1738-ban a régi rendeletek megerősítésében odáig ment, hogy ekkor már a vitáknak az ülészakok között történő nyilvánosságra hozatalát is büntetni kellett mint breach of privilege-et (előjog megsértése).¹³ Csak Wilkesnek, mint London előljárójának sikerül először 1771-ben a parlament privilégiumát, ha nem is jogilag, de ténylegesen hatályon kívül helyezni: az *Evening Post* breach of privilege miatt elítélt szerkesztőjén nem hajtják végre a büntetést. Mindenesetre a nyilvánosságot már nem lehetett tovább kizárni a parlamenti ülésekről¹⁴ egy olyan korban, amikor a *Morning Chronicle*-t egy Woodfall nevezetű nagy emlékezőtehetségű ember azzal tette vezető londoni napilappá, hogy tizenhat hasábnyi parlamenti beszédet szó szerint vissza tudott adni, anélkül, hogy az alsóház karzatán jegyzeteket készített volna, ami tiltva volt. A képviselőház elnöke hivatalosan csak 1803-ban biztosított a karzaton az újságíróknak helyet; csaknem egy évszázadon keresztül illegálisan kellett lenniük. De csak az 1834-es tűzvész után, a parlament új épületében létesítettek tribünöket a tudósítók számára – két évvel azután, hogy az első

¹² Általában ezek a parlamenti beszámolók jelentették 1641 óta az első napilapokat.

¹³ Hanson: i. m. 81. l.

¹⁴ Ez ráadásul még az „idegenek kizárására” vonatkozó hagyományos rendszabályra is támaszkodhatott.

Reform Bill a közvélemény által már régóta kritikailag kommentált parlamentet a közvélemény szervévé változtatta.

Ez az átváltozás csaknem másfél évszázadon keresztül tart. Folytonosságában különösen alkalmas arra, hogy ezen tanulmányozzuk az okoskodó közönség belenövését a politikai ellenőrzés funkciójába. A vallási polgárháború befejeződésével egyidejűleg Angliában (a XVII. század végének egyetlen ilyen államaként), olyan alkotmány lépett érvénybe, mely ugyan egészében nem valósította meg mindazt, amit a XVIII. és XIX. század polgári forradalmi a kontinensen véghez vittek, a jogállam bizonyos elemeinek megvalósításával (*Habeas Corpus Act*, *Declaration of Rights*), azonban saját országában a polgári forradalmat feleslegessé tette. A kapitalizmus azon fejlődési szakaszában, amikor az ipari tőke már kifejlődőben van ugyan, de még a régi termelési viszonyok konzerválásában kétségtelenül érdekelt kereskedelmi tőke uralma alatt áll, a moneyed interest vezető reprezentánsai is a nemességgel sokszorosan összefonódó nagyburzsoázia konzervatív rétegeiből kerülnek ki. A parlamentben mindkét réteg tagjai valamiféle arisztokratikus színvetű társadalmi homogenitás talaján érintkeznek egymással.¹⁵

A gazdaságilag és társadalmilag vezető osztályok ennyiben 1688-ban politikailag is uralomra jutottak. A rendi gyűlés jellegét azonban az alsóház nemcsak azért veszítette el, mert ahelyett, hogy a testületek képviselőiből tevődött volna össze, egyre növekvő mértékben az uralkodó osztályok jelöltjeiből állt. Inkább arról van szó, hogy a protestáns, kereskedelemmel és iparral foglalkozó rend azon rétegei, melyeknek kapitalista érdekeit a forradalom szintén előmozdította, anélkül, hogy e rétegek a parlamentben közvetlenül képviselve lettek volna, a parlamentnek valamiféle állandóan bővülő előterét kezdték kialakítani. Mint kritikai közönség itt kísérik figyelemmel, hamarosan publicisztikai szempontból is megfelelő orgánumokkal ellátva, a parlamenti tárgyalásokat és döntéseket, akár a választók közé tartoztak, amint ez többnyire Londonban és Westminsterben¹⁶ történt, akár nem. A parlament funkcióváltozását nem

¹⁵ K. Löwenstein: Zur Soziologie der parlamentarischen Representation in England. In: *Erinnerungsgabe für Max Weber*. II. köt. München-Leipzig, 1923. 94. l.

¹⁶ Itt minden adófizető férfi családfőnek volt választójoga.

elég csak arra visszavezetni, hogy a *Bill of Rights* által megkötött, korábban szuverén király King in Parliamentté fokozódik le. A korábbi rendszerhez képest a minőségi különbséget csak a parlament és a nyilvánosság közötti új viszony teremti meg, mely végül a parlamenti tárgyalások teljes nyilvánosságához vezet.

Most már a királynak is – aki a parlamentet nem kapcsolhatja ki – a parlamenten belül kell a maga számára szilárd támaszt biztosítania. Strukturálisan a különböző társadalmi csoportok objektív érdekeivel hozható összefüggésbe a whig–tory-ellentétnek itt a „Resistance” (ellenállás) ott a „Divine Right” (isteni jog) jegyében történő kialakulása, az *Exclusion Bill* körüli vitában a parlamentnek oly „pártokra” való szakadása, melyeknek ellentéte egyfelől a parlament és a country, másfelől a korona és a councillors közötti régi ellentétet váltja fel. E „frakciók” parlamenti fejlődését azonban inkább a parlament azon új feszültségi teréből lehet megérteni, mely a következő évszázadban a kritikai közönség nyilvános okoskodása és a közvetett uralkodásra utalt király korrumpáló hatása között bontakozik ki. A parlamentben alulmaradó kisebbség mindig megteheti, hogy a nyilvánossághoz fordul és a közönségre hivatkozik; a többség, melyet a megvesztegetés tart össze¹⁷ kénytelen az authorityt (tekintély), melyet birtokol, a reason (ész) révén igazolni, melyet az ellenség elvitat tőle. Ez a viszony fejlődik ki a frontok ama sajátos megfordulása után, mely a whigek ellenzéki pártját egy emberöltőre kormányra juttatja, és megfordítva, a Jakab-párti legitimistákat, a forradalmi rend talaján, ellenállásra készíti. 1727-től kezdve a hatásosan működő *Craftsmann*el állandó ellenzék jön létre, mely időnként még árnyékkormányt is alakítva, 1742-ig közvetíti a sajtó és az irodalom útján a parlamenti politikai vitáit a nagyközönséghez. Elméletben a toryk átveszik a régi whigek elveit, a kormányon levő modern whigek a gyakorlatban veszik át a toryk elveit. Eddig nemzeti síkon a politikai ellenzék csak úgy volt lehetséges, mint az érdekek erőszakos érvényre juttatásának kísérlete polgárháború vagy fronde – formájában; most, az okoskodó közönség közvetítésén keresz-

¹⁷ Részletesen lásd Löwenstein: i. m. 95. l.

* Itt: a fő célkitűzésekkel egyetértő, személyes indulatok által mozgatott ellenzék.

túl, a kormánypárt és az ellenzéki párt közti tartós vita alakját öltötte fel. Ez a vita a napi ügyeken túl kiterjed a „Topics of Government” alapvető témáira is, a hatalmi ágak megosztásán, az angol szabadságjogokon, a patriotizmuson és a korrupción, a párt és a frakció, az ellenzék és a kormány közötti új viszony törvényességének kérdésén túl – egészen a politikai antropológia legalapvetőbb kérdéseikig. A harmincas éveknek ebből a publicisztikus okoskodásából ered az ellenzék elmélete is, melyet pesszimista antropológiájával összefüggésben maga Bolingbroke fejtett ki.¹⁸ Bolingbroke a private és public interest (magán- és közérdek) viszonyát úgy ábrázolja most, mint a court és country (udvar és ország) viszonyát, mint az „in power” (hatalmon belül) és az „out of power” (hatalmon kívül) a pleasure (öröm) és a happiness (boldogság), a passion (szenveldély) és a reason (ész) viszonyát: az ellenzék country-partyként úgy jelenik meg, mint amelynek mindig igaza van az „influence” (befolyás) által korrumpált court-partyval szemben.

A XVIII. század eleje óta válik szokássá, hogy a hivatalos választási eredményekből leszűrjék azt, amit akkoriban „sense of people”-nek (népérzet) neveztek. Ennek hozzávetőleges mércéjét a grófsági választások átlagos eredményei képezték. Ettől kezdve a sense of the people, the common voice (közös vélemény), the general cry of the people (a nép általános panasza) és végül: the public spirit (a közszellem) olyan embertömeget jelöl, melyre az ellenzék hivatkozhat; segítségével Walpole-t és parlamenti többségét tényleg többször engedményre kényszerítette.¹⁹ Az ilyen eseményeket természetesen még nem lehet úgy felfogni, mint a közvélemény uralmának jeleit. A valóságos hatalmi viszonyokat megbízhatóbban le lehet olvasni az-1680 óta gyakran megszervezett tömegpetíciók hatástalanságán. Bár 1701-ben és 1710-ben a megfelelő petíciókat ténylegesen a parlament feloszlataása követte, alapjában azonban ezek pusztán akklamációk voltak, melyeket a király felhasznált. Ez derül ki 1768 és 1771 között, mikor a Wilkes-féle agitációval összefüggésben számos grófság, város és település petícióját egyáltalán

¹⁸ Kluxen: i. m. 103. és köv. l.

¹⁹ 1733–1734-ben a *Septennial Bill* kérdésében és 1739-ben a Spanyolország elleni háború kérdésében.

nem követte a parlament feloszlatása: a királynak nem volt érdeke, hogy – tekintettel a feltétlenül engedelmeskedő parlamentre – új választás veszélyeinek tegye ki magát. Még a parlament 1784-es feloszlatása, melynek alkalmából a király egyik ismertté vált beszédében a commonok előtt azt a megállapítást tette, hogy kötelességének érzi to recur to the sense of the people (hogy visszatérjen a népérzülethez), sem e „népvélemény” nyomásának köszönhető elsősorban.²⁰

Mégis ezekben az években jönnek létre az olyan nagy napilapok mellett, mint a *Times* (1785), a politikailag okoskodó közönség egyéb intézményei. Wilkes idejében növekszik a nyilvános gyűlések gyakorisága és nagysága. Nagy számban keletkeznek ez idő tájt politikai egyesületek is. Az a huszonhat county-association (megyei egyesülés), melyeket 1779-ben a Yorkshire Association mintájára alapítottak meg, petíciókkal foglalkozott, a háborús költségvetés, a parlamenti reform stb. kérdéseivel kapcsolatban. Kétségtelen, hogy a parlamenti tagok már az XVII. század végén lazább klubokká egyesültek. De például a *Gentleman's Magazine* még 1741-ben sem igen képes rá, hogy a megválasztott küldötteket politikai irányzatuk szerint jellemezze, valamely párthoz való tartozást pedig egyáltalán nem lehet felismerni náluk. Csak a XVIII. század vége felé tesznek szert a pártok a parlamenten kívül (outdoors), a petíciókon, nyilvános gyűléseken és politikai egyesüléseken túl is szervezeti bázisra. Első szilárd szervezeti alakjukat a helyi bizottságok megalapításával kapják meg.

A politikailag okoskodó közönséget a nyilvános kritika funkciójában 1792-ben, három évvel a francia forradalom kitörése után, szentesíti közvetve Foxnak egy, az alsóházban elmondott beszéde. A parlamentben először esik szó public opinionról, szigorú értelemben: „It is certainly right and prudent to consult the public opinion... If the public opinion did not happen to square with mine if, after pointing out to them the danger, they conceived that another remedy was preferable to mine, I should consider it as my due to my king, due to my Country, due to my honour to retire, that they might pursue the plan which they thought better, by a fit instrument, that is by a man who thought

²⁰ Lásd Emden megfontolt ítéletét: i. m. 194–196. l.

with them... but one thing is most clear, that I ought to give the public the means of forming an opinion."²¹ (Feltétlenül helyes és körültekintő dolog meghallgatni a közvéleményt... Ha a közvélemény történetesen nem egyeznék meg az enyémmel, ha ráirányítván figyelmüket a veszélyre, nem látnák azt ugyanabban a megvilágításban mint én, vagy ha úgy vélnék, hogy az általam javasolttal szemben egy másik orvosságot kell előnyben részesíteni, akkor úgy gondolnám, hogy királyomnak, hazámnak, saját becsületeмnek tartoznék azzal, hogy visszavonuljak, hogy végrehajthassák a tervet, melyet jobbnak tartanak, a megfelelő eszköz segítségével, vagyis egy olyan ember révén, aki egyetért velük... egy valami azonban a lehető legvilágosabb, hogy lehetővé kell tennem a közönség számára a vélemény kialakítását.) Mint maga a megállapítás, éppoly figyelemre méltó indítéka is: Fox Pítthez fordul, aki 1791-ben Oroszország elleni háborús előkészületeit a közvélemény nyomására ismét beszüntette. A közönség politikai okoskodása a XIX. század küszöbére már olyannyira megszerveződött, hogy az állandó kritikai kommentátor szerepében kifejezetten megszűntette a parlament exkluzivitását, és a képviselők hivatalosan elfogadott vitapartnerévé fejlődött. Fox a közönséghez fordulva beszél, „őket”, a public opinion szubjektumait már nem tekinti olyan „strangers”-nek (idegeneknek), akiket a tárgyalásokból ki lehetne zárni. A parlamenti abszolutizmusnak fokozatosan meg kell hajolnia az ő szuverenitásuk előtt. S többé nem is beszélnek „sense of the people”-ről, még kevésbé vulgar vagy common opinionről. Ezt most „public opinion”-nak nevezik, amely a nyilvános vitában alakul ki, miután a közönség a nevelés és a tájékoztatás révén képessé vált arra, hogy megalapozott véleményre jusson; innen Fox maximája: to give the public the means of forming an opinion.

Ennek ellenére a választójog kibővítéséről a vita még négy évtizeden keresztül húzódik, végül, két évvel a júliusi forradalom után, elfogadják a *Reform Billt*, mely revideálja az elavult választókerületi beosztást és a politikai beleszólás jogát a közép-reteg felső részének – melyből egyébként a politikailag okoskodó közönség tömegei verbuválódnak – is megadja: így a mint-

²¹ 29 *Parliamentary History* 974.

egy 24 millió lakos közül csaknem egymillió választhat. A government by public opinion (a közvéleményen keresztül történő kormányzás) átmeneti korszakának feltételeit 1834-ben Peel ún. *Tamworth Manifestuma* teszi teljessé; először teszi közzé választási programját valamilyen párt. A közvélemény nem kritikátlanul, személyeknek a common sense által történő naiv vagy manipulált közfelkiáltásos elfogadásában vagy elutasításában alakul ki, hanem az ügy körüli érvek vitájában. Ezért tárgyaként a definiált tényállásra van szüksége és nem a prominens személyekre. A konzervatívok nyilvánosságra hozzák programjukat, ugyanakkor a whigek egy választási felhívásban arra intenek: „Remember that you are now fighting for things, not men – for the real consequences of your reform.”²² (Ne felejtsetek, hogy most nem személyekért, hanem ügyekért harcoltok – reformotok valódi következményeiért.)

9. § A kontinentális változatok

Franciaországban is létrejön a politikailag okoskodó közönség, bár kétségtelenül csak a XVIII. század közepétől kezdve. Kritikai impulzusait azonban mégsem tudja a forradalom előtt oly hatásosan intézményesíteni, amint erre a korabeli Angliában lehetőség nyílt. A cenzúra jóváhagyása nélkül egyetlen sort sem szabad kinyomtatni; a politikai újságírás nem képes fejlődni, a periodikus sajtó egészében véve nyomorúságos marad. A hetente megjelenő hivatalos lapocskának, a *Mercure de France*-nak, noha ez volt a legelterjedtebb újság, még 1763-ban sem volt 1600-nál több előfizetője. Ezeknek egyharmada Párizsban lakott, 900 pedig vidéken, a többi külföldön élt. Kéz alatt természetesen olvasták az illegálisan behozott újságokat, különösen a hollandokat.²³

²² Emden: i. m. 205. l.

²³ Már XIV. Lajosnak meg kellett tiltania 1679-ben, 1683-ban és 1686-ban külföldi újságok behozatalát. A *Gazettes de Hollande* akkoriban vivja ki Európa legszabadabb újságjának hírét, melyet az egész XVIII. századon keresztül megőriz. E publicisztikai csatormákon keresztül a Nantes-i Ediktummal elűzött hugenották is befolyást gyakorolnak hazájukra. Lásd E. Everth: *Die Öffentlichkeit in der Aussempolitik*. i. m. 299. l.

Nemcsak a kifejlett politikai újságírás hiányzik, hanem a rendi gyűlés is, mely ennek hatása alatt lassanként népképviselővé alakulhatott volna át: az általános rendeket 1614 óta nem hívták egybe. A fennálló parlamentek, legfelsőbb bíróságok, melyek ténylegesen az egyetlen, a királytól nem teljes mértékben függő politikai erőt jelentik, nem a polgárság legfelső rétegeit testesítik meg, hanem azokat az elpolgáriasult közbülső hatalmakat, melyek az abszolutisztikus uralom centralizmusával szemben fenn tudtak maradni. Végül hiányzik az ilyen intézmények társadalmi bázisa is. Kétségkívül nem hiányzik az iparral és kereskedelemmel foglalkozó polgárság; a spekulánsok és bankárok, kereskedelemmel is foglalkozó manufaktúra-tulajdonosok, a nagykereskedők és adóbérlők már a régensség alatt kialakítják a felsőbb burzsoáziát, melynek kezében összegyűlik a nemzet gazdagsága. Politikailag azonban nem tudnak hatást gyakorolni a nemzet sorsára, a nemességgel és a felső tisztviselő réteggel (*noblesse de robe*)²⁴ nem fonódnak össze, mint Angliában, homogén felső réteggé, mely biztos presztízsre támaszkodva politikailag is képviselhette volna a tőkeképző osztályok érdekeit.

A rendi különbségek szigorúak. A gazdag kereskedők ugyan rendszerint a harmadik generációban megszerzik a nemesi címet, mely többnyire magas hivatali állások javadalmaival kapcsolódik össze, ezzel azonban kiválnak a termelés és elosztás szférájából. A század közepén Coyer abbé *La noblesse Commercante* címmel hívja fel erre a problémára a figyelmet, s röpiratok viharát váltja ki. Másrészt a nemesség, mely az iparban, kereskedelemben és a banküzletben mint rendjéhez nem illő foglalatosságokban nem vesz részt, gazdaságilag az uralkodótól függő helyzetbe kerül: a produktív munka polgári álláspontjáról tekintve élősdi rend, melyet politikai jelentéktelenségéért adókedvezményekkel és királyi pátensekkel fizetnek meg. A király messzemenően monopolizálja a közhatalmat. A polgári egyenlőség visszája valósul meg: az egyetlen királyon (és hivatalnokain) kívül mindenki egyformán alattvaló, mindenki egyformán pusztá alávetettje a felsőségnak – mindenki magánember. Szférájuk, akár polgárok, akár nem, a *société civile* – olyan

²⁴ Lásd a „*noblesse de robe*” szociológiai elemzését Borkenaunál: i. m. 172. l.

képződmény, melyet a XVIII. század folyamán osztályelméleti szempontból nem könnyű átlátni. A polgárság úgyszólván még többszörösen bele van ágyazva a rendi államba, amint ezt a polgári parlamentek feudális szerepe, a felső burzsoáziának a nemességhez való hozzáidomulása mutatja, s a nemesség maga szalonjaiban sokkal inkább nyitott a polgári értelmiségiek felvilágosult gondolkodásmódja irányába, mint maguk a polgárok. Mégis a polgárság, a nemesség és a korona a státust és a funkciót tekintve olyannyira elkülönültek egymástól, hogy a „szektorokat”, a politikait, a gazdaságit, és ezek közt azt a szektort, melyet a „társadalom” foglal el, a modellben könnyen el lehet választani egymástól.²⁵

A század első felében a „filozófusok” kritikája, Montesquieu-t kivéve, elsősorban a vallással, irodalommal és művészettel foglalkozik, a filozófusok morális törekvése csak az *Enciklopédia* publikációjának stádiumában válik, főleg közvetve, politikaivá. Az *Enciklopédiát* nagyszabású publicisztikai vállalkozásként hozták létre.²⁶ Robespierre később ezt a „forradalom bevezető fejezeteként” ünnepelheti. A század utolsó harmadában az asszonyok által vezetett Bureaux d'Esprit örökébe klubok lépnek, melyek a Club de l'Entresol²⁷ korai, angol eszméktől inspirált úri társaságának jellegét viselik magukon; a nyilvános vita kezdeményezői, a filozófusok, szépírókból közgazdászokká váltak. Közgazdáknak nevezik a fiziokratákat, akik először Quesnaynál, később Turgot-nál és Mirabeau-nál találkozhatnak,

²⁵ E. G. Barber: *The Bourgeoisie in the 18th Century France*. New York, 1959.

²⁶ Először 1750-ben Diderot *Prospectus*ában jelenik meg olyan előzetes hirdetés, mely csakhamar egész Európában visszhangra talál, egy évvel később pedig D'Alembert *Discours Préliminaire*-je, az egész mű ragyogó vázlata. Írását kifejezetten a public éclairének címezi. A société de gens des lettres nevében beszél. Diderot Voltaire-hez írott egyik levelében emlékeztet a nyilvánossággal szembeni kötelezettségekre: időközben 4000 előfizetője lett a vállalkozásnak, két-háromszor annyi, mint ahány előfizetője a legolvasottabb újsagnak volt.

²⁷ Az emigráns Bolingbroke ösztönzésére Alary abbénál, aki az entresolon (félemeleten) lakott (innen a Club de l'Entresol elnevezés) magántársaság alakult meg, informális akadémia, tudósokból, papokból és hivatalnokokból, akik híreket cseréltek ki, terveket szóttek, s az állam alkotmányát éppúgy vizsgálták, mint a társadalom szükségleteit. D'Argenson márki és de St. Pierre abbé mellett Walpole is megfordult itt. Lásd R. Koselleck: *Kritik und Krise*. Freiburg-München, 1959. 53. l.

klubjuk több mint egy évtizeden át marad együtt. Tanításukat a *Gazette du commerce*-ben és a *Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances*-ban védelmezik; egészen addig, míg Turgot-val és Malesherbes-bel 1774-ben két legjelentősebb tagjukat meghívják a kormányba – a közvéleménynek mintegy az első exponenseiként. Ismeretes azonban, hogy először csak Neckernek sikerül a politikailag működő nyilvánosság számára az abszolutista rendszeren rést ütnie; ő hozza nyilvánosságra az állami költségvetés mérlegét. Három hónappal később a király meneszti a minisztert.²⁸

Mégis a közönség politikai okoskodása bizonyult a kormányt ellenőrző fórumnak, mégpedig jellemző módon épp a legkényesebb polgári érdekek viszonylatában: az állam eladósodásának mértékében vált jelképpé a torz viszony egyfelől a gazdasági hatalom és a politikai hatalom-fosztottság, másfelől a pénzügyi függőség és az abszolutisztikus kormányzás között. A végső soron politikailag is okoskodó közönségnek ama szférája, mely a kitartott, gazdasági és politikai téren funkció nélküli, de társadalmilag reprezentatív nemesség kebelén belül felemelkedett értelmiségiek közreműködésével jött létre, most kifejezetten olyan szférává válik, melyben a polgári társadalom reflektálva kifejezésre juttatja saját érdekeit. A Necker-féle *Compte Rendu* óta ezt a nyilvánosságot politikai funkciójában legfeljebb csak jobban elnyomni lehet, de képtelenség teljesen hatástalanná tenni. A *Cahiers de Doléance* révén a közönségnek közügyekkel kapcsolatos okoskodását hivatalosan is engedélyezik. Ismeretes, hogy ez vezet az általános rendek összehívásához; a rendi

²⁸ A forradalom előestéjén Necker az, aki a polgári nyilvánosság érettségének mértékét észreveszi: „A társas élet szelleme, a dicséret és megbecsülés iránti előszeretet Franciaországban olyan törvényszéket iktatott be, amely előtt mindenkinek, aki a figyelmet magára vonja, kötelessége megjelenni, ez a közvélemény (opinion publique).” Majd így folytatja: „Az idegenek többsége nem tud egykönnyen helyes elképzelést kialakítani arról a tekintélyről, melynek a közvélemény örvend Franciaországban. Csak nehezen értik meg, hogy van egy láthatatlan hatalom, mely hadsereg, testőrség és pénz nélkül hoz olyan törvényeket, melyeket még magában a királyi palotában is betartanak, és még sincs semmi, ami ennél igazabb volna.” Azóta beszélnek „Necker úr közvéleményéről”, s ez még a királyhoz írt beszámolóiban is előfordul. Idézi Bauer: i. m. 234. l., valamint M. v. Böhm: *Rokoko, Frankreich im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1921. 318. l.

gyűlésnek Angliában megszakítás nélküli hagyományát a társadalmi fejlődésnek oly fokán újítják fel ismét, mikor ez már csak a modern parlament szerepét veheti át.

Amihez Angliában több mint száz évig tartó folyamatos fejlődés volt szükséges, azt a forradalom Franciaországban egy csapásra megteremti, természetesen nem olyan tartósan; létrejönnek a politikailag okoskodó közönség számára az addig hiányzó intézmények. Kialakulnak a klubpártok, melyekből a parlamenti frakciók toborzódnak, létrejön a politikai napi sajtó.²⁹ És már az általános rendek biztosítják tárgyalásaik nyilvánosságát. A parlamenti tudósítás céljaira augusztus óta naponta megjelenik a *Journal des Débattes et des Décrets*. A politikai nyilvánosság jogi normáinak megalkotása legalább annyira fontos, mint tényleges intézményesítése: a forradalmi folyamatot egyúttal alkotmányjogilag is értelmezik és meghatározzák; minden bizonnyal ezzel függ össze, hogy a kontinensen a polgári nyilvánosság olyan pontosan tudatában van mind tényleges, mind lehetséges politikai funkcióinak. Itt terminológiaiilag világosabban körülhatárolt öntudat alakul ki, mint a korabeli Angliában. A nyilvánosság politikai funkciói a francia forradalmi alkotmány kodifikációiból csakhamar olyan jelszavakká válnak, melyek egész Európát bejárják. Nem véletlen, hogy a németben a „nyilvánosság” kifejezést a francia nyomán képezik; abban a gúnyversben, mely a forradalom napjaiban járja be a német tartományokat, eredeti alakjában, mint „Publizität” szerepel:

Das grosse Losungswort, das ein jeder kräht
Vor dem in ihren Staatsperücken,
Sich selbst des Volkes Häupten bücken,
Horch auf! Es heisst – Publizität.^{30*}

²⁹ Lásd ehhez részletesen Bauer: i. m. XIII. feje. 239. l.

* A nagy jelszó, így szól a káromlás,
Melytől az állami paróka
A nép előtt földig hajolna

Hallgasd csak! A – publicitás. (Radnóti Sándor fordítása.)

³⁰ A vers R. Semdnél található meg: Zum Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit. In: *Gedächtnisschrift für Jellinek*. München, 1955.

A nyilvánosság komplexumát az 1791-es alkotmány egészíti ki, mely a 11. §-ban nagyjából és egészében az 1789. VIII. 26-i *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* veszi át. „A gondolatok és vélemények szabad közlése az ember egyik legdrágább joga. Ennélfogva mindenki szabadon beszélhet, írhat, nyomtathat, fenntartva a felelősséget az e szabadsággal való visszaélésért, melynek eseteit a törvény határozza meg.”³¹

Az 1793-as alkotmány a szabad egyesülést kifejezetten a szabad véleménynyilvánítás védelmére vonatkoztatja. „A gondolatok és vélemények akár a sajtó útján, akár más módon történő közlésének jogát, a békés gyülekezés jogát... nem szabad megtiltani”, s azután mintegy bocsánatot kérve ezért az óvatosságért, az ancien régime-re vonatkozó utalást fűz hozzá: „E jogok kihirdetését a despotizmus jelenléte vagy eleven emlékezete teszi szükségessé.”³² Abban az időpontban, amikor ez a cikkely érvényre lép, természetesen már nem felel meg az alkotmány valóságának. Az előző év augusztusában, két nappal a Tuileriák ostroma után a párizsi községtanácsok egyik ediktumában a forradalom ellenségeit „empoisonneurs de l'opinion publique”-ként (a közvélemény megmérgezői) bélyegezték meg, és sajtójukat lefoglalták. 1800. január 17-én, két nappal az államcsíny után, Napóleon teljesen megszünteti a sajtószabadságot. A politikai sajtó tilalmát csak 13 név szerint meghatározott lapra nem terjesztik ki. 1811-től a hivatalos *Moniteur* kívül csak három lapot tűr meg, s azokat is szigorú cenzúra alatt. A visszatért Bourbonok azzal a nyilatkozattal mutatkoznak be, hogy a sajtó szabadságát tisztelni fogják. Az 1814. júniusi chartában is ez áll (8. cikkely): „A franciáknak joguk van arra, hogy nézeteiket nyilvánosságra hozzák és kinyomtassák, ha betartják a törvényeket, melyeknek az e szabadságokkal való visszaéléseket kell meggátolniuk.”³³ Az ellenzék azonban csak nagyon óvatosan nyilvánulhatott meg. Csak a júliusi forradalom, mely jelszavát

³¹ *Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte*. F. Hartung (Hg.), Göttingen, 1954. 33. és 35. l. Elsőként ad hasonló biztosítékokat Virginia állam az 1776. VI. 12-i *Bill of Rights*-ban (12. cikkely): „A sajtószabadság a szabadság egyik legnagyobb védőbástyája, és despotikus kormányzatokon kívül sohasem szabad korlátozni.” I. m. 27. l.

³² Uo.

³³ Hartung: i. m. 45. l.

épp a Thiers és Mignet által alapított ellenzéki lapból, a *Nationalból* veszi,³⁴ adja vissza a sajtónak és a pártoknak, s végül a választási reform által kibővített és teljes nyilvánossággal működő parlamentnek azt a játékteret, melyet a forradalmi emberi jogok biztosítottak.

Németországban csak a júliusi francia forradalom után, és akkor is csak rövid időre indul meg valami, amit egyáltalán parlamenti életnek lehet nevezni; ez a dél- és délnyugat-német területek székhelyein történik,³⁵ ahol az 1815-ös bécsi határozatok ajánlotta képviselői testületek bizonyos rendi hagyományokhoz kapcsolódtak – később persze ezeket a karlsruhi határozatok csaknem mindenhol megbénították.

A német viszonyokat az angol viszonyoktól a szárazföldi abszolútizmus által többnyire tovább őrzött rendi korlátok különböztetik meg, különösen a nemesség és a polgárság között; a polgárok a maguk részéről szigorúan elkülönültek a néptől. A falusi lakosság (a földmunkásoktól kezdve a bériőkön át a szabad parasztokig) és a voltaképpeni alsó réteg mellett (nap-számosok, katonák és alkalmazottak) a néphez tartoznak a kiskereskedők, a kézművesek és a munkások. A „nép” azonos a *peuple*-l, olyan kategóriák ezek, melyek a XVIII. század folyamán azonos jelentésre tesznek szert, itt éppúgy, mint ott, a kézi munka és a bolti pult számít a tulajdonképpeni polgársággal szemben az elhatárolódás szubjektíve kötelező kritériumának. Akik egykor polgárok, par excellence városi polgárok, kiskereskedők és kézművesek voltak, azokat a polgáriak már nem számítják a burzsoáziához. Ez utóbbinak a műveltség á kritériuma: a polgári személyek a művelt rendekhez tartoznak – üzletemberek és egyetemi végzettségű emberek (tudósok, papok, hivatalnokok, orvosok, jogászok, tanítók stb.). A német viszonyok a francia viszonyoktól azonban mégis a nemességnek az udvarral szemben rendkívül önállóan helyzetében térnek el. A nemesség nem volt képes arra, hogy a „társaságnak” mind gazdasági, mind politikai funkcióktól elkülönített szférá-

³⁴ „Le roi règne et ne gouverne pas.” (A király uralkodik és nem kormányoz.)

³⁵ Lásd a korabeli beszámolót: Schreiben von München betreffend der bayerischen Landtag von 1831. *Historisch-Politische Zeitschrift*, Hamburg, 1832. I. köt. 94. l.

ját a polgári értelmiségekkel való kommunikációban az okoskodó közönség kulturális szempontból irányadó szférájává alakítsa.³⁶

A politikailag okoskodó közönség főleg a polgáriak magánösszejöveleiben találja meg a maga helyét. A XVIII. század utolsó évtizedeiben kivirágzó folyóiratok, a politikaiak is, a magánemberek társas életének valóságos kristályosodási pontjaivá válnak. Maguk a folyóiratok nemcsak a felvilágosult korszak „olvasási szenvedélyét”, sőt, „olvasási örületét” tanúsítják,³⁷ a hetvenes évektől kezdve magán- és üzleti olvasótársaságok terjednek el valamennyi városban, még a kisebbekben is, úgy, hogy általános vita kezdődhet meg ezen intézmények értékéről. A század végének Németországában több mint 270 olvasótársaság volt található.³⁸ Itt többnyire olyan saját helyiségekkel rendelkező egyesületekről van szó, melyek alkalmat nyújtanak folyóiratok és újságok olvasására, és ami éppoly fontos, az olvasottakról való beszélgetésre. A legrégebbi olvasóköri nem voltak egyebek, mint előfizetői közösségek, melyek az újságok beszerzését próbálták olcsóbbá tenni. Ezzel szemben az olvasótársaságok már nem ilyen pénzügyi indítékokból jöttek létre. Ezek az egyesületek, melyek elnökségüket az alapszabályzatnak megfelelően választják, új tagok felvételéről többségi határozattal döntenek, a vitás kérdéseket általában parlamenti úton intézik el, a nőket kizárják és a játékokat tiltják, a polgári magánszemélyeknek egyedül azt a szükségletét szolgálják, hogy okoskodó közönségként nyilvánosságot alkossanak: folyóiratokat olvassanak és azokról beszéljenek, személyes véleményüket kicserélik és közreműködjenek annak megfogalmazásában.

³⁶ E. Heilborn: *Zwischen zwei Revolutionen*. Berlin, 1929. I. köt.; *Der Geist der Schinkelzeit 1789 bis 1848*. 97. l.

³⁷ Így például a *Journal von und für Deutschland*, 1790. II. 55. l. vagy a *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*, 1798. Nr. 30. 255. l. A XVIII. század végének Németországában a politikai nyilvánosság keletkezésével kapcsolatban általában lásd F. Valjavec: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815*. München, 1951.

³⁸ Vö. I. Fentsch anyaggazdag értekezésével: *Zur Geschichte des Zeitkongressus in Deutschland*. Leipzig, 1937. Ugyanez vonatkozik Svájcra is, uo. 33. l., 10. megjegyzés. Lásd még M. Braubach részletes vizsgálódásait: *Ein publizistischer Plan der Bonner Lesegesellschaft*. In: *Festschrift für L. Bergsträßer*. Düsseldorf, 1954. 21. és köv. l.

amit azután a kilencvenes évektől kezdve „közvéleménynek” neveznek. Többnyire politikai tartalmú folyóiratokat tartottak és olvastak: Schlözer *Staatsanzeigerjét*, Wieland *Teutscher Merkurját*, Archenholz *Minerváját*, a *Hamburger Politische Journalt*, a *Journal von und für Deutschlandot*.³⁹ Schlözer folyóirata, mely elérte a 4000-es példányszámot, némiképp részesül az angol sajtószabadság hannoveri visszfényében; a „nagyok bête noire”-jának tekintették, mert ezek félték attól, hogy akkori szóhasználat szerint, „a Schlözer majd kiszervezi őket”⁴⁰. Az uralkodóknak az első politikai publicisták elleni brutális reakciója Németország délnyugati tartományaiban mindenestre a nyilvánosság bizonyos kritikai erejének szimptomája. Mind Wekherlin, aki először 1778-ban jelentkezik a *Felleisen*nel, mind pedig Schubart, aki már 1774-ben ismertté válik *Deutsche Chronikjával*, nagy árat fizet. Az egyik börtönben hal meg, a másikkal tíz év várfogsággal török meg a gerincét; agymosás – egyelőre még direkt módon.⁴¹

10. § A polgári társadalom mint a magánautonómia szférája: a magánjog és a liberalizált piac

Az angol és a szárazföldi, politikailag működő nyilvánosság kialakulásával kapcsolatos történelmi kitérések elvontak maradnak mindaddig, amíg a közönség, a sajtó, a pártok és a parlament intézményes összefüggésére szorítkoznak és arra a feszültségre, mely az autoritás és publicitás szembesítésének, a

³⁹ A *Hamburger Harmonie* híres olvasószobájában a századforduló idején 47 német, 8 francia és 2 angol folyóirat volt kitéve. Szórakoztató folyóiratok, melyek a régi morális heti iratok nyomán alakultak ki, nem tartoztak a tulajdonképpeni repertoárhoz, ezeket az asszonyok olvasták odahaza.

⁴⁰ Groth: i. m. I. köt. 706. l.

⁴¹ Lásd ehhez L. Balet: i. m. 132. l. „Schubart egy éven át fektült szalmán (a hohenspergi erőd) régi tornyának egyik cellájában. A hálóruhája végül a saját testén rothadt szét... 2¹/₄ év fogság után engedték meg neki, hogy a szabad levegőn mozogjon. Először 1780-ban volt szabad a feleségével és gyermekével levelet váltania, és ugyanebben az évben változtatták a szoros fogságot várfogságra. Végül tízévi fogság után engedték szabadon...” Az ifjú Schiller egyébként ettől a Schubarttól kapta első politikai ösztönzéseit, a maga módján a *Haramiák* című darab is a politikai publicisztika kezdeteihez tartozik.

kormányok kritikai ellenőrzése princípiumának következtében jelenik meg. Bebizonyíthatják, hogy a nyilvánosság a XVIII. század folyamán politikai funkciókat vesz át, magának e funkciónak a sajátosságát azonban csak a polgári társadalom egész fejlődéstörténetének ama specifikus fázisából lehet megérteni, melyben az áruforgalom és a társadalmi munka az állami direktívák alól messzemenően emancipálódik. Abban a politikai rendben, mellyel ez a folyamat ideiglenesen lezárul, a nyilvánosság nem véletlenül foglal el központi helyet: a parlamentáris államformájú polgári jogállamoknak valósággal szervező elvévé válik, például Angliában az 1832-es nagy *Reform Bill* után, s ugyanez érvényes, némi korlátozással, az 1830-as belga alkotmányhoz hasonló, úgynevezett alkotmányos monarchiákra is.

A politikailag működő nyilvánosság kapja meg annak a szervnek a normatív státusát, melynek feladata, hogy közvetítést hozzon létre maga a polgári társadalom és a szükségleteinek megfelelő államhatalom között. Ennek a „kiteljesedett” polgári nyilvánosságnak az a tendenciájában liberalizált piac a társadalmi előfeltétele, mely az érintkezést a társadalmi újratermelés szférájában, amennyire csak lehetséges, a magánemberek egymás közti ügyévé változtatja, és csak így teszi teljessé a polgári társadalom privatizálódását. Az abszolútizmus korában a magánszemélyek területének a megalapozódásáról főleg csak abban a negatív értelemben lehetett szó, hogy a társadalmi viszonyokat megfosztották kvázi nyilvános jellegüktől, a politikai, jogi és adminisztratív funkciókat a közhatalomban vonták össze. Az a terület, melyet ettől a közhatalomtól elválasztottak, semmi esetre sem a hatósági szabályozástól való felszabadulás értelmében volt „magán”; egyáltalán csak mint merkantilista módon szabályozott terület jött létre. Másrészt a merkantilizmus „egységesítő rendszere” már az újratermelési folyamat magángazdaságivá válásának kezdetét is tételezi, abban a pozitív értelemben, hogy ez lassanként autonóm módon, a piac saját törvényei szerint bontakozzék ki. Mert amilyen mértékben felülről elősegítik a kapitalista termelési mód térhódítását, olyan mértékben kezdik a társadalmi viszonyokat áruviszonyok közvetíteni. Az árutulajdonosok a piac birodalmának kiterjedésével és szabaddá válásával tesznek szert magánautonómiára, egyáltalán a „magán” pozitív értelme a kapita-

lisztikusan működő tulajdon feletti szabad rendelkezés fogalma nyomán alakul ki.

Hogy mennyire előrehalad ez a folyamat már a merkantilista korszakban, mutatja az újkor magánjogának története. A jogi ügyletnek a szabad akaratnyilvánítás által megalapozott szerződésként való felfogása a szabadon versengő árutulajdonosok cserefolyamata nyomán alakult ki. Ugyanakkor az a magánjogi rendszer, mely a magánemberek egymás közti viszonyát elvben magánszerződésekre vezeti vissza, a szabad áruforgalom törvényei szerint kialakuló csereviszonyokat tartja mérvadónak. A szerződő felek természetesen nem minden esetben cserepartnerek is egyúttal; a csereviszony azonban mint a polgári társadalom központi viszonya, általában modellt jelent a szerződéses viszonyok számára. – A magánjogrendszer alapszabadságjogival alakul ki az általános jogképesség kategóriája is; ez a személy jogi állásának garanciája, s többé nem a születés és a rend nyomán definiálják. A status libertatist, a status civitatist, és a status familiaet az egyetlen status naturalis váltja fel⁴² – ami a piacon az árutulajdonosok elvi egyenlőségének, a nyilvánosságban pedig a kiműveltek egyenlőségének felel meg.

A polgári jog nagy kodifikációival olyan normarendszert fejlesztenek ki, mely szigorú értelemben vett magánszférát biztosít, vagyis a magánemberek rendi és állami kikötésektől tendenciájában felszabadított érintkezésének szféráját. Garantálják a magántulajdon intézményét és ezzel összefüggésben a szerződés, a foglalkozás és az öröklés alapvető szabadságjogait. Mindenesetre a kontinensen a fejlődési szakaszok, éppen a kodifikációk révén, világosabban válnak el egymástól, mint Angliában, ahol ugyanez a folyamat a *Common Law* keretében játszódik le; mégis a szabad áruforgalom társadalmának speciális jogi formái és intézményei⁴³ inkább itt alakulnak ki, mint a

⁴² E fogalmak jogelméleti történetéről lásd Hermann Coing: *Der Rechtsbegriff der menschlichen Person und die Theorie der Menschenrechte. Sonderveröffentlichung der Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*. Berlin und Tübingen, 1950. 191. l. A XVIII. és XIX. század magánjogi kodifikációiban „az általános jogképesség” érvényre jutását H. Conrad követi nyomon: *Individualium und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung*. Heft 18. der Juristischen Studiengesellschaft, Karlsruhe, 1956.

⁴³ Nevezetesen: a tőketársaság, a dologi hitel, az értékpapír, a kereskedelmi és hajózási jog elemei, a bányászati jog elemei és az egész versenyjog.

római jogi hagyomány országaiban. Poroszországban az *Általános Országos Jogot* 1794-ben, Ausztriában az *Általános Polgári Törvénykönyvet* 1811-ben teszik közzé; a kettő között jelenik meg a polgári magánjog klasszikus műve, az 1804-es *Code Civil*. E törvénykönyvek mindegyikére jellemző, hogy nemcsak a polgári társadalom érdekében jöttek létre, hanem annak specifikus közegében is: többször keresztülmentek a közönséggé egyesült magánemberek nyilvános okoskodásának kontrollján. Pályázatok kiírása és megkérdés útján a közönség ott is részese a törvényhozás művének, ahol nincsenek parlamenti testületek, vagy ahol, mint a napóleoni Franciaországban, éppen nem működtek. Akárcsak Bécsben és Berlinben, a törvénykönyv tervezetét véleményezés végett Párizsban is először a nyilvánosság elé terjesztik, mégpedig nemcsak a szakemberek belső fóruma elé (1800). Sőt magukat a tervezeteket még csak nem is a jurisprudencia hagyományos hordozói dolgozták ki, hanem a kormány művelt bizalmi emberei, akik bizonyos értelemben összeköttetést teremtettek a már politikailag működő közönséggel, s az alap gondolatokat vitakörökben fejtegették – ilyen volt például a berlini *Mittwochgesellschaft*, melyhez Suarez tartozott.

Az újkor magánjogi története nemcsak a természetjognak a XVIII. században történő tételes megfogalmazásával kezdődik. Am a bevett római jog, melyet kezdetben csak az egyházi joggal ellentétben tekintettek magánjognak, csak a régi uralmi rendek és a városi szakmai rendek áthagyományozódott jogi formáinak megszűnésével válik a felszabadított polgári társadalom jogává. Az abszolútizmus korában, mikor ez inkább jogi technika, mint tulajdonképpeni jog, az uralkodók számára eszközként szolgál a centralizálásra törekvő felsőség és a rendi hatalmak partikularizmusa közti vitában. A polgári társadalmat mentesíteni kell testületi kötöttségeitől és alá kell vetni az uralkodó adminisztratív fennhatóságának. A római jog még ebben a funkcióban sem szavatolt szigorú értelemben vett magánjogi rendet. A magánjog még ott is, ahol nem oldódik fel egészen rendőrségi előírásokban, hatóságilag kötött marad, ezek az előírások felölelik a „közjólét” mellékfeladatait⁴⁴, valamint a keres-

⁴⁴ Például a ruházatra, a házasságokra, a paráznaságra, az uzsorára, az istenkáromlásra, az élelmiszerek hamisítására vonatkozó rendszabályokat lásd F. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, 1952. 108. l.

kedelmi, az ipari és a munkajogot is. A digesták, amelyek alapján akkoriban a magánjog uralkodó elmélete orientálódik, a jogi valósággal szemben fikcióvá válnak: „A munkajog terén, a szabad munkaviszony vonatkozásában a digestákban csak a kevésbé differenciált szolgálati szerződést ismerik, a helyi cselédjog azonban a házközösségből és a családfői hatalomból, a kézműipari jog a szakmai-rendi állásból, a falusi munkajog a paraszti szolgálati kötelezettségekből indul ki. A digesták kötelmi joga nagyjában és egészében előfeltételezi a szerződési szabadságot, a helyi szabályozások tele vannak ármegkötésekkel, adókkal, beszolgáltatási és ajándékozási köteleességekkel, termelési korlátokkal és kötési köteleességekkel... Az absztrakt, általános és ezért látszólag szabad egyéni-gazdasági jogrenddel szembenáll a hatósági, szakmai-rendi és testületi megkötéseknek csaknem elviselhetetlen tömege, melyek a szerződési jogot, a munkajogot, a lakásjogot és az ingatlanjogot, tehát a magánjog valamennyi társadalmi és gazdasági gyújtópontját átfogják.”⁴⁵

A XVIII. század második felétől kezdve a modern magánjog alapvetően felszámolja ezeket a kötöttségeket. De ezután is még száz évig tart, míg a státustól a szerződés felé (from status to contract) irányuló fejlődés áttör mindazokon az akadályokon, melyek az ipari tőke értékesítését és ezzel egyidejűleg a kapitalista termelési mód felülkerekedését akkoriban akadályozták, míg a tulajdont átengedik a piaci partnerek szabad cseréforgalmának, örökítését az egyes tulajdonos szabad akaratának; a foglalkozás kiválasztását és gyakorlását, valamint a foglalkoztatottak kiképzését a vállalkozók belátásának, a munkabér megállapítását a munkaadó és munkás közötti szabad szerződésnek. Angliában 1757-ben, először a textiliparban, veszik el a békebíraktól az állami bérszabályozás feladatát, 1813-ig a szabad bér munkát valamennyi iparágban bevezetik, egy évvel később pedig megszüntetik azt az erzsébeti törvényt, mely a tanoncok számára hétéves kiképzési időt írt elő. Ennek felelnek meg az egyesülésre vonatkozó szigorú tilalmak. Éppígy hódít tért a XVIII. század közepétől kezdve az iparúzés szabadsága. Franciaországban ez a fejlődés a forradalom kitörésével kezdő-

* A római jog tételeinek gyűjteménye Justinianus korából.
⁴⁵ F. Wieacker: i. m. 110. l.

dik, 1791-ig a kereskedelemben és iparban megszüntetnek csaknem minden állami direktívát és rendi szabályozást. Ami Ausztriában már II. József alatt érvényre juthatott, azt Poroszországban az 1806-os vereség után a Stein–Hardenberg-féle reformok vitték végbe. Sokáig sikeresen védelmezik a feudális örökösödési törvényeket is. Angliában csak az 1843-as reformtörvénnyel kerekedik felül az az individualista felfogás, hogy az örökösödést a ház- és családközösség kollektív gazdasági egységétől el kell választani és az egyéni tulajdonosra kell vonatkoztatni.⁴⁶ Mielőtt a nemzetek közti áruforgalmat (német viszonyok között a tartományok közötti áruforgalmat) megszüntítik a vámkorlátoktól, az ipari tőke belül tör magának szabad utat; e fejlődés végén a javak, a föld, a munka és maga a tőke piaca szinte kizárólag a szabad konkurencia törvényeinek engedelmeskedik.

A külkereskedelmi viszonyok liberalizálását magában Angliában is csak a gabonatorvények 1846-os megszüntetése után lehetett következetesen megvalósítani. Magasabb szinten reprodukálódott a régi ellentmondás egyrészt a megalapozott piaci pozíciókhoz kapcsolódó defenzív érdekek, másrészt a mindenkori új szektorokba befektetett tőke expanzív érdekei között. Ezúttal azonban ez az ipari forradalom hatalmas erőitől hajtva⁴⁷ nemcsak a régi monopóliumok ideiglenes fellazulásához, hosszabb távon pedig a piacon az uralmi pozíciók pusztá megváltoztatásához vezetett. Az új iparoknak termékeik számára kibővített eladási lehetőségekre, termelésük számára egyre növekvő nyersanyagellátásra volt szükségük, végül pedig bővülő élelmiszer-behozatalra, mely termelőik, a bérmunkások életszínvonalát alacsonyan tartotta. Az állami szabályozások,

⁴⁶ L. Brentano: *Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands*. Jena, 1928. III. köt. 223. l.

⁴⁷ W. Ashley: *The Economic Organization of England. An Outline History*. London, 1923. 141. l. „Long before 1776 by far the greater part of English industry had become dependent on capitalistic enterprise in the two important respects that a commercial capitalist provided the actual workmen with their materials and found a market for their finished goods.” (Jóval 1776 előtt az angol ipar túlnyomó többsége a kapitalista vállalkozástól függő helyzetbe került abban a két fontos vonatkozásban, hogy a kereskedelmi tőkés látta el a tényleges munkást nyersanyagaival és kész termékei számára ő talált piacot.) Lásd továbbá H. O. Meredith: *Economic History of England*. London, 1949. 221. l.

kiváltságok és ellenőrzések megszüntetésének ez az objektív érdeke a tengeren és a piacon egyaránt uralkodó korabeli Angliát olyan helyzetben találja, melyben a laissez faire-en mindent nyerhet és semmit sem veszíthet. Anglia ipari előnye csak növeli érdekelttségét a szabad kereskedelemben.⁴⁸ Az észak-amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való felszabadulása után ráadásul még ellenőrizni is lehetett ennek helyességét. A kereskedelem, melyet egy szabad országgal folytattak, legalább annyira jövedelmezőnek bizonyult, mint az egy és ugyanazon gyarmati rendszeren belüli csere.⁴⁹

Végül is a free trade⁵⁰, a szabad konkurenciának az országon belüli és az országok közötti működése határozza meg az egész korszakot, melyet liberálisnak neveznek. Sőt, az ember hozzá szokott, hogy a kapitalizmus lényegét e sajátos formájú versenykapitalizmusból vezesse le. Ezzel szemben emlékeztetni kell arra, hogy ez a kapitalista fejlődés hosszú történetében csak egy szerencsés pillanatig tart, mert abból az egyszéri történeti konstellációból alakul ki, mely a XVIII. század végén Angliában állt fenn. A többi ország még a liberális szakasz virágkorában

⁴⁸ R. Hilferding: *A fináncnöke*. Bp., 1959. 400. l.

⁴⁹ „The victory of Trafalgar, and the consequent establishing of the unrivalled maritime power of Britain seemed to render it unnecessary to pay any special attention to the political aspects of national wealth or to raise any question as to what trades were good for the community. All ground for interference on the part of the State with the manner in which a man employed his capital seemed to be taken away, and when the 19th century opened public opinion was inclined to leave the capitalist perfectly free to employ his wealth in any enterprise he chose, and to regard the profit which he secured as the best proof that his enterprise was beneficial to the State.” (Úgy látszott, hogy a trafalgari győzelem, és Anglia versenytárs nélküli tengeri hatalmának ezt követő meg-alapozása, szükségtelemné tette, hogy különösebb figyelmet fordítsanak a nemzeti gazdagság politikai vonatkozásaira, vagy bármilyen kérdést felves-senek azzal kapcsolatban, hogy vajon milyen iparágak előnyöseek a közösség számára. Úgy látszott, semmi alapja nincs az állam részéről a tőke alkalmazá-sába való beavatkozásnak, és mikor a 19. század megkezdődött, a közvéle-mény hajlamos volt a tőkés számára teljes szabadságot biztosítani gazdagsá-gának bármely általa választott vállalkozásban való alkalmazására, és a meg-szerzett profitot úgy tekinteni, mint annak bizonyítékát, hogy vállalkozása az állam számára hasznos volt.) W. Cunningham: *The Progress of Capitalism in England*. Cambridge, 1925. 107. l.

⁵⁰ A külkereskedelem liberalizálása azzal a szerződéssel kezdődik, melyet 1786-ban William Pitt köt Franciaországgal.

– a XIX. század közepén – sem valósította meg fenntartás nélkül a külkereskedelemben a laissez faire elveit. Mégis a polgári társadalom mint magánszféra egyedül ebben a korszakban szabadul fel oly mértékben a közhatalom direktíváitól,⁵¹ hogy a politikai nyilvánosság a polgári jogállamban elérheti teljes kibontakozását.

11. § *A nyilvánosság ellentmondásos intézményesítése a polgári jogállamban*

A polgári társadalomnak önmagáról alkotott elképzelése szerint a szabad verseny rendszere képes önmagát szabályozni, sőt még azzal is kecsegtet, hogy működésével mindenki számára biztosítja a jólétet és az igazságosságot az egyéni teljesítőképesség mércéje szerint; természetesen csak azzal az előfeltétellel, hogy a csereforgalomba semmiféle gazdaságon kívüli hatóság nem avatkozik bele. A társadalom, melyet egyedül a szabad piac törvényei határoznak meg, nemcsak uralomtól mentes szférának mutatkozik, hanem erőszakmentesnek általában; valamennyi árutulajdonos gazdasági hatalmát olyan nagyságrendűnek képzelik el, hogy az ármechanizmusra nem lehet hatásuk, s ennél fogva közvetlenül sohasem tudnak más árutulajdonosok felett hatalmat gyakorolni. Ez a hatalom a piac erőszak nélküli döntésének engedelmeskedik, s ez a cserefolyamatból anonim és bizonyos értelemben autonóm módon adódik.⁵² Gazdasági alapberendezkedésének jogi biztosítékai is a tendenciá-

⁵¹ Ez Németországra nem ugyanolyan mértékben vonatkozik, mint Angliára és Franciaországra. Poroszországban a XVIII. sz. végén állam és társadalom szétválasztása csak virtuális. Lásd erről W. Conze társadalomtörténeti tanulmányát: *Staat und Gesellschaft in der frührevolutionären Epoche Deutschlands. Historische Zeitschrift*, 186. köt. 1958. 1–34. l. Lásd továbbá W. Conze (Hg.): *Staat und Gesellschaft in deutschen Vormärz*. Stuttgart, 1963.

⁵² „The man who is moved to exploit his consumers through unduly high prices will survive only long enough to discover that they have deserted him in favor of his numerous competitors. To pay a worker less than the going wage is to invite him to go where the going wage is paid. It requires only a moment's reflection to conclude that a businessman with power neither to overcharge his consumers nor to underpay his labor (and for similar reasons his other suppliers) has very little power to do anybody ill. To minimize the exercise of

jában hatalmi szempontból semleges és az uralom alól felszabadított magánszféra irányába mutatnak. A jogi biztonság, vagyis az állami funkcióknak általános normákhoz való kapcsolása, a polgári magánjog rendszerében kodifikált szabadságjogokkal együtt a „szabad piac” rendjét védelmezi. A törvény felhatalmazásánélkülöző állami beavatkozások, szociológiai értelmük szerint, elsősorban nem azért elvetendők, mert megsérteneék az igazságosság természetjogilag meghatározott normáit, hanem egyszerűen azért, mert nem lehetne őket előrelátni, és ezért pontosan a racionalitás azon jellege és mértéke hiányozna belőlük, mely a kapitalista módon ténykedő magánembereknek alapvető érdeke. Különböben ugyanis hiányoznának a „kalkulálhatóság” biztosítékai, melyeket már Max Weber felfedezett az ipari kapitalizmusban;⁵³ a profitlehetőségek kalkulálhatósága olyan érintkezést kíván meg, mely a kiszámítható várakozásoknak megfelelően játszódik le. A polgári jogállam⁵⁴ kritériumai ennél fogva a hátáskör és a jogszerűség; szervezeten pedig a

private power, and especially the opportunity of its misuse, was to remove most of the justification for exercise of government authority over the economy.” (Aki a fogyasztóit méltatlanul magas árakkal igyekszik kizsákmányolni, csak addig maradhat fenn, míg észre nem veszi: lemaradt számos vetélytársa mögött. Kevesebbet fizetni egy munkásnak a szokásos bérnél, nem más, mint arra ösztönözni, hogy oda menjen, ahol a szokásos bért fizetik. Egy pillanatnyi elmélkedés elegendő annak belátásához, hogy egy üzletember, akinek nincs lehetősége sem arra, hogy vevőit túlfizettesse, sem arra, hogy munkásait (és hasonló okokból egyéb szállítóit) alulfizesse, igen kevéssé teheti meg, hogy bárkit is tönkretessen. Ahhoz, hogy a kormánynak a gazdaság felett gyakorolt hatalmát igazolásától lényegében megfosszák, minimálni kellett a magánhatalom gyakorlását és különösen az ezzel való visszaélés lehetőségét.) J. K. Galbraith: *American Capitalism*. Boston, 1952. 31. l.

⁵³ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956. II. köt. 651. l. „Szükséges, hogy az ipari kapitalizmus... számíthasson a jogrend működésének folytonosságára, biztonságára és tárgyilagosságára, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás racionális, elvileg kiszámítható jellegére.”

⁵⁴ „Polgári jogállamról” mindig meghatározott politikai berendezkedés materiális értelmében beszélek, a jogállam fogalmának formalizálása a XIX. század végének német jurisprudentiájában a maga részéről szociológiai magyarázatot igénylő alkalmazkodás, mely a jelzett összefüggésbe tartozik. Egyébként lásd U. Scheuner: *Die neuere Entwicklung des Rechtsstaats in Deutschland*. In: *Festschrift des deutschen Juristentages*. Karlsruhe, 1960. II. köt. 229. l.

„racionális” közigazgatás és a „független” igazságszolgáltatás⁵⁵ az előfeltétel. Magának a törvénynek, melyhez a végrehajtó hatalomnak és az igazságszolgáltatásnak tartania kell magát, mindenki számára egyformán kötelezőnek kell lennie, felmentést és privilegizálást elvileg nem engedhet meg. Ennyiben felelnek meg az állam törvényei a piac törvényeinek: az állampolgárnak és a magánembernek egyik sem enged meg kivételeket, a törvények objektívek, az egyesek ugyanis nem manipulálhatják őket (az ár egyetlen árutulajdonos által sem befolyásolható), címzettjeik nem meghatározott egyesek (a szabad piac megtiltja a különmegállapodásokat).

A piaci törvények természetesen maguktól alakulnak ki, ami nekik a klasszikus közgazdaságtanban az *ordre naturel* (természetes rend) látszatát kölcsönözte, míg az állami törvényeknek kifejezetten szükségük van a leszögezésre. Mármost törvényhozóként a fejedelem is szerepelhetne, amennyiben kész arra, hogy rendeleteit, egyáltalán az állami tevékenységet általános normákhoz kösse, miközben ezeknek a maguk részéről a polgári érintkezés érdekeihez kell igazodniuk. A jogállamiság nem követeli meg rögtön a nyilvánosság intézményesítését egy parlamentáris (vagy legalábbis parlamentáris módon kötött) kormányforma keretein belül. Ilyesmire gondoltak a fiziokraták is; az ő úgynevezett legális despotizmusuk éppen a felvilágosult monarchától remélte a közvélemény uralmát. Csakhogy az ipari tőkével versengő érdekek, mindenekelőtt a landed interest (birtokos érdekek), akár a nemesi földesurak, akár a polgári nagybirtokosok érdekei még a liberális szakaszban is olyan erősek, hogy 1832-ig magát az angol parlamentet is uralták, és a gabonatorvények eltörlését további tizennégy évvel elodázták.⁵⁶ Ezért a fiziokraták felvilágosult monarchiája merő fikció

⁵⁵ Itt az igazságszolgáltatás szükségessé teszi a tudományos jurisprudentiát, lásd Wieacker: i. m. 257. l. „Az önmagának felelős tudományos jurisprudentia semlegességének közvetlen igazságossági funkciója van. Amennyiben a bírót szilárd, a közvélemény által jóváhagyott és ellenőrizhető tételekkel köti meg, a szembenálló, önző politikai, szociális és gazdasági érdekeket visszaszorítja az igazságszolgáltatástól egy olyan társadalomban, melynek működési elve a szabályozott harc, a verseny. Ezáltal azonban éppen ennek a társadalomnak a játékszabályait valósítja meg, nevezetesen az egyeztetést és a formális igazságot a hatalom érvényesítése helyett.”

⁵⁶ L. Brentano: i. m. 209. l.

marad, az osztályérdekek konfliktusában a jogállamiság magától még nem garantálna olyan törvényhozást, mely megfelelné a polgári érintkezés szükségleteinek. Ezt a bizonyosságot a magánemberek közönsége csak magával a törvényhozási illetékességgel együtt harcolja ki. A jogállam mint polgári jogállam a politikailag működő nyilvánosságot állami szervként alapozza meg, hogy intézményesen biztosítsa a közvélemény és a törvény összefüggéseit.

E származás következtében azonban sajátos ellentmondás jön létre. Ez mindenekelőtt a törvényfogalom ambivalenciájában lepleződik le. „Az erős királyi kormány elleni politikai harcban egyre erősebben kellett hangsúlyozni a törvény mérvadó ismertetőjegyeként a népképviselő közreműködését, és végül ennek kellett döntővé válnia. Ha a törvényhez politikailag mindenekelőtt a népképviselő közreműködése tartozik hozzá, akkor így megmagyarázható... a megfordítás: ami a népképviselő közreműködésével létrejön, az törvény. A törvény uralma akkor a népképviselő közreműködését vagy végül uralmát jelenti.”⁵⁷ Egyrészt tehát a törvénynek mint akaratkifejezésnek a fogalmába bekerül az erőszakosan érvényesített uralmi igény mozzanata. Másrészt azonban a törvénynek mint az ész kifejezésének fogalma itt is megőrzi más, régebbi mozzanatait is a közvéleményből való eredetének, melyet a parlament és a közönség összefüggésében tartanak meg. Ezért helyezi Carl Schmitt a törvény egyik, politikai meghatározása elé a másik meghatározást: „A törvény nem egy vagy több ember akarata, hanem valami ésszerű-általános, nem voluntas, hanem ratio.”⁵⁸ A törvény uralmának egyik törekvése általában az uralom megszüntetése; ez annyiban tipikusan polgári eszme, hogy még a politikai uralom alól önmagát felszabadító magánszféra politikai biztosítéka sem öltheti az uralom alakját. A jogállam polgári eszméje, minden állami tevékenységnek normák lehetőleg hézagtalan és a közvélemény által igazolt rendszeréhez való kapcsolódása, általában az állam mint uralmi eszköz megszüntetésére törekszik. Az államhatalmi aktusok per se apokrifnak számítanak.

⁵⁷ C. Schmitt: *Verfassungslehre*. i. m. 148. l.

⁵⁸ Uo. 139. l.

Mivel a magánemberek nyilvános okoskodása meggyőzően hirdeti, hogy erőszakmentesen fel lehet tární az igazat és a helyeset, a közvéleményre hivatkozó törvényhozást sem lehet kifejezetten erőszaknak tekinteni, de mégis oly nyilvánvaló, hogy a törvényhozás hatáskörét csak a régi hatalmakkal való kemény harcban vívták ki, hogy a „kényszer” jellegét nem lehet tőle elvitatni: Locke legislative powernek, Montesquieu pouvoirnak nevezi; mindkettőjük számára csak az igazságszolgáltatás látszik kényszer nélkülének, mely az adott törvényeket pusztán „alkalmazza”, így szemükben ennek nem is egy meghatározott szociális kategória a hordozója. Mégis a törvényhozó és végrehajtó hatalom különbségét a szabály és a cselekvés, a rendező értelem és a tevékeny akarat ellentéte nyomán alakították ki.⁵⁹ Habár „kényszerként” van megalkotva, a törvényhozásnak nem politikai akarat, hanem racionális megegyezés következményének kell lennie. – Az uralkodói szuverenitásnak népszuverenitássá való rousseau-i átalakítása sem oldja meg a dilemmát: a közvélemény egyenesen szembe van állítva az önkény-nyel, és oly módon van alávetve az okoskodó magánemberekből álló közönség immanens törvényeinek, hogy a közvéleménynek szigorúan véve még a legfelső, valamennyi törvény felett álló akaratnak, éppen a szuverenitásnak az attribútumát sem lehet odaítélni. A közvélemény, saját törekvése szerint, nem kíván sem hatalmi korlátozás, sem kényszer, sem valamennyi hatalom forrása lenni. Ellenkezőleg, a közvélemény közegében magának az uralomnak, a végrehajtó hatalom jellegének kell megváltoznia. A közvélemény „uralma” saját eszméje szerint olyan rend, amelyben az uralom általában megszűnik; veritas non auctoritas facit legem (az igazság és nem a tekintély a jog forrása). A Hobbes-féle tételnek ez a megfordítása éppúgy elvész annál a kísérletnél, hogy a közvélemény funkcióját a szuverenitásfogalom segítségével ragadják meg, mint a hatalom államjogi konstrukciójánál. A politikailag működő nyilvánosság a pouvoirt mint olyant teszi kérdésessé. Ennek a voluntast olyan ratióvá kell átalakítania, mely a magánérvek nyilvános versengésében jön létre, megegyezésként arról, hogy a közérdek szempontjából mire van praktikusán szükség.

⁵⁹ Böckenförde: i. m. 35. l.

Ahol Angliával ellentétben a jogállam rendje nem a gyakorlatban bontakozik ki a rendi állam régebbi képződményeiből, hanem ahol ezt, mint a kontinensen, kifejezetten szankcionálják valamilyen alap vett törvényben, éppen az alaptörvényben vagy alkotmányban, ott világosan megfogalmazzák a nyilvánosság funkcióit.⁶⁰ Az alapjogok egyik csoportja az okoskodó közönség szférájára (a vélemény- és szólásszabadság, a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési szabadság stb.), valamint a magánembereknek a nyilvánosságban betöltött politikai szerepére vonatkozik (a petíció joga, az egyenlő választó- és szavazati jog stb.). Az alapjogok másik csoportja az egyénnek a patriarchális kiscsalád intim szférájában megalapozott szabadságstatusát érinti (személyi szabadság, a lakás sérthetetlensége stb.). Az alapjogok harmadik csoportja a magántulajdonosok érintkezésével foglalkozik a polgári társadalom szférájában (törvény előtti egyenlőség, a magántulajdon védelme stb.). Az alapjogok biztosítják: a nyilvános és a magánszférát (az utóbbit az intim szférával mint magjával együtt); egyrészt a közönség intézményeit és eszközeit (sajtó, pártok), másrészt pedig a magánautonómia bázisát (család és tulajdon), végül a magánemberek funkcióit, mint állampolgároknak a politikai, mint árutulajdonosoknak pedig a gazdasági funkcióit (és mint „embereknek” az egyéni kommunikáció funkcióit, például a levéltitok útján).⁶¹

A nyilvánosság maguknak az állami szerveknek az eljárásában annak következtében vált szervezőelvvé, hogy a nyilvánosságot és funkcióit⁶² alapjogilag körülhatárolt szféraként határozták meg; ebben az értelemben beszélnek publicitásról.

⁶⁰ Lásd J. Habermas: *Theorie und Praxis*. i. m. 82. l.

⁶¹ Lásd F. Hartung: *Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte*. i. m. 45. l.

⁶² Ha az alapjogokat a politikailag működő nyilvánosságnak és a politikailag emancipált magánszférának a jogállamban szokásos összefüggésében fogjuk fel, akkor világosan megmutatkozik ezek genealógiája is. A polgári emberi jogok élesen el vannak választva a rendi szabadságjogoktól. A *Magna Charta Libertatum*tól (1215) a *Petition of Right*son (1628), a *Habeas Corpus Act*en (1679) és a *Bill of Rights*on (1689) keresztül nem vezet közvetlen út az emberi jogok első deklarációjáig (Virginia állam, 1776). A rendi szabadságjogok lényegében testületek közötti szerződések, melyek a jogilag megengedhető befolyásolás határait rögzítik, de nem bizonyos magánszférák autonómiáját foglalják írásba, melyet a magánemberekből álló közönség politikai funkciói révén, éppen a nyilvánosság által biztosítanak. Amennyiben a polgári társadalom és ennek

A parlamenti tárgyalások publicitása biztosítja a közönség befolyását, a képviselők és választók (akik egy és ugyanazon közösség részei) közötti összefüggést. A publicitás körülbelül ugyanekkor⁶³ jut érvényre a bírósági eljárásnál is. Magának a független igazságszolgáltatásnak is szüksége van a közvélemény ellenőrzésére, sőt, úgy látszik, hogy függetlenségét a végrehajtó hatalommal és a magánszemélyekkel szemben egyaránt csak a bírálatra kész közönség közegeiben lehet biztosítani. A nyilvánosság elvével szemben a leghatékonyabb ellenállást a közigazgatás tanúsította; főképpen persze nem azért, mintha bizonyos folyamatokat egyenesen közérdekből titokban kellett volna tartani, hanem azért, mert az uralkodó kezében a hadsereg mellett a bürokrácia volt a polgári társadalom érdekeivel szemben az egyetlen, az abszolutizmus folyamán kialakult hatalmi eszköz. Ennek ellenére, még a felvilágosult abszolutizmus keretein belül is, a porosz királynak egyik, államminisztereihez intézett, 1804-ből származó utasítása példászerűen tanúsítja az éppen elterjedőben levő szemléletet: „az alárendelt hivatalno-

egyik jellegzetes intézménye, a patriarchális kiscsalád kialakulásának folyamán az egyház is egyre inkább elveszti a reprezentatív nyilvánosság jellegzetességét, amennyiben a vallás, a reformációtól kezdve magánüggé, a vallás egyéni gyakorlása pedig ennél fogva az új intim szféra terévé és egyúttal jelképévé válik, annyiban az úgynevezett vallásszabadság tekinthető történetileg a legkorábbi „alapjognak”. Amikor azonban G. Jellinek (*Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. Leipzig, 1909.) az alapjogok eredetét éppen a vallási szabadságért vívott küzdelemből vezeti le, akkor olyan szemlemtörténeti összefüggést hiposztazál, melyet csak átfogó társadalmi összefüggés részeként lehet világosan megérteni. Az anyaország és a gyarmatok közötti vitákban, amelyekről az emberi jogok első megfogalmazása származik, nem a vallásszabadság játssza a döntő szerepet, hanem a közönséggé egyesült magánemberek politikai beleszólásának kérdése azokba a törvényekbe, melyek magánszférájukba avatkoznak be: no taxation without representation (képviselet nélkül nincs adózás). (Lásd Fr. Hartung bevezető megjegyzéseit, i. m. 2. l., ahol a Jellinek körüli vitákat foglalja össze.) Az intim szféra biztosítása (a személyi és a vallási kultusz szabadságával) történelmileg korai kifejezése a magánszféra biztosításának általában, mely a liberalizált piac korszakában vált szükségessé a kapitalizmus újratermelődése szempontjából. Lásd R. Schnur szöveggyűjteményét: *Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte*. Darmstadt, 1964.

⁶³ A polgári nyilvánosság jogpolitikai követelményei első pontos kifejeződésüket a napóleoni polgári jogi eljárásban, a *Code de Procédure*-ben találták meg. A Rajna bal partjára ez közvetlenül érvényes; e maximák 1815 óta azonban a többi német területen is érvényre jutottak.

kok hanyagsága és rosszakarata ellen a kormány és az alattvalók számára a tisztességes publicitás a legbiztosabb kezesség, és ezért azt érdemes minden módon elősegíteni és védelmezni”.⁶⁴

Abban a központi cikkelyben, mely kimondja, hogy minden hatalomnak a nép a forrása, a politikailag működő nyilvánosság alkotmányos rögzítése csak még inkább elárulja, hogy itt nehézségek árán, éppenséggel erőszakkal kivívott uralmi rendről van szó. Egyébként a polgári jogállam a működő nyilvánosság alapján a közhatalom olyan megszervezésének igényével lép fel, mely biztosítja, hogy a közhatalmat hatalmi szempontból semlegesnek tekintik és az uralom alól emancipálnak tekintett magánszféra szükségleteinek rendelik alá. Az alkotmány normáit ezzel a polgári társadalomnak egy olyan modelljéhez szabják, mely semmi esetre sem felel meg a polgári társadalom valóságának. A kapitalizmus történelmi folyamatából, így például liberális korszakából elvonatkoztatott kategóriáknak maguknak is történelmi jellegük van: társadalmi tendenciákat jelölnek, de éppen csak tendenciákat. Mert végül is a „magánemberek”, akiknek a tulajdon által szociálisan garantált autonómiájára valamint a belőlük kialakuló közönség műveltségi kvalifikációjára a jogállam számít, a valóságban elenyésző kisebbséget alkotnak, még akkor is, ha a nagyburzsoáziához a kispolgárságot is hozzászámítjuk. Összehasonlíthatatlanul nagyobb számú a „nép”, főleg a falusi lakosság. És a kapitalizmus előtti társadalom politikai törvényei szerint még mindig van hatásuk egyrészt a hadseregére és a bürokráciára támaszkodó uralkodóknak, másrészt a nagyföldbirtokosoknak, a nemesi földesuraknak.⁶⁵ Az új alkotmányok, akár írottak, akár íratlanok, mégis polgárokra és tulajdonképpeni emberekre vonatkoznak, és pedig

⁶⁴ Idézi Groth: i. m. I. köt. 721. l.

⁶⁵ Az általánosságnak ezen a fokon elhanyagolhatjuk a Németország, Anglia és Franciaország közötti nemzeti különbségeket, melyek egyúttal a kapitalista fejlődésben elért fokozatok különbségei is. Ebben a vonatkozásban természetesen nem vehet részt az összehasonlításban az USA, ahol a társadalmi struktúrának és a politikai rendnek nem kellett megbirkóznia a feudális földbirtokviszony és az abszolutisztikus uralkodás Európában megőrződött elemeivel. (Az európai viszonyokra épülő elemzésünk általában elhanyagolja az amerikai fejlődés sajátosságait, a politikai rendszerről lásd legutoljára E. Fraenkel: *Das amerikanische Regierungssystem*. Köln-Opladen, 1960.)

mindaddig szükségszerűen, amíg szervezőelvük a „nyilvánosság”.

A polgári nyilvánosság az általános hozzáférés elvével áll vagy bukik. Olyan nyilvánosság, melyből körülhatárolható csoportok eo ipso ki vannak zárva, nemcsak tökéletlen, hanem egyáltalán nem is nyilvánosság. Az a közönség, mely a polgári jogállam szubjektuma lehet, végül is ebben a szigorú értelemben tartja saját szféráját nyilvánosnak, s megfontolásaiban elvileg valamennyi ember illetékességét előlegezi. Az egyes magánember, nevezetesen a morális személy, egyúttal tisztán „embernek” is számít. Megjelöltük azt a társadalmi és történelmi pontot, ahol ez az öntudat kifejlődött: a patriarchális-kiscsalád közönséghez kapcsolódó intim szférájában fejlődik ki ennek a, ha úgy tetszik, alaktalan emberiségnek a tudata. Eközben a közönség nagyon is meghatározott alakot ölt; ez a XVIII. század polgári olvasóközönsége. Ez a nyilvánosság akkor is kapcsolatban marad az irodalommal, mikor politikai funkciókat vesz át; a részvétel egyik kritériuma a műveltség – a másik a vagyon. Valójában mindkét kritérium messzemenően ugyanazt a személyi kört határozza meg, mert akkoriban az iskolai képzettség a társadalmi státusnak inkább következménye, mint előfeltétele volt, a státust viszont elsősorban a tulajdonosi helyzet határozta meg. A művelt rendek egyúttal a vagyonos rendek is. A politikailag működő nyilvánosságban való részvételt szabályozó cenzus ezért eshet egybe az adócenzussal; már a francia forradalom ezt teszi az aktív és passzív polgárok megkülönböztetésének mértékévé.

A választójog e korlátozásának azonban mindaddig nem kellett egyúttal magát a nyilvánosságot is korlátoznia, amíg ezt úgy lehetett tekinteni mint pusztán jogi ratifikációját a magánszférában kivívott státusnak, éppen a művelt és ugyanakkor vagyonos magánember státusának. A politikai funkcióban a jogállam által intézményesített szféra általános megközelíthetőségéről eleve a polgári társadalom struktúrájának kell döntenie, nemcsak utólag, a politikai alkotmány útján, melyet a polgári társadalom ad magának. A nyilvánosság akkor biztosított, ha a gazdasági és társadalmi feltételek mindenki számára egyenlő lehetőségeket biztosítanak ahhoz, hogy eleget tegyen a részvétel kritériumainak: hogy megszerezze a magánautonómiának éppen azokat a minősítéseit, melyek a vagyonos és művelt

embert jellemzik. Ezeket a feltételeket a korabeli politikai gazdaságtan fejtette ki; Jeremias Bentham Adam Smith nélkül nem képzelhető el.⁶⁶

A klasszikus gazdaságtan elméleti előfeltevései ismeretesek. Olyan rendszert fogalmaz meg, melynek immanens törvényei az egyén számára szilárd alapot nyújtanak ahhoz, hogy gazdasági tevékenységét racionálisan, a profit maximálásának mértéke szerint számítsa ki. Az ilyen számításokat mindenki saját maga számára végzi el, anélkül, hogy másokkal megbeszéléseket folytatna, az árutermelés szubjektíve anarchikus, objektíve harmonikus. Az első előfeltevés ennél fogva közgazdasági: a szabad verseny biztosítása. A második abból indul ki, hogy az árak valamennyien „értékük” szerint cserélődnek ki, ezt viszont az áru előállításához társadalmilag szükséges munkamennyiséggel kell mérni. Eközben egyaránt árunak számítanak a termelt javak és a termelő munkaerő is. Mivel ez a feltétel csak akkor teljesül, ha valamennyi kínáló maga állítja elő az áruit vagy megfordítva: ha valamennyi munkás birtokolja a termelőeszközöket, a második előfeltevésnek szociológiai előfeltétele van: a kisárutermelő társadalom modellje. Ez az elsővel annyiban függ össze, amennyiben a független árképződés gazdasági előfeltételezése szociológiailag magában foglalja a termelőeszközök viszonylag széles és egyenletesen szétszórt tulajdonát. A harmadik előfeltevés elméleti, melyet az idősebb Mill vezet be, s amely egy későbbi megfogalmazásban mint a Say-féle törvény hagyományozódik tovább: eszerint a termelők, a termékek és a tőke teljes mobilitása esetén a kereslet és a kínálat mindig kiegyenlítődik. Ennél fogva a kapacitások mindig ki vannak használva, a munkaerőtartalékok ki vannak merítve, és a rendszer elvben válságmentesen egyensúlyban tartja magát a termelőerők mindenkorai fejlődési fokának megfelelő magas színvonalon.

Ezen előfeltevések mellett, de csakis ezek mellett, mindenki számára egyaránt megvolna a lehetőség, hogy serénységgel és „szerencsével” (ez az ekvivalense a piaci történések szigorúan

⁶⁶ A közgazdasági elméletek tudásszociológiájáról lásd G. Eisermann: Ökonomische Theorie und Sozioökonomische Struktur. In: *Zeitschrift f. d. Ges. Staatswissenschaft*, 110. köt. 1954. 457. l.

determinált és mégis áttekinthetetlen voltának) megszerezze a tulajdonosi státust és ezzel az „ember” státusát, a nyilvánosságban való részvételre feljogosított magánember jellegzetességeit, a vagyont és a műveltséget. Ezek semmi esetre sem teljesültek még a XIX. század első felében sem, amint ez magának a politikai gazdaságtannak polemikus funkciójából is látható.⁶⁷ A liberális modell annyira mégis megközelítette a valóságot, hogy a polgári osztály érdekét azonosítani lehetett az általános érdekekkel, és a harmadik rend megalapozódhatott nemzetként – a nyilvánosság mint a polgári jogállam szervező elve a kapitalizmusnak e fejlődési szakaszában hihető volt. Ha mindenkinek lehetősége volt arra, amint a látszat mutatta, hogy „polgárrá” legyen, akkor a politikailag működő nyilvánosságban is csak a polgárok számára kellett a részvételt lehetővé tenni anélkül, hogy ezzel a nyilvánosság elve kárt vallott volna. Ellenkezőleg, csak tulajdonosok alkothattak olyan közönséget, mely a törvényhozásban a tulajdon fennálló rendjének alapjait meg tudta védeni, csak nekik voltak mindenkor olyan magánérdekeik, melyek végső fokon automatikusan egybeestek a polgári társadalom mint magánszféra megőrzésének közös érdekével. Ennélfogva csak tőlük lehetett várni a közös érdek hatékony képviselőjét, mert nekik nyilvános szerepük betöltéséhez nem kellett magánegzisztenciájukból valahogyan kilépniük: a magánemberben az homme és a citoyen között nincs szakadék, amíg az homme egyidejűleg magántulajdonos is, és mint citoyennek a magántulajdon rendjének stabilitásáról kell gondoskodnia. A közvélemény alapja az osztályérdek. E szakasz folyamán azonban ennek legalább olyan mértékben egybe kellett esnie objektíve is az általános érdekekkel, hogy ez a vélemény közvéleménynek, a közönség okoskodásán keresztül közvetített és következőképpen ésszerű véleménynek számíthatott. Ez már akkor átcsapott volna erőszakba, ha a közönségnek mint uralkodó osztálynak el kellett volna zárkóznia, s a nyilvánosság elvét el kellett volna ejtenie: az okoskodás dogmává, a közvélemény

⁶⁷ Polemikus a landed interesttel szemben, lásd például Ricardo vitairatát a magas gabonaárak ellen (*An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*, London, 1815.), melyben egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a földtulajdonos érdeke valamennyi többi társadalmi osztály érdekével ellentétes.

nélkül kialakuló belátás paranccsá vált volna. Amíg a nyilvánosság mint szféra létezett és mint elv funkcionált, addig az, aminek a közönség magát hitte és amit hite szerint tett, ideológia volt, és ugyanakkor több is volt mint puszta ideológia. Az egyik osztálynak a másik osztály feletti tartós uralma alapzatán ez mégis olyan intézményeket fejlesztett ki, melyek objektív értelműként, magukban foglalták tulajdon megszűntetésük eszméjét: *veritas non auctoritas facit legem*, mely az uralmat ebben a könnyed kényszerben oldja fel, s amely csak a közvélemény kényszerítő belátásán keresztül szerez magának érvényt.

Ha az ideológiák nemcsak a társadalmilag szükséges tudatot jelentik a maga merő hamisságában, ha van olyan mozzanatuk is, amely igazság, amely a fennállót utópikus módon, akárcsak puszta igazolás végett is, önmaga fölé emeli, akkor ideológiák egyáltalán csak ettől a korszaktól kezdve léteznek.⁶⁸ Eredetük a „tulajdonosnak” és a „tisztán embernek” az azonossága, mind abban a szerepben, mely a magánembereket mint közönséget a polgári jogállam politikailag működő nyilvánosságában illeti meg – a politikai és az irodalmi nyilvánosság azonosításában, mind pedig magában a közvéleményben, melyben az osztály érdeke a nyilvános okoskodás közvetítésén keresztül az általános látszatát öltheti magára – az uralomnak és puszta ésszé való feloldásának azonosításában.

A kifejlődött polgári nyilvánosság társadalmi előfeltételek bonyolult egybejárásához kötődik; ezek hamarosan megváltoztak, és felszínre kerül a polgári jogállamban intézményesített nyilvánosság ellentmondása: saját elvének segítségével, mely eszméje szerint mindenféle uralommal szemben áll, olyan politikai rendet alapozott meg, melynek társadalmi bázisa az uralmat megsemmisítő fölöslegessé.

⁶⁸ Az ideológiafogalom történetéről lásd legutóbb K. Lenk szöveggyűjteményét: *Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Neuwied, 1964; ugyanitt irodalmi utalások is vannak.

IV. POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG – ESZME ÉS IDEOLÓGIA

12. § *Public opinion – opinion publique – közvélemény:* *a toposz előtörténetéről*¹

A polgári nyilvánosság funkciójának öntudata a „közvélemény” toposza körül kristályosodott ki. Ennek előtörténete, a kései XVIII. században kialakult jelentéséig, természetesen hosszú és addig csupán nagy vonalakban belátható.² Mégis számunkra ennek kell bevezetesként szolgálnia a polgári nyilvánosság azon eszméjéhez (12. §), mely a kanti jogtudományban kapja meg klasszikus megfogalmazását (13. §), melynek problematikáját azután Hegel és Marx tárja fel (14. §), és amelyek a XIX. század közepén a liberalizmus politikai elméletében be kell ismernie eszme és ideológia ambivalenciáját (15. §).

Az angolban és a franciában az „opinion” a latin opinio egyszerű jelentését veszi át, a vélekedésnek, a bizonytalan, nem teljesen tisztázott ítéletnek a jelentését. A filozófiai műnyelv, Platon „doxa”-jától Hegel „vélekedés”-éig ebben pontosan megfelel a köznyelv értelmezésének. A mi összefüggésünk szempontjából mégis az opinion másik jelentése fontosabb, ne-

¹ Ebben az összefüggésben eltekintünk a „sensus communis” terjedős történetétől; lásd Gadamer: i. m. 37–44. l. Éppígy, az „általános vélemény” fogalmának közvetítésével, összefüggés áll fenn a „közvélemény” toposza és a „consensus omnium” klasszikus tradíciója között. Lásd Oehler: Der consensus omnium als Kriterium der Wahrheit in der antiken Philosophie und der Patristik. In: *Antike und Abendland*. 1961. X. köt. 103. l. Az ilyen, szellemtörténetileg feltétlenül jelentős kapcsolódási vonalak azonban elsiklanak a társadalmi fejlődés specifikus törési helyei mellett, melyek egyúttal a polemikus fogalomképzés kezdeteit is alkotják – ez a helyzet a „véleménynek” „közvéleménnyé” való átalakulásánál is.

² R. Mischke (*Die Entstehung der öffentlichen Meinung im 18. Jahrhundert*. Disszertáció, Hamburg, 1958.) túlságosan elhanyagolja az angol fejlődést. R. Koselleck kitűnő vizsgálatának (*Kritik und Krise*. i. m.) sok utalást köszönhetek.

vezetesen a „reputation”, a hír, a tekintély, az, amit az ember mások véleménye számára jelent.³

Az opinio – a bizonytalan vélemény értelmében, melynek még ki kellene állnia az igazolás próbáját, összekapcsolódik az opinionnal, mely a tömeg előtti, lényegében kérdéses tekintély értelmében szerepel. Eközben a szó oly erősen magán viseli a kollektív vélemény jelentésszínezetét, hogy minden, ennek társadalmi jellegére utaló jelző mint pleonazmus, felesleges. Az olyan összetételek mint: common opinion, general opinion, vulgar opinion Shakespeare-nél még teljesen hiányoznak; szó sincs public opinionról, sem public spiritről.⁴ Éppígy a franciában is az erkölcsöket és szokásokat, általában a divatos elképzeléseket és elterjedt konvenciókat köntörfalazás nélkül „les opinions”-nak nevezik.

Az „opinion” természetesen nem fejlődik egyenes vonalban public opinionné, opinion publique-ké, a kései XVIII. század pontosan körülhatárolt fogalmává, mely valamilyen ítélőképes közönség okoskodásához kapcsolódik; mert mindkét eredeti jelentés: a puszta vélemény és a tekintély, amely a vélemények tükrében alakul ki, éppen ellentétben áll azzal az ésszerűséggel, amit a közvélemény igényel magának. Mindenesetre az angolban az opinion és a truth, reason, judgement ellentéte nem oly

³ Az árnyalatok például világosan kitűnnek a shakespeare-i nyelvhasználatból. A nagy hírnévtől, sőt dicsőségtől kezdve (*Julius Caesar*, I, 2, 323: all tending to the great opinion that Rome holds of his name – „Mind arra célzók, mily nagy véleménnyel – Vagyon nevéhez Róma” – Vörösmarty Mihály fordítása); egy nemesember jó hírére (*Henry IV*, V, 4, 48: Thou hast redeemed thy lost opinion – „Visszanyerted elveszett híredet” – Vas István fordítása) és a már-már megvásárolható jóindulaton át, melyet az ember a másiknál élvez (*Julius Caesar*, II, 1. 145: Purchase us a good opinion – „Megszerzi a jó véleményt reánk”) egészen a csupán külsőleges érvényű, kétséges és bizonytalan csillogásig (*Othello*, I, 3, 225: Opinion – a sovereign mistress of effects – „a közvélemény, a siker felséges úrnője” – Kardos László fordítása) a két alapjelentés egymásba folyik. Shakespeare ezeket a „craft of great opinion” és a „great truth of mere simplicity” szembeállításával jellemzi (*Henry VIII*, IV, 41, 105).

⁴ J. Bartlett: *A Complete Concordance of Shakespeare*. London, 1956. Lásd „opinion” és „spirit” alatt.

pregnans, mint az opinion és critique szembeállítás a franciában, mely a XVII. század folyamán szilárdult meg.⁵

Hobbes vezet be először egy fontos közvetítést: a „conscience”-t, mely egyben tudatot és lelkiismeretet is jelent, azonosítja az „opinion”-nel. Ismeretes, hogy Hobbes a vallási polgárháború tapasztalataiból vezetette a *Leviathanban* (1651) olyan államot vázol fel, mely, csupán az uralkodó tekintélyére támaszkodva, független az alattvalók véleményeitől és érzelmeitől. Mivel az alattvalók ki vannak zárva az államapparátusban objektívalódott nyilvánosságból, felfogásaik vitája politikailag eldönthetetlen, sőt, teljesen ki van zárva a politika szférájából – a polgárháború a vallási szempontból semleges felsőség diktatúrájával ér véget. A vallás magánügy, egyéni érzület dolga; az állam számára nincs következménye: számára az egyik éppoly értékes mint a másik, a lelkiismeret véleménnyé válik.⁶ Ennek megfelelően definiálja Hobbes a „vélemények láncolatát”, mely a faith-től a judgementig terjed. A hit, az ítélet és az elképzelés valamennyi aktusát nivellálja a „vélekedés” aktusában. A „conscience” voltaképpen „nothing else but man’s settled judgement and opinion”.⁷ (A lelkiismeret nem más, mint az ember eldöntött ítélete és véleménye.) Bármily kevéssé is akarta Hobbes a conscience és opinion azonosításával az utóbbinak adni azt, amit az előzőtől elvett – az igazság igényét –, ezzel mégis szellemtörténeti kommentárját adta annak a fejlődésnek, mely a polgári magánemberek egyéni véleményét először segítette igazán érvényre a vallás és a tulajdon magánügygyé tételével, vala-

⁵ Igaz, a „kritika” körülbelül 1600 táján Angliában is bekerült a nemzeti nyelvbe; a humanisták a szót mindenekelőtt forráskritikai tanulmányaik vonatkozásában használták, filológiai-történelmi összefüggésben; Shaftesbury óta az foglalkozik „kritikával” (criticks), aki tud a jó ízlés szabályai szerint ítéletet alkotni. Az opinion egyedül itt nem kerül ellentétbe a criticismmal. Egyébként a korabeli Németországban is a műbírálót és a nyelvhelyesség őrét nevezik „kritikus”-nak. Lásd erről A. Bäuml: *Kants Kritik der Urteilskraft*. Halle, 1923. 46. l.

⁶ Hobbes: *Elements of Law*. I, 6, 8. „Men, when they say things upon their conscience, are not therefore presumed certainly to know the truth of what they say. Conscience therefore I define to be opinion of evidence.” (Ha az emberek lelkiismeretükről beszélnek, ettől még nem lehet róluk bizonyosan feltételezni, hogy tudják is igaz voltát annak, amit mondanak. A lelkiismeretet ezért úgy határozom meg, mint a bizonyosságról való vélekedést.)

⁷ Uo. II, 6, 12.

mint azzal, hogy felszabadította őket az egyház és a rendi állam közbülső hatalmainak félig nyilvános kötöttségei alól. A valóságban a vallási érzület Hobbes-féle leértékelése általában az egyéni meggyőződés felértékeléséhez vezet.⁸

Ezért már Locke, aki I. Károly lefejezése után három évvel és a *Leviathan* megjelenése után egy évvel kerül az oxfordi College Christ Churchbe, az isteni és az állami törvény mellett a „Law of Opinion”-t mint egyenértékű kategóriát ábrázolhatja – és védelmezheti makacsul *Értekezés az emberi értelemről* című művének késői kiadásaiban. A Law of Opinion dönt erények és bűnök felett; sőt, az erényt egyenesen a public esteem (nyilvános megbecsülés) méri.⁹ Amint ezt a Law of Opinion and Reputation teljes megfogalmazása elárulja, Locke-nál az eredeti jelentés tér vissza: minek mutatkozik az ember mások véleményében; másrészt ez a vélemény világosan el van különítve a pusztá vélekedés, a külsőleges, sőt megtévesztő látszat megbízhatatlanságától: a Law of Opinion-t mint „measure of virtue and vice”-t Philosophical Law-nak is nevezik. Az „opinion” a „folkways” (néphitek) informális szövődékét jelenti, melynek közvetett társadalmi kontrollja hatékonyabb, mint az állami és egyházi szankciókkal fenyegető formális cenzúra. Ezt a törvényt ezért Law of Private Censure-nek is nevezik. Bár ebben már megvan a kollektív szokások és erkölcsök természet adta jellegével szemben a tudatnak az a mozzanata, melyet a „vélemény” a személyessé vált vallásból, a világivá vált morálból való származásának köszönhet – mégis, a *public opinion* kifejezés nem alaptalanul hiányzik itt. A Law of Opinion-t semmi esetre sem úgy értik mint a közvélemény törvényét; mert az „opinion” nem is nyilvános vitában alakul ki – kötelező érvényét inkább „titkos

⁸ C. Schmitt: *Der Leviathan*. Hamburg, 1938. 94. l. „Abban a pillanatban, mikor a belső és a külső megkülönböztetését elismerik, a belső fölénye a külső felett és ezzel személyes fölénye a közös felett lényegében eldöntött dolog.” A másik összefüggésben, remélem, sikerül kimutatnom, hogyan tolódik el a Luthertől és Kálvintól a Hobbeshoz vezető úton a regnum spirituale és a regnum politicum reformatori megkülönböztetése, és hogyan határozta meg végül a privatizált társadalom és a politikai felsőség, society és government *világi* ellentétének értelmét.

⁹ Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. Bp., 1964. II. köt. 11. §. Lásd Koselleck: i. m. 41. l.

és hallgatólagos egyetértés útján" nyeri el (by a secret and tacit consent), és az állam törvényeire sincs semmiféle alkalmazása, mert „a magánemberek egyetértésében” (consent of private men) van megalapozva, „akiknek nincs elegendő hatalmuk a törvényhozáshoz” (who have not authority enough to make a law).¹⁰ Végül az opinion, eltérően a public opiniontól, nincs a műveltség (és a vagyon) előfeltételeihez kötve; az opinionhoz való hozzájáruláshoz nem szükséges részt venni az okoskodásban, hanem elegendő azoknak a „szokásoknak” egyszerű ki nyilvánítása, melyekkel mint előítéletekkel később majd a közvélemény szemben fog állni.

Ennek ellenére, a „conscience” -szal való azonosítás közvetítésével az opinion Locke-nál olyan hangsúlyt kap, amely kiemeli ezt a pure prejudice-szel való polemikus-leértékelő összefüggésből; a franciában viszont az „opinion” ehhez tapad. A „filozófiai” törvény Locke kortársa, Bayle számára a Law of Opinion helyett a Régime de la Critique (a kritika uralma).¹¹ Bayle a critique-et elkülönítette filológiai-történelmi eredetétől, tulajdonképpeni kritikává változtatta, olyan raisonnak a pro és contrát (pour et contre) mérlegelő tevékenységévé tette, mely mindenre alkalmazható, s mely az opinionot minden alakjában szétrombolja. A kritika munkáját természetesen szigorúan egyéninek tekinti. Bár az igazságot a kritikusok egymás közti nyilvános vitájában tárják fel, az ész birodalma mégis belső, az állami tevékenység birodalmával szemben álló terület marad. A raison, mely befelé kritikai, kifelé alárendelt marad. Akárcsak Hobbesnál a „conscience”, a „critique” Bayle-nál is magánügy, melynek a közhatalomra nézve nincsenek következményei. Különbséget is tesz egyfelől critique, másfelől satires, libelles diffamatoires között; a kritika, mely elköveti a politikum határa átlépésének bűnét, pamfletté fajul. Angliában ezzel szemben ugyanebben az időben fejlődik ki a pamfletből a politikailag okoskodó sajtó. Az enciklopédisták, akik Bayle-re nemcsak ennek enciklopédikus vállalkozása miatt hivatkoznak mint elődjükre,¹² az opinionot a bizonytalanság és üresség szellemi állapo-

¹⁰ Locke: i. m. 12. §.

¹¹ L. Koselleck: i. m. 89. l.

¹² Bayle *Dictionnaire historique et critique*-je 1695-ben jelent meg.

tának polemikus jelentésében veszik át.¹³ Aki az értelmét (raison) tudja használni, aki ért a critique-hez, az azt is tudja, hogyan rázza le az ember „le joug de la scolastique, de l'opinion, de l'autorité, en un mot des préjugés et de la barbarie” (a skolasztika, a vélekedés, a tekintély, egyszóval az előítéletek és a barbárság igáját); a német kiadó itt némiképp elhamarkodottan fordít: „das Joch der Scholastik, der öffentlichen Meinung, der Autorität” (a skolasztika, a közvélemény, a tekintély igáját).¹⁴ Első ízben egy évvel korábban már valóban beszélt egy szerző opinion publique-ről, nevezetesen Rousseau a művészetéről és tudományról szóló híres értekezésében. Az új összetételt ő még az opinion régi értelmében használja; mindenesetre a publique jelző a polémia fordulópontjáról árulkodik. Most arról van szó, hogy a kritikusok aláássák a hit alapjait és megsemmisítik az erényt, tehetségüket és filozófiájukat az ember által szentnek tartott dolgok sétrombolására és aláaknázására fordítják; a közvélemény ellen fordulnak (c'est de l'opinion publique qu'ils sont ennemis).¹⁵

Az angolban a fejlődés útja az opiniontól a public spiriten keresztül halad a public opinionhoz. Friedrich Georg Forster még 1793-ban is az opinion publique ekvivalense gyanánt a public opinion helyett a régebbi public spiritet nevezi meg, noha akkoriban már mindkét szó szinonim értelemben szerepel a nyelvi forgalomban. A public spirit kifejezést egyes szubjektumok magasztos és áldozatkész érzületének jelentése helyett már Steele a korszellem objektív mennyiségének értelmében, valamiféle general opinion értelmében használja, melyet ettől kezdve aligha lehet elválasztani e vélemény eszközétől, a sajtótól.¹⁶ A szót Bolingbroke kapja fel, hogy megalapozza a politikai ellenzéknek a „sense of the people”-lél való összefüggését. Az 1730-as év *Craftsman*-cikkeiben az ellenzék által felvilágosított és vezetett nép public spiritjét Bolingbroke a hatalom birtokosainak korrupciójával szemben Spirit of Libertynek nevezi. „The knowledge of the millions” (a milliók tudása) nem is

¹³ D'Alembert: *Discours Préliminaire. Einleitung zur Enzyklopädie von 1751.* (Hg. Köhler) Hamburg, 1955. 148. l.

¹⁴ Uo. 149. l.

¹⁵ J.-J. Rousseau: *Schriften zur Kulturkritik.* (Hg. Weigand) Hamburg, 1955. 34. l.

¹⁶ *Spectator*, Nr. 204. 1712.

nevetséges és nem is megvetendő, mivel a lakosság tömegében elevenen él egy igaz érzelem – „if all men cannot reason, all men can feel” (ha minden ember nem is tud gondolkodni, mindenki tud érezni).¹⁷ A public spiritnek ez az értelme a Locke-féle opinionból megőrzi a közvetlenség vonásait: a nép megbízható common sense-e (józan ész) bizonyos mértékig csalhatatlan. A későbbi public opinion vonásai közül viszont már magán viseli a felvilágosítás jegyeit: a sense of the people, miközben ellenzéki szempontból hatékony public spiritté alakul, nem nélkülözi a politikai újságírást, melynek kialakításában maga Bolingbroke is közreműködött. Ennek a konzervatívnak a tudatában, akinek az okoskodó frondeur, és ezzel a modern parlamenti taktika értelmében először az ellenzéki szerep jutott, sajtóságos módon kapcsolódik össze az előre megsejtett rousseau-izmus egy mozzanata a nyilvános kritika elveivel. A public spiritben még mindkettő együtt van: a helyes és az igaz iránti közvetlenül adott, romlatlan érzék; és az opinionnak judgement-té történő fejlődése, ami az érvek nyilvános eldöntésének útján megy végbe.

Az esedékes megkülönböztetéseket először Edmund Burke találta meg a francia forradalom előtt – melynek azután méltó kritikusa lett.¹⁸ Mindenesetre még nem a bristoli választókhoz intézett híres beszédben, melyben példásan fejti ki a virtual representation (lehetséges képviselő) liberális elméletét. Három évvel később ugyanezen választókhoz levelet ír Amerika ügyeiről (*On the Affairs of America*). Közben megtörtént az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való leválása, nyilvánosságra hozták a *Declaration of Rights*ot. „I must beg leave to observe that it is not only the invidious branch of taxation that will be resisted, but that no other given part of legislative right can be exercised without regard to the general opinion of those who are to be governed. That general opinion is the vehicle and

¹⁷ *Craftsman*, 1734. VII. 27.

¹⁸ Legutóbb D. Hilger: *Edmund Burke und seine Kritik der Französischen Revolution*. Stuttgart, 1960. 122. l. Mellőzöm a politikai nyilvánossággal kapcsolatban azokat az érdekes tételeket, melyekkel ugyanebben az időben a skót morálfilozófusok egészítik ki a polgári társadalomról alkotott evolucionisztikus elméletüket. Utalások találhatóak in: *Theorie und Praxis*, i. m. 47. l.

organ of legislative omnipotence.”¹⁹ (Engedtessek megjegyez-
nem, hogy nemcsak az adózás bosszantó ügye fog ellenállásba
ütközni, hanem a törvényalkotási jog egyetlen másik része sem
gyakorolható anélkül, hogy tekintettel ne lennénk azok általá-
nos véleményére, akiket kormányozni kell. A törvényhozási
teljhatalomnak ez az általános vélemény a hordozója és szerve.)
A közvéleménynek a törvényhozói teljhatalom (vagy szuvereni-
tás) szerveként és hordozójaként való, államjogi szempontból
nem túl világos meghatározása mégsem hagy semmi kétséget e
„general opinion” fogalmával kapcsolatban. Az okoskodó kö-
zönség véleménye már nem egyszerűen opinion, már nem a
puszta inclinationból (hajlam) ered, hanem a közügyek (public
affairs) feletti egyéni elmélkedésből, és ezek nyilvános megvi-
tatásából: „In a free country” – írja Burke néhány hónappal
később, – „every man thinks he has a concern in all public
matters; that he has a right to form and to deliver an opinion on
them. They sift, examine and discuss them. They are curious,
eager, attentive and jealous; and by making such matters the
daily subjects of their thoughts and discoveries, vast numbers
contract a very tolerable knowledge of them, and some a very
considerable one... Whereas in other countries none but men
whose office calls them to it having much care or thought about
public affairs, and not daring to try the force of their opinions
with one another, ability of this sort is extremely rare in any
station of life. In free countries, there is often found more real
public wisdom and sagacity in shops and manufactories than
in the cabinets of princes in countries where none dares to have
an opinion until he comes into them. Your whole importance
therefore depends upon a constant, discreet use of your own
reason.”²⁰ (Szabad országban mindenki azt hiszi, hogy minden
közügy rátartozik; hogy ezekről joga van véleményt formálni és
ezt kifejezni. Ezeket megbeszélik, megvitatják és megvizsgálják.
Kíváncsiak, figyelmesek, buzgók és éberek; és mivel az ilyen
ügyeket nap mint nap gondolataik és felfedezéseik tárgyává
teszik, sokan közülük ezekről egészen tűrhető tudást szednek
össze, néhányan pedig nagyon komolyat... Mivel más orszá-

¹⁹ *Burke's Politics*. (Eds. Hoffmann and Levack) New York, 1949. 106. l.

²⁰ Burke: i. m. 119. l.

gokban senki sem nagyon törődik és gondol a közügyekkel, eltekintve azoktól, akik ezt hivatalból teszik, és véleményük erejét sem merik egymással összemérni, ez a fajta képesség rendkívül ritka az élet minden terén. Szabad országokban gyakran az üzletekben és üzemekben több valódi közéleti bölcsességet és okosságot lehet találni, mint olyan országok uralkodói kabinetjeiben, ahol senki sem mer véleményt alkotni, míg be nem jut ezekbe. Ezért a ti fontosságotok teljes egészében saját elmétek állandó, megfontolt használatától függ.) A Burke-féle general opinion, párhuzamosan a public spirittel, csakhamar a public opinion nevet veszi fel: az első bizonyítékot erre az 1781-es *Oxford Dictionary* adja.

Franciaországban a megfelelő szó már a század közepe táján megjelenik; a jelentés azonban akkoriban még alig változott az opinionhoz képest. Opinion publique-nek számít a népnek a tradíciókban és a bon sens-ban kifejeződő véleménye, akár úgy, ahogyan Rousseau hivatkozik ennek természetességére kultúrkritikai szempontból, akár úgy, ahogyan ezt az enciklopédisták ideológiai kritikai módon igyekeznek megsemmisíteni. Csak amikor ezt a fiziokraták magának a publique éclairének tulajdonságaként tüntetik fel, veszi fel az opinion publique olyan vélemény szigorú jelentését, mely a nyilvánosságban folyó kritikai vita révén tisztul igaz véleménnyé – benne oldódik fel az opinion és a critique ellentéte. Ismeretes, hogy a fiziokraták, akik a most már politikailag is okoskodó közönség exponensei, fogalmazzák meg elsőként a polgári társadalom öntörvényűségét az állami intézkedésekkel szemben; az abszolutisztikus uralom viszonylatában azonban apologetikus módon viselkednek. Tanításuk, Marx kifejezésével, a feudális rendszer polgári újratermeléséhez hasonlít.²¹ A merkantilizmusból a liberalizmusba való átmenet idején ragaszkodnak a feudális uralom bázisához, a mezőgazdasághoz mint az egyetlen produktív munkához; ezt viszont már a kapitalista termelés szemszögéből fogják fel. A monarchát teszik meg a természetes rend (ordre naturel) védelmezőjévé; itt számára a természetes rend törvényeibe való bepillantást a public éclairé közvetíti. Louis Sebastien Mercier, aki

²¹ Lásd erről Jürgen Kuczynski: Zur Theorie der Physiokraten. In: *Grundpositionen der französischen Aufklärung*. Berlin, 1955. 27. l.

az ilyen összefüggések alapján, úgy látszik, elsőként alkotta meg az *opinion publique* szigorú fogalmát, és gondolta át társadalmi szerepét,²² kínosan meg is különbözteti a kormányzásban részt vevőket és a tudósokat.²³ Ezek határozzák meg a közvéleményt, amazok ültetik át a gyakorlatba azt, ami a közönség szakszerűen irányított okoskodásának eredményeképp adódik: „Les bons livres dépendent des lumières dans toutes les classes du peuple; ils ornent la vérité. Ces sont eux qui gouvernent l'Europe; ils éclairent les gouvernements sur ses devoirs, sur sa faute, sur son véritable intérêt, sur l'opinion publique qu'il doit écouter et suivre: ces bons livres sont des maîtres patients qui attendent le réveil des administrateurs des États et le calme de leurs passions.”²⁴ (A jó könyvek terjesztik el a világhosszúkat az összes néposztályon belül, ők ékesítik az igazságot. Most már ezek kormányozzák Európát; a kormányt ezek világosítják fel kötelességeiről, hibájáról, valóságos érdekéről; a közvéleményről, melyet meg kell hallgatnia és követnie kell: e jó könyvek türelmes mesterek, akik megvárják az államügyek intézőinek felébredését és a szenvedélyek lecsillapodását.) Az *opinion publique* a társadalmi rend alapjaira vonatkozó közös és nyilvános reflexió felvilágosult eredménye; összefoglalja ennek természetes törvényeit; nem uralkodik, de a felvilágosult uralkodónak a közvélemény belátásaihoz kell magát tartania.

Ezzel a tanítással, mely a közvélemény és az uralkodó kettős tekintélyét, a ratiót és a voluntast fejezi ki, a fiziokraták a politikailag okoskodó közönség helyzetét még a fennálló rend korlátain belül értelmezik. Míg a korabeli angolok a public spiritet olyan fórumnak fogják fel, mely a törvényhozókat legitimálásra (uralmuk igazolására) kényszerítheti, Franciaországban annyiban még tovább folytatódik a társadalomnak az államtól való izolációja, hogy ezeknek az értelmiségieknek a fejében az *opinion publique* kritikai funkciója továbbra is mereven elkülönül a törvényhozó funkciótól. Mégis már a közvéleménynek ebbe a korai fogalmába bekerül a politikailag működő nyilvánosság

²² R. Mischke: i. m. 170. l. Erre az összefüggésre már Carl Schmitt felhívja a figyelmet: *Die Diktatur*. i. m. 109. l.

²³ L. S. Mercier: *Notions claires sur les gouvernements*. Amsterdam, 1787. VI. l.

²⁴ Uo. VII. l.

sajátos eszméje. Egykor Le Harpe azt mondhatta Turgot-ról: „Il est le premier parmi nous quit ait changé les actes de l'autorité souveraine en ouvrages de raisonnement et de persuasion.”²⁵ (Ő az első, közöttünk, aki a szuverén hatalom tetteit a rábeszélés és okoskodás dolgává változtatta.) – S ez már az uralom racionalizálását jelenti. Turgot azonban, akárcsak a többi fiziokrata, nem kapcsolja össze ezt az eszmét azzal a demokratikus garanciával, hogy a magánemberek, akik a közvéleményben kialakuló belátásukig eljutnak, ezeknek törvényalkotó érvényességet is tulajdoníthatnak: bár az abszolutizmus maximáját (auctoritas facit legem) érvénytelenítették; megfordítását azonban még nem hajtották végre. Végül is a közvéleményben rejlő értelem teremtő funkcióját még nem ismerik el. Másfelől Rousseau, aki a közönség demokratikus önmeghatározását a lehető legnagyobb világossággal alapozza meg, a *volonté generale*-t olyan *opinion publique*-hez kapcsolja, mely az elmélkedés közvetítését nélkülöző *opinion*-nal, a vélemény nyilvánosság előtti állapottal esik egybe.

A „társadalmi állapotban” Rousseau is a természetes rendet kívánja helyreállítani (*ordre naturel*); számára azonban úgy látszik, hogy ez nincs meg immanensen a polgári társadalom törvényeiben, hanem az eddigi társadalommal szemben éppenséggel transzcendens. Az egyenlőtlenség és a szabadság hiánya annak a természetes állapotnak a megromlásából ered, melyben az emberek semmi mást nem tettek, mint megvalósították emberi természetüket, míg ezzel szemben a természet és a társadalom közti törés minden egyes embert szétszakít *homme*-má és *citoyenné*. Az önelidegenülés őstörténete a civilizatorikus haladás számlájára írandó. A társadalmi szerződés zseniális fogása arra hivatott, hogy ezt a szakadást orvosolja: személyét és tulajdonát valamennyi jogával együtt mindenki aláveti a közösségnek, hogy azután a közakarát közvetítésével mindenki részesedjék minden ember jogaiban és kötelességeiben.²⁶ A társadal-

²⁵ Idézi L. Say: Turgot (1891), 108. l. Erre a jellemző helyre Koselleck hívja fel a figyelmet, i. m. 123. l.

²⁶ „Azok a kötelezettségek, melyek a társadalom testéhez fűznek minket, csak azért kötelezők, mert kölcsönösek. Természetüknél fogva olyanok, hogy ha teljesítjük őket, másokért dolgozva, feltétlenül magunkért is dolgozunk.” J.-J. Rousseau: *A társadalmi szerződés*. Bp., 1958. II. rész, 126. l.

mi szerződés a jogok fenntartás nélküli átruházását követeli meg, az homme feloldódik a citoyenben. Rousseau a minden ízében politikai társadalom semmiképpen sem polgári eszméjét vázolja fel, melyben az autonóm magánszféra, az államtól emancipált polgári társadalom számára semmi hely nincs. Ez alól ennek bázisa sem kivétel: a tulajdon egyidejűleg magán- és köztulajdon, éppen úgy, ahogy minden állampolgárnak mint a közakarat részesének már csak saját maga az alattvalója.²⁷ Ennek következtében a közakarat nem a magánérdekek versengésében alakul ki; egy ilyen volonté de tous a liberális modellnek felelne meg, annak a magánautonómiának az előfeltételezésével, melyet *A társadalmi szerződés* modellje egyenesen megszüntet. A volonté générale, mely a társadalmi állapot viszonyai között a természeti állapot helyreállításának garanciája, inkább valamilyen megőrző emberi ösztönként kerül át ebből amamba. Így Rousseau, Montesquieu ellenében, úgy látja, hogy az alkotmány szelleme nincs sem márványba, sem ércbe vésve, hanem az állampolgárok szívében, vagyis az opinionban lakozik – „az erkölcsökről, a szokásokról és főként a közvéleményről beszélnek”.²⁸

A Locke-féle Law of Opinion Rousseau *A társadalmi szerződésén* keresztül válik egyeduralkodóvá. A nem nyilvános vélemény egy másik opinion publique címén emelkedik egyetlen törvényhozóvá, mégpedig az okoskodó közönség nyilvánosságának kikapcsolásával. A törvényhozásnak az az eljárása, melyet Rousseau elképzelt, efelől semmi kétséget nem hagy.²⁹ A közjó felfogásához csak az egészséges emberi értelemre (bon sens) van szükség. Az egyszerű, sőt együgyű embereket a nyilvános vita politikai fortélyai csak irritálnák; hosszú viták csak partikuláris érdekeknek adnának ösztönzést. A gyűlések egyetértésével Rousseau szembeállítja a nagy szónok veszélyes felszólalásait. A volonté générale inkább a szívek, mint az érvek egyetértése.³⁰ Azt a társadalmat kormányozzák a legjobban, amelyben a törvények (lois) megfelelnek az egyébként is mé-

²⁷ Lásd Weigand megjegyzését a III. 15-höz, i. m. 164. l.

²⁸ Rousseau: i. m. II., 161. l.

²⁹ A következőkhöz lásd Rousseau: i. m. VI. 1. és II. 232. és köv. l.

³⁰ Rousseau: i. m. III. 1. 171–172. l.

lyen gyökerező erkölcsöknek (opinions). Az erkölcsök egyszerűsége óv meg a tüskés vitáktól (discussions épineuses).³¹ Ezzel szemben a fényűzés megrontja az egészséges jámborságot, az egyik csoportot a másik szolgájává és főleg valamennyit az előítéletek rabjává teszi (et tous à l'opinion).³² Ezen a helyen ismét a versengő nyelvhasználat bukkan fel: az opinion a public éclairének a sajtó és a szalondiskurzusok által közvetített véleménye; ennek korrumpáló befolyásától Rousseau, egészen 1750-es pályaművének stílusában, teljes határozottsággal különíti el az egyszerű erkölcsök és a jó lelkek opinionját.

Ez az opinion kettős funkciójában természet adta jellege ellenére is irányításra szorul. Először, mint konvenciónak közvetlenül a társadalmi kontroll a feladata; erre felügyel a cenzor, aki nem elsősorban bírálja, hanem inkább szócsöve a népvéleménynek: „A közvélemény olyan törvény, amelynek a cenzor az őre.” (L'opinion publique est l'espèce de loi dont le censeur est le ministre.)³³ Ez *A társadalmi szerződés* egyetlen fejezete, melyben az „opinion publique”-ről van szó. És a kommentár valóban világossá teszi a Locke-féle Law of Opinionnal való csaknem szó szerinti megegyezést: „aki az erkölcsök felett ítélkezik, az a becsület felett mond ítéletet; aki pedig a becsületet ítéli meg, az a közvéleményt veszi alapul”. (Qui juge des moeurs juge de l'honneur; et qui juge de l'honneur prend sa loi de l'opinion.)³⁴ Ennek azonban, Locke felfogásától eltérően, feladata a törvényhozás is. Itt szintén szüksége van vezetésre, amint hogy az opinionot a társadalmi ellenőrzés funkciójában a censeurnek, a törvényhozás funkciójában a législateurnek kell kialakítania. Ez igen kényes helyzetben van az opinionnal szemben, amely ugyan szuverén, de egyúttal a korlátoltság veszélye is fenyegeti. Sem az erőszakot, sem a nyilvános vitát (ni la force, ni la résolution) nem használhatja fel, ezért a közvetett befolyásolás tekintélyénél kell menedéket keresnie, „mely erőszak nélkül tud magával ragadni és meggyőzés nélkül rábeszélni” (qui puisse entraîner sans violence et persuader sans convaincre).³⁵

³¹ Rousseau: i. m. III. 4. 180–181. l.

³² Uo.

³³ Rousseau: i. m. IV. 7. 266. l.

³⁴ Rousseau: i. m. IV. 7. 266–267. l.

³⁵ Uo.

A nem nyilvános vélemény Rousseau-féle demokráciája végül a hatalom manipulatív gyakorlását posztulálja. A közakaratnak mindig igaza van, olvasható e hírheft helyen, de nem mindig világos az ezt irányító ítélet; ezért a dolgokat úgy kell számára beállítani, ahogyan azok vannak, néha pedig ahogyan számára meg kell jelenniük.³⁶ – De miért nem nevezi Rousseau a szuverén közvéleményt egyszerűen opiniónnak, miért azonosítja az *opinion publique*-kel? A magyarázat egyszerű. A közvetlen demokrácia megköveteli az uralkodó reális jelenlétét.

A *volonté générale* mint *corpus mysticum* az egységesen összegyűlt nép *corpus physicum*ához kötődik.³⁷ Rousseau számára a tartós népszavazás eszméje a görög polisz képében fejeződik ki: ott a nép szinte megszakítás nélkül gyűlésezett az agorán; így válik Rousseau szemében is a „*place publique*” az alkotmány fundamentumává. Innen kapja az *opinion publique* jelzőjét, tehát a közfelkiáltás végett összegyűlt állampolgároktól, nem pedig a *public éclairé* nyilvános okoskodásától.

A fiziokraták a kritikai szempontból hatékony nyilvánossággal kiegészített abszolutizmus mellett emelnek szót; Rousseau nyilvános vita nélküli demokráciát akar – és mindkét fél ugyanazt a címkét: az *opinion publique* címkéjét veszi igénybe. Ezért Franciaországban ennek jelentése a forradalom előtt sajátosan polarizálódik. Maga a forradalom azonban egyesíti a közvélemény két szétválasztott funkcióját, a kritikát és a törvényhozást.³⁸ Az 1791-es alkotmány összekapcsolja a népszuverenitást

³⁶ W. Hennis (Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Rousseau. In: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, XLIII. köt. 1957. 111. l.) nem ismeri fel, hogy Rousseau az *opinion publique*-et a nem nyilvános véleménnyel azonosítja. Éppen a korabeli fiziokraták által szigorú értelemben használt „közvélemény” (nyilvános vélemény) teljesítményével szembeni kultúrkritikai bizalmatlanság készíti a *Contrat social* demokratikus eszméjét a diktatúra bizonyos konzekvenciáinak elfogadására. Lásd utoljára I. Fetscher: *Rousseaus politische Philosophie*. Neuwied, 1960., itt további irodalom is található.

³⁷ Rousseau: i. m. III. 16. 221. l.: „A legfőbb hatalmat... nem lehet képviselni...; valójában maga is a közakarat megnyilvánulása, s az akarat sem képviselhető; az akarat vagy önmaga, vagy másvalaki... Semmis minden olyan törvény, amelyet a nép nem hagyott jóvá személyesen.”

³⁸ Jellemző erre Sieyès abbé röpirata, mely 1788-ban jelent meg. Német kiadás: *Was ist der Dritte Stand?* Berlin, 1924. Lásd az én értekezésemet: *Naturrecht und Revolution*. In: *Theorie und Praxis*. i. m. 52. l. és különösen az 57. l.

elvét a parlamenti jogállam elvével, mely alapjogilag szavatolja a politikailag működő nyilvánosságot. A közvélemény francia fogalmát az angollal szemben radikálisabbá teszi; Bergasse képviselő a nemzetgyűlés egyik vitájában, mely az *opinion publique* államjogi jelentése körül folyt, ennek következő patetikus megfogalmazását adta: „Vous savez, que ce n'est que par l'opinion publique, que vous pouvez acquérir quelque pouvoir pour faire le bien; vous savez, que ce n'est que par elle que la cause si longtemps déespérée du peuple a prévalu; vous savez, que devant elle toutes les autorités se taisent, tous les préjugés disparaissent, tous les intérêts particuliers s'effacent.”³⁹ (Önök tudják, hogy csak a közvélemény segítségével szerezhetnek némi hatalmat ahhoz, hogy a jót cselekedjék; önök tudják, hogy a nép oly sokáig reménytelen ügye csak általa diadalmaskodott; önöktudják, hogy előtte valamennyi tekintély hallgat, valamennyi előítélet eltűnik, valamennyi partikuláris érdek szertefoszlik.) Ugyanebben az időben Angliában Jeremy Bentham az alkotmányozó nemzetgyűlés számára egy iratot szerkesztett,⁴⁰ mely a közvéleménynek és a nyilvánosság elvének összefüggését először fejt ki monografikus formában.

Egyrészt a politikai hatalom gyakorlásának, mivel „csábítások tömegének van kitéve”, a közvélemény állandó ellenőrzésére van szüksége; a parlamenti tárgyalások nyilvánossága biztosítja a „közönség főfelügyeletét”, melynek kritikai illetékessége vitathatatlan ténynek számít: „Ennek összessége (the public, le corps public) olyan bíróságot alkot, mely értékesebb, mint valamennyi törvényszék együttvéve. Az ember úgy tehet,

³⁹ Idézi R. Redslob: *Staatstheorien der französischen Nationalversammlung*. Leipzig, 1912. 65. l.

⁴⁰ Igaz ugyan, hogy ezek a javaslatok a francia alkotmányozókra semmilyen hatást sem gyakorolhattak. Eredeti nyelve francia; először 1816-ban jelent meg Genfben. Az ugyanazon évben készült német fordítás nyomán idézzük: *Taktik oder Theorie des Geschäftsganges in deliberierenden Volksstän­deversammlungen*. Erlangen, 1817., különösen a harmadik fejezetet: Von der Publizität. 10. és köv. l. A sajátos terminusokat angolul [*An Essay on Political Tactics. The Works of Jeremy Bentham*. (Ed. Browning) Edinburgh, 1843. II. köt. 299. és köv. l.] és franciául is megadjuk [*Tactic des Assèmlées Législatives*. (Ed. Dumont) Paris, 1822.], mert a nyelvhasználatban még jellemző különbségek mutatkoznak: a német szövegben a „közvélemény” (öffentliche Meinung) és a „nyilvánosság” (Öffentlichkeit) helyett körülírásokat találunk.

mintha dacolna követelményeivel, az ember beállíthatja úgy mint ingatag és széthúzó vélemények halmazát, melyek egymást kölcsönösen feloldják és szétrombolják; mégis mindenki érzi, hogy ez a bíróság, habár ki van téve a tévedés lehetőségének, csalhatatlan; hogy állandóan önmaga felvilágosítására törekszik, egy nép egész bölcsességét és igazságosságát magába foglalja, mindig ez dönt az államférfiak (public men, hommes publiques) sorsáról, és hogy a büntetések, melyeket kiszab, elkerülhetetlenek.⁴¹ Ezenkívül az országgyűlés számára lehetővé válik, hogy a közönség belátásait felhasználja: – „a nyilvánosság uralma alatt semmi sem könnyebb” (under guidance of publicity, sous le régime de la publicité).⁴² Másrészt természetesen a közvéleménynek szüksége van a parlamenti tárgyalások nyilvánosságára tájékozódás végett: „Olyan népnél, melynek már hosszabb ideje vannak nyilvános gyűlései, a közszellem (general feeling, esprit général) tónusa emelkedettebb lesz; az egészséges eszmék általánosabbá válnak, a káros előítéletek, melyek ellen nem szónokok, hanem államférfiak harcolnak, nyilvánosan elvesztik erejüket... Az ész és a kutatás szelleme valamennyi társadalmi osztályban illendővé válik.”⁴³ Bentham a parlament nyilvános tárgyalásait egyszerűen mint általában a közönség nyilvános tárgyalásainak részét fogja fel. Csak a parlamenten belüli és kívüli nyilvánosság képes a politikai okoskodás folytonosságát és ennek politikai funkcióját biztosítani: nevezetesen azt, hogy az uralmat – ahogyan Burke fejezte ki magát – matter of willből matter of reasonné (az akarat ügyéből az ész ügyévé) alakítsák át. A képviselők kijelölése nem lehet vak elhatározás következménye, hanem ennek magának az ügy belátáson alapuló eldöntésének kell lennie: „A nép által választott és időről időre megújított gyűlésben a nyilvánosság abszolútul szükséges, hogy a választó urak szakértelemmel járassanak el.”⁴⁴ A közvélemény eleven ereje kiváltképpen III. György óta kerekedett felül a holt szabályok ellenében – „since public opinion, more enlightened, has had a greater ascendancy

⁴¹ Bentham: i. m. 11. l.

⁴² Uo. 15. l.

⁴³ Uo. 14. l.

⁴⁴ Uo. 16. l.

– depuis l'opinion publique plus éclairé a pris plus d'ascendance" (mióta a felvilágosult közvéleménynek nagyobb tekintélye van); a német szövegben ezen a helyen⁴⁵ még mindig „népvéleményről” van szó. Angliában az eredmények javát a törvények állandó megsértése útján érték el: ezért Bentham a „regime of publicity”-ről úgy beszél, mint ami „still very imperfect and newly tolerated – le régime de la publicité, très imparfait, encore et nouvellement toléré” (még igen tökéletlen és újonnan megtűrt).

Az egy nemzedékkel fiatalabb Guizot, aki 1820 óta tart előadásokat a polgári jogállam eredetéről és történetéről, a „közvélemény uralmának” már klasszikus megfogalmazását adja: „C'est de plus le caractère du système qui n'admet nulle part la légitimité du pouvoir absolu d'obliger tous les citoyens à chercher sans cesse, et dans chaque occasion, la vérité, la raison, la justice, qui doivent régler le pouvoir de fait. C'est ce que fait le système représentatif: 1. par la discussion qui oblige les pouvoirs à chercher en commun la vérité; 2. par la publicité qui met les pouvoirs occupés de cette recherche sous les yeux des citoyens; 3. par la liberté de la presse qui provoque les citoyens eux-mêmes à chercher la vérité et à la dire au pouvoir.” (Annak a rendszernek, mely sehol sem ismeri el az abszolút hatalom törvényességét, még az is jellemzője, hogy minden polgárt arra kötelez, hogy szünet nélkül, és bármilyen körülmények között kutassa a valóságot, az igazságot és a jogosságot, melyeknek a hatalmat ténylegesen szabályozniuk kell. Ez az, amit a képvisleti rendszer tesz: 1. a vita által, mely a hatóságokat arra készíti, hogy közösen keressék az igazságot; 2. a nyilvánosság által, mely az ebben a kutatásban elfoglalt hatóságokat az állampolgárok szeme elé tárja; 3. a sajtószabadság által, mely magukat az állampolgárokat készíti az igazság keresésére és arra, hogy azt megmondják a hatalomnak.)⁴⁶

⁴⁵ Uo. 33. l. Egy másik helyen a „nép védelmében” található oltalomról van szó (ist die Rede von einer Rettung im „Schutze des Volkes”); helyett a francia szövegben ez áll (i. m. 28. l.): Il n'y a de sauve garde que dans la protection de l'opinion publique.

⁴⁶ Guizot: *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe*. Bruxelles, 1851. II. 10. l. Ennek a helynek a jelentőségére C. Schmitt is felhívja a figyelmet, in: *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*. München/Leipzig, 1923. 22. l., megjegyzés.

Úgy látszik, Georg Friedrich Forster honosította meg először Németország nyugati részében a kilencvenes évek elején az *opinion publique*-et mint „közvéleményt”; mindenesetre a *Párizsi vázlatok*, a feleségéhez írt levelek az 1793-as év végéről, a német irodalomban először tanúskodnak erről az új jelenségről.⁴⁷ Főképpen Forsternek a közszellem és a közvélemény közti fontos megkülönböztetése mutatja, hogy Angliában és Franciaországban a politikailag működő nyilvánosság fogalma már teljesen kialakult, mielőtt ezt Németországba exportálják: „7000 írónk van, és ennek ellenére, amint nincs német közszellem, éppúgy német közvélemény sincs. Maguk ezek a szavak is olyan újak, olyan idegenek számunkra, hogy mindenki magyarázatokat és definíciókat követel, miközben egyik angol sem érti félre a másikat, amikor a *public spirit*ről, és egyik francia sem a másikat, amikor *opinion publique*-ről van szó.”⁴⁸ Hogy Forsternek mennyire igaza van, amikor a kölcsönzött szavakkal kapcsolatban a magyarázat szükségességéről beszél,⁴⁹ azt megerősíti Wieland, akit akkoriban a szélesebb közönség inkább publicistaként ismert, mint klasszikus kiadások várományosaként. Fél évtizeddel Forster észrevételei után éppen erről a „közvéleményről” folytatja a *Négy szemközti beszélgetések* (*Gespräche unter*

⁴⁷ Forster a *Párizsi vázlatok*ban a közvélemény eredetéről ír Franciaországban: „Első változatait alapos megfontolás után még a monarchia utolsó korszakára teszem, mert a főváros nagysága, az ismereteknek, az ízlésnek, az elmésségnek és a képzelőerőnek itt felhalmozódott tömege; az epikureus jellegű csiklandós felvilágosításnak ugyanitt egyre inkább érződő szükséglete; az a körülmény, hogy a felső és többé-kevésbé a középső rétegek is megszabadultak az előítéletektől; a parlamenteknek folytonosan az udvar ellen törő hatalma; azok az eszmék a kormányzásról, alkotmányról és republikanizmusról, melyek Amerika felszabadulása és Franciaországnak ebben játszott szerepe révén kerültek be a forgalomba... mindez oly módon egyengette a gondolatszabadság és az akaratszabadság útját, hogy már a forradalom előtt hosszú ideig egész Párizs felett és ebből a középpontból kiindulva egész Franciaország felett csaknem korlátlanul uralkodott egy határozott közvélemény.” Idézi Bauer: i. m. 238. l.

⁴⁸ *Georg Forsters sämtliche Schriften*. (Hg. Gervinus) Leipzig, 1843. V. köt. Über öffentliche Meinung. 249. l.

⁴⁹ Még Posselt *Europäische Annalen*je is, melynek első kötete 1795-ben jelenik meg, egy cikkel: a „Frankreichs Diplomatie oder Geschichte der öffentlichen Meinung in Frankreich” a nyelvhasználat bizonytalanságáról árulkodik.

vier Augen)⁵⁰ egyikét. Wieland meghatározásai nem adnak újat. A közvélemény ott jut érvényre, „ahol a mi közvetlen javunkat vagy kárunkat érintő előítéletek és téveszmék... végre engednek az igazság túlerejével szemben”;⁵¹ eredményében a közvélemény megegyezik „az úgy legszigorúbb vizsgálatával, valamennyi pro és kontra érv legpontosabb mérlegelése után”; és hamarosan Németországban is „törvényerővel kell bírnia”.⁵² A közvélemény a tanultak köréből indul ki, és „főleg azon osztályok körében” terjed el, „melyek, ha tömegesen lépnek fel, túlsúlyban vannak”.⁵³ Ehhez természetesen nem tartoznak hozzá a „legalsó néposztályok”, a sans-culotte-ok, mivel nekik a munka és a szükség nyomása alatt sem szabadidejük, sem alkalmuk nincs ahhoz, „hogyan oly dolgokkal törődjenek, melyek nem érintik közvetlen közelről testi szükségleteiket”.⁵⁴

Alkalmasint Wieland elmékedéseibe rousseau-i elemek is bekerülnek, s ehhez kapcsolódik később, a szabadságharcok idején, a politikai romantika, hogy a közvéleményt azonosítsa a néma népszellemmel.⁵⁵ Ennek ellenére magánál Wielandnál a közvéleménynek az a fogalma dominál, mely a német felvilágosodás némiképp pedáns tradícióinak megfelelően, főképpen a papi csalást és a kabinetek titkos ügyeit kívánná a nyilvános okoskodás fóruma elé idézni.⁵⁶

⁵⁰ C. M. Wieland: *Sämtliche Werke*. Leipzig, 1857. 32. köt. 191. l.

⁵¹ Uo. 200. l.

⁵² Uo. 218. l.

⁵³ Uo. 192. l.

⁵⁴ Uo. 198. l.

⁵⁵ Uo. 193. l. Közvélemény az, „ami észrevétlenül hatalmába keríti a legtöbb koponyát, és még olyan esetekben is, amikor nem merészel hangosan megszólalni, akárcsak egy méhkas, mely csakhamar rajzani fog, tompa, de egyre erősebbé váló morajlással ad hírt magáról”; hasonlóan i. m. 212. l. A közvélemény fogalmának és a népszellemtannak főképpen a Napóleon-ellenes publicisztikában kifejlődött összefüggését mutatja ki R. Flad: *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Stern, Arndt, Humboldt*. Berlin–Leipzig, 1929.

⁵⁶ „Amíg a morál a papság kizárólagos hivatala, és a politika az udvarok és kabinetek fennhéjázó titka, mindaddig ezekkel szükségképpen visszaélnék mint a család és elnyomás eszközeivel; a nép gyalázatos szójátékok áldozatává válik, a hatalom mindent megenged, és mindent büntetlenül meg is engedhet magának, mivel saját tetszésétől függ, hogy a jogot jogtalansággá, a jogtalanságot joggá keresztelje át, és azt, amitől leginkább fél, az igazság feltárását bűnné tegye, és mint ilyent büntesse. De nem így van, ha az ész ismét hatal-

13. § *A publicitás mint a politika és a morál
közvetítésének elve (Kant)*

Még mielőtt a közvélemény toposza meghonosodott volna a német nyelvterületen, a polgári nyilvánosság eszméje Kantnál, a publicitás elvének jog- és történelemfilozófiai kifejtésével elméletileg érett alakot kap.

A kritikai per, melyet a nyilvánosan okoskodó magánemberek az abszolutisztikus uralom ellen indítanak, önmagát nem tekinti politikainak: a közvélemény a politikát a morál nevében kívánja racionalizálni. A XVIII. században a politikai filozófia arisztotelészi tradíciója jellemző módon feloldódik a morálfilozófiában, miközben – az akkoriban oly sajátosan hangsúlyozott „social” jelentésével is érintkezve – az „ésszel” és a „természettel” különben is összefüggésben elgondolt „morális” magában foglalta a „szociálisnak” épp keletkezőben levő szféráját is. Nem véletlenül volt *A nemzetek gazdagsága* szerzőjének morálfilozófiai tanszéke. Ebbe az összefüggésbe tartozik a következő tétel: „Az igazi politikus tehát nem tehet egy lépést sem anélkül, hogy előbb az erkölcs előtt meg ne hódolt volna. És habár a politika önmagában nagy művészet, a morállal való egyesítése mégsem művészet. Mert az erkölcs kettévágja a csomót, amit a politika nem tud feloldozni, mihelyt egymással ellentétbe kerülnek.”⁵⁷ Kant ezt a mondatot az örök békével kapcsolatos tervezetének függelékében írta le. Ebben két, a jogtudományban levezetett posztulátumot ismétel meg: minden állam polgári alkotmányának republikánusnak kell lennie, az államok egymás közti viszonyának pedig, egy világpolgári föderáció keretein belül, békésnek. A jogi kötelezettségek, melyek befelé a polgári szabadságot és kifelé a világpolgári békét biztosítják, valamennyien a tökéletesen igazságos rend eszméjében olvadnak össze. A kényszerrel többé nem lehet személyi uralom vagy

mába kerítette örök, elévülhetetlen jogait, hogy újból a napvilágra hozzon minden igazságot, melyeknek megismerésén minden múlik, és megszerezze számunkra a lehető legnagyobb népszerűséget valamennyi műzsa segítségével, minden elképzelhető alakban és köntösben. Akkor majd a helyesbített fogalmaknak és tényeknek egész tömege kerül be a forgalomba; s mint hályog a szemről, foszlik majd szét az előítéletek tömege...” (Uo. 208. l.)

⁵⁷ Kant: *Az örök béke*. Bp., 1943. 74. l.

erőszakos önérvényesítés útján gyakorolni, hanem csak úgy, hogy „egyedül az észnek van hatalma”. Maguk a kizárólagos uralomra jutott jogviszonyok, melyeket úgy képzelt el, mint a mindenki szabadságával általános törvények szerint összhangban levő kényszer lehetőségét, a gyakorlati eszből származnak – nyilvánvaló visszavágás az „auctoritas non veritas facit legem” elvnek.

Egykor Hobbes ezzel a formulával szentesíthette az uralkodók abszolút hatalmát, mert a megbékéltetés, nevezetesen a vallási polgárháború befejezése nyilvánvalóan csak azon az áron volt elérhető, hogy a közhatalmat az uralkodó saját kezében monopolizálja, és a polgári társadalmat lelkiismereti vitájával egyetemben mint magánszférát semlegesíti. Egy olyan bölcsesség sugallataira történő döntéshez képest, mely az uralkodó személyében úgyszólván egzisztenciálisan igazolta magát, az erkölcsösség szabályai szerinti bármiféle okoskodás politikai következmények nélküli érzületté fokozódott le. Mikor két évszázaddal később ezt Kant a gyakorlati ész törvényének formájában rehabilitálta, mikor még a politikai törvényhozást is alá kívánta vetni a moralitás ellenőrzésének, akkor időközben már a polgári magánszemélyek közönséggé formálódtak, és okoskodásuk szférája, a nyilvánosság, beiktatódott az állam és a társadalom közti közvetítés politikai funkciójába. Ezért számít a Kant-féle publicitás annak az elvnek, mely egyedül képes biztosítani a politika és a morál összhangját.⁵⁸ A „nyilvánosságot” a jogrend elveként és egyúttal a felvilágosítás módszereként fogja fel.

„A kiskorúság – kezdődik a híres értekezés” – nem más, mint képtelenség arra, hogy saját értelmünket mások vezetése nélkül használjuk. Ez a kiskorúság önhibánkból fakad, ha oka nem az értelemnek, hanem az elhatározásnak és bátorságnak a hiánya...” Az önhibánkból eredő kiskorúság alól történő felszabadulást nevezik felvilágosodásnak. Az egyén vonatkozásában ez szubjektív maximát jelent, nevezetesen, hogy magunk gondolkodjunk. Az egész emberiség vonatkozásában objektív tendenciát jelöl, nevezetesen a tökéletesen igazságos rend irányába

⁵⁸ Uo. 75. l.

⁵⁹ *Immanuel Kants Werke*. (Hg. Cassirer) Berlin, IV. köt. 169. l.

történő előrehaladást. A felvilágosodást mindkét esetben a nyilvánosságnak kell közvetítenie: „Minden egyes ember számára nehéz, hogy kiküzdje magát a számára csaknem természeté vált kiskorúságból... Hogy azonban *egy közönség* önmagát felvilágosítsa, az inkább lehetséges; sőt, ha csak szabadságot is adunk számára, akkor ez majdnem elkerülhetetlen.”⁶⁰ Ennél fogva a felvilágosodás vonatkozásában az önálló gondolkodás éppúgy egybeesik a hangos gondolkodással,⁶¹ mint az ész használata nyilvános használatával: „Bár egyesek ezt mondják: a beszéd és írás szabadságát ugyan elvehetik tőlünk felsőbb hatalommal, de semmiképpen sem vehetik el a gondolkodás szabadságát. Csakhogy egyáltalán mennyit gondolkodnánk és miféle helyességgel, ha nem úgyszólván másokkal közösségben gondolkodnánk, akikkel közöljük saját gondolatainkat, és akik közlik velünk az övéket!”⁶²

Kant számára, akárcsak az enciklopédisták számára, a felvilágosodás, az ész nyilvános használata mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint a tudósok ügye, kiváltképpen azoké, akik a tiszta ész princípiumaival foglalkoznak, tehát mint a filozófusok ügye. Akárcsak a skolasztikusok disputáiban, a reformátorok híres vitáiban is még olyan véleményekről és tanításokról van szó, „melyeket a teoretikus elnevezésű fakultásoknak kell egymás közt elintézniük, s amiről a nép beismeri, hogy semmit sem ért belőle”.⁶³ A fakultások küzdelme az alsóbb fakultásoknak a felsőkkel való kritikai vitájában megy végbe. A felső fakultások ugyanis, a teológia, a jogtudomány és az orvostudomány valamilyen módon a tekintélyen alapulnak. Állami felügyeletnek is alá vannak vetve, mivel ezek képezik ki „a tanultság üzletembereit”, a papokat, bírókat és orvosokat. Pusztán alkalmazzák a tudományt (csak ahhoz értenek, hogyan kell valamit csinálni, savoir faire). Az alsó fakultásoknak a tiszta észből származó ismeretekkel van dolguk. Ezek képviselői, a filozófusok, a kormányzat érdekétől függetlenül, csak az észről vezetetik magukat. Szellemük „az igazság nyilvános ábrázolására törekszik”⁶⁴.

⁶⁰ Uo. IV. köt. 170. l.

⁶¹ Uo. VI. köt. 389. l.

⁶² Uo. IV. köt. 363. l.

⁶³ Uo. VII. köt. 344. l.

⁶⁴ Uo. VII. köt. 343. l.

A fakultásoknak ebben a vitájában „az ész fel kell jogosítani arra, hogy nyilvánosan beszélhessen, mivel (különben) az igazság nem kerülhet napvilágra”.⁶⁵ Mégpedig, teszi hozzá Kant, ez magának a kormánynak is kárára lenne.

A nyilvánosság azonban, melyen belül a filozófusok kritikái foglalatosságukat űzik, akadémiai középpontja ellenére sem tisztán akadémiai. Mint ahogy a filozófusok vitája a kormány okulása és vizsgálata végett annak szeme láttára megy végbe, épp így lejátsszódik a „nép” közönsége előtt is, hogy azt saját eszének használatára vezesse. E közönség helyzete kétértelmű: egyrészt kiskorú és a felvilágosodásra még rászoruló, másrészt már olyan érettség igényével jön létre közönségként, mely képes a felvilágosításra. Mert végül is erre nemcsak a filozófus alkalmas, hanem mindenki, aki ért elméjének nyilvános használatához. A fakultások vitája úgyszólván csak az a tűzfészek, ahonnan a felvilágosodás tüze mindig szétterjed, és mindig új erőre kap. A nyilvánosság nemcsak a tudósok köztársaságában valósul meg, hanem mindazok elméjének nyilvános használatában, akik ehhez értenek. Magánszférájuk korlátai közül természetesen úgy kell előlépniük, mintha tudósok volnának: „Saját elménk nyilvános használatán azonban azt értem, ahogyan valaki elméjét tudósként az egész olvasóközönség előtt használja. Magánhasználatnak azt nevezem, ahogyan valaki elméjét egy bizonyos rábízott polgári hivatalban vagy állásban használhatja... Itt természetesen nincs megengedve az okoskodás, hanem engedelmeskedni kell. Amennyiben azonban a gépezetnek ez a része önmagát egy egész közösség, sőt a világpolgári társadalom tagjának tekinti, ennél fogva tudósnak, aki írásokon keresztül egy tulajdonképpeni közönséghez fordul, annyiban feltétlenül okoskodhat...”⁶⁶ Ebből következik a nyilvánosságnak mint elvnek a posztulátuma: „Az ész nyilvános használatának mindenkor szabadnak kell lennie, és egyedül ez hozhatja létre az emberek között a felvilágosodást; az ész magánhasználatára azonban gyakran lehet egészen szűkre korlátozott anélkül, hogy ez különösebben akadályozná a felvilágosodás előrehala-

⁶⁵ Uo. VII. köt. 330. l.

⁶⁶ Uo. IV. köt. 171. l.

dását.⁶⁷ Mindenki hivatott „publicista”, aki „írásokon keresztül a tulajdonképpeni közönséghez, nevezetesen a világhoz” szól.⁶⁸

A nyilvánosságot mint szférát nevezi Kant a „világnak”, melyben a közönség konstituálódik: Kant beszél *világismeretről*, említést tesz a világ emberéről. A világi jártasságnak (*Weltläufigkeit*) ez a fogalma alakul tovább a világpolgárság fogalmában, és végül a legjobb világ (*Weltbeste*) fogalmában egy olyan világ eszméjévé, mely talán legvilágosabban a tudomány „világfogalmában” jelenik meg – mert a világ a maga tisztaságában értelmes lények kommunikációjában jön létre. Míg a tudomány iskolai fogalma csupán „bizonyos célokhoz szükséges jártasságot” jelent, a tudományok világfogalma olyan, „mely arra vonatkozik, ami mindenkit szükségképpen érdekeli”.⁶⁹ Ez nem a transzcendentális értelemben vett világ: amely, mint valamennyi jelenség összessége, nem más, mint ezek szintézise és ennyiben azonos a „természettel”. Ez a „világ” inkább az emberiségre mint nemre utal, de úgy, ahogyan annak egysége a jelenségben megmutatkozik: annak az okoskodó olvasóközönségnek a világa, mely akkoriban a széles polgári rétegekben épp kifejlődőben volt. Ez az íróemberek világa, de a szalonoké is, melyekben „a vegyes társaságok” egymással vitázva eszmecserét folytatnak; itt, a polgárházakban alapozódik meg a közönség. „Ha a beszélgetés menetére figyelünk olyan vegyes társaságokban, melyek nemcsak tudósokból és észemberekből állanak, hanem üzletemberekből és asszonynépségből, akkor azt vesszük észre, hogy a beszélgetésen és tréfálkozáson kívül még más szórakozás, nevezetesen az okoskodás is helyet talál ottan.”⁷⁰

Az „emberek” okoskodó közönsége a „polgárokévé” alakul, ahol a „közönség” ügyeiről beszélgetnek. A „köztársasági alkotmányban” ez a politikailag működő nyilvánosság lesz a liberális jogállam szervezőelvé. A polgári társadalom ennek keretein belül a magánautonómia szférájaként jön létre (saját

⁶⁷ Uo. IV. köt.

⁶⁸ Uo. IV. köt. 171. l.

⁶⁹ Kant: *A tiszta ész kritikája*. Bp., 1891. 502. l.

⁷⁰ Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Bp., 1922. 157. l.

„boldogságát” mindenki azon az úton kell hogy keresesse, mely számára hasznosnak látszik). A polgári szabadságjogokat általános törvények biztosítják; az „emberek” szabadságának megfelel a polgárok törvény előtti egyenlősége (valamennyi „vele született jog” eltörlése). Maga a törvényhozás „az észből eredő népakaratból” származik: mert empirikusan a törvények eredete az okoskodó közönség „nyilvános megegyezésében” keresendő; ezért Kant ezeket nyilvános törvényeknek is nevezi, megkülönböztetve a magántörvényektől, melyek mint a szokás és az erkölcs, kimondhatatlanul, tételes megfogalmazás nélkül követelnek a maguk számára érvényességet.⁷¹ „Valamely nyilvános törvény azonban, mely mindenki számára meghatározza, ami jogilag megengedett vagy tiltott, nyilvános akarat aktusa, melytől minden jog kiindul, melynek magának tehát olyanak kell lennie, hogy senkivel szemben ne követhessen el igazságtalanságot. Erre azonban semmilyen más akarat nem képes, mint az egész nép akarata (mivel mindenki mindenkiről, ennél fogva mindenki saját magáról határoz).”⁷² Itt az érvelés egészen a rousseau-it követi, egyik pontján azonban azzal a döntő különbséggel, hogy a népszuverenitás⁷³ elvét csak az ész nyilvános használatának előfeltételezésével lehet megvalósítani. „Minden közösségben meg kell lennie ... a szabadság szellemének, mivel abban a vonatkozásban, ami az általános emberi kötelességet illeti, mindenki az ész útján kíván meggyőződni arról, hogy ez a kényszer jogszerű, azért, hogy ne jusson önmagával ellentmondásba.” „A nyilvánosság korlátozása – gondolja Kant, tekintettel az akkoriban hevesen vitatott szabadkőműves páholyokra – az indítóoka valamennyi titkos társaságnak. Mert természetes emberi hivatás, hogy közöljük egymással kiváltképp azt, ami az embert általában érinti.”⁷⁴ Ebben az összefüggésben hangzik el a híres mondat a toll szabadságáról mint „népszabadságjogok egyetlen palládiumáról”.

⁷¹ Ez a megkülönböztetés azonban nem egyezik meg a közjog és a magánjog megkülönböztetésével. Kanti értelemben az egész polgári jog közjog, lásd *Metaphysik der Sitten, Rechtslehre. Immanuel Kants Werke*. VII. köt.

⁷² Uo. VI. köt. 378. l.

⁷³ Uo. VI. köt. 389. l. „Amit egy nép önmagáról nem tud elhatározni, azt a törvényhozó sem határozhatja el a népről.”

⁷⁴ Uo.

Kant már *A tiszta ész kritikájában* az egymás közt okoskodók nyilvános konszenzusának tulajdonította a pragmatikus igazságkontroll funkcióját: „Az igaznak tartás (Fürwahrhalten) próbaköve, legyen ez akár meggyőződés, akár pusztá rábeszélés, külsőleg tehát az a lehetőség, hogy ezt közöljük és az igaznak tartást minden ember esze számára érvényesnek találjuk.”⁷⁵ A transzcendentális tudat intelligibilis egységének megfelel valamennyi empirikus tudatnak a nyilvánosságban létrejövő egysége. Később, a jogfilozófiában, „valamennyi ítéletnek ez a meg egyezése a szubjektumok egymás közti különbsége ellenére”, melyet a publicitás biztosít, s melyre Kantnál még hiányzik a „közvélemény” elnevezés, pragmatikus értékén túl konstitutív jelentőséget is kap: a politikai, nevezetesen a mások jogára vonatkozó cselekedeteknek maguknak csak annyiban kell összhangban állniuk a politikával és a morállal, amennyiben alapelveik közzétételre alkalmasak, sőt erre rászorulnak.⁷⁶ A nyilvánosság előtt valamennyi politikai cselekvésnek visszavezethetőnek kell lennie a törvények alapjára, melyek viszont a maguk részéről a közvélemény előtt általános és ésszerű törvényekként vannak igazolva. Egy általánosan szabályozott állapot keretein belül (mely a polgári alkotmányt és az örök békét a „tökéletesen igazságos rendben” egyesíti) az uralom természet törvényét a jogi törvények uralma váltja fel – a politika elvileg átalakítható morállá.

Hogyan lehetne azonban a politika és morál összhangját megőrizni, amíg ez a jogállapot még nem áll fenn? Ennek megteremtéséhez még az sem elegendő, ha minden egyes ember a szabadságprincípiumoknak megfelelő törvényes alkotmányban kíván élni, vagyis nem elegendő mindenki akaratának disztributív egysége; még az egyesített akarat kollektív egységére is szükség volna: ezt az állapotot mindenkinek együtt kellene akarnia. Ennek következtében Kant sem hiszi, hogy a jogi állapot kezdetét másképp is lehetne remélni, mint erőszak útján. A közönséggé egyesült magánemberek az erőszak közvetett alkalmazását magát azonban nem tekintik politikainak,⁷⁷ a polgári

⁷⁵ „A véletről, a tudásról és hívestről” című szakaszban, i. m. 491. l.

⁷⁶ Ezt nevezi Kant „a politika és a morál összhangjának a közjog transzcendentális fogalma szerint”. *Az örök béke*. i. m. 75. l.

⁷⁷ L. Kosselleck: i. m. (Főleg a 81. l.)

nyilvánosság morális önértelmezése azokat az erőfeszítéseket is arra kötelezi, hogy tartózkodjanak a politikai erőszak módszereitől, melyek először teremtenek számára egyáltalán politikai funkciót, a nyilvánosság ugyanis éppenséggel felszabadítást ígér az erőszak alól. Kant ezt a dilemmát történelemfilozófiailag oldja meg. Szerinte a belül szabad egyének közreműködése nélkül is ki fognak alakulni kívül olyan külsőleg szabad viszonyok, melyek között azután a politika tartósan feloldódhat a morálban. Kant, mint ismeretes, az emberi nemnek és társadalmi berendezkedésének előrehaladását pusztán a természet kényszere alapján konstruálja meg, tekintet nélkül arra, amit maguknak az embereknek a szabadságtörvények szerint tenniük kellene; akkor persze ez az előrehaladás nem a moralitás növekvő mennyiségében áll, hanem kizárólag a legalitás termékeinek növekedésében.⁷⁸

Ha a természet a „társadalmi antagonizmust”, a belső harcokat és a népek közötti háborúkat használja fel, hogy az emberiség valamennyi természetes hajlamát kibontakoztassa „egy polgári társadalomban, mely általában az igazságot valósítja meg”, akkor ez a „tökéletesen igazságos polgári berendezkedés” maga minden bizonnyal „patologikus módon kicsikart egyetértés” lesz, amely csak látszik „morális egésznek”. Ebben fogja gyakorlati megoldását megtalálni az a probléma, melyet Kant elméletileg a következő formában fogalmaz meg: „Egy értelmes lényekből álló tömeget, amely fennmaradása érdekében általános törvényeket kíván, de amelynek minden tagja titokban hajlamos kivonni magát alóluk, úgy rendezni és alkotmányukat úgy megszervezni, hogy, bár egyéni érzelmeik egymás ellen irányulók, mégis olyannyira ellensúlyozzák egymást, hogy megnyilvánulásuk eredménye olybá tűnjék, mintha gonosz indulat nélkül valók volnának”⁷⁹ – változat ez Mandeville jelszavára: „private vices public benefits”. (A magánbűnök eredménye a közjó.)

Kant végül is ennek az alapelvnek megfelelően fejti ki a politikailag működő nyilvánosság meghatározott szociológiai előfeltételeit: ezek mindegyike a szabadon versengő árutulajdo-

⁷⁸ Immanuel Kants Werke. VII. köt. 404. l.

⁷⁹ Kant: Az örök béke. i. m. 51. l.

nosok magánautonómiájára bízott társadalmi viszonyokhoz kapcsolódik.

A politikailag okoskodó közönség tagjai csak magántulajdonosok lehetnek, mert ezek autonómiája az áruforgalomban gyökerezik, és ezért egybeesik ennek mint magánszférának a megőrzéséhez fűződő érdekekkel: „Ehhez, a természetes minőségen kívül (hogy az illető ne gyermek vagy asszony legyen), egyetlen minőség szükséges: hogy az illető a maga ura legyen, ennél fogva legyen valamilyen tulajdona (melyhez minden mesterséget, kézműipart, szépművészetet vagy tudományt hozzá lehet számítani), mely táplálja; vagyis hogy azokban az esetekben, mikor a megélhetés végett valamit másoktól kell megszereznie, akkor ezt csak annak elidegenítésével szerezzze meg, ami az övé, ne pedig másoknak adott engedély útján, hogy az ő erőit felhasználják, következésképpen, hogy senki mást ne szolgáljon mint a közösséget, a szó tulajdonképpeni értelmében. Itt a nagy (vagy kis) vagyonok tulajdonosai és a különböző mesterségeket folytatók egymással mind egyenlők...”⁸⁰ Kant, aki észreveszi ennek a megkülönböztetésnek nem kielégítő voltát – „beismerem, elég nehéz meghatározni azt a követelményt, melynek alapján valaki igényt tarthat arra a címre, hogy ő a maga ura” – mégis találóan határolja el a később szabad bér munkának nevezett jelenséget.⁸¹ Míg a bér munkások arra kényszerülnek, hogy egyetlen árujukként munkaerejüket cseréljék el, a magántulajdonosok egymás között mint árutulajdonosok javak cseréjén keresztül érintkeznek. Csak ők a maguk urai, csak őket kell

⁸⁰ Immanuel Kants Werke. VI. köt. 378. l.

⁸¹ „A házi cseléd, a bolti kiszolgáló, a napszámos, maga a borbély pusztán operarii, nem artifices és nem államtagok, ezért nem is minősülnek polgárnak”, hanem csupán „védelemben részesülő társak” (Schutzgenossen), akik a törvények jogvédelmét élvezik magához a törvényhozáshoz azonban nincs joguk – „habár az, akinek a tűzifát adom feldolgozás végett, vagy a szabó, akinek szövetet adok, hogy abból ruhát készítsen, látszólag egészen hasonló viszonyban vannak velem, mégis amaz különbözik ettől, mint a borbély a parókakészítőtől (akinek esetleg ehhez adtam hajat is), tehát mint a napszámos a művésztől vagy kézművestől, akinek mindaddig birtokában marad a munkája, amíg nincs megfizetve. Az utóbbi tehát, mint iparűző, tulajdonát adja másnak (opus), az első erőinek használatát engedi át másvalakinek (operam).” Uo. VI. köt. 379. l.

szavazati joggal ellátni, csak őket kell példaszerű értelemben elméjük nyilvános használatára feljogosítani.

Ez a korlátozás másfelől csak akkor fér össze a nyilvánosság elvével, ha a magánszférán belül a szabad verseny⁸² valóságos mechanizmusán keresztül egyenlő esélyek állnak fenn a tulajdon megszerzésére. Igaz, hogy a szabad áruforgalom „néhány nemzedék folyamán tekintélyes egyenlőtlenséget hozhat létre vagyoni körülményekben egy közösség tagjai között (a zsoldos és bérlő, a földbirtokos és a földműves szolgák közösségének tagjai között); csak azt nem akadályozhatja meg, hogy ezek, ha tehetségük, szorgalmuk és szerencsájuk megengedi, ne legyenek feljogosítva, hogy ugyanilyen körülmények közé emelkedjenek fel. Mert különben (az egyik a másikat) kényszeríthetné, anélkül, hogy őt viszont mások ellenhatásán keresztül kényszeríteni lehetne... Mindenkit minden olyan állapotban boldognak tételezhetünk fel, amikor csak tudatában van, hogy csupán saját magán (vagyonán vagy komoly akarátán) múlik, hogy nem emelkedik fel másokkal egyenlő színvonalra vagy olyan körülményeken, melyeket senki másnak nem róhat fel, nem pedig mások ellenállhatatlan akarátán ... akiknek, ami a jogot illeti, semmi előnyük nincs vele szemben.”⁸³ A nem tulajdonosok így ki vannak zárva a politikailag okoskodó magánemberek közösségéből, anélkül, hogy ezzel a nyilvánosság elvén sérelem esnék. Ebben az értelemben ők nem is polgárok, hanem olyanok, akik majd egykor tehetséggel, szorgalommal és szerencsével azzá válhatnak; visszavonásig pusztán védelemben részesülő társak (Schutzgenossen), akik élvezik a törvény védelmét, anélkül, hogy maguk is hozhatnának törvényeket.

Kant osztotta a liberálisok bizakodását, hogy a polgári társadalom privatizálódásával maguktól ki fognak alakulni, sőt szín-

⁸² Más összefüggésben Kant anekdotikus utalást tesz a „laissez faire” épp akkortájt forgalomba került jelszavára: „Egy francia miniszter magához hivatott néhányat a legtekintélyesebb kereskedők közül, és javaslatokat kért tőlük, hogyan lehetne a kereskedelmet fellendíteni... Miután az egyik ezt, a másik azt a javaslatot tette, megszólalt az egyik öreg kereskedő, aki mindaddig hallgatott: Csináljatok jó utakat, verjetek jó pénzt, adjatok azonnal váltójogot stb. egyébként pedig hagyjatok bennünket, hadd csináljuk!” Uo. VII. köt. 330. l.

⁸³ Uo. VI. köt. 376. l.

te már ki is alakultak az olyan szociális előfeltételek, mint a jogi állapotnak és a politikailag működőképes nyilvánosságnak a természeti bázisa; és mivel egy ilyen társadalmi berendezkedés mint *ordre naturel* látszólag már oly világosan ki is rajzolódott, Kantnak nem esett nehezére, hogy történelemfilozófiailag a jogi állapotot úgy állítsa be, mint ami a természeti kényszerből fejlődik ki, ez viszont lehetővé teszi számára, hogy a politikát a morál kérdésévé változtassa. A szabad áruforgalomban benne rejlő igazságosság fikciója magától értetődővé teszi a bourgeoisnak és az *homme*-nak, az érdekekkel bíró magántulajdonosnak és a tisztán autonóm individuumnak az egyesítését. A magán-szféra és a nyilvánosság specifikus viszonya, melyből az önző bourgeoisnak az önzetlen *homme* alakjában való, és az empirikus szubjektumnak az intelligibilis szubjektum alakjában való megkettőződése származik, a *citoyennek*, a választójjal bíró állampolgárnak a legalitás és a moralitás kettős aspektusában való szemléletét is lehetővé teszi. „Patologikusan kicsikart” viselkedésében egyúttal morálisan szabad emberként is megjelenhet, mindaddig, amíg a természet szándéka folytán, vagyis a szabadon versenyző magántulajdonosok uralmi szempontból emancipált és hatalmi szempontból semleges társadalmának alapzatán biztosítva van a politikai nyilvánosságnak s az irodalmi nyilvánosságból nyert önértelmezésének az összhangja – az érdekekkel bíró magánemberek közönséggé összegyűlve, tehát állampolgári minőségükben külsőleg úgy viselkednek, mintha belülről szabad emberek lennének. Olyan társadalmi előfeltételek esetén, melyek az egyéni bűnöket (*private vices*) közösségi erényekké (*public virtues*) alakítják át, empirikusan elképzelhető a világpolgári állapot, és ezzel a politikának a morál alá történő besorolása. A *citoyen res publica* fenomenonként megjelenítheti a *res publica noumenont*; a tapasztalatnak ugyan-ezen a talaján egyesíthet két heterogén törvényhozást, anélkül, hogy az egyik a másokban károsodást okozhatna: a magánembereknek mint érzékileg ösztönzött árutulajdonosoknak és mint ugyanakkor szellemileg szabad embereknek a törvényhozását. Akárcsak a társadalmi szférában, a világra nézve általában is, a fenomenális és numenális viszonya a tiszta ész harmadik antinómiájának feloldása szerint fejeződik ki: minden egyes hatást intelligibilis okának vonatkozásában szabadnak kell gondolni, empirikus megjelenésének vonatkozásában viszont egyúttal

szükségszerűnek, az érzéki világ valamennyi eseményét összekapcsoló általános kauzális összefüggés tagjának is.⁸⁴

Ezt a szisztematikus szempontból centrális megkülönböztetést Kant természetesen nem tudja konzekvensen fenntartani a politikai filozófiában – a gyakorlati ész törvényeit nem tudja komolyan függővé tenni az empirikus feltételektől. Amennyiben azonban a jogi állapot természeti bázisa kérdéses, annyiban megteremtését magát – mely eddig a morális politikának *előfeltételeként* szerepelt – kell a politika tartalmává és feladatává tenni. Ezáltal új funkciót kapna a nyilvánosság is, melynek összhangban kell tartania a politikát a morál törvényeivel; ezt végül is a kanti rendszerben egyáltalán nem lehetne értelmezni.

Bárkik legyenek is a politikailag cselekvő egyének, az uralkodó, egy párt, egy vezetésre kijelölt személy vagy az egyes állampolgárok, ha nem tudnak már a fennálló törvényekhez igazodni, hanem egy jogi állapotot csak most akarnak létrehozni, akkor nem elegendő arra ügyelni, hogy megvalósuljon a pusztán negatív összhang a többiek önkényével – ellenkezőleg, a többiek önkényének pozitív befolyásolását kell megkísérelnünk. Ez erőszak útján lehetséges és rendszerint így is történik. A többiek önkényének befolyásolása azonban, ha morálisan történik, olyan orientációt követel meg, amely a közönség általános célját, éppen a polgári társadalom egészének jólétét tartja szem előtt. Egy ilyen politika szférájában ennél fogva valamely cselekedet morális szándékát az érzéki világban lehetséges sikerén kell mérni. A politikai erény számára a boldogság nem lehet közömbös: a jog és a morál összeegyeztetése végett az összes politikai alapelv mármost azért igényli a publicitást, mert ezeknek „a közönség általános céljával (a boldogsággal) egyezniük kell”, mert a politika tulajdonképpeni feladata, hogy „a népet saját helyzetével elégedetté tegye”.⁸⁵ Előzőleg viszont ugyanebben az értekezésben ezt írta: „A politikai maximáknak nem kell feltétlenül az általuk az egyes államokban előidézett jólétből és boldogságból kiindulniuk; tehát nem abból a célból, amit mindenki akarátának tárgyául tűz ki, mint az állambölcsség leg-

⁸⁴ Kant: *A tiszta ész kritikája*. 280. és köv. l.

⁸⁵ Kant: *Az örök béke*. 84. l.

főbb elvét, hanem a jogbölcseesség tiszta fogalmából... , legyenek a fizikai következmények bármilyenek is.”⁸⁶

A jogi állapot már fennálló természeti bázisának történelemfilozófiai előfeltételezése mellett Kant elválaszthatta, sőt el kellett választania az állam üdvét polgárai jólététől, a moralitást a legalitástól. Nem hagyatkozik azonban mindig erre az előfeltételezésre; ezt mutatja történelemfilozófiájának ambivalenciája, melyben számos, a rendszerbe illő, a moralitást a haladásból kirekesztő és ezt a legalitás termékeinek sokasodására korlátozó megnyilatkozás mellett megtalálható az az ellentmondó beismerés is, „hogyan emberi nem, mivel a kultúra mint a maga természeti célja felé állandó előrenyomulásban van, léteinek morális célja tekintetében is előre halad a jobb felé”.⁸⁷ És ugyanabban az összefüggésben: „Ezenkívül sok bizonyíték található arra, hogy az emberi nem a mi korunkban – valamennyi megelőzőhöz képest – egészében véve morális tekintetben valóban előrenyomult a jobb felé.”⁸⁸ Ha magát a jogi állapotot először politikailag, és pedig a morállal összhangban tartott politikai útján kell megvalósítani, akkor a legalitás előrehaladása egyenesen függ a moralitás előrehaladásától, és a res publica mint fenomenon magának a res publicának mint noumenonnak a terméke lesz: „...a tehetségek lassanként fejlődnek, az ízlés kialakul, és folyamatos felvilágosítás útján még egy olyan gondolkodásmód megalapozása is elkezdődik, mely az erkölcsi megkülönböztetés iránti nyers természeti hajlamot idővel meghatározott gyakorlati elvekké alakíthatja át, és így végre a társadalom patológikus úton kicsikart összhangját morális egészévé változtathatja.”⁸⁹

A fenomenális res publica és a noumenális res publica viszonya már nem illik bele a lényeg és jelenség elméletileg rögzített viszonyába. „Az emberek természetes jogával összhangban levő alkotmány eszméje – olvashatjuk a filozófiai fakultásnak a jogi fakultással való vitájában –, hogy tudniillik a törvénynek engedelmeskedők kell hogy egyúttal, egyesülve, a törvényho-

⁸⁶ Uo. 72. l.

⁸⁷ Immanuel Kants Werke VI. köt. 393. l.

⁸⁸ Uo. VI. köt. 394. l.

⁸⁹ Uo. IV. köt. 155. l.

zók is legyenek, valamennyi államformának alapjául szolgál, és az ennek megfelelően tiszta észfogalmakkal elgondolt közös lényeg, melyet *platóni ideálnak* neveznek (res publica noumenon), nem üres agyém, hanem egyáltalán minden polgári alkotmány örök morálja, és ez küszöböl ki minden háborút.”⁹⁰ Idézzük fel hát az „ideál” Kant-féle használatát, mely az eszmét in individuo jelenti, vagyis egy egyedi, csupán az eszme által meghatározott vagy éppen meghatározható dolgot.⁹¹ Ez még távolabb van a valóságtól, mint az eszme; mindkettőnek csak regulatív funkciót lehet tulajdonítani: mint ahogyan az eszme a szabályt adja, az ideál egy utóképp meghatározásának ősképpül szolgál, és mindig csupán „zsinórmértéke cselekedeteinknek”; éppenséggel különbözik attól az ideáltól, melyet Platón mint az isteni értelem eszméjét tévesen konstitutív jelentőséggel ruházott fel. Ez annál is meglepőbb, mivel az általunk idézett szövegész összefüggésében a res publica noumenont *platóni ideálnak* nevezi. Ez nem pusztán elszólás, mert utána ez áll: az ezen ideálnak megfelelően „szervezett polgári társadalom nem más, mint ennek ábrázolása szabadságtörvények szerint egy tapasztalati példa által (res publica fenomenon), és ezt csak sok harc és küzdelem után lehet fáradtságosan kivívni; alkotmánya azonban, ha egyszer már nagyjából kivívták, valamennyi közül a legjobbnak minősül”. Már az előző tétel ugyanilyen értelemben, kijelentő módban fejeződött be: „... és ez küszöböl ki minden háborút”. Ezzel szemben az ideál meghatározásánál általában ez olvasható: „Az ideált pedig egy példában, azaz a jelenségben megvalósítani akarni, mint teszem a bölcsét a regényben, nem járja, s azonfölül valami képtelen és nemigen épületes dolog, minthogy a természetes korlátok, melyek az eszmebeli teljességen állandóan csorbát ejtenek, egy ilyen kísérletben minden illúziót lehetetlenné, s ezzel a jót, ami az eszmében rejlik, még gyanússá is és pusztán kohlományhoz hasonlóvá teszik.”⁹²

Kant politikai filozófiájában két változatot lehet világosan megkülönböztetni. A hivatalos változat olyan világpolgári állapot konstrukcióját használja fel, mely egyedül a természeti

⁹⁰ Uo. VII. köt. 403. l.

⁹¹ Kant: *A tiszta ész kritikája*. 349. l.

⁹² Uo. 350. l.

kényszer hatására jön létre, s melynek előfeltételezésével aztán a jogtudomány a politikai cselekedeteket a morális cselekedetek módjára vezetheti le: egy amúgy is fennálló jogi állapotban (melynek olyan külső feltétele van, amely mellett az embereket valóban részesíteni lehet valamilyen jogban), a morális politika nem jelent mást, mint a pozitív törvények által meghatározott kötelességből fakadó jogi cselekvést. A törvények uralmát publicitás útján biztosítják, nevezetesen olyan nyilvánosság révén, melynek működőképessége a jogi állapot természeti bázisával már általában tételezve van.

A történelemfilozófia második, nem hivatalos változata abból indul ki, hogy a politikának először a jogi állapot megteremtésére kell törekednie. Ezért egy olyan világpolgári állapotnak a konstrukcióját használja fel, mely a természeti kényszerből és főképp a morális politikából származik. A politikát nem lehet kizárólag morálisan felfogni, mint pozitíve fennálló törvények szerinti kötelességteljesítő cselekvést: ellenkezőleg, ennek pozitívvá tétele mint a cselekvés tulajdonképpeni célja, azt követeli meg, hogy tekintettel legyünk a közönség általános céljára, a jólét érdekében kollektíve egyesített akaratra. Ezt ismét a nyilvánosság útján kell biztosítani. Most azonban a nyilvánosságnak specifikus értelemben kell a morált és a politikát egyesítenie; benne kell létrejönnie valamennyi egyén empirikus céljai intelligibilis egyesülésének – a legalitásnak a moralitásból kell következnie.

Ezzel a szándékkal vállalkozik a történelemfilozófia a közönség vezetésére; mert benne mint a világpolgári állapot propedeutikájában az ész törvényei egyezsége lépnek a jólét szükségleteivel: neki magának kell közvéleménnyé válnia. Így jutunk el a történelemfilozófia figyelemre méltó önimplikációjához; a történelemfilozófia figyelembe veszi azt a visszahatást, melyet a történelem elmélete annak saját menetére gyakorol: „Egy olyan filozófiai kísérletet, mely az általános világtörténelmet az emberi nem tökéletes polgári egyesülését célul kitűző természeti terv szerint kívánja feldolgozni, lehetségesnek és még e természeti szándék szempontjából is kedvezőnek kell tekinteni.”⁹³ Az előrehaladó felvilágosodással lassanként egészen a trónokig jut el,

⁹³ Immanuel Kants Werke. IV. köt. 164. l.

„egy bizonyos szívbeli érdeklődés, melyet a felvilágosodott ember tanúsít elkerülhetetlenül a jó iránt, amit tökéletesen megért”⁹⁴. Így magának a történelem filozófiájának is a felvilágosodás részévé kell válnia, melyet azáltal jellemez a történelemfilozófia folyamataként is, hogy ennek ismeretei behatolnak a közhatalom okoskodásába. Kant, az emberiség általa adott „jövendőmondó történelmével” összefüggésben következetes módon külön paragrafust szentel azoknak a nehézségeknek, melyek „a legjobb világ felé történő előrehaladás érdekében lefektetett maximák publicitásával kapcsolatosak”.⁹⁵ A nép nyilvános tanítására a jog szabad oktatóit jelölték ki, éppen a filozófusokat, akiket viszont mint felvilágosítókat az államra nézve veszélyes elemek hírébe hoztak. A legjobb világ felé való előrehaladáshoz mégis szükség van az ő tevékenységükre teljes nyilvánosság előtt – „így a publicitás tilalma megakadályozza egy nép haladását a jobb felé”⁹⁶.

Ebben a történelemfilozófiában – mely még politikai szándékát és hatását is implikálja – a rendszert szétfeszítő következmények az általa megkívánt nyilvánosság kategóriáján mutatkoznak meg: az ész, megvalósulásának történelmi útján, az általában vett tudat intelligibilis egységének megfelelően az empirikus tudatok egyesíthetőségét követeli meg; amaz a nyilvánosság közvetítésén keresztül válik általában vett tudattá; általánossága az általában vett empirikus tudat általánossága, melynek majd a hegeli jogfilozófia ad nevet: közvélemény.

A nyilvánosság csak addig illeszkedett be kényszer nélkül a kanti rendszer kategóriái közé, ameddig az empirikus és az intelligibilis szubjektumnak, általában a fenomenális és a noumenális szférának a politikai szféra számára is kötelező elválasztása számolhatott a nyilvánosság liberális modelljének szociális előfeltevéseivel: a bourgeois-homme-citoyen klasszikus viszonyával, éppenséggel a polgári társadalommal mint olyan természetes renddel (*ordre naturel*), mely az egyéni bűnököt (*private vices*) közösségi erényekké (*public virtues*) alakítja át. Mivel a kanti rendszerbe egész sor fikció kerül be, amelyekben

⁹⁴ Uo. IV. köt. 163. l.

⁹⁵ Uo. VII. köt. 402. l.

⁹⁶ Uo.

a polgári tudat önértelmezése „közvéleményként” fogalmazódik meg, a polgári nyilvánosság eszméje belőle épp abban az összefüggésben olvasható ki, mely közte és a jogi állapot természeti bázisának előfeltételezése között fennáll. A nyilvánosság fogalma nem véletlenül fordul magának a rendszernek az alapjai ellen, mihelyt többé már nem lehet biztos ebben az összefüggésben. Már Hegel kifejezetten kétségbe vonja, hogy a polgári társadalom valaha is képes lesz ilyen természetes rendként működni.

Habár az áruforgalom és a társadalmi munka privatizált szférája a jogi állapot természeti bázisa, mégis ki van téve annak a veszélynek, hogy saját immanens konfliktusai folytán felmorzsolódik. Ilyen körülmények között viszont már a nyilvánosság sem alkalmas arra, hogy a politika és a morál közvetítésének princípiuma legyen – Hegel a közvélemény fogalmában a polgári nyilvánosság eszméjét már ideológiaként leplezi le.

14. § A nyilvánosság dialektikájáról (Hegel és Marx)

Az okoskodó magánemberek közönségében kialakul az, amit Kant „nyilvános megegyezésnek”, Hegel „közvéleménynek” nevez; ebben jut kifejezésre „a sokak nézeteinek és gondolatainak empirikus általánossága”.⁹⁷ Első pillantásra úgy látszik, hogy a hegeli meghatározás csak árnyalatokban különbözik a kantitól: „A formális, szubjektív szabadság, hogy az egyeseknek mint olyanoknak az általános ügyekről tulajdon ítéletük, vélekedésük és tanácsuk van, és ezt kinyilvánítják, abban az összességben (Zusammen) jelenik meg, amit közvéleménynek neveznek.”⁹⁸ E paragrafust magyarázva a nyilvánosság funkcióját a XVIII. század mintájára az uralom racionalizálásaként határoz-

⁹⁷ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Bp., 1971. 324. l. A „sokak” kifejezéshez hozzáfűzi Hegel: „az empirikus általánosságot helyesebben jelöli meg, mint a szokásos *valamennyi*. Mert ha azt mondják majd, hogy magától értetődik, hogy ez a *valamennyi* nem foglalja magában mindenekelelt legalábbis a gyermekeket, asszonyokat stb., akkor ezzel még inkább magától értetődik, hogy az egészen határozott *valamennyi* kifejezést nem kellene használni ott, ahol még valami egészen határozatlanról van szó.”

⁹⁸ Hegel: *Rechtsphilosophie*. (Hg. Hoffmeister) 316. §, 272. l.

za meg: „Aminek most érvényben kell lennie, az többé nem erőszak útján, nem is annyira szokás és erkölcs útján, hanem inkább okok és belátás útján van érvényben”; és nem sokkal később: „A modern világ elve megköveteli, hogy, amit mindenkinek el kell ismernie, az előtte jogosultként mutatkozzék.”⁹⁹ És ahogyan Kant az okoskodás nyilvánosságát teszi meg az igazság próbakövének, melyen az igaznak tartás minden ember esze számára érvényesként mutatkozhat meg, így Hegel is a közvéleménytől reméli, „hogy egy dolog az, amit valaki otthon a feleségével vagy a barátaival elképzelt, és megint más dolog, ami egy nagygyűlésen történik, ahol az egyik okosság felfalja a másikat.”¹⁰⁰ Másrészt a közvéleményhez mégis hozzátapad a pusztán empirikus általánosság véletlenje, mely önmagán kívül valami másban találja meg szubsztanciáját: ez a megismerés mint pusztta jelenség. Ameddig az ész nyilvános használata a tudós ügye, a fakultások Kant-féle vitája, addig a megismerés több a maga tulajdon jelenségénél; ezért Hegel számára a tudomány kívül esik a közvélemény szféráján: „Ha a tudományok ugyanis egyáltalán tudományok, egyfelől egyáltalán nem állnak a vélekedés és a szubjektív nézetek talaján, másfelől ha ábrázolásuk sem az elrejtés, a célzás, a félig kimondás és a fordulatok művészetében áll, hanem a jelentés és értelem egyértelmű, nyílt és határozott kimondásában, akkor nem tartoznak abba a kategóriába, ami a közvéleményt alkotja.”¹⁰¹

A közvéleménynek ez a lefokozása kényszerűen adódik a polgári társadalom hegeli fogalmából. Ennek törvényeit ugyan egyszer az ésszerűség ragyogásaként dicséri, utalással Smith, Say és Ricardo politikai gazdaságtanára; de az a belátás, melyre a szükségletek eme rendszerének egyidejűleg anarchikus és antagonisztikus jellegével kapcsolatban eljut, döntően szétűz-za azokat a liberális fikciókat, melyeken a közvéleménynek mint merő ésszerűségnek az önértelmezése nyugszik. Hegel még mély hasadást is felfedez a polgári társadalomban, mely „nemcsak hogy nem oldja fel... a természettől tételezett... egyenlőtlenséget, hanem... a képességben, a vagyonban és ma-

⁹⁹ Kiegészítés a 116. és 117. §-okhoz. (Hg. Glockner) VII. köt. 424. és 426. l.

¹⁰⁰ Gans: i. m. 424. l. (Kiegészítés a 315. §-hoz.)

¹⁰¹ Hegel: *Rechtsphilosophie*. (Hg. Hoffmeister) 277. l. 319. §.

gában az intellektuális és morális műveltségben megnyilvánuló egyenlőtlenséggé fokozza”.¹⁰² Mert „az emberek között a szükségleteken és az ezekhez szükséges eszközök előállításának és elkészítésének módozatain keresztül létrejövő összefüggés az egyik oldalon a gazdagságok felhalmozódását növeli... a másik oldalon pedig a különös munka korlátoltságát és elszigetelődését és így az e munkához kötött osztály függőségét és nyomorúságát... Itt derül ki, hogy a polgári társadalom az aránytalanul nagy gazdagság mellett sem eléggé gazdag, vagyis hogy sajátos vagyona nem elég ahhoz, hogy a mértéktelen szegénységnek és a csőcselék kitermelődésének véget vessen.”¹⁰³ A polgári társadalom rendjei között a proletariátus pusztán negatív határozódik meg mint a szegénygondozás egyik kategóriája; de az alulfogyasztás körvonalakban felvázolt elmélete (egy anticipált imperializmus következményeivel, lásd a 246. §-t) olyan érdeellentétet állapít meg, mely a politikailag okoskodó magántulajdonosok állítólagos közös és általános érdekét pusztán partikuláris érdekként diszkreditálja. A közönséggé egybegyűlt magánemberek közvéleményének nincs többé alapja egysége és igazsága számára; a sokak szubjektív vélekedésének színvonálára esik vissza.

A közvélemény ambivalens helyzete szükségképpen következik a „polgári társadalom dezorganizációjából”. Mert hogyan is festene egy állam, melyet Hegel kifejezésével, „összecserélnék” a polgári társadalommal, nevezetesen, amelyik „a biztonságba, valamint a tulajdon és a személyes szabadság védelmébe helyezi a maga meghatározását?”¹⁰⁴ Tendenciaszerűen valóban még a polgári jogállamot is, melynek segítségével a magánembereknek az uralmat ésszé kell átalakítaniuk közvéleményük mértékében, úgyszólván visszaveszik a polgári társadalomba, azzal „összecserélik”. Ahol azonban a magánrendet mint olyant „felemelik, hogy a törvényhozó hatalomban, az általános ügyben részt vegyen”¹⁰⁵, ott a polgári társadalom dezorganizációja folytatódna az államban. Ha a szükségletek antagonisztikus

¹⁰² Uo. 175. l. 200. §.

¹⁰³ Uo. 200. l. 243., 245. §.

¹⁰⁴ Uo. 208. l. 258. §.

¹⁰⁵ Uo. 264. l. 303. §.

rendszere partikuláris érdekekre szakad szét, akkor a magán-emberek politikailag működő nyilvánossága „anorganikus vélekedéshez és akaráshoz, valamint az organikus állammal szemben pusztán tömegszerű hatalomhoz” vezetne.¹⁰⁶ Ennek megelőzése végett a fenyegető dezorganizációt rendőri óvintézkedések és területi kötöttségek útján kell megakadályozni. „Minél mélyebbre merül önző és vak céljába” a kereskedelmi és ipari szabadság érdeke, „annál inkább szüksége van ilyen kötöttségre, hogy az általánoshoz visszavezessék, és hogy lerövidítsék és enyhítsék a veszélyes kilengéseket, valamint annak az időköznek a tartamát, melyben a polgári társadalom kollízióinak tudattalan szükségszerűségben ki kell egyenlítődniük”.¹⁰⁷ A területi visszacsatolású társadalomnak ezzel a fogalmával Hegel határozattan túllépett a liberalizmuson; a nyilvánosságának, mely egy ily módon korlátozott magánszférához tartozik, a fogalma sem lehet többé liberális.

A közvélemény formája az egészséges emberi értelemé, a nép körében előítéletek módjára van elterjedve, de még ebben a zavarosságban is „a valóság tényleges tendenciáit és igazi szükségleteit” tükrözi.¹⁰⁸ A rendi gyűlésben eszmél önmaga tudatára; itt a polgári társadalom foglalkozási rendjei részt vesznek a törvényhozásban. A „rendi gyűlés nyilvánossága”¹⁰⁹ ezért nem a parlamenti viták s az államhatalmat bíráló és ellenőrző közönség politikai okoskodása közti összefüggést szolgálja; inkább a felülről történő állampolgári integráció elve, mert „az, hogy ily módon alkalom nyílik értesülések megszerzésére, általánosabban annyit is jelent, hogy a közvélemény így jut csak először igazi gondolatokhoz s ahhoz, hogy betekintsen az állam és ügyeinek fogalmába és állapotába, és csak ezzel válik képessé, hogy erről ésszerűbben ítéljen; azután pedig megismeri és megtanulja tisztelni az állami hatóságok és hivatalnokok ügyleteit, tehetségeit, erényeit és képességeit. Amint e tehetségek az ilyen nyilvánosságban kapják meg a fejlődés hatalmas lehetőségét és az elismerés színterét, úgy másfelől ez az egyesek és a tömeg

¹⁰⁶ Uo. 263. l. 302. §.

¹⁰⁷ Uo. 198. l. 236. §.

¹⁰⁸ Uo. 273. l. 317. §.

¹⁰⁹ Uo. 272. l. 314. §.

önhittségének gyógszere és a művelődés eszköze számukra, mégpedig az egyik legnagyobb.”¹¹⁰ A „művelődési eszközzé” lefokozott nyilvánosság többé nem minősül már a felvilágosodás elvének és a magát megvalósító ész szférájának. A nyilvánosság pusztán a szubjektív vélekedés azon objektivitásba való integrációjára szolgál, melyet a szellem önmagának az állam alakjában adott. Hegel ragaszkodik az ész megvalósításának eszméjéhez egy „tökéletesen igazságos rendben”; ebben összhangban van az igazságosság és a boldogság. A közönség politikai okoskodása, a közvélemény azonban már nem ennek az összhangnak a garanciája; ezt a kezességet per se az állam, az erkölcsi eszme valósága veszi át, pusztá létezése révén: „A közvélemény ezért éppúgy érdemel tiszteletet, mint megvetést, ezt konkrét tudata és megnyilvánulása, amazit lényegi alapja nyomán – amely abban a konkrétban, többé vagy kevésbé zavarosan, csupán megjelenik. Mivel nincs meg benne sem a megkülönböztetés mértéke, sem a képesség, hogy a szubsztanciális oldalt határozott tudásra emelje, így a tőle való függetlenség minden nagynak és ésszerűnek első formális feltétele (mind a valóságban, mind a tudományban).”¹¹¹

Az *opinion publique* visszaszorul az *opinion* szférájába; a létező államban megvalósított ész ezért megőrzi a személyi uralom áthatolhatatlan mozzanatát, melynek Kantnál fel kellett oldódnia a nyilvánosság közegében és áttetszővé kellett válnia. Hegel a közvéleményről adott elemzését a következő tételben foglalja össze: „A szubjektivitásnak, melynek mint a fennálló államszervezet felbomlásának a maga legkülsődlegesebb jelensége a tulajdon véletlenszerűségét érvényesíteni akaró és magát szétromboló vélekedésben és okoskodásban van, igazi valósága ellentétében, abban a szubjektivításban rejlik, mely – azonos lévén a szubsztanciális akarattal – a fejedelmi hatalom fogalmát alkotja.”¹¹² Az államon belül, szinte egy szójáték révén, a szubjektív szabadság a monarcha szubjektumában jut el a jogosultsághoz. Ez voltaképpen nem a közönség jogát hajtja végre, melyben Kant szerint egyedül lehetséges a célok egyesülése.

¹¹⁰ Uo. 272. l. 315. §.

¹¹¹ Uo. 274. l. 318. §.

¹¹² Uo. 278. l. 318. §.

A fejedelmi hatalom alapja inkább annak az erkölcsi világnak a közvetlenségében van, amelyből a szubjektumok csak szubjektivitásuk jogáig küzdötték fel magukat. A monarcha ugyanis azt tapasztalja, „hogyan egy nép szubsztanciális alapja, szellemének lényege és meghatározott jellege felől nem hagyja magát megtéveszteni, de ama móddal kapcsolatban, ahogyan ezt tudja, és oly módon, ahogyan cselekedeteit, eseményeit stb. megítéli – megtéveszti saját magát”.¹¹³ Az uralmat csak az a népszellem tartja korlátok között, mely azonos a szubsztanciális erkölcsiség természet adta rendjével; ezzel szemben a felvilágosodás birodalma, melyben a népszellem magát közvéleményként tudja, kötelező érvény nélkül marad. A politika és morál összhangját Hegel általában hamisan feltett kérdésként veti el; az uralomnak a nyilvánosság közvetítésével történő racionalizációjával a népszelleme világtörténelmi létezését helyezi szembe: „Egy időben sokat beszéltek a morál és a politika ellentétéről és arról a követelésről, hogy az utóbbinak az előbbihez kell igazodnia. Itt erről általában csak annyit kell megjegyezni, hogy egy állam jólétét egészen más igazolja, mint az egyes jólétét, és az erkölcsi szubsztancia, az állam létezése, vagyis joga közvetlenül nem valamilyen absztrakt, hanem egy konkrét egzisztenciában van, és csak ez a konkrét egzisztencia lehet a cselekvés és viselkedés elve, nem pedig a számos, morális parancsnak tartott általános gondolat valamelyike. Az a felfogás, hogy ebben a vélt ellentétben a politika oldalán állítólag mindig igazságtalanságnak kell lennie, inkább azoknak a képzeteknek a felületességén alapszik, melyeket a moralitásról, az állam természetéről és ennek a morális szempontokhoz való viszonyáról alkottak.”¹¹⁴ Hegel elveszi a polgári nyilvánosság eszméjének életét, mert az anarchikus és antagonisztikus társadalom nem mutatja az autonóm magánemberek érintkezésének azt az uralom alól emancipált és hatalmi szempontból semleges szféráját, melynek alapján a magánemberek közönsége a politikai autoritást racionális autoritássá alakíthatná át. A polgári társadalom sem tud megenni uralom nélkül, sőt éppen a dezorganizációra való természetes tendenciájának mértékében igényli csak igazán a politikai erő-

¹¹³ Uo. 274. I. 317. §. Lásd továbbá Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Bp., 1961. 375. l.

¹¹⁴ Uo. 287. I. 337. §.

szak útján történő integrációt. Hegel rendi-állami konstrukciója olyan ellentmondásokra reagál, melyeket ő az angolszász vagy francia mintájú polgári jogállam valóságában már nagyon is világosan lát; csak hogy ő ezt a valóságot nem akarta az előrehaladott polgári társadalom valóságaként elismerni.¹¹⁵

Ezt látta át az ifjú Marx. Ő tudja, hogy a kapitalizmus előtti társadalom „politikai” rendjei a kapitalista társadalomban pusztá „szociális” rendekké oldódtak fel; ha mégis ezeknek szánjuk a társadalom és az állam közti közvetítés politikai funkcióját, akkor ez azzal a tehetetlen restaurációs kísérlettel egyenértékű, „hogy magában a politikai szférában az embert vissza-lökjék magánszférájának korlátozottságába”¹¹⁶. A porosz mintájú újrendi alkotmány, melyet Hegel dicsőít, az állam és társadalom ténylegesen végbement elválását egy „reminiszcencia” révén kívánja semmissé tenni. Marx látja, hogy a „köztársaságnak”, éppen a polgári jogállam formájának ott kell kialakulnia, „ahol a magánszférák önálló egzisztenciát értek el”¹¹⁷. Korábban a társadalomnak „közvetlenül volt politikai jellege, azaz a polgári élet elemeit, mint például a birtokot vagy a családot, vagy a munka módját, a földesúri státus, a rend és a korporáció formájában az állami élet elemeivé emelték. Ebben a formában ezek meghatározták az egyes egyének az állam-egészhöz való viszonyát, azaz azt a viszonyt, amelyben az egyén el van választva a társadalom többi alkotórésztől és ki van zárva belőlük... A politikai forradalom, amely a politikai államot mint általános ügyet, azaz mint valódi államot konstituálja, szükségképpen szétzúzta az összes rendeket, korporációkat, céheket, kiváltságokat... A politikai forradalom ezzel megszüntette a polgári társadalom politikai jellegét. A polgári társadalmat egyszerű alkotórészeire zúzta szét, egyrészt az egyénekre, másrészt azokra az anyagi és szellemi elemekre, amelyek az egyének élettartamát, polgári helyzetét alkotják. Kiszabadította a hűbéri társadalom különböző zsákutcáiba mintegy szétosztott, szétdarabolt, szétfolyt politikai szellemet; egybegyűjtötte

¹¹⁵ L. M. Riedel: Hegels „bürgerliche Gesellschaft” und das Problem ihres geschichtlichen Ursprungs. *ARSP*, XLVIII. 4. 1962. 539. l.

¹¹⁶ *Marx-Engels Művei*. 1. köt. Bp., 1957. 287. l.

¹¹⁷ *Uo.* 233. l.

ebből a szétszórtságból, megszabadította a polgári étellel való keveredéstől és konstituálta mint a közösségnek, a nép általános ügyének szféráját, eszményi függetlenségben a polgári élet eme különös elemeitől.”¹¹⁸

Marx, amint az utolsó mondat elárulja, ironikusan kezeli a politikailag működő nyilvánosságot, a magukat teljesen autonóm embereknek tekintő, okoskodó magántulajdonosok közvéleményének „ideális függetlenségét”. Mégis, hogy ennek ideologikus mozzanatát megragadja, a polgári nyilvánosság eszméjét éppen olyan komolyan veszi, ahogyan ez Anglia és Franciaország politikailag haladottabb viszonyai önértelmezésének megfelel. Marx csak azért bírálja a hegeli államfilozófia újrendi alkotmányát a polgári jogállam alkotmányának mértéke szerint, hogy a „köztársaságot” saját eszméje előtt mint egzisztáló ellentmondást leplezze le, és a polgári nyilvánosság eszméjével szemben – mely mellett szilárdan kitart – megmutassa azokat a társadalmi feltételeket, melyek ennek egyáltalán nem polgári megvalósításához szükségesek.

Marx a közvéleményt hamis tudatként leplezi le: ez mint a polgári osztályérdek álcája, eltitkolja önmaga előtt igazi jellegét. A politikai gazdaságtan marxi kritikája valójában azokra az előfeltevésekre vonatkozik, melyeken a politikailag működő nyilvánosság önértelmezése nyugodott. Eszerint a kapitalista rendszer, magára hagyva, nem képes válságmentesen „természetes rendként” újratermelődni. A tőke értékesítési folyamata továbbá annak az értéktöbbletnek az elsajátításán alapul, mely a tulajdon munkaerejük mint egyetlen áru felett rendelkező árutulajdonosok többletmunkájából ered – ezért a kisárutermelők középréteg-társadalmá helyett osztálytársadalom alakul ki, melyben egyre kisebbé válnak annak esélyei, hogy társadalmilag valaki bérmunkásból tulajdonossá emelkedjek fel. Végül a tőke felhalmozódásának folyamán a piacok oligopolisztikus módon deformálódnak, úgy hogy független árképződéssel sem lehet többé számolni a polgári társadalom emancipációja a hatósági szabályozás alól nemigen vezet a magánemberek egymás közti érintkezésének szférájában a hatalom semlegesítéséhez; ehelyett a polgári szerződési szabadság formáiban új hatalmi

¹¹⁸ Uo. 369. l.

viszonyok alakulnak ki, főként a tulajdonosok és bérmunkások között.

Ez a kritika mindazokat a fikciókat szétrombolja, melyekre a polgári nyilvánosság eszméje hivatkozik. Először is nyilvánvalóan hiányoznak az egyenlő esély társadalmi feltételei – szorgalommal és „szerencsével” nem mindenki érheti el a tulajdonosi státust, és ezzel a nyilvánosságban való részvételre feljogosított magánember minősítéseit, a vagyont és a műveltséget. Az a nyilvánosság, mellyel Marx szemben találja magát, ellentmond saját, az általános hozzáférhetőséget hirdető elvének – a közönség többé nem igényelheti, hogy azonos legyen a nemzettel, a polgári társadalom pedig a társadalommal általában. Éppen így oldódik fel a „tulajdonos” és „ember” egyenlősége; mert a tulajdonosok és a bérmunkások osztályának ellentéte révén partikuláris érdeké fokozódik le, s csak a mások feletti erőszak gyakorlásának útján juthat érvényre az a tulajdonosi érdek, hogy az áruforgalom és a társadalmi munka szféráját mint magánszférát tartsák fenn. Ebből a szempontból a magántulajdon feletti rendelkezés nem alakulhat át minden további nélkül autonóm emberek szabadságává. A polgári magánautonómia „minden embert arra készíttet, hogy a másik emberben szabadságának ne megvalósulását, hanem éppen korlátját lássa”¹¹⁹; és azok a jogok, melyek ezt az „egoizmust” biztosítják, „emberi jogok” az absztrakt ember értelmében, aki magánérdekét követve soha nem emelkedik túl a tulajdonos, a tőke értékesítési folyamata képviselőjének szolgaságán, s aki még akkor sem fejlődik soha az „igazi és valóságos” emberré, mikor bourgeois-emberként citoyeni feladatokat venne át. Az állam és társadalom elválásának megfelel „az embernek a köz emberére és magánemberre való szakadása”¹²⁰. Bourgeois-ként azonban a magánember éppenséggel oly kevéssé homme; ahhoz, hogy az igazán állampolgári érdekek érvényesítésekor polgári valóságából „ki kell lépnie, attól el kell vonatkoztatnia; ebből az egész szervezetből individualitásába kellene visszahúzódnia”¹²¹. Ezért azt a felfogást, melyben a közönséggé egybegyűlt magán-

¹¹⁹ Uo. 366. l.

¹²⁰ Uo. 358. l.

¹²¹ Uo. 324. l.

emberek megegyeznek az érvek és ellenérvek alapján, nem szabad a helyessel és igazgal összecserélni: a harmadik mozzanatot – a közvéleménynek az ésszel való centrális azonosítása – is szétfoszlik. Ameddig a társadalmi élet újratermelésében nem semlegesítik hatékonyan a hatalmi viszonyokat, és maga a polgári társadalom még a kényszeren nyugszik, addig ennek bázisán nem lehet létrehozni a jogi állapotot, mely a politikai tekintélyt racionálissal helyettesíti. Így a feudális uralmi viszonyok feloldása az okoskodó közönség közegeiben végül is nem a politikai uralom megszüntetése általában, hanem csupán ennek megörökítése más alakban – a polgári jogállam pedig, a nyilvánossággal mint szervezetének centrális elvével együtt, pusztán ideológia. A kapitalizmus fejlődésének ezen a fokán éppen a magán- és a közszférának az elválasztása akadályozza meg azt, amit a polgári nyilvánosság eszméje ígér.

A polgári jogállam megvalósításáért vívott harc a választójogi küzdelemben objektívalódott, melynek akkoriban, a harmincas évek elején az egyenlő választójog bizonyos kiterjesztése lett a következménye Angliában és Franciaországban. Marx azonban jellemző módon már ebben is olyan folyamatot lát, mely szétfejtíti a polgári nyilvánosság alkotmányossá tételét; ugyanebben az összefüggésben ugyanis ez áll: „Hogy a polgári társadalom tömegesen, amennyire csak lehet egészen behatoljon a törvényhozó hatalomba, hogy a valóságos polgári társadalom a törvényhozó hatalom fiktív polgári társadalmának helyébe akar lépni, nem egyéb, mint a polgári társadalom arra irányuló követelése, hogy politikai létezését adjon magának, illetve hogy a politikai létezését a maga valóságos létezésévé tegye.”¹²² Az ifjú Marx, 1848 előtt, a választójog általánossá tételének tendenciáját radikális demokrata szellemben értelmezi; már előlegezi a polgári nyilvánosság funkciójának átalakulását, melyet a párizsi munkások júniusi felkelése után még világosabban állapít meg: „A parlamentáris rezsím a vitából él, hogyan tiltsa hát el a vitát? Minden érdeket, minden társadalmi intézményt itt általános gondolatokká változtatnak, gondolatokként kezelnek, hogyan álljon hát helyt valamelyik érdek, valamely intézmény a gondolatlalt szemben, s hogyan parancsoljon tiszteletet hitcikkely-

¹²² Uo. 324. l.

ként? A szószerk szónoki csatája az újságírók csatáját idézi elő, a parlamenti vitaklub szükségképpen kiegészül a szalonok és a kocsmák vitaklubjaival, a képviselők, akik folytonosan a közvéleményhez apellálnak, feljogosítják a közvéleményt, hogy petíciókban mondja meg valódi véleményét. A parlamentáris rezsim mindent a többségek döntésére bíz, hogyne akarnának hát a parlamenten kívüli nagy többségek dönteni? Ha ti odafent, az állam csúcsán a hegedűt cincogtatjátok, mi más várható, mint hogy alant tánra perdülnek?"¹²³

Marx már tíz évvel korábban a fejlődésnek ezt a perspektíváját tartotta szem előtt: olyan mértékben, ahogyan a nem polgári rétegek behatolnak a politikai nyilvánosságba, birtokba veszik ennek intézményeit, ahogyan részeseivé válnak a parlamentnek, a pártoknak és a sajtónak, úgy fordul a publicitás polgárság által kikovácsolt fegyverének éle ugyanezen polgárság ellen. Marxnak az az elképzelése, hogy ezen az úton maga a társadalom ölt majd politikai alakot; úgy látszik, hogy a választási reformok a megalapozott nyilvánosságon belül már felbomlásának tendenciáját jelzik: „Azzal, hogy a politikai létezését valóban mint igazi létezését tételezte, a polgári társadalom egyszerűen lényegtelennek tételezte a polgári létezését, annak a politikai létezésétől való különbségében: és az egyik elválasztottal elesik a másik, az ellentéte. A választójogi reform tehát az elvont politikai államon belül ez állam feloldásának, de éppúgy a polgári társadalom feloldásának követelése.”¹²⁴

Történelmileg a polgári nyilvánosság az államtól elválasztott társadalommal összefüggésben jött létre: a „társadalmi” olyan mértékben jöhetett létre külön szféraként, ahogyan egyrészt az élet újratermelése magánformákat öltött, másrészt azonban magánszféraként egészben véve, közjelentőségre tett szert. Ezáltal közüggé váltak a magánemberek egymás közötti érintkezésének általános szabályai. A polgári nyilvánosság abban a közhatalom elleni küzdelemben jutott el politikai funkciójához, melyet csakhamar elkezdtek a magánemberek ezen üggyel kapcsolatban: a közönséggé egybegyűlt magánemberek nyilvános té-

¹²³ K. Marx: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. MEM 8. köt. Bp., 1962. 143–144. l.

¹²⁴ MEM 1. köt. 327. l.

mává tették a társadalom mint magánszféra politikai megerősítését. A XIX. század közepén azonban már előre lehetett látni, hogy ezt a nyilvánosságot, tulajdon dialektikája következtében, olyan csoportok fogják hatalmukba keríteni, melyeknek, mivel a tulajdon feletti rendelkezést és ezzel az egyéni autonómia alapját nélkülözik, nem fűződhet érdekük a társadalomnak mint magánszférának a fenntartásához. Ha kibővített közönségként a nyilvánosság szubjektumaiként *ők* lépnek a polgári közönség helyébe, akkor ennek alapvető strukturális változáson kell keresztülmennie. Mihelyt a nem tulajdonosok tömegei a társadalmi érintkezés általános szabályait az *ő* nyilvános okoskodásuk témájával emelik, akkor a társadalmi élet újratermelése mint olyan és már nem csak ennek az egyéni elcsúszás jellemezte formája válik általános üggyé. Ezért a demokratikus módon forradalmasított nyilvánosság, „mely a törvényhozó hatalom fiktív polgári társadalmának helyébe a valóságos polgári társadalmat akarja tenni”, a nyilvános tanácskozás és határozás szférájává alakul át, s a társadalom újratermeléséhez szükséges folyamatok vezetését és igazgatását tartja feladatának. A „politikai társadalom” rejtvénye, melyet a hegeli államjog kritikájában Marx állapít meg, néhány év múlva a termelési eszközök társadalmiasításának jelszavában oldódik meg.

Komoly formában csak ezen előfeltételezések mellett valósíthatja majd meg a nyilvánosság eddigi ígérését – a politikai uralomnak mint az ember ember feletti uralmának racionalizálását. „Ha a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűnnek és az egész termelés a társult egyének kezében tömörül, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét. A politikai hatalom igazi értelmében az egyik osztály részéről a másik elnyomása végett kifejtett szervezett erőszak.”¹²⁵ Marx már Proudhonnal kapcsolatos vizsgálatát, *A filozófia nyomorúságát*, ezzel a tétellel fejezte be: „Csak a dolgoknak olyan rendjében nem lesznek a társadalmi evolúciók többé politikai revolúciók, amelyben nem lesznek már osztályok és osztályantagonizmusok.”¹²⁶ A „politikai” hatalomnak „köz”-hatalommá való feloldásával a politikailag működő nyilvánosság eszméje megtalálta szocialista formuláját. Ismerek-

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Marx: *A filozófia nyomorúsága*. MEM 4. köt. Bp., 1959. 174. l.

tes, hogy ezt Engels, St. Simon egyik kifejezéséhez kapcsolódva, úgy értelmezte, hogy a személyek kormányzása helyébe a dolgok igazgatása és a termelési folyamatok irányítása lép majd.¹²⁷ Nem a tekintély mint olyan fog eltűnni, de igenis eltűnik a politikai tekintély; a megmaradó és részben újonnan létrejövő közfunkciók politikai jellegüket adminisztratívva alakítják át. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha „a társult termelők... a természettel folytatott anyagcseréjüket racionálisan szabályozzák, közös ellenőrzésük alá helyezik, ahelyett hogy vak hatalomként az uralkodna felettük.”¹²⁸

Marx a polgári nyilvánosság immanens dialektikájából jut el az ellentétes modell szocialista konzekvenciáihoz – ebben a nyilvánosság és a magánszféra klasszikus viszonya sajátosan megfordul. Ott a nyilvánosság kritikája és ellenőrzése a polgári magánszférának arra a részére is kiterjed, mely a termelési eszközök feletti rendelkezéssel a magánemberek számára volt fenntartva – a társadalmilag szükséges munka szférájára. Az új modell szerint az autonómia többé nem a magántulajdonon alapul; egyáltalán nem is alapozódhat a magánszférában – alapja maga a nyilvánosság. A magánautonómia az eredeti autonómia származéka, ez utóbbit pedig a társadalom-polgárok (Gesellschaftsbürger) közönsége csak a nyilvánosság szocialista módon kibővített funkcióinak gyakorlásával hozza létre. Inkább a magánemberek tekinthetők egy közönség magánembereinek, mint a közönség magánemberek közönségének. A bourgeois és homme, meg a magántulajdonos és az ember azonosságának helyére a citoyen és az homme azonossága lép; a magánember szabadsága az embereknek mint társadalom-polgároknak a szerepe szerint határozódik meg; többé nem az állam-polgár szerepét határozza meg az emberek mint magántulajdonosok szabadsága. A nyilvánosság már nem a magántulajdonosok társadalmát közvetíti az állammal, ellenkezőleg, az autonóm közönség biztosítja tagjainak mint magánembereknek a személyes szabadság, szabadidő és a helyhez nem kötöttség szféráját a társadalomban feloldódó állam tervszerű alakítása révén. Ebben fog először az emberek közti intim és informális

¹²⁷ Engels: Anti-Dühring, MEM 20. köt. Bp., 1963. 276. l.

¹²⁸ Marx: A tőke. Bp., 1951. III. köt. 888–889. l.

érintkezés mint valóban „magán”-érintkezés felszabadulni a társadalmi munka kényszere alól, mely mind ez ideig a „szükségyszerűség birodalma” volt. A gazdasági funkcióktól elkülönített intim szférában található példák annak a leszámított magánautonómiának az új formájára, mely a társadalom-polgárok közönsége eredeti nyilvánosságának köszönhető. A magántulajdon megszűnésével elesik – amint ezt Engels *A kommunista párt kiáltványát megelőzően A kommunizmus alapelvei*ben mondja – a család régi bázisa és eddigi funkciója, és ezzel együtt az asszonynak a férfitől, a gyermekeknek a szülőktől való függése. Ez „a két nem viszonyát tisztán magántermészetű viszonyrá fogja tenni, amely csak a részt vevő személyekre tartozik, és amelybe a társadalomnak semmilyen beleavatkozni valója nincs.”¹²⁹

Marx már a *Rheinische Zeitung*ban hasonlóan nyilatkozik: „Ha a házasság nem volna a család alapja, akkor éppúgy nem volna a törvényhozás tárgya, mint teszem például a barátság.”¹³⁰ Mindketten csak akkor tartanak egy viszonyt „magán”-viszonyként megvalósítottnak, ha az általában mentesül a jogi szabályozás alól.

15. § *A nyilvánosság ambivalens felfogása
a liberalizmus elméletében
(John Stuart Mill és Alexis de Tocqueville)*

A polgári nyilvánosság dialektikája nem úgy végződött, ahogyan ezt a korai szocialista várakozások anticipálták. A politikai egyenlőségjogokat még ezen az osztálytársadalmon belül sikerült valamennyi társadalmi osztályra kiterjeszteni. A „kibővített” nyilvánosság alapvetően nem vezetett annak a bázisnak a feloldásához, amelyen a magántulajdonosok közönsége eleinte mintegy a közvélemény uralmának megvalósítására törekedett. Másrészt a polgári nyilvánosság eszméjére vonatkozó ideológiai kritikának oly nyilvánvalóan igaza volt, hogy a század közepén a megváltozott szociális előfeltételek közepette, amikor a gaz-

¹²⁹ Engels: *A kommunizmus alapelvei*. MEM 4. köt. Bp., 1959. 361. l.

¹³⁰ MEM 1. köt. 149. l.

dasági liberalizmus éppen csúcspontját érte el, ennek társadalomfilozófiai reprezentánsai indítatva érezték magukat, hogy szinte már akkor megtagadják a polgári nyilvánosság eszméjét, amikor még ünnepezték. Bár a nyilvánosságnak ez az ambivalens felfogása a liberalizmus elméletében nem vallja be magának azt a strukturális társadalmi konfliktust, melyből saját maga is származik; a szocialista kritikával szemben azonban e liberális apológia fölényben van abban a vonatkozásban, hogy általában kérdéssé teszi azokat a fundamentális előfeltételezéseket, amelyek mindkettőben, mind a polgári nyilvánosság klasszikus modelljében, mind pedig ennek dialektikusan felvázolt ellenmodelljében közösek.

A politikai uralom racionalizálásának eszméjét a XVIII. század polgári tudata történelemfilozófiai keretben képzelte el; ebből a perspektívából azután a politikailag működő nyilvánosság társadalmi előfeltételei is egy „természetes rend” mintájára fogalmazódhattak meg. A nyilvánosságnak szüksége volt természeti bázisra, mely alapjában biztosítja a társadalmi újratermelés elvben harmonikus és autonóm lefolyását. Ennek megfelelően egyrészt a közvélemény mentesítve volna strukturális ellentétektől; másrészt olyan mértékben, ahogyan a társadalom immanens mozgástörvényeit megismeri és velük számot vet, képessé válna arra, hogy kötelező mértékek szerint döntse el: a közérdek szempontjából gyakorlatilag milyen szabályozásokra van szükség. Ilyen körülmények előfeltételezése mellett csak az elvi igazság megtalálására van szükség, s nem akaratkialakításra a részletes rendelkezések vonatkozásában. A politikai nyilvánosságnak az a modellje, mely a közvélemény és az ész konvergenciájának igényével lép fel, objektíve lehetségesnek tünteti fel, hogy egy természetes rend útján vagy ami ugyanazt jelenti, a társadalomnak szigorúan az általános érdekre irányuló megszervezése útján minimálisra csökkentsék az érdekelentéteket és a bürokratikus döntéseket, és ha ezeket mégsem lehet egészen elkerülni, a nyilvános megítélés megbízható ellenőrzésének vessék alá. – Amíg a szocialisták a polgári nyilvánosság eszméjéről kimutatják, hogy ennek alapja nem elégíti ki ezeket az előfeltevéseket (és hogy ezeket kielégítse, egy másik alapra kell helyezni), ugyanennek az ellentmondásnak a jelenségei a liberálisokat arra indítják, hogy magának a természetes bázisnak az előfeltevéseit – melyeken a politikailag működő

nyilvánosság eszméje általában nyugszik – vonják kétségbe, s azután annál elszántabb szószólói legyenek a polgári nyilvánosság relativizált alakja konzerválásának. Ezért a liberalizmussal a nyilvánosság polgári önértelmezése egy common-sense-meliorizmus¹³¹ javára lemond történelemfilozófiai formájáról – „realistává” válik.

Az angol chartista mozgalommal, a kontinensen pedig a februári forradalommal alapvetően megváltozott még a nyilvánosság azon külső megjelenése is, melyből eszméje még mindig bizonyos evidenciát szerezhetett. Eddig a közönséget, habár többé-kevésbé szilárdan be volt illesztve a társadalmi rangok hierarchikusan tagolt, kommunálishan áttekinthető reprezentációjába, mégis mint szabad individuumok közönségét lehetett interpretálni. Az érintkezés a nemesség által befogadott és egyúttal polgári színezetű „társaság” közegében zajlott le az egyenrangúság és nyíltság intakt szabálya szerint, a szívélyesség és önvédelem kódexe alapján. Az a készség, hogy az adott szerepeket kölcsönösen elfogadják és egyúttal mégis valótlaná tegyék, azon a jogos bizalmon alapult, hogy a közösségen belül – a közös osztályérdek előfeltételezése mellett – ténylegesen ki voltak zárva a barát–ellenség viszonyok. Sőt már egy bizonyos ésszerűség hallatszott ki a nyilvános vita okos formáiból és a kritika mértékeire valamint a polémia céljára vonatkozó vélemények konvergenciájából is. Csakhogy a kibontakozott polgári nyilvánosságon elmélkedő kortársaknak észre kellett venniük, hogyan foszlik szét ez a fátyol: a sajtó és a propaganda elterjesztése útján kibővül a közönség, főleg informálishan; a közönség társadalmi exkluzivitásának eltűnésével együtt elvesz az összefüggés a társas érintkezés intézményei és a műveltség viszonylag magas színvonala között is. A magánszférába eddig visszaszorított konfliktusok a nyilvánosság elé nyomulnak; azok a csoportszükségletek, melyek az önmagát szabályozó piactól semmiféle kielégítést nem remélhetnek, az állami szabályozást igénylik; a nyilvánosság, melynek most ezeket a követeléseket kell közvetítenie, az erőszakos harc durva formáiban zajló érdekküzdelem színterévé válik. A törvényeket, me-

¹³¹ H. Kesting: *Geschichtsphilosophie und Weltbürgerkrieg*. Heidelberg, 1959. 24. és 219. l.

lyek „az utca nyomására” jönnek létre, aligha lehet a nyilvánosan vitázó magánemberek ésszerű egyetértéséből megérteni; többé vagy kevésbé leplezetlenül a versengő magánérdekek kompromisszumának felelnek meg.

Ebben a helyzetben veszi szemügyre Mill, hogyan törekszenek az általános választójog elérésére (az USA-ban) a színes bőriűek, a kétkezi népesség és az asszonyok. Kifejezetten helyesel minden mozgalmat, mely a pénz, a nem és a faj arisztokráciája, az árutulajdonosok kisebbségi demokráciája vagy a nagypolgárság plutokráciája ellen kel fel.¹³² Tocqueville is, mint ellenzéki képviselő a nemzetgyűlésben, néhány nappal a februári forradalom előtt – melyet pontosan megjósol – kéri a kormányt, hogy lassanként a népet is vegye fel a választásra jogosultak közé. „Talán soha egyetlen országban sem volt, az Assemblée Nationale kivételével, olyan parlament, mely sokoldalúbb és ragyogóbb tehetségeket tudott volna felmutatni, mint a mi mostani parlamentünk. A nemzet többnyire mégis alig figyel arra, ami előtte történik, és szinte semmit nem hall abból, amit a nyilvános színpadon az ő ügyéről mondanak; és úgy látszik, hogy még a cselekvő személyek, akik ott fellépnek – inkább arra ügyelve, mit rejtsejenek el, mint arra, mit tárjanak fel – sem veszik szerepüket túlzottan komolyan. A közélet ténylegesen már csak ott zajlik, ahová nem tartozik, ahol pedig az ember a törvény szerint várná, hogy rátaláljon, ott már nem is létezik. Honnan

¹³² A nőemancipáció kérdéseivel összefüggésben még ezt is mondja [J. S. Mill: *Werke*. (Hg. Wessel) Leipzig, 1875.]: „Minden dologban előfeltételezni kellene az egyenlőség előnyét. Csak annak kell okát megadni, miért kell egy dolgot az egyik embernek megengedni, a másiknak pedig megtiltani. Ha azonban a kizárás csaknem mindarra kiterjed, amit azok, akiket ez nem érint, a legtöbbször becsülnék és amelynek elvonását a legnagyobb sérelemként érzik át, ha nemcsak a politikai szabadság, hanem a cselekvés személyes szabadsága is egy kaszt előjoga, ha még a kereső tevékenységben is csaknem minden foglalkozást, amely igénybe veszi valamely fontos területen a magasabb képességeket, amely kiemelkedéshez, gazdagsághoz vagy akár csak anyagi függetlenséghez vezet, az uralkodó osztály kirekesztőlegesen tulajdonként minden oldalról körülzárva tartanak, míg a függő osztály számára jóformán nincs más ajtó nyitva, csak olyanok, melyeknek mindenki csak megvetően hátat fordítana, ha akárhová máshová is beléphetne; akkor a nyomorúságos célszerűségi okok, melyeket egy ily rettenetesen pártos felosztás mentségül felhoznak, sem képesek arra, még ha nem is lennének tökéletesen tarthatatlanok, hogy ennek kiáltó igazságtalanságán változtassanak.”

ered mindez? Onnan, hogy a törvények a politikai jogok gyakorlását egyetlen osztályra korlátozták...¹³³

A szabad verseny rendje már nem teljesíti minden kétséget kizáróan azt az ígérését, hogy a magántulajdon megszerzésével – melyre állítólag mindenkinek egyenlő esélyei vannak – a politikai nyilvánosságot is mindenki számára nyitva tartja. A nyilvánosság elve ehelyett azt követeli meg, hogy a kétkezi osztályok, közelebbről a birtoktalan és tanulatlan tömegek számára is tegyék lehetővé a nyilvánosságban való részvételt – éppen a politikai egyenlőségi jogok kiterjesztése útján. A XIX. század témája a választási reform, a közönség kibővítése, és már nem a publicitás elve mint olyan. A közvélemény önmagára irányuló vizsgálata abban a mértékben szűnik meg, ahogyan a kormányok arkánumgyakorlatával eltűnik előle a pontosan körülhatárolt cél és bizonyos mértékig önmaga is diffúzzá válik. A közvélemény egységét és egyértelműségét többé nem biztosítja a közös ellenség. Olyan liberálisok, mint Mill és Tocqueville a nyilvánosság elvére való visszahatásai miatt elvetik azt a folyamatot, melyet ugyanezen elv kedvéért helyeselnek is. Mert az össze nem békített érdekek, melyek a közönség kibővítésével beáramlanak a nyilvánosság szférájába, egy felszabdalt közvéleményen belül teremtenek maguknak képviseletet, és a mindenkor uralkodó vélemény alakjában a közvéleményt kényszerhatalommá alakítják át, habár ennek egyszer már a kényszer minden fajtáját fel kellett oldania a kényszerítő belátásban. Így Mill egyenesen a „közvélemény igája”, „a közvélemény morális kényszerítő eszköze” miatt panaszkodik; és nagyszabású védőbeszéde, *A szabadságról*, már egyenesen a nyilvánosság kényszere ellen irányul, mely addig általában az ész erőszak elleni biztosítékának számított. „Növekszik a hajlandóság” arra, hogy „a társadalom hatalmát akár a közvélemény erejével, ... de illetlenül kiterjesszék”. A közvélemény uralma úgy jelenik meg, mint a sokak és a középszerűek uralma: „A politikában valóságos közhely, hogy a világ uralkodója a közvélemény. Pedig csak az a hatalom érdemli meg ezt a nevet, amely valóban a népnek és annak a kormánynak a hatalma, amely a nép

¹³³ Landshut kitűnően válogatott kiadása nyomán idézek: Tocqueville: *Das Zeitalter der Gleichheit*. Stuttgart, 1954. 248. l.

törekvéseinek szószólója ... Újabb vívmány az, hogy a tömeg nézeteit most már nem az egyház vagy az állam vezetőitől kapja, hanem vezető férfaitól vagy a könyvektől. A tömeg helyett hasonló nézetű emberek gondolkoznak, és ezek az újságokban nyilvánítanak véleményt minden kérdésben helyette.¹³⁴ A közvéleményt Tocqueville is inkább konformitási kényszernek, mint kritikai erőnek tekinti: „Olyan mértékben, ahogyan a polgárok egymáshoz idomulnak és egymáshoz hasonlókká válnak, valamennyien egyre kevésbé hajlamosak arra, hogy vakon higgyenek egy meghatározott embernek vagy egy meghatározott osztálynak. A tömegbe vetett hit iránti hajlandóság növekszik, és egyre inkább a közvélemény az, ami a világot kormányozza... A demokratikus népeknél tehát a közvéleménynek egyedülálló hatalma van. Nézeteit nem meggyőzés, hanem azon kényszer útján vési be az elmékbe, melyet mindnyájuk óriási szellemi nyomása gyakorol az egyén értelmére. Az Egyesült Államokban a többség veszi át azt a feladatot, hogy az egyes ember elé kész vélemények tömegét terjessze, és így felmentse a kötelezettség alól, hogy a tulajdon véleményét maga alakítsa ki. Így filozófiai, erkölcsi és politikai kérdésekben nagyszámú olyan elmélet van, melyeket a közvéleményben mindenki látatlanul is elfogad.”¹³⁵ Akárcsak Millnek, Tocqueville-nak is úgy tűnik, elérkezett az ideje, hogy a közvéleményt hatalomként fogják fel, mely a legjobb esetben az erőszak korlátjaként tud szolgálni, mindenekelőtt azonban saját magát is hatékony korlátozásnak kell alávetni: „Ha az Egyesült Államokban egy ember vagy egy párt jogtalanságot szenved el, kihez forduljon? A közvéleményhez? Hiszen éppen ez az, ami a többséget alkotja. A törvényhozó testülethez? Ez a többséget képviseli és vakon engedelmeskedik. A végrehajtó hatalomhoz? Ezt a többség nevezi ki...; a közrendhez? Ez nem egyéb mint a fegyveres többség. Az esküdtekhez? Az esküdtek kollégiuma a többség...”¹³⁶

Mill számára, ugyanebből a kérdésfelvetésből kiindulva, a beszéd és a gondolat szabadságának régi problémája másképp jelenik meg, mint ahogyan az eddig – Milton híres *Areopagitica*-

¹³⁴ Mill: *A szabadságról*. Bp., 1943. 91. l.

¹³⁵ Tocqueville: i. m. 263. l.

¹³⁶ Uo. 44. l.

beszéde óta – mindig is megmutatkozott a közönségnek a felsőbbsséggel való harcában. Ahol az uralkodói hatalom helyébe magának a közvéleménynek, úgy látszik, nem kevésbé önkényes hatalma lép, ott a türelmetlenség vádja az uralkodóvá vált közvéleményt érinti. A tolerancia követelésével hozzá és nem a cenzorokhoz fordulnak, akik ezt valamikor elnyomták; és a szabad véleménynyilvánítás jogának többé nem a közönség kritikai okoskodását kell védelmeznie a rendőrség beavatkozásával szemben, hanem magától a közönség beavatkozásától kell megvédeni a nonkonformistákat: „Ma ... már az is sokat jelent, ha tagadjuk a szokás mindenhatóságát. A közvélemény despotizmusa ezt helytelennek tartja, és hogy ez a despotizmus ne jusson túlsúlyra, feltétlenül szükséges, hogy az emberek különbözők legyenek.”¹³⁷ Mill a nyilvánosság előtt küzdő vélemények viszonylatában a vallási küzdelem analógiájára fejt ki toleranciafogalmát. Az okoskodó közönség már egyáltalán nem is juthat el ésszerű megegyezésig, *egyetlen* közvéleményig, mivel „az emberi sz mai állapotában csak a vélemény különbsége teszi lehetővé azt, hogy az igazságot minden oldalról meg lehessen világítani”¹³⁸. A nyilvánosság előtt versengő érdekek racionális feloldhatatlansága miatti rezignációt egy perspektivista ismeretelmélet köntösébe bújtatja: mivel a partikuláris érdeket már egyáltalán nem mérik az általánosan, a vélemények, melyekké ezek ideologikusan átalakulnak, megtartják a hitnek egy, másra vissza nem vezethető magját. Mill nem kritikát, hanem toleranciát igényel: a dogmatikus maradványokat, bár jól el lehet fojtani, mégsem lehet az ész közös nevezőjére hozni. Az ész és a közvélemény egységéhez nincs meg az érdekek társadalmilag megvalósított összhangjának, egyáltalán egy általános érdek racionális kimutathatóságának az objektív biztosítóka.

Bentham még megnevezhette a többséget mint annak kritériumát, hogy egy döntést az általános érdeknek megfelelően hoztak-e. Ezzel szemben Mill, a chartista mozgalommal kapcsolatos tapasztalatai alapján, arra mutathat rá, hogy a kibővített közönség többsége már nem magántulajdonosokból, hanem

¹³⁷ Mill: i. m. 92. l.

¹³⁸ Uo. 73. l.

proletárokból áll, „akik mind ugyanolyan társadalmi állást foglalnak el, és lényegében ugyanabba a foglalkozási osztályba tartoznak, nevezetesen a rendes kétkezi munkások osztályába. Ezzel nem teszünk semmiféle szemrehányást; mindaz, amit egy ilyen többség ellenében elmondunk, éppannyira érvényben maradna egy iparosokból vagy földbirtokosokból álló számszerű többség esetében is. Ahol az állás és a szakmai tevékenység azonos, ott kialakul majd a hajlamok, szenvedélyek és előítéletek azonossága is; és az ilyen osztályok egyikét abszolút hatalommal felruházni, anélkül, hogy ezt másféle hajlamokkal, szenvedélyekkel és előítéletekkel ellensúlyoznánk, semmi egyebet nem jelent, mint hogy rálépünk a legbiztosabb útra, mely a javítás minden kilátását megsemmisíti...” A közvélemény hatalommá válik más hatalmak között. Mill ezért nem hiheti, „hogy Bentham nagyszerű képességeit a leghasznosabb módon értékesítette, amikor az általános választójog segítségével nemcsak uralomra akarta juttatni a többséget a király és a felsőház nélkül, hanem éleselméjűségének minden erejét egyenesen arra fordította, hogy a közvélemény igáját a közhivatalnokok nyaka körül minden elképzelhető eszközzel csak még szorosabbá tegye... Egy hatalomért azonban bizonyára eleget teszünk, ha úgy megerősítjük, ahogy csak tudjuk; ettől kezdve inkább arra kell ügyelni, nehogy ez a legerősebb hatalom minden más hatalmat elnyeljen.”¹³⁹

A politikailag működő nyilvánosságra többé nem vonatkozik a hatalom megszüntetésének eszméje, ellenkezőleg, ennek a hatalom megosztását kell szolgálnia; a közvélemény pusztá hatalmi korláttá változik. Erről az átértelmezésről árulkodik Mill vallomása: *ettől kezdve* inkább arra kellene ügyelni, hogy a közvélemény hatalma általában ne nyeljen el minden más hatalmat. A polgári jogállam liberális interpretációja re-akció: arra az erőre reagál, melyet az okoskodó közönség önmeghatározásának a jogállam intézményeibe kezdettől beleértett eszméje jelent, mihelyt a közönségbe a birtoktalan és műveletlen tömegek kezdenek beszivárogni. Egyáltalán nem igaz, hogy a polgári jogállam az eredetileg liberális mozzanatok mellett kezdetől fogva demokratikus mozzanatokot is tartalmazott, tehát

¹³⁹ Mill: *Werke*. X. köt. 176. l.

heterogén motívumokat egyesített volna;¹⁴⁰ a polgári jogállamot először csak a liberalizmus értelmezi ebből a dualisztikus aspektusból. Mill szembefordul a nyilvánosság azon eszméjével, mely szerint kívánatos, „hogy a sokak minden politikai kérdést a saját bíróságuk előtt tárgyaljanak, és saját belátásuk szerint döntsenek el, mert ilyen körülmények között a filozófusok arra kényszerülnek, hogy a tömeget felvilágosítsák és arra ösztönözzék, hogy megtanulja méltányolni a dolgokról való alaposabb felfogásukat”.¹⁴¹ Ő inkább amellet áll ki, „hogy a politikai kérdéseket ne a tanulatlan tömeg akaratára vagy belátására történő közvetlen vagy közvetett hivatkozással kelljen eldönteni, hanem csupán viszonylag kisszámú, speciálisan erre a feladatra kiképzett személy kellő megfontolás után kialakított nézetei alapján”.¹⁴² Tocqueville osztja Mill véleményét a „Representative Government”-ről: a tömeg szenvedélyei által meghatározott közvéleménynek szüksége van arra, hogy anyagilag független polgárok mértékadó belátásai segítségével megtisztítsák; a sajtó, habár fontos eszköze a felvilágosításnak, nem elegendő ehhez. A politikai reprezentációnak természetesen társadalmi hierarchián kell nyugodnia; Tocqueville emlékeztet a *pouvoirs intermédiaires*-re, a kapitalizmus előtti, rendileg tagolt társadalom testületi hatalmaira, azokra a családokra és személyekre, akik a születés, a műveltség és gazdagság, főleg pedig a földbirtok és az azzal kapcsolatos kiváltságok révén „kiemelkedtek és parancsolásra alkalmasnak látszottak”.¹⁴³ Tudatában annak, hogy a polgári társadalom talaján nem alakul ki egyszerűen új arisztokrácia, „nekem mégis úgy tűnik, hogy az egyszerű polgárok, ha egyesülnek, képesek arra, hogy igen tehetős, igen befolyásos, igen erős képződményeket alkossanak, egyszóval: arisztokratikus személyeket... Valamilyen politikai, ipari, kereskedelmi, sőt még egy tudományos vagy irodalmi egyesülés is egy művelt és hatalmas polgár, akit nem lehet sem tetszés

¹⁴⁰ Lásd erről legutóbb E. Fraenkel: *Die repräsentative und plebiszitäre Komponente im demokratischen Verfassungsstaat. Recht und Staat*, 219/20. füzet, Tübingen, 1958.

¹⁴¹ Uo. 251. l.

¹⁴² Uo. 247. l.

¹⁴³ Tocqueville: i. m. 65. l. Lásd továbbá: 67., 76., 81. l.

szerint kényszeríteni, sem titokban elnyomni.”¹⁴⁴ Született arisztokrácia híján a művelt és hatalmas polgároknak kell azt az elit közönséget alkotniuk, melynek okoskodása meghatározza a közvéleményt.

A közvéleménnyel szemben, amely, mint látható, a felszabadítás eszközéből az elnyomás fórumává alacsonyodott le, a liberalizmus, saját ratiójának megfelelően, megint csak a vélemény nyilvánosságát tudja bevetni. Mindenesetre ehhez korlátozó intézkedésekre van szükség, hogy az uralkodó véleményekkel szemben biztosítani lehessen a kisebbségbe került közvélemény befolyását, amelyet ez magától már nem tud megteremteni. Hogy a nyilvánosság elvét még egy elködösített közvélemény erőszakuralmával szemben is meg lehessen tartani, annyira át kell itatni a reprezentatív nyilvánosság mozzanataival, hogy létrejöhessen a reprezentánsok ezoterikus közönsége. Vele szemben a közönségnek, amely magát csak képviseltheti, arra kellene szorítkoznia, hogy „ítéletének tárgyává ne magukat a kérdéseket tegye, hanem inkább annak a személynek a jellemét és tehetségeit, akit kijelölt, hogy e kérdéseket önmaga helyett eldöntse”.¹⁴⁵ Ezt a tételt Mill mindössze négy évvel azon választási felhívás után írja le, melyben a whigek figyelmeztették választóikat a politikailag működő nyilvánosság szigorú intencióira: remember that you are now fighting for things, not men! (Emlékezzetek arra, hogy most nem személyekért, hanem ügyekért harcoltok.) Csakhogy az érv és ellenérv pro és kontráját túl könnyedén elnyomja a megszemélyesítés mechanizmusa, az objektív viszonyok biografikus álruhában jelennek meg. Mill kiegészíti a tömegközönség szociálpszichológiájával, és egy betű szerint deklasszált, reprezentatív módon tagolt nyilvánosságot követel.

Tocqueville, származására nézve inkább frondeur a XVIII. század monarchista abszolutizmusa ellenében, mint XIX. századi liberális. Mégis mintha csak kifejezetten a liberalizmusnak teremtették volna, a régi pouvoirs intermédiaires megsemmisítése miatt panaszkodik, és új közvetítő hatalmak létrehozását követeli, hogy a közvélemény hatékonyan beilleszkedjék a ha-

¹⁴⁴ Uo. 105. l.

¹⁴⁵ Mill: *Werke*. X. köt. 249. l.

talmak megosztásába és összekapcsolódásába; Mill ezért el is nevezte „korunk Montesquieu”-jének. A polgárság, mely már nem liberális, a liberalizmusra áttérve a kapitalizmus előtti intézmények biztosítékaiban – a rendi szabadságok védelmi jogaiban, melyek lényegükben különböznek a polgári emberi jogok szabadságjogaitól – keres támaszt.¹⁴⁶ Annyiban Tocqueville mindenesetre túlmegy Millen, hogy nála a nyilvánosságról

¹⁴⁶ Lásd a konzervatív államjogász Friedrich Julius Stahl észrevételét. (*Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche*. Berlin, 1863. 73. l.) „A liberális párt az egyenlőség gondolatát hirdeti a nemességgel szemben, valamennyi renddel mint olyannal szemben, mivel a forradalom alapja szerint semmilyen organikus tagolódást nem ismerhet el. De ha az egyenlőséget pozitív értelemben teljesen érvényesíteni akarják, ha a birtoktalanok osztályának ugyanazokat a jogokat akarják megadni, akkor ez a párt feladja a gondolatot és politikai jogi különbségeket vezet be a vagyonosok javára. A képviselőkhöz cenzust, a sajtóhoz kauciókat követel meg, a szalonba csak az előkelőket engedi be, és a szegény számára nem adja meg ugyanazt a tiszteletet és udvariasságot, mint a gazdag számára. A forradalom elveinek ez a felemás végrehajtása az, ami a liberálisok pártállását jellemzi.” Természetesen ez sajátosan a német viszonyokra érvényes. Bár egy merészebb liberális elmélet a március előtti Németországban is felvázolta a gyér alkotmányos gyakorlattal szemben a nyilvánosság klasszikus eszméjét: „A tökéletes nyilvánosság tehát azt jelenti – így Welcker programszerű definíciója [*Staatslexikon oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. 1834–1848. (15 kötetben) 15. kiadás, 1855. „Nyilvánosság és közvélemény” című cikkely] –, hogy mind az összes államügyet, mind az egész államot egészben véve hozzáférhetővé teszik valamennyi polgára számára, mégpedig odafigyelésük és odanézésük lehető legteljesebb engedélyezésével, nyilvános kifejtés útján és a közvélemény összes szervének szabadsága útján.” És Niebuhr szilárdan kitart az ész és a közvélemény konvergenciája mellett: „A közvélemény a hatalom birtokosainak félrevezetésére alkalmas személyes behatásoktól érintetlen elmékben magától alakul ki, mégpedig az individualitás minden különbözősége és a legkülönbözőbb viszonyok ellenére egybehangzóan; és ha ez valóban általánosan kimondott és ismételt ítélet, akkor az általános ész és igazság reprezentációjának, Isten hangjának tekinthető.” Ezt a tételt azonban Bluntschli mégiscsak azért idézi [*Bluntschlis Staatswörterbuch*. (Hg. Löhling) Zürich, 3 kötetben, 1871. „Közvélemény” című cikkely], hogy ezzel szemben kiadja a nemzeti szempontokhoz alkalmazott liberalizmus jelszavát: „Radikális túlzás, ha a közvéleményt tévedhetetlennek nyilvánítják, és jog szerint éppen őt juttatják uralomra. Azok a férfiak, akiknek a politikai életbe és annak szükségleteibe mélyebb bepillantásuk van, mindig kevesen vannak, és nagyon bizonytalan, sikerül-e véleményüket közvéleménnyé emelniük. A tudással rendelkezők és bölcsek kisebbsége semmi esetre sincs mindig összhangban a középosztályok nagy többségével. Még a művelt osztályok közös ítélete is majd mindig felszínes. Nem lehetséges, hogy minden körülményt ismerjenek, és minden okot feltárjanak, melyektől fontos ügyekben a döntés függ. A közvéleményt megzavarhatják,

adott elemzés nemcsak „a közvélemény erőszakuralmára” vonatkozik, hanem egy kiegészítő jelenségre, az egyre növekvő mértékben bürokratikus állam despotizmusára is. Tocqueville, aki az ancien régime elleni rendi ellenzék perspektíváján nevelkedett, nagy aggodalommal figyelte ezt a tendenciát, melyet a „kormányzati hatalom központosításának” nevez. Az erős ál-

sőt még mesterségesen is félvezethetik a tömeg pillanatnyi szenvedélyei. Egyetlen jelentős egyén helyesen láthat ott, ahol körülötte mindenki téved.” (I. m. II. köt. 745. l.) Bluntschli a közvéleményt számos osztály közül határozottan az egyikhez kapcsolja („ez kiváltképp a nagy középosztály véleménye”), szakit tehát a nyilvánosság elvével, nevezetesen annak a szférának az általános hozzáférhetőségével, melyben racionálisan dönteni kell arról, hogy az általános érdek szempontjából gyakorlatilag mire van szükség; ideológiának sorolja be, amennyiben egy természettől adott osztálytársadalom keretein belül jelöli ki szociológiailag a helyét, anélkül, hogy még meg is bírálná mint ideológiát. Véleménye szerint a kétkezi munkások osztályának illendően távol kell tartania magát a politikai élettől: „Valóban az agymunkának és a kézi munkának, a szellemi és testi tevékenységnek az ellentétén nyugszik az a különbség, melynek oly nagy jelentősége van az állam szervezetére és ennek politikai életére is... A harmadik rend liberális foglalkozásai számára elengedhetetlen követelmény a magasabb műveltség, és ezért rendszerint csak ezeknek a személyeknek van is szabad idejük és képességük, hogy szellemileg dolgozzanak az állam javára. Ezzel szemben azoknál a nagy osztályoknál, melyek többnyire a föld anyagi megművelésével, kézművességgel, kiskereskedelemmel vagy gyári munkával foglalkoznak, tökéletesen hiányzik a szükséges képzettség és szabadidő, hogy állami ügyeknek szenteljék magukat.” (I. m. III. köt. 879. l.) De a polgárság sem gyakorolja a nép elől elzárt, valamiféle maradvány nyilvánosság politikai funkcióit; a közvéleménynek inkább egy felsőbbség ellenőrzésére és kritikájára kell korlátozódnia, mely a földbirtokos nemességre támaszkodva kezdettől fogva a monarchához tartozik. „Az arisztokrácia természettől fogva alkalmas arra, hogy a monarchával megossza a hatalmat, a harmadik rend pedig arra, hogy kritikát és ellenőrzést gyakoroljon.” (Uo. 881. l.) A burzsoázia és a Németországban politikailag még mindig mérvadó feudális hatalmak közötti osztálykompromisszum talaján nemcsak a nyilvánosságban való részvétel válik privilégiummá, hanem e nyilvánosság saját magát sem tekinti már ama szférának, melyben az állam és a társadalom között a magánemberekből álló közönség okoskodása révén közvetítés jön létre, melyben a felsőbbség uralmi szubsztanciája feloldódik: „Nem igaz, hogy a közvélemény uralkodik, mivel nem is tud és nem is akar uralkodni. A kormányzást átengedi az ezzel megbízott szerveknek. Nem teremtő, hanem főképp ellenőrző hatalom.” (I. m. II. köt. 747. l.) Ennek a deformált liberális ideológiának az összefüggését az állam és társadalom közti specifikus viszonytal elemzi a XIX. századi Poroszországban és Németországban Th. Schieder: *Das Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung und die Kritik des bürgerlichen Liberalismus. Historische Zeitschrift*, 1954. 177. évf. 49–74. l.

lamhatalmat, melyre a merkantilizmus hiába törekedett, ténylegesen a XIX. század liberalizmusa teremtette meg; ismeretes, hogy Angliában csak a Civil Service-szel hozzák létre a modern központi közigazgatást. Tocqueville az USA példáján bizonyítja, hogyan fosztják meg a polgárt önjogúságától: „Valamennyiük fölé egy óriási gyámhatalom emelkedik, mely csupán azzal foglalkozik, hogy kényelmüket biztosítsa és létükre ügyeljen. Abszolút, részletekbe menő, szabályszerű, előrelátó és jótékony ez a hatalom. Az atyai hatalomhoz lehetne hasonlítani, ha, éppúgy mint ennél, az volna a cél, hogy felnőtt emberré neveljen; de épp ellenkezőleg arra törekszik, hogy az embert megmáshíthatatlanul gyermeki állapotban tartsa. Szívesen látja, ha a polgárok jólétben élnek, feltéve, hogy nem is gondolnak semmi másra. Szívesen munkálkodik jólétükön; de egyedül ő akar ezért tevékenykedni és egyedül ő akar erről dönteni. Gondoskodik biztonságukról; előre látja és kielégíti szükségleteiket, elősegíti élvezeteiket, intézi legfontosabb ügyeiket, szabályozza utódlásukat, elosztja örökségeiket; nem vehetné le róluk teljesen a gondolkodás terhét és az élet nyögését?”¹⁴⁷ Tocqueville számára a szocializmus is csak azoknak a tendenciáknak a meghosszabbítása, melyek végül is az állam által irányított gazdaság kedvéért eltörlik az adóállamot és létrehozzák az igazgatott világ szörnyűségét. Ezért 1848-ban, ezúttal a forradalmi kormány minisztereként, azzal az érveléssel bírálja a követelést, miszerint a munkához való jogot az alkotmányban kell biztosítani, hogy ezáltal tartósan az államnak kellene egyetlen ipari vállalkozóként működni: „Ha ez egyszer már így van, akkor az adó többé nem a kormánygépezet működésében tartásának eszköze, hanem az ipar előmozdításának fő eszköze. Amennyiben ily módon az egyes polgárok összes tőkéjét magánál halmozza fel, úgy végül az állam válik az összes dolgok egyetlen tulajdonosává. Ez azonban a kommunizmus...”¹⁴⁸

Ugyanebben az időben még *A kommunista párt kiáltványának* forradalomelmélete is csak a liberalizmus korlátozott államhatalmával számolt. Csak néhány évvel később, először a

¹⁴⁷ Tocqueville: i. m. 98. l.

¹⁴⁸ Uo. 260. l.

III. Napóleon államcsínyéről szóló írásban¹⁴⁹ (1852) támadnak Marxnak kételyei azzal a jelenséggel kapcsolatban, melynek ő is ugyanazt a nevet adja, mint előtte Tocqueville: „a kormányzati hatalom központosítása”. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának a Párizsi Kommünnel kapcsolatos üzenete már mutatja, hogy Marxt az államhatalom súlyának problémája – „mindenütt jelen levő szerveivel, az állandó hadsereggel, a rendőrséggel, a bürokráciával, a papsággal és a bírói karral, e szervekkel, amelyeket a munka rendszeres és hierarchikus megosztásának terve szerint építettek ki”¹⁵⁰ – annyira foglalkoztatja, hogy a szocializmust, a politikai hatalom átalakítását közhatalommá már csak akkor tartja lehetségesnek, ha „a munkásosztály nem veszi egyszerűen birtokába a kész államgépezetet”.¹⁵¹ A bürokratikus-militarista gépezetet inkább szét kell zúzni – ez az a tétel, melyet Marx 1871-ben írt Kugelmann-nak, és melynek magyarázatára Lenin ismeretes módon legfontosabb könyvét írja, mielőtt még mind gazdaságilag, mind technikailag kényszerítve érezné magát, hogy a cár „szétzúzott” államapparátusát a központi bizottság összehasonlíthatatlanul hatalmasabb apparátusával helyettesítse. A *Gothai program kritikájában* Marx még egyszer összefoglalja a politikailag működő nyilvánosság szocialista eszméjét az állam elhalását kifejező szuggesztív metaforában; ennek megvalósítását meg kell előznie a „bürokratikus államgépezet szétzúzásának”. A kormányzati hatalom központosítására vonatkozó liberális figyelmeztetés a szocialisták figyelmét arra a problematikus előfeltevésre irányítja, mely az ő tulajdon eszméjükben a polgári nyilvánossággal közös: a társadalmi újratermelés „természetes rendjére”. A kommunaalkotmány tervezete esetében, mely előlegezi a polgári parlamentarizmus tanácsrendszerrel történő felváltását, az a meggyőződés rejlik a háttérben, hogy a politikai jellegetől megfosztott közhatalomnak, a dolgok igazgatásának és a termelési folyamatok vezetésének kiterjedt viták nélkül kell majd szabályozódniuk a politikai gazdaságtan egyszer már feltárt törvényei alapján. A szocialista módon emancipált köz-

¹⁴⁹ Marx: *Louis Bonaparte*. i. m. 116. l.

¹⁵⁰ Marx: A polgárháború Franciaországban. *MEM* 17. köt. Bp., 1968. 306. l.

¹⁵¹ Uo.

vélemény kimondatlanul még Marx számára is, a fiziokratákhoz hasonlóan, az ordre naturelbe való belátásként jelenik meg.

A liberalizmus virágkorát követő száz évben, melyben a kapitalizmus lassanként „megszerveződik”, a nyilvánosság és a magánszféra viszonya ténylegesen felbomlott; a polgári nyilvánosság körvonalai elmosódnak. Sem a liberális, sem a szocialista modell nem alkalmas azonban egy olyan nyilvánosság diagnózisára, amely sajátságosan lebegő állapotban marad e két, modellben megfogalmazható konstelláció között. Két dialektikusan egymásra utaló tendencia jelzi a nyilvánosság felbomlását: a nyilvánosság a társadalomnak mind újabb és újabb *szféráit* hatja át, és egyidejűleg elveszti politikai *funkcióját*, nevezetesen azt, hogy a nyilvánosságra hozott tényállásokat egy kritikai közönség ellenőrzésének vesse alá. M. L. Goldschmidt regisztrálja ugyanezt a „two disturbing tendencies: first a consequent disregard of the individuals right of privacy; and second, a tendency toward too little publicity, with a consequent increase of secrecy in areas... considered public”¹⁵² (két zavaró tendenciát: először, az egyén magánélethez való jogának következetes semmibebevését; és másodsor, a túlzottan kevés nyilvánosság felé való tendenciát, a titkosság következetes növekedésével együtt olyan területeken, melyek... általánosnak számítanak). Úgy látszik, hogy a nyilvánosság oly mértékben veszti el *elvének*, a kritikai publicitásnak az erejét, ahogyan mint *szféra* kiterjed, és a magánszférát még inkább aláássa.

¹⁵² M. L. Goldschmidt: Publicity, Privacy and Secrecy. *The Western Political Quarterly*, VII. évf. 1954. 401. l.

V. A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRAVÁLTOZÁSA

16. § A közsféra és a magánsféra tendenciaszerű összefonódása

A polgári nyilvánosság az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki, de úgy, hogy ő maga a magánsféra része marad. E két sféra alapvető szétválasztása, amelyen a nyilvánosság nyugszik, eleinte csak a társadalmi újratermelés és a politikai hatalom azon mozzanatainak felosztását jelenti, melyek a késő középkori uralmi formákban még együtt jelentkeznek. A piacgazdaság viszonyainak elterjedésével létrejön a „társadalmi” szférája, mely áttöri a hűbéri-rendi uralom korlátait, és szükségessé teszi a hatósági közigazgatás formáit. A termelés a csereforgalom közvetítésének mértékében felszabadul a hatósági illetékességek alól – és megfordítva az adminisztráció mentesül a produktív munka alól. A nemzeti és területi államokban központosított közhatalom a „magán” társadalom fölé emelkedik, bármennyire igaz is, hogy ennek forgalmát eleinte hatósági beavatkozások útján irányítják. Ez a magánsféra csak a merkantilista szabályozás alól történő felszabadulásának mértékében bontakozik ki a magánautonómia szférájává. Ezért ennek a tendenciának a megfordítása, a XIX. század utolsó negyedétől kezdve határozott formákat öltő növekvő állami intervencionizmus sem vezet rögtön magától a közsféra és a magánsféra összefonódásához: az állam és a társadalom elválasztásának megtartásával az intervencionista politika, melyet neomerkantilistának neveztek, anélkül is korlátozhatná a magánemberek autonómiáját, hogy érintené egymás közti érintkezésük magánjellegét. A társadalom mint magánsféra csak akkor válik általában kérdésessé, amikor maguk a társadalmi hatalmak tesznek szert hatósági illetékességekre. A „neomerkantilista” politika ekkor kéz a kézben halad a társadalom valamiféle „refeudalizálásával”.

A XIX. század végének új intervencionizmusát olyan állam hajtja végre, mely a politikailag működő nyilvánosság (Németországban persze még igen korlátozott) alkotmányossá tétele révén tendenciaszerűen a polgári társadalom érdekeivel összhangban cselekszik. Következésképpen a közhatalom beavatkozásai a magánemberek érintkezésébe olyan impulzusokat közvetítenek, amelyek közvetlenül saját szférájukból származnak. Az intervencionizmus abból származik, hogy az olyan érdekkonfliktusokat, melyeket a magánszférán belül már nem lehet elintézni, politikai síkra viszik át. Így hosszabb távon a társadalmi szférába történő állami beavatkozásnak felel meg az is, hogy állami hatásköröket magántestületekre visznek át. Az állami tekintélynek magánszférákra való kiterjesztése kapcsolatos azzal az ellentétes folyamattal is, melynek során az állami hatalmat társadalmival helyettesítik. Csak az a dialektika, mely a társadalom előrehaladó államosítása és az állam ezzel egyidejűleg érvényesülő társadalmasodása között kifejlődik, rombolja szét lassanként a polgári nyilvánosság alapját – az állam és a társadalom elválását. A kettő között, úgyszólván mindkettőből, kialakul egy repolitizált szociális szféra, melyre a „köz” és „magán” megkülönböztetése nem alkalmazható. A magánszférának azt a specifikus részét is feloldja, amelyben a közönséggé egyesült magánemberek egymás közti érintkezésük általános ügyeit szabályozzák, vagyis a nyilvánosságot liberális alakjában. A nyilvánosság szétesését, melyet politikai funkcióinak megváltozásán mutatunk ki (VI. fejezet), általában a közszféra és a magánszféra viszonyának strukturális változása alapozza meg (V. fejezet).

Az 1873-ban kezdődő nagy depresszió óta, a kereskedelmi politikában is bekövetkezett látható fordulattal végéhez közeledik a liberális korszak. Egy új protekcionizmus kedvéért lassanként valamennyi fejlett kapitalista ország feláldozza a free trade szent alapelveit, melyeket különben is csak a világpiacon uralkodó Anglia követett ferntartás nélkül. Megerősödik a belső piacokon, főleg a centrális iparágakban az oligopolisztikus egyesülésekre való törekvés. Ennek felel meg a tőkepiac mozgása is. A részvénytársaság Németországban éppen úgy, mint a trust company az Egyesült Államokban a koncentráció hatékony eszközének bizonyul. A fejlődés csakhamar Amerikában a trösztellenes, Németországban a kartellelles törvényhozást

váltja ki. Jellemző módon a két fiatal ipari állam ebben túlszárnyalja Franciaországot és főleg Angliát, ahol a kapitalizmusnak hosszabb és állandóbb hagyományai vannak, és mindenesetre erősebben gyökeredzik az úgynevezett manufaktúrakorszakban. Ezzel szemben az éppen akkor egyesített Németországban az ipari kapitalizmus csak az imperialista korszaktól kezd „spontánul” fejlődni, s nyomban annak a kényszernek a hatása alatt, hogy külkereskedelme és tőkeexportja számára politikailag privilegizált szférákat biztosítson.¹ A funkcióváltás, főleg pedig azon funkciók *megnövekedése*, melyeket a kapitalizmus ebben a periódusban az államgépezettől megkívánt, egyelőre lehetetlenné tette, hogy Németország csatlakozzék a parlamenti jogállam nyugat-európai és észak-amerikai fejlődéséhez.²

A javak piacán a verseny korlátozása nemzetközileg a múlt század utolsó harmadában jut érvényre, akár úgy, hogy a tőkét koncentrálják és a nagyvállalatokat – melyek oligopolisztikus helyzetet foglalnak el – konszernesítik, akár úgy, hogy a piacot az árra és a termelésre vonatkozó megbeszélések révén közvetlenül felosztják. Az expanzív és restriktív tendenciák játéka, mely már a kereskedelmi és pénztőke fejlődése során is mindig lehetetlenné tette, hogy a piaci forgalom liberalizálására sor kerüljön, határozza meg az ipari tőke mozgását is, és a klasszikus ökonomia optikai csalódásával szemben epizóddá változtatja a liberális korszakot: az 1775 és 1875 közötti periódus a kapitalizmus összfejlődésének perspektívájából csak „hatalmas évszázados fellendülésnek” látszik (*vast secular boom*).³ Amit Say híres törvényével egyenesen a szabadversenyos kapitalizmusnak tulajdonított (a termelés és fogyasztás összgazdasági folyamatában automatikusan beálló egyensúlyt), az ténylege-

¹ W. Hallgarten: *Vorkriegsimperialismus*. Paris, 1935.

² Lukács György: Németország történelmi fejlődésének néhány sajátossága. In: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1954. 29–73. l. Továbbá H. Plessner: *Die verspätete Nation*. Stuttgart, 1959. Lásd az én recenziómat: *Frankfurter Hefte*, 1959. november. Végül R. Dahrendorf: *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland*. *Europäisches Archiv für Soziologie*, 1960. I. 1. 86. l.

³ Dobb: i. m. 258. l.

sen nem a rendszertől mint olyantól függött,⁴ hanem konkrét történelmi feltételektől, melyek még az évszázad folyamán megváltoztak, mégpedig magában a kapitalista termelési módban megalapozott antagonizmusnak a befolyására. Egyébként Say törvénye abban a vonatkozásban is csődöt mondott, hogy a rendszer egyensúlya, a mindenkori válság leküzdése után, semmi esetre sem jött létre ismét automatikusan a rendelkezésre álló termelőerők által elérhető legmagasabb színvonalon.

A polgári társadalomnak e fejlődés folyamán még annak leghalványabb látszatáról is le kell mondania, hogy hatalmi szempontból semleges szféra. A liberális modell, mely valójában a kisárugazdaság modellje, csak egyéni árutulajdonosok közötti horizontális csereviszonyokkal számolt. Független árak és szabad verseny mellett ekkor egyikük sem tehetett szert akkora hatalomra, mely lehetővé tenné neki, hogy mások felett rendelkezék. Most azonban ezekkel a várakozásokkal ellentétben, tökéletlen verseny és függő árak mellett, magánkézen

⁴ Dobb: i. m. 257. l.: „An age of technical change which rapidly augmented the productivity of labour also witnessed an abnormally rapid increase in the ranks of the proletariat together with a series of events which simultaneously widened the field of investment and market for consumption goods to an unprecedented degree. We have seen how straightly in previous centuries the growth of capitalist industry was cramped by the narrowness of the market, and its expansion thwarted by the low productivity which the methods of production of the period imposed; these obstacles being reinforced from time to time by scarcity of labour. At the industrial revolution these barriers were simultaneously swept away; and instead, capital accumulation and investment were faced, from each point of economic compass, with everwidening horizons to lure them on.” (A technikai változás korával egyidejűleg, mely gyorsan növelte a munka termelékenységét, a proletariátus is rendkívül gyors gyarapodásnak indult, továbbá oly események sorozata következett be, melyek egyidejűleg soha nem látott mértékben kiszélesítették a beruházási lehetőségeket és a fogyasztási javak piacát. Láttuk, hogy a piac szűk volta korábbi évszázadokban mily szorosan behatárolta a kapitalista ipar fejlődését: kiterjedését pedig hogyan hiúsította meg a munka alacsony termelékenysége, melyet a kor termelési módszerei szabtak meg; ezeket az akadályokat időről időre súlyosbította a munkaerő ritkasága. Az ipari forradalom egyidejűleg elsöpörte mindezeket az akadályokat; helyettük a szélrózsa minden irányában a tőkefelhalmozás és beruházás lehetőségével kellett szembenézni, mely egyre táguló horizontokkal csábított.)

társadalmi hatalom halmozódik fel.⁵ A kollektív egységek közötti vertikális viszonyok szövedékében részint egyoldalú függőségi viszonyok, részint a kölcsönös nyomás viszonyai alakulnak ki. A koncentrációs folyamatok és a válságfolyamatok lerántják az egyenértékek cseréjének leplét a társadalom antagónisztikus struktúrájáról. Minél inkább áttetszővé válik ez mint pusztá kényszerösszefüggés, annál sürgetőbbé válik az erős állam iránti szükséglet. Franz Neumann az „éjjeliőr állam”⁶ liberális önértelmezésével joggal szegezi szembe a következő ellenvetést: mindig olyan erős volt, amennyire a polgári érdek szempontjából a politikai és társadalmi helyzet megkövetelte.⁷ Mindazonáltal, amíg az állam liberális állam volt, éppen ezen érdekek miatt volt szükséges, hogy nagyjában és egészében az áruforgalom és a társadalmi munka szférája a magánautonómiára legyen bízva (ha csak nem látjuk már az általános tan- és honvédelmi kötelezettségben is, mint Achinger,⁸ a magánszférába való beavatkozás kezdetét). A „kormányzati hatalom központosítása”, mely egyidejűleg vált Marx és Tocqueville számára problémává, szigorúan véve még nem érinti a köz- és a magánszféra közötti, a polgári jogállam szempontjából alapvető viszonyt. Még a nagyiparnak az az érdeke is, mely privilegizált külföldi piacok meghódítása és biztosítása végett a katonai apparátus kibővítéséhez fűződik, eleinte csupán a közhatalom meglévő funkcióinak egyikét erősíti. Csak amikor az állam új funkciókat vesz fel, kezdenek megingani az állam és a társadalom közötti „korlátok”.

Egyfelől a hatalom összpontosítása az áruforgalom magánszférájában, másfelől az állami szervként megalapozott nyilván-

⁵ Lásd J. H. Bunzel: Liberal Theory and the Problem of Power. *The Western Political Quarterly*, XIII. köt. 1960. 374–388. l.

⁶ A kifejezést, mely Lassalle-tól származik, mindig Wilhelm v. Humboldt híres értekezésével hozzák összefüggésbe: Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. In: *Werke*. (Hg. I. Flitner) Darmstadt, 1960. 56. l.

⁷ Fr. Neumann: Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft. *Zeitschrift für Sozialforschung*, VI. köt. 542. l. Fr. Neumann: Ökonomie und Politik. *Zeitschrift für Politik*, N. F. II. köt. 1955. 1. l.

⁸ H. Achinger: *Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik*. Hamburg, 1958. 155. l.

nosság, az általános hozzáférhetőség intézményes ígéretével, megerősítették a gazdaságilag gyengébbekben a hajlamot arra, hogy politikai eszközökkel szálljanak szembe azokkal, akik piaci helyzetük révén fölényben vannak. Angliában 1867-ben és 1883-ban került sor választási reformra; Franciaországban III. Napóleon vezette be az általános választójogot; ennek népszavazásos konzervatív következményeit tartotta Bismarck szem előtt, amikor az alkotmányba, először az Északnémet Szövetség, majd az újjáalakult Német Birodalom alkotmányába az általános választójogot felvette. A politikai beleszólásnak eme formálisan elismert lehetőségére támaszkodva igyekeztek az elnyomorodott rétegek éppúgy, mint az általuk fenyegetett osztályok, olyan befolyásra szert tenni, melynek politikailag kellett kárpótlást nyújtania a megsértett gazdasági esélyegyenlőségért, ha ilyesmi egyáltalán valaha is fennállt. Az a kísérlet, hogy a nyilvánosságot a magánérdekektől megszabadítsák, rögtön kudarcot vallott, mihelyt még azokat a feltételeket is bevonták a szervezett érdekek küzdelmébe, melyek közepette az érdekek privatizálódásának végbe kellett mennie. A szakszervezetek nemcsak a munkapiacra alkotnak szervezett ellensúlyt, hanem a szocialista pártokon keresztül igyekeznek magára a törvényhozásra is befolyást gyakorolni; a vállalkozók, általában az „államfenntartó erők”, ahogyan őket azóta nevezik, ezzel úgy szállnak szembe, hogy magánjellegű társadalmi hatalmukat közvetlenül átváltják politikai hatalomra. Bismarck szocialista törvénye ennek egyik mintapéldája; a társadalombiztosítás azonban, melyet egyidejűleg létrehoz, azt is mutatja, hogy a magánszférába történő állami beavatkozásnál mennyire figyelembe kell vennie az alulról jövő nyomást. A magánszférába történő állami beavatkozások alapján a múlt század végétől kezdve fel lehet ismerni, hogy a beleszólásra feljogosított széles tömegeknek sikerül a gazdasági antagonizmusokat politikai konfliktusokká átalakítaniuk: a beavatkozások részint a gazdaságilag gyengébbek érdekeit mozdítják elő, részben pedig még ezek védelmét is szolgálják. Az egyes esetekben nem mindig könnyű ezeket az egyik vagy a másik fél kollektív magánérdekeinek számlájára írni. Mindenesetre általánosságban az állami beavatkozások, még ha az „uralkodó” érdekek ellenében kényszerítik is ki őket, a rendszer egyensúlyának megtartására irányulnak; ezt ugyanis a szabad piacon keresztül már nem lehet

biztosítani. Strachey ebből azt a csupán prima facie' paradox következtetést vonja le, „hogy éppen a demokratikus erőknek a kapitalizmus elleni harca volt az, amely a rendszer fennmaradását lehetővé tette. Mert nemcsak a munkás életfeltételeit tette elviselhetővé. Egyúttal a késztermékek számára fenntartotta azokat a felvevőpiacokat, melyeket a kapitalizmus öngyilkos előrenyomulása a nemzeti jövedelem növekvő mértékben egyenlőtlen elosztásának irányában egyre inkább szétrombolt volna.”⁹

Ez a mechanizmus, melyet Galbraith a countervailing powers¹⁰ (ellensúlyozó erők) aspektusából is elemzett, magyarázza meg a tőkekoncentráció tendenciájának¹¹ és a növekvő állami intervencionizmusnak az összefüggését. A növekvő állami tevékenységről már az állami költségvetések nagyságrendjei is felvilágosítással szolgálnak.¹² Ez a kvantitatív kritérium azonban mégsem elegendő; csak a magánszférába történő állami beavatkozások kvalitatív felosztása útján lehet világosan felismerni, hogy az állam nemcsak kibővíti tevékenységét a régi funkciókon belül, hanem általában egész sor új funkcióra is szert tesz. A hagyományos rendező funkciók mellé, melyeket az állam már a liberális korszakban is gyakorolt, belül a rendőrség és az igazságszolgáltatás valamint egy igen óvatosan kezelt adópolitika útján, kifelé pedig, a haderőre támaszkodva, külpo-

* első pillantásra

⁹ J. Strachey: *Kapitalizmus heute und morgen*. Düsseldorf, 1957. 154. l.

¹⁰ J. K. Galbraith: *American Capitalism. The concept of countervailing power*. i. m. Ennek kritikájával kapcsolatban lásd A. Schweizer: *A Critique of Countervailing Power*. *Social Research*, 1954. XXI. köt. 253. l.

¹¹ Az USA vonatkozásában jól dokumentálja ezt: Berle és Means: *The Modern Corporation and Private Property*. New York, 1932. *The Structure of the American Economy*. I. köt. National Resources Planning Board, U. S. Government Printing Office, 1939. *The Concentration of Productive Facilities*. ua. 1947. *A Survey of Contemporary Economics*. ua. 1948. Németország vonatkozásában: H. König: *Konzentration und Wachstum. Eine empirische Untersuchung der westdeutscher Aktiengesellschaften in der Nachkriegszeit*. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 115. köt. 1959. 229. l.

¹² S. Fabricant: *The Trends of Government Activities in the USA since 1900*. New York, 1952. Urs. Hicks: *British Public Finances. Their Structure and Development 1880–1952*. London, 1954. Már Adolf Wagner beszél a növekvő kiterjedésű pénzügyi szükséglet „törvényéről”. In: *Lehrbuch der politischen Ökonomie*. Leipzig, 1883. V. köt. 76. l.

litikája útján, most alakító funkciók is lépnek.¹³ Megkülönböztetésük természetesen annál könnyebben sikerül, minél inkább differenciálódik a XX. század folyamán a szociális állam feladatköre. Említettük már a védelem, kárpótlás és kiegyenlítés feladatát, melyet a munkások és alkalmazottak, bérlők és fogyasztók stb. gazdasági szempontból gyengébb társadalmi csoportjainak javára kell végezni (ebbe a szférába tartoznak például a jövedelem újrafelosztása érdekében hozott intézkedések). Megint más feladatot jelent a társadalmi struktúra hosszabb távú változásainak elhárítása, de legalábbis enyhítése, vagy épp ellenkezőleg tervszerű támogatása, sőt irányítása (ide tartozik például egy olyan komplexum, mint a középréteg-politika). A magánberuházási tevékenység súlyos következményekkel terhes befolyásolása és az állami beruházási tevékenység szabályozása már az összgazdasági folyamat ellenőrzésének és kiegyensúlyozásának további feladatköréhez tartozik. A koncentrációs folyamatok nem csupán életre hívták a konjunktúrapolitikát; a nagy egységek iránti hajlammal meg is teremtenek bizonyos előfeltételeket, melyek először teszik lehetővé a nagyszámú konjunktúrapolitikát: a gazdaság ugyanis ezek mértékében válik a népgazdasági összesítő elszámolás ökonometriai módszerei számára hozzáférhetővé, amint ezeket röviddel a második világháború kitörése előtt Angliában, az Egyesült Államokban és Kanadában be is vezették.¹⁴

Végül az állam a szokásos hivatali ügyleteken túl olyan szolgáltatásokat is átvállal, melyek addig a magánkezdeményezésre voltak bízva: akár úgy, hogy magánszemélyeket közfeladatokkal bíz meg, akár úgy, hogy magángazdasági tevékenységeket kerettervezés útján koordinál¹⁵ vagy saját maga tevékenyke-

¹³ F. Neumark: *Wirtschafts- und Finanzpolitik des Interventionsstaates*. Tübingen, 1961. Jogi szempontból lásd U. Scheuner: *Die staatliche Intervention im Bereich der Wirtschaft*. Berlin, 1954. 1. l.

¹⁴ Strachey: i. m. 35. l.

¹⁵ Itt a pusztán rendező funkcióktól az alakítókhöz való átmenet cseppfolyós, tendenciájában azonban világos. Jogilag ez a folyamat a régi rendészeti jog kibővítésében és ennek megváltozásában jut kifejezésre. Lásd ehhez H. Huber: *Recht, Staat und Gesellschaft*. Bern, 1954. 32. l. „Rendészeti jog az a jog, mely a közrend fenntartása végett a közönséget megóvja a veszélyektől. Ennek negatív, védelmi jellege van. Egészen a legutóbbi időkig a közjog egyik ága volt,

dik gyártóként és elosztóként. A közszolgáltatások szektora kényszerűen bővül ki, „mivel a fokozódó gazdasági növekedéssel olyan tényezők válnak hatékonyrá, melyek átalakítják a magánköltségek és a társadalmi költségek viszonyát.”¹⁶ A magántermelés közköltségei mellett éppígy létrejönnek, a széles tömegek növekvő vásárlóerejével összefüggésben, a magánfogyasztás közköltségei is.¹⁷

A „kollektív létgondoskodás” formulája mögött a szociális állam új funkcióinak sokfélesége rejlik;¹⁸ valamint az egymást sokszorosan keresztező, kollektíve megszervezett magánérdekek, melyek a funkciók eme megnövekedésének alapjául szolgálnak. Az állam törvényeken és rendelkezéseken keresztül alaposan beavatkozik az áruforgalom és a társadalmi munka szférájába, mert a társadalmi erők versengő érdekei politikai dinamikává alakulnak át, és az állami intervencionizmus közvetítésén keresztül visszahatnak tulajdon szférájukra. Eközben, nagyjából és egészében véve, nem lehet tagadni a „demokrati-

mely egyenesen hozzáidomult a magánjoghoz. Jelenleg egyre erősebb az a hajlam, hogy a veszélyelhárítást a szociális élet pozitív alakításával pótolják vagy egészítsék ki. Így például az építkezési rendészeti jognak egészségi veszélyektől, tűzveszélytől, a közlekedés veszélyeztetésétől kellett óvnia, a természet- és műemlékvédelemnek pedig a helység képének vagy a tájnak az elcsúfításától. Ma a helyi, regionális és az országos tervezések nemcsak a negatívumot kívánják elkerülni, hanem valami pozitívumot is ki akarnak alakítani, nevezetesen a tér kihasználását az ember által, település és kereset céljából.”

¹⁶ K. Littmann: *Zunehmende Staatstätigkeit und wirtschaftliche Entwicklung*. Köln, 1947. 164. l. Itt el kell tekintenünk a fegyverkezési költségektől, mivel a katonai védelem már az állam klasszikus funkcióihoz is hozzátartozik.

¹⁷ Mivel a kapitalista termelés tendenciája az, hogy a magángazdasági termelés szektorát csak a lehető legkevésbé engedje korlátozni a közszolgáltatások javára, a kettő között megbomlik az egyensúly, amit legutóbb Galbraith elemzett. Lásd tanulmányát: *Gesellschaft im Überfluss*. Düsseldorf, 1959. Továbbá A. Downs: *Why Government Budget is too small in a Democracy?* *World Politics*, 1960. XII. köt. 541-563. l.

¹⁸ E. Forsthoff: *Die Verfassungsprobleme des Sozialstaats*. München, 1954. W. Friedmann (*Law and Social Change*. London, 1951. 298. l.) öt funkciót különböztet meg: „they result from the activities of the State: firstly, as Protector; secondly, as Dispenser of Social Services; thirdly, as Industrial Manager; fourthly, as Economic Controller; fifthly, as Arbitrator.” (Ezek az államnak: először mint Védelmezőnek; másodsor mint a Közjóléti Intézmények Fenntartójának; harmadszor mint Ipari Igazgatónak; negyedszer mint Gazdasági Irányítónak; ötödször mint Bírónak a tevékenységeiből erednek.)

kus befolyást" a gazdasági rendre: a nem tulajdonosok tömege a magánszférába történő állami beavatkozások útján, melyek a tőkekonzentráció és az oligopolisztikus szervezet tendenciája ellen hatnak, el tudta érni, hogy hosszabb távon úgy látszik, a nemzeti jövedelemből való részesedésük nem csökkent, bár századunk közepéig nem is emelkedett lényegesen.¹⁹

Minthogy pedig az intervencionizmus ilyen összefüggések-ből ered, az intervencionisztikus módon biztosított szociális szférákat szigorúan meg kell különböztetni az államilag pusztán szabályozott magánszférától – jórészt maguk a magánintézmények öltenek félig nyilvános jelleget; egyenesen a magángazdasági egységek kvázi politikai jellegéről lehet beszélni (quasi political character of private economic units).²⁰ A polgári társadalom közfontossággal bíró magánszférájának köréből egy repolitizált szociális szféra alakul ki, melyben az állami és társadalmi intézmények egyetlenegy, a „köz” és „magán” kritériumi szerint többé meg nem különböztethető funkciókapcsolattá folynak össze. Jogilag a korábban elválasztott szféráknak ez az új kölcsönös függősége a klasszikus magánjogi rendszer áttörésében jut kifejezésre.

A szociális-állami berendezkedésű ipari társadalomban sokadsodnak azok a viszonyok és kapcsolatok, melyeket sem a közjog, sem a magánjog intézményeivel nem lehet elégségesen elrendezni; ezek ellenkezőleg, az úgynevezett szociális jogi normák bevezetését kényszerítik ki.

A polgári jog pusztán formális jellegére vonatkozó szocialista kritika mindig hangsúlyozta, hogy a magánjogilag biztosított autonómia csak olyan mértékben illethet meg egyenlően minden jogi személyt, ahogyan a gazdasági siker egyenlő esélyei lehetővé teszik a jogilag egyenlő alakító esélyek realizálását.²¹ Főleg a termelőknak a termelési eszközöktől való elválasztása, az osztályviszony, melyet a XIX. században az ipari kapitalizmus teljesen kialakított, változtatta át a tőkés és bérmunkások

¹⁹ L. Strachey: i. m. 130–151. l.

²⁰ J. M. Clark: *The Interplay of Politics and Economics*. In: Berger (Ed.): *Freedom and Control in modern Society*. New York, 1954. 192. l.; A. Berle: *Power without Property*. London, 1960.

²¹ Lásd A. Menger: *Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen*. Tübingen, 1890.

közti formálisan egyenlő jogviszonyt tényleges alárendeltségi viszonyná; magánjogi kifejezése elleplezte kvázi közhatalmi jellegét. A magánjog központi intézményét, a termelési eszközök tulajdonát és ennek kapcsolt garanciáit mint a szerződés, a mesterség és az öröklés szabadságjogait Karl Renner²² elemezte ebből a szempontból, és kimutatta, hogy tényleges funkciójuk alapján a közjog alkotórészeit kellene képezniük: a kapitalista számára a magánjog „delegált parancsnoki közhatalmat” biztosít. Legkésőbb az első világháború kitörése óta azonban bizonyos mértékig a jogi fejlődés is követi a társadalmi fejlődést, és a típusok bonyolult keveredését hozta létre, melyet elsősorban a „magánjog publicizálódásának”²³ címszava alatt regisztráltak; később ugyanezt a folyamatot szemügyre vették a közjog privatizálásának fordított szempontjából is: „A magánjog és a közjog elemei a felismerhetetlenségig és kibogozhatatlanságig összekapcsolódnak egymással.”²⁴

A tulajdonjogokat nemcsak a már említett gazdaságpolitikai intervenciók útján korlátozzák, hanem ugyanígy jogi biztosítékok útján is, melyek arra hivatottak, hogy a tipikus szociális szituációkban a szerződő felek formális egyenlőségét materiálisan is biztosítsák. A kollektív szerződések, melyek, kiváltképpen a munkajogban, az egyéni szerződések helyére lépnek, a gyengébb fél számára adnak biztosítékokat. A bérlő érdekében hozott óvintézkedések a bérbé adó számára a bérleti szerződést szinte már nyilvános térfelhasználási viszonyná változtatják. És ahogyan a munkavállalók és bérlők, ugyanígy a fogyasztók is speciális biztosítékokat élveznek. Hasonló fejlődés rajzolódik ki az üzemi alkotmányjogban, a települési jogban és a családjogban is. A közbiztonság szempontjai néha olyan mértékben kötik az üzemek, földterületek, épületek stb. tulajdonosait, hogy már „felettes köztulajdonról” is beszéltek.²⁵ Liberális állanyjogászok azzal az utalással utasítják vissza a tulajdonjogok „kiüresítésé-

²² K. Renner: *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre Funktion*. Tübingen, 1929.

²³ Hedemann: *Einführung in die Rechtswissenschaft*. 1929. 229. l.

²⁴ H. Huber: i. m. 34. l.

²⁵ F. Wieacker: *Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft*. Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe, 3. füzet, Karlsruhe, 1953. 21. l.

nek" ezt a rendjét, hogy ma formálisan meghagyják a tulajdosnak a tulajdont és mégis kisajátítják, mégpedig kártalanítás és a szabályozott kisajátítási eljárás jogvédelme nélkül: „Így a kisajátító törvényhozás útján a társadalmisítás új formái jönnek létre, melyekkel még a doktriner marxizmus sem számolt.”²⁶

A magánjog központi intézményével, a tulajdonnal egyidejűleg természetesen ennek kapcsolt biztosítékai is sorra kerülnek – mindenekelőtt a szerződés szabadsága. A klasszikus szerződési viszony a szerződési feltételek meghatározásában feltételezi a teljes függetlenséget. Ezt időközben erős korlátozásnak vetették alá. Amint a jogi viszonyok szociálpolitikai szempontból hasonlónak válnak, maguk a szerződések is sematizálódni kezdenek. A szerződési viszonyok növekvő standardizálása normális körülmények között a gazdaságilag gyengébb fél szabadságát nyirbálja meg, míg a kollektív szerződésnek már említett eszköze épp arra hivatott, hogy megteremtse a piaci helyzet egyenlőségét. A vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek közötti kollektív szerződések elvesztik szigorú értelemben vett magánjogi jellegüket; egyesesen közjogi jelleget öltenek, mivel a foganatosított sorozati szabályozás törvényhelyettesítőként működik: „A szövetségek funkciója egy összmunkaszerződés megkötésénél nem annyira a magánautonómia gyakorlása, mint inkább a delegáció útján történő jogalkotás.”²⁷ Az eredeti magánautonómia már jogilag is olyannyira lefokozódott származékos autonómiává, hogy a szerződések érvényessége szempontjából gyakran már nem is tekintik szükségesnek. A tényleges szerződési viszonyok jogi hatása a klasszikus jogi viszonyokhoz hasonlít.²⁸

²⁶ H. Huber: i. m. 33. l.

²⁷ Uo. 37. l.

²⁸ Spiros Simitis: *Die faktischen Vertragsverhältnisse*. Frankfurt, 1958.

Végül a magánjogi rendszeren réseket üt a magánszemélyek és a közhatalom közötti szerződések növekvő száma.²⁹ Az állam a *do ut des* alapján szerződik a magánemberekkel; a felek egyenlőtlensége, az egyik függősége a másiktól itt is feloldja a szigorú szerződési viszony alapjait; a klasszikus modellen mérve inkább már pszeudoszerződésekről van szó. Ha manapság a hatóságok a szociális állam feladatainak végrehajtása közben a törvényes szabályozást messzemenően a szerződés eszközével helyettesítik, akkor az ilyen szerződéseknek magánjogi formájuk ellenére kvázi nyilvános jellegük van; mert „jogrendszerünk tulajdonképpen azon a gondolaton nyugszik, hogy végül is a magánjogi szerződések a törvény alatt helyezkednek el, nem pedig a törvénnyel azonos szinten, és közjogunk csak annyiban hagy teret szerződések számára, amennyiben mellérendeltségi viszonyok léteznek...”³⁰

Azzal, hogy az állam „kimenekül” a közjogból, és a közigazgatás feladatait vállalatokra, intézetekre, testületekre, a magánjog felhivatalos ügyvivőire viszi át, megmutatkozik a magánjog

²⁹ A német jog ismeri a *fiskus* fikcióját, mely az államot magánjogi személyként és ezáltal magánjogi személyekkel való szerződési viszonyok lehetséges partnereként minősíti; ennek az abszolutizmus alatt az a jó értelme volt, hogy az alattvalók számára a törvényhozásban való részvétel biztosítéka nélkül adjanak némi jogbiztonságot. Hasonlóan a francia jog is megkülönbözteti az államot mint a *gestions privées* [magánigazgatás] magánjogi szubjektumát az államtól mint a *gestions publiques* [közigazgatás] közjogi szubjektumától. A liberális korszakban mindkét funkció viszonylag áttetsző volt és ezért könnyen meg lehetett különböztetni; a megkülönböztetés azonban oly mértékben válik mind nehezebbé, amint az állam még a társadalom magánszférájában is funkciókat vesz át, és viszonyát az egyéni gazdasági szubjektumokhoz szerződés útján szabályozza: „Predominantly industrial, commercial and managerial operations, such as the provision of transport, electricity or gas, or the management of health services, are now normally carried out by incorporated public authorities, which are subject to the rules of private law, although responsible to Ministers and Parliaments for the general conduct of operation.” (Olyan, főképpen ipari, kereskedelmi és igazgatási tevékenységeket, mint a közlekedésről, gázzal, villamosságról való gondoskodás, az egészségügyi szolgáltatások szervezése, most rendszerint bejegyzett állami hatóságok látnak el, melyek alá vannak vetve a magánjog szabályainak, viszont a minisztereknek és a parlamenteknek is felelősek a tevékenység általános vezetéséért.) Friedmann: i. m. 63. l.

* Adok, hogy adj.

³⁰ Huber: i. m. 40. l.

publicizálódásának visszája is, vagyis a közjog privatizálódása. A közjog klasszikus kritériumai leginkább akkor válnak ingattá, ha elosztó, gondoskodó és támogató tevékenységeinél még maga a közigazgatás is magánjogi eszközöket használ.³¹ Mert például sem a közjogi szervezet nem akadályoz meg egy közszállítót abban, hogy „ügyfelével” magánjogi viszonyba lépjen, sem pedig az ilyen jogviszony messzemenő standardizálása nem zárja ki ennek magánjogi jellegét. Sem a monopolhelyzet, sem a szerződés-kötési kényszer nem írja elő, hogy valamit a közjog területére kell utalni; sem pedig az, ha a jogviszonyt igazgatási aktus alapozza meg. A közérdek publicisztikus mozzanatai olyan mértékben kötődnek össze a szerződéses formulázás magánjogi mozzanataival, ahogyan a tökekonzentrációval és az intervencionizmussal az állam társadalmasodásának és a társadalom államosításának kölcsönös folyamatából új szféra alakul ki. Ezt ésszerűen sem tisztán magán-szféraként, sem valódi közsféraként nem lehet felfogni, és nem lehet egyértelműen a magánjog vagy a közjog területéhez sorolni.³²

17. § A szociális szféra és az intim szféra polarizálódása

Olyan mértékben, ahogyan az állam és a társadalom kölcsönösen áthatja egymást, a kiscsalád kiválik a társadalmi újratermelés folyamataival való összefüggéséből: az intim szféra, mely egykor általában a magánszféra középpontja volt, amennyiben ez maga is elveszti magánjellegét, mintegy annak periferiájára szorul. A liberális korszak polgárai magánéletüket prototipikus módon a hivatásban és a családban élték; az áruforgalom és a társadalmi munka szférája éppúgy a magánszféra volt, mint a gazdasági funkcióktól közvetlenül mentesített „otthon”. Ez a

³¹ A következőkkel kapcsolatban lásd W. Siebert: *Privatrecht im Bereich der öffentlichen Verwaltung*. In: *Festschrift für Hans Niedermeyer*. Göttingen, 1953. különösen a 223. l.

³² Ennek az egész komplexumnak beható elemzését adja legutóbb Spiros Simitis: *Das Sozialstaatsgrundsatz in seinen Auswirkungen auf das Recht von Familie und Unternehmen*. Habilitationsschrift der Juristischen Fakultät. Kézirat, Frankfurt, 1963.

két terület, mely akkoriban egységesen tagolódt, most ellentétesen fejlődik: „éspedig azt lehet mondani, hogy a család mindinkább magánjellegűvé, a munka és a szervezet világa mindinkább nyilvánossá válik”.³³

A „munka és szervezet világa” kifejezés már elárul valamit az egykor magánrendelkezés alatt álló szféra objektivitás iránti tendenciájáról; akár a saját rendelkezés szférájáról legyen szó, mint a tulajdonos esetében, akár az idegen rendelkezés szférájáról, mint a bér munkás esetében. Az ipari nagyüzem fejlődése közvetlenül, a bürokratikus nagyüzemé közvetve függ a tőke koncentrációjának állásától. Mindkét esetben a társadalmi munka olyan formái fejlődnek ki, melyek specifikusan eltérnek a szakmai magánmunka típusától. Munkaszociológiai szempontból már nem jelent éles különbséget, hogy egy vállalat a magánszférához és egy hatóság az állami szférához tartozik. Bármennyire is alá van még vetve egy nagyüzem az egyéni tulajdonosok, a nagyrésztvényesek vagy igazgatósági tagok rendelkezésének, a magánrendelkezésekkel szemben mégis annyira objektiválódnia kellett, hogy a „munka világa” a magánszféra és az állami szféra között sajátos rendű szférát alkot – mind a munkások és alkalmazottak, mind pedig azok tudatában, akik tágabb hatáskörökkel rendelkeznek. Ez a fejlődés természetesen azon is nyugszik, hogy a termelési eszközök tulajdonának formálisan fenntartott autonómiáját materiálisan is megfosztották magánjellegétől. A nagy tőketársaságok példáján ezt többször is elemezték a tulajdonosi cím és a rendelkezési funkció elválasztásának címszava alatt; itt ugyanis különösen világossá válik a tulajdonjog közvetlen gyakorlásának korlátozása a csúcsigazgatóság és néhány nagyrésztvényes javára. Az önfinanszírozás útján az ilyen vállalatok gyakran a tőkepiactól is függetlenné válnak; ugyanilyen mértékben megnövelik önállóságukat a résztőke-tulajdonosok tömegével szemben.³⁴ Bármilyen legyen is a gazdasági hatás, a szociológiai hatás példaszerűen

³³ H. Schelsky: *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft*. Würzburg, 1957. 33. l.

³⁴ Itt nyitva maradhat a kérdés, hogy ha az igazgatásnak a közgyűléssel szemben erős a pozíciója, akkor érvényre jutnak-e a nyereség esetleges növelésének terhére a management specifikus érdekei, teszem azt a vállalat kibővítésének irányába, és aláássák-e már a felhalmozás magánkapitalista formáját.

mutatja azt a fejlődést, mely a vállalat formájától függetlenül is, a nagyüzemet általában megfosztja az individuális magán-autonómia szférájának azon jellegzetességétől, amely a liberális korszakban az önálló vállalkozók üzletét és műhelyét jellemezte. Rathenau ezt igen korán felismerte, és ezzel a formulával fejezte ki: a nagyvállalatok „intézményekké” alakulnak át. Ezt az ösztönzést fogadta meg a jogi institucionalizmus és belőle a sajtóságos obszervancia elméletét alakította ki.³⁵ Habár a rokon elméletek, melyek (James Burnham és Peter R. Drucker műveiben amerikai viszonyok példáján illusztrálva) nagy publicisztikai sikert arattak a háború után, aligha voltak kevésbé ideologikusak, mégis volt valamilyen leíró értékük: találóan diagnosztizálják a társadalmi munka szférájában „a magán eltűnését”.

Mindenekelőtt: a nagyüzem alkalmazottaival és munkásaival szemben bizonyos státusgaranciákat vállal el, akár hatáskörök felosztása útján, akár azáltal, hogy bizonyos szociális biztonságot és szolgáltatásokat nyújt, akár azon igyekezet révén – bármennyire kérdéses is ez az egyes esetekben –, hogy elérje a foglalkoztatottaknak a munkahelyhez való integrációját; de még kirívóbbak ezeknél az objektív változásoknál a szubjektívek. A „szolgáltattevők” statisztikai gyűjtőkategóriája már a nevében árulkodik egy újfajta beállítódásról a munkához: elmosódik a magántulajdon révén egykor szubjektíve is világosan megvolt különbség azok között, akiknek a saját, és azok között, akiknek más emberek magánszférájában kellett dolgozniuk; helyére a „szolgálati viszony” lép, mely a hivatalnokok „közszolgáltatatótól” semmi esetre sem a jogokat (és kötelességeket) vette át, hanem inkább egy eldologiasodott munkaviszony sajátosságait, mely a foglalkoztatottat nem annyira egy személyhez, mint egy intézményhez, köti. A nagyüzemmel olyan társadalmi képződmény válik a társadalmi munka szervezetének

³⁵ Ez azután a szakszervezetek reformista ideológiájában éppúgy szerepet játszott, mint az úgynevezett munkafront fasiszta praxisában: a nagyvállalat institutionális mozzanatának elszigetelése gazdasági funkcióitól mindkét esetben, habár különböző politikai szándékkal, természetesen annak a tényállásnak az elködösítéséhez vezetett, hogy egy vállalatnak, amennyiben kapitalista módon a profitmaximálás alapelve szerint működik, annyiban magánérdekeket is kell szolgálnia; hogy ennél fogva a vállalati cél nem eshet egybe eo ipso a személyzet vagy éppenséggel az egész társadalom érdekeivel.

uralkodó típusává, mely a magánszféra és a nyilvánosság elválasztásával szemben semleges: „Az ipari üzemek lakásokat építenek vagy egyenesen háztulajdonhoz segítik hozzá a munkavállalókat, nyilvános parkokat létesítenek, iskolákat, templomokat és könyvtárakat építenek, hangversenyeket és színházi estéket rendeznek, továbbképző tanfolyamokat tartanak, gondoskodnak az öregekről, özvegyekről és árvákról. Más szavakkal: egy egész sor funkciót, melyet eredetileg nemcsak jogi, hanem szociológiai értelemben is közintézmények tölthettek be, olyan szervezetek vesznek át, melyek tevékenysége nem nyilvános... Egy nagyvállalat oikosza olykor áthatja egy város életét és a joggal ipari feudalizmusnak nevezett jelenséget idézi elő... Ugyanez érvényes mutatis mutandis a metropoliszok nagy közigazgatási bürokráciáira is, melyek (szociológiai értelemben) ugyanolyan mértékben vesztek el nyilvános jellegüket, ahogyan nagyüzemekké válnak.”³⁶ Amerikai szerzők ennél fogva az úgynevezett „szervezetember” szociálpszichológiáját arra való tekintet nélkül vizsgálhatják, hogy magántársaságról, félnyilvános testületről vagy állami közigazgatásról van szó – a „szervezet” a tulajdonképpeni nagyüzemet jelenti.

A XIX. század tipikus magánvállalatával összehasonlítva a foglalkozás szférája mint kvázi közsféra önállósul a családra összezsugorodott magánszféréval szemben; ma a foglalkozáson felül megmaradó szabadidő egyenesen a magánrezervátumot jelenti, míg a foglalkozási munkával a „szolgálat” kezdődik. Ez a folyamat mindenesetre csak a magántulajdonosok történelmi perspektívájából nézve jelenik meg úgy, mint a szakmai szféra magánjellegének megszűnése; megfordítva a munkások és alkalmazottak számára privatizálódásként jelenik meg, éspedig oly mértékben, ahogyan már nem egy patriarchális uralomnak vannak kizárólag és szabályozás nélkül alávetve, hanem ehelyett olyan pszichológiai elrendezésnek, mely az üzemi légkör befolyásolásával egy látszólag személyes jó közérzet kialakítása végett hoz intézkedéseket.³⁷

Ahogyan a foglalkozás szférája önállósul, úgy húzódik vissza a család szférája önmagába; a liberális korszak óta a család

³⁶ H. P. Bahrdt: *Öffentlichkeit und Privatheit als Grundformen städtischer Sozierung*, i. m. 43. l.

³⁷ L. v. Friedeburg: *Soziologie des Betriebsklimas*. Frankfurt am Main, 1963.

struktúraváltozását nem annyira az jellemzi, hogy a termelő funkciók helyére fogyasztási funkciók lépnek, hanem inkább az, hogy a család egyre jobban kiválik a társadalmi munka funkciókapcsolatából, általában. Már a polgári típusú patriar-chális kiscsalád sem volt régóta termelési közösség; mégis lényegében a kapitalista módon működő családi tulajdonon nyugodott. Ennek megtartása, növelése és átörökítése volt a magánembernek mint egy személyben árutulajdonosnak és családfőnek a feladata: a polgári társadalom csereviszonyai mélyen befolyásolták a polgári család személyi viszonyait. Alapzatának elvesztésével, azzal, hogy a családi tulajdont felváltja az individuális jövedelem, a család a termelésben betöltött funkciója kívül, melyet már régóta nem gyakorolt, elveszti a termelésért való funkcióját is. A családi tulajdonnak az egyénileg kereső, bérből és fizetésből élő családtagok jövedelmére való redukciója, mely mai viszonyok között tipikus, ezenkívül még attól a lehetőségtől is megfosztja a családot, hogy valamely ínséges állapot vagy öregség esetén önmagáról gondoskodik.

A klasszikus kockázatokat, főleg a munkanélküliséget, bal-
esetet, betegséget, öregséget és haláleseteket a szociális állam biztosítékai ma már messzemenően csökkentették; ezeknek alapvető szolgáltatások felelnek meg, rendszerint jövedelmi segély formájában.³⁸

Ezeket a segélyeket nem is a család részére utalják ki, és a családtól nem is várják el, hogy jelentősebb mértékben pótszé-
gélyt nyújtson. Az úgynevezett alapvető szükségletekkel szem-
ben (basic needs), melyeket egykor a polgári családnak magán-
kockázatként kellett viselnie, az egyes családtagok államilag
biztosítottak.³⁹ Valójában nemcsak a „folyó kockázatok” kataló-

³⁸ A Szövetségi Köztársaságban a lakosságnak több mint a háromnegyed része várományosa biztosítási vagy ellátási járadéknak, már most minden második háztartásra jut legalább egy folyósított járadék.

³⁹ „Az a kérdés, hogy az egyén hogyan boldogul egzisztenciájával, csak a mi korunkban lett szakadatlan közgondoskodás tárgya. Ha ki akarjuk domborítani azokat a változásokat, melyek ebből az egyes ember, pontosabban a magánháztartás életformájára nézve adódtak, akkor a biztosítási, ellátási és gondoskodási, társadalmilag megalapozott szolgáltatások valamennyi formáját úgy kell szemügyre vennünk, ahogyan ezek az egyes háztartásban jelentkeznek.” H. Achinger: i. m. 79. l.

gusa terjed ki a klasszikus szükségállapot-szituációkon túl mindenféle segítségre, munkaközvetítéssel és lakásszerzéssel kapcsolatos szolgáltatásokra, szakmai és nevelési tanácsadásra, egészségügyi felügyeletre stb.; ezen kívül a kártalanításokat egyre inkább kiegészítik megelőző intézkedésekkel, s ezáltal „a szociálpolitikai megelőzés éppenséggel azzal válik azonossá, hogy új, korábban a magánterülethez tartozó szférákba hatolnak be”.⁴⁰ A családi tulajdon erősen megkopott alapzatáért való szociálpolitikai kárpótlás az anyagi jövedelem segélyeként túl funkcionális segélyekre is kiterjed. A tőkeképzésben játszott szerepével együtt ugyanis a család egyre inkább elveszti a nevelés, a védelem, a gondviselés és irányítás, sőt az alapvető tradíció és orientálás funkcióit is; egyáltalán elveszti viselkedésformáló erejét olyan területeken, melyek a polgári családban az egyének legbensőbb szféráinak számítottak. Bizonyos módon tehát a család, ez a privát maradvány is, státusának állami biztosítékai révén elveszti magánjellegét. Másrészt a család csak most bontakozik ki igazán a jövedelem és szabadidő felhasználójaként, az államilag biztosított kártalanítások és segélyek hasznélvezőjeként: a magánautonómia nem annyira az intézkedési, mint inkább a fogyasztói funkciókban marad meg; a magánautonómia nem az árutulajdonosok rendelkezési hatalmát jelenti, hanem inkább a szolgáltatásokra jogosultak élvező képességét. Ezáltal jön létre a kiscsaládi fogyasztói közösségre összeszorult intim szféra intenzívvé vált személyességének látzata. Másfelől mindkét aspektus a maga igazát hangoztatja: a státus állami biztosítékai a magánrendelkezés funkcióinak egész sorát helyettesítik; a szociális állam felhatalmazásainak és kötelezettségeinek szűkebb keretein belül azonban az egyéni rendelkezési hatalom elsődleges elvesztése másodlagosan mentesítésként jelentkezik, mert így annál „személyesebben” bontakozhat ki a jövedelmi, segély- és szabadidő-lehetőségek fogyasztása. Abban a Schelsky által megállapított tendenciában, mely szerint egyfelől a publicisztikus tartalommal megtöltött nagyszervezetek, másfelől a privatisztikusan összezúzóuló intim csoportok „a magánélet és a közélet növekvő

⁴⁰ Uo.

szakadásává⁴¹ polarizálódnak, bonyolult fejlődéstörténet fejeződik ki.

Abban az arányban, ahogyan a család mentesült gazdasági feladatai alól, úgy vesztette el ezt kiegészítően a személyes bensőséggé válás erejét is. A belső családi viszonyoknak az eldologiasodás irányába mutató tendenciája, melyet Schelsky állapított meg, annak a fejlődésnek felel meg, melynek során a családra mint a társadalom elsődleges ügynökségére egyre kevésbé van szükség. Ugyanebbe az összefüggésbe tartozik az atyai tekintély sokat emlegetett leépítése, a családon belüli tekintélystruktúra⁴² kiegyensúlyozásának tendenciája, melyet valamennyi iparilag fejlett országban megfigyeltek. Az egyes családtagok most nagyobb mértékben szocializálódnak a családon kívül s közvetlenül a társadalom révén;⁴³ itt elegendő, ha azokra az explicit pedagógiai funkciókra gondolunk, melyeket a polgári családnak formálisan az iskolára, valójában azonban anonim társadalmi erőkre kellett átruháznia.⁴⁴ A család, mely mindinkább kiesik a társadalmi újratermelés közvetlen összefüggéseiből, ennél fogva csak látszólag őrzi meg az intenzívvé vált személyiség belső szféráját: valójában gazdasági feladataival együtt védelmi funkcióit is elveszti; éppen a patriarchális kis-család külső gazdasági igénybevételének felelt meg az a bensőségesség szféráját kialakító intézményes erő, mely – egyedül maradván, miközben az egyént családon kívüli fórumok közvet-

⁴¹ H. Schelsky: *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*. 1953. 20. l. (Különösen a 253. és köv. l.) H. Schelsky: *Gesellschaftlicher Wandel*. In: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf, 1965. 337. l.

⁴² R. König: *Materialien zur Soziologie der Familie*. Bern, 1946. Burgess és Locke: *The Family*. New York, 1953. Winch és Ginnis: *Marriage and Family*. New York, 1953.

⁴³ Lásd Herbert Marcuse: *Trieblehre und Freiheit*. In: *Frevel in der Gegenwart*. Frankfurt, 1957. 401–424. l. „Az ifjú nemzedéknek a realitáselvet nem annyira a családon belül, mint a családon kívül tanítják meg; a társadalmilag szokásos magatartásmódokat és reakciókat a család védett magánszféráján kívül tanulja meg.” (uo. 413. l.)

⁴⁴ Közelebbit erről az én dolgozatomban: *Pädagogischer Optimismus vor Gerichte einer pessimistischen Anthropologie*. In: *Neue Sammlungen*. 1961. I. köt. (Különösen a 253. l.) Legutóbb J. Kob: *Erziehung in Elternhaus und Schule*. Stuttgart, 1963.

lenül ragadják meg – éppen napjainkban kezdett felbomlani a látszólagos személyesség szférájává.

A családi intim szférának ez a titkos kiüresedése építészetileg a város- és házépítésben fejeződik ki. A magánház zártsága, melyet kifelé világosan hangsúlyoz az előkert és a kerítés, belül pedig a helyiségek sokrétű tagolása és elszigetelése tesz lehetővé, manapság éppen úgy meg van bontva, mint ahogy megfordítva a szalonnak, általában a fogadószobáknak az eltűnésével veszélyeztetetté vált nyitottsága a nyilvánosság társas érintkezésével szemben. A magán-szférának és a nyilvánosság biztosított megközelítésének elvesztése jellemzi ma a városi lakáskultúrát és életmódot, akár azért, mert a régi nagyvárosi lakóformákat a technikai-gazdasági fejlődés átalakította, akár, mert e tapasztalatok alapján új elővárosi lakótelepet fejlesztettek ki.

Az ilyen elővárosi világ amerikai modelljét tárja elénk William H. Whyte. A szomszédsági érintkezés konformitási kényszerének hatására, mely építészetileg már abban is kifejeződik, hogy egész sor ház számára közös udvarokat létesítenek, a prototípusos kertváros szociálisan homogén miliójében kifejlődik a „garnizonélet civil változata”.⁴⁵ Egyrészt az intim szféra a „csoport szeme láttára oldódik fel: „Ahogyan a házakon belül... eltűnnek az ajtók, ugyanúgy tűnnek el a szomszédok között a kerítések. A kép, mely a nagy lakószobai ablakban megjelenik, annak a képe, ami a szobában történik – vagy annak, ami más emberek lakószobáján belül történik.”⁴⁶ A vékony falak szükség esetén megóvnak mások tekintetétől, de semmi esetre sem nyújtanak az áthallástól is mentes mozgási szabadságot; a falak is átveszik a társadalmi kommunikáció bizonyos funkcióit, melyeket aligha lehet megkülönböztetni a társadalmi ellenőrzés funkcióitól. A személyesség nem a lakás adott közege, hanem valami, amit először mindig létre kell hozni: „Hogy az ember magánéletét élhesse, ahhoz valamit tenni kell. Egy udvar lakója például támlás székét a ház elülső oldalán helyezi el, ahelyett hogy az udvari oldalra tenné; így jelzi: nem akarja, hogy zavarják.”⁴⁷ Ugyanolyan arányban, ahogyan a magánélet nyilvánossá

⁴⁵ W. H. Whyte: *Herr und Opfer der Organisation*. Düsseldorf, 1958.

⁴⁶ Uo. 352. l.

⁴⁷ Uo.

válik, maga a nyilvánosság intim formákat ölt – a „szomszédságban” új alakban jön létre a polgárság előtti nagycsalád. Itt ismét egymásba mosódnak a magánszféra és a nyilvánosság mozzanatai. A refeudalizálódásnak a közönség okoskodása is áldozatul esik. A társas vitaforma enged a magánvaló közösség féltésének: „Az ember nem a magányos, önző szemlélődésben telítődik meg” – a polgári közönségen belül az egyéni olvasás mindig előfeltétele az okoskodásnak –, „hanem azáltal, hogy más emberekkel együtt csinálja a dolgokat; hogy magunkból derék embert faragjunk, abban még az is segít, ha közösen televízió-műsorokat nézünk.”⁴⁸

A magánszféra és a nyilvánosság viszonyának ezt a szétrombolását azonban nemcsak ott lehet megfigyelni, ahol a modern városépítészet ezt a fejlődést elősegíti, hanem ott is, ahol ez úgyszólván alámossa a fennálló architektúrát. Ezt mutatta meg Bahrtdt a „blokképítkezés” elrendezésével kapcsolatban; ez korábban, utcára néző homlokzatokkal, hátrafelé felosztott keretekkel és udvarokkal, lehetővé tette mind belül a lakás célszerű beosztását, mind pedig a város egészének értelmes elrendezését. Ma már ez az utcák és terek közlekedéstechnikai funkcióváltása miatt is elavult. Sem térbelileg védett magánszférát nem biztosít, sem olyan szabad teret nem teremt a nyilvános kommunikáció és érintkezés számára, mely a magánembereket közösséggé egyesíthetné. Bahrtdt így foglalja össze megfigyeléseit: „Az urbanizáció folyamatát úgy lehet leírni, mint a társadalmi élet előrehaladó polarizálódását a »nyilvánosság« vagy a magánszféra szempontjából. Itt észre kell venni, hogy a nyilvánosság és a magánszféra között mindig kölcsönhatás áll fenn. Védelmesítő és megtámasztó magánszféra nélkül az egyént felszívja a nyilvánosság, mely viszont maga is éppen e folyamat következtében torzul el. Ha megszűnik a distanciának a nyilvánosság szempontjából konstitutív mozzanata, ha tagjai egymáshoz igazodnak, akkor a nyilvánosság tömeggé változik... A modern nagyváros szociális problematikája pillanatnyilag nem annyira abban rejlik, hogy az élet berne túlságosan városiassá vált, hanem abban, hogy a városi élet lényeges jegyeit ismét elvesztette. A köz- és a magánszféra kölcsönhatása meg van

⁴⁸ Uo. 353. l.

zavarva. Nem azért, mert a nagyvárosi ember persze tömegem-ber, és ezért nincs már érzéke a magánszféra ápolása iránt, hanem mert nem sikerül neki az egész város egyre bonyolultabbá váló életét úgy áttekintenie, hogy az számára nyilvánossá váljék. Minél inkább egy nehezen áttekinthető dzsungellé változik a város egészében, annál inkább visszahúzódik magánszférájába, mely egyre jobban kiépül, végül azonban mégis érezni kezdi, hogy a városi nyilvánosság szétesik, nem utolsósorban azért, mert a köztér a zsarnoki közlekedés rosszul rendezett színterévé alacsonyodott le.⁴⁹

A magánszféra összezsugorodása a funkcióitól messzemenően mentesített és tekintélyében meggyengült – kuckónyi boldogság – kiscsalád belső területére csak látszólag jelenti az intimitás tökélyét; mert abban a mértékben, ahogyan a magánemberek visszavonulnak kötelező tulajdonosi szerepeikből a szabadidők játéktérének tisztán „személyes”, kötelezettség nélküli szerepeibe, közvetlenül félig nyilvános fórumok befolyása alá kerülnek, anélkül, hogy az intézményesen biztosított családi tér megvédené őket. A szabadidőben tanúsított magatartás adja meg az újszféra látszólagos személyességének kulcsát; megmutatja, hogyan vesztí el bensőséges jellegét a deklarált bensőségeség. Ami manapság a foglalkozás önállósult szférájával szemben a szabadidő területeként határolódik körül, az foglalja el tendenciaszerűen az irodalmi nyilvánosság helyét, amelyhez egykor a polgári család intim szférájában létrejött szubjektivitás kapcsolódott.⁵⁰

⁴⁹ H. P. Bahrdt: Von der romantischen Großstadtkritik zum urbanen Städtebau. *Schweizer Monatshefte*, 1958. 644. l.

⁵⁰ Lásd Helmut Plessner: *Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*. Göttingen, 1960. 9. l. „Mivel a tömegkommunikáció egyre intenzívebbé váló eszközei bármilyen propagandisztikus befolyásolás számára rendelkezésre állnak és magán a házon belül hoznak létre nyilvánosságot (amire az újság és a könyvek sohasem voltak képesek), a magánszféra eibizonytalansága, legalábbis érzésem szerint, válságot fog előidézni.” Ugyanebben az értelemben lásd Goldschmidt: *Publicity, Privacy, Secrecy*. i. m. 404. l.

18. § A kultúrán elmélkedő közönségtől
a kultúrát fogyasztó közönségig

A közönségre vonatkoztatott személyesség ama típusának szociálpszichológiája, mely a XVIII. század folyamán a kiscsaládi intim szféra tapasztalati összefüggéséből alakult ki, akárcsak az irodalmi nyilvánosság keletkezéséről, felbomlásának bizonyos feltételeiről is felvilágosítást nyújt; az irodalmi nyilvánosság helyére a kultúra fogyasztásának pszeudonyilvános vagy látszólag magánszférája lép. Ha akkoriban a magánemberek mint polgárok (bourgeois) és emberek (homme) tudatában voltak kettős szerepüknek, és egyidejűleg hangoztatták a tulajdonosnak a voltaképpeni „emberrel” való azonosságát, úgy ezt az öntudatot annak a ténynek köszönhatték, hogy a nyilvánosság magának a magánszférának a magjából bontakozott ki. Habár funkciójára való tekintettel ez az irodalmi nyilvánosság csak előképe volt a politikainak, ennek ellenére már ez is rendelkezett azzal a „politikai” jelleggel, amely által elkülönült a társadalmi újratermelés szférájától.

A polgári kultúra nem volt pusztán ideológia. A magánemberek okoskodása a szalonokban, klubokban, olvasótársaságokban nem volt közvetlenül alávetve a termelés és fogyasztás körforgásának, az életszükséglet parancsának, ellenkezőleg, volt tisztán irodalmi alakjában is politikai jellege (mely a szubjektivitás új tapasztalatainak önértelmezése), abban az értelemben, hogy, akárcsak a görögöknél, az életszükséglet alól történő emancipációt jelentette. Ezért tudott itt egyáltalán kialakulni az az eszme – nevezetesen a humanitás –, mely később ideológiává fokozódott le. A tulajdonos azonosítása a természetes személlyel, a voltaképpeni emberrel ugyanis feltételezi a magánszférán belül a magánembereket közönséggé összekötő kapcsolat elválasztását azoktól az ügyletektől, melyeket a magánemberek mindnyájan önmagukért, életük individuális újratermelése céljából folytatnak. Pontosan ez a küszöb nívélődik azonban, mihelyt és amennyiben az irodalmi nyilvánosság belenő a fogyasztási szférába. Az úgynevezett szabadidő-magatartás már azért is apolitikus, mert a termelés és fogyasztás körforgásába bevonva, nem képes létrehozni azt a világot, mely emancipálódott a közvetlen életszükséglet alól. Ha a szabadidő továbbra is hozzátapad a munkaidőhöz, mint

annak kiegészítése,⁵¹ akkor benne mindig csak a magán-
ügyekkel való foglalkozás folytatódhat, és nem alakulhat át a
magánemberek egymás közti nyilvános kommunikációjává.
Bár a szükségletek elszigetelt kielégítése a nyilvánosság feltéte-
lei közepette tömegesen is végbemehet, ebből még nem jön létre
maga a nyilvánosság. Ha a piac törvényei, melyek az áruforga-
lom és a társadalmi munka területe felett uralkodnak, behatol-
nak abba a szférába is, mely a magánembereknek mint közön-
ségnek van fenntartva, akkor az okoskodás tendenciaszerűen
fogyasztássá alakul át, és a nyilvános kommunikáció teremtette
összetartozás az elszigetelt befogadás mindig egyhangú aktu-
saira esik szét.

Ezáltal egyenesen saját ellentétébe csap át a közönségre vo-
natkoztatott személyesség. A minták, melyeket egykor anyagá-
ból az irodalom kialakított, ma a szabadalmazott kultúripar
kimondott gyártási titkaiként kerülnek forgalomba. Ennek a
tömegközlési eszközök révén nyilvánosan elterjesztett termékei
hozzák csak létre a maguk részéről a fogyasztók tudatában a
polgári személyesség látszatát. Az intim szféra és az irodalmi
nyilvánosság eredeti viszonyának ez a funkcióváltozása szocio-
lógiailag a család szerkezetváltozásával függ össze.

Egyrészt a magánemberek megszabadulhatnak kettős; embe-
ri (homme) és polgári (bourgeois) szerepük ideologikus össze-
kapcsolásától; de az intim szférának a kapitalista módon műkö-
dő tulajdon alapzatáról történő ugyanazon leválasztása, mely
az emancipált magánemberek nyilvánosságában látszólag lehe-
tővé teszi eszméjük valóra váltását, új függőségi viszonyokat is
kialakított. A magánemberek autonómiáját, mely most már ere-
detileg nem a magántulajdon feletti rendelkezésen alapul, csak
akkor lehetne a személyesség nyilvános státusgaranciáiból le-
származtatott autonómiaként megvalósítani, ha az „emberek”
(már nem mint bourgeois-k, mint korábban, hanem mint citoye-
nek) a politikailag működő nyilvánosság közvetítésével maguk
vehetnék kezükbe magánegzisztenciájuk feltételeit. Az adott
körülmények között ezzel nem lehet számolni. Ha azonban a
polgárok családi létükben nem meríthetnek autonómiát a ma-

⁵¹ Lásd az én tanulmányomat: Zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit. In:
Festschrift für Rothacker. Bonn, 1958. 219. l.

gántulajdon feletti rendelkezésből és a politikai nyilvánosságban való részvételből sem, akkor mindkettő elesik: egyrészt nincs többé intézményes biztosíték – a „protestáns etika” mintája szerint – a személy individualizálódására; másrészt olyan szociális feltételeket sem lehet megállapítani, melyek a klasszikus bensővé válás útját egy „politikai etika” képzési módjával helyettesíthetnék, és ezáltal az individualizációs folyamat számára új alapot nyújtanának.⁵² A polgári ideáltípus azzal számolt, hogy a közönségre vonatkoztatott szubjektivitás jól megalapozott intim szférájából irodalmi nyilvánosság fog kialakulni. Ehelyett ez ma kaput nyit – a tömegközlelési eszközök konzumkulturális nyilvánosságán keresztül – a kiscsalád belső terébe becsempészett társadalmi erők betörése számára. A magánjellegétől megfosztott intim szféra publicisztikus módon kiüresedik, az irodalmi jellegétől megfosztott pszeudonyilvánosság valamiféle hipercsalád (Überfamilie) bizalmas övezetévé alakul át.

A XIX. század közepétől kezdve megrendültek azok az intézmények, melyek a közönségnek mint okoskodó közönségnek a szerkezetét mindaddig biztosították. A család elveszti az „irodalmi propagandakör” funkcióját; már a *Gartenlaube* is az idillikus átszellemítés formája, melyben a középréteghez tartozó kisvárosi család befogadja és még éppenhogy utánozza az előző nemzedékek olvasással foglalkozó nagypolgári családjainak eleven művelődési hagyományát. A művészeti almanachokat, a költői folyóiratokat, melyeknek hagyománya Németországban 1770-ben kezdődött a lipcsei és göttingeni almanachokkal, és amelyeket Schiller, Chamisso és Schwab folytatott a következő évszázadban, 1850 körül az irodalmi-családi folyóiratnak az a típusa váltja fel, amely ugyan kereskedelmileg egy szinte már ideológiává változott olvasási kultúrát stabilizál az olyan sikeres kiadói vállalkozásokkal, mint a *Westermanns Monatshefte* vagy éppen a *Gartenlaube*, melynek azonban még mindig feltétele a család mint az irodalmi rezonancia színtere. Ez azonban időközben megsemmisült. A programatikus irodalmi folyóiratoknak, a XIX. század végétől kezdve pedig a divatszerűen váltakozó avantgárd polemikus orgánumainak sohasem volt

⁵² Lásd Herbert Marcuse: *Eros und Zivilisation*. Stuttgart, 1957.

kapcsolatuk a kulturálisan érdeklődő polgárság rétegével, és ezt nem is keresték. A polgári család struktúraváltozásával maguk az irodalmi családi újságok is elavultak. Ezek helyét ma a könyvbaráti egyesületek széleskörűen terjesztett illusztrált hirdetési lapjai foglalják el; ezek – deklarált céljuk, a könyvforgalom növelése ellenére –, egy olyan kultúra tanúbizonyságai, mely nem bízik a betű erejében.

Amint a család irodalmi kapcsolatát elveszti, divatjamúlttá válik a polgári „szalon” is, mely a XVIII. század olvasóegyesületeit kiegészítette és részben fel is váltotta. „Az alkohol eltűnése eközben gyakran épp fordított szerepet játszott, mint a társaságképző kávé bevezetése Európában a XVII. század végétől kezdve. A férfitársaságok és egyesülések kihaltak, az asztaltársaságok felbomlottak, a klubok kipusztultak; ízetlenné vált a társadalmi kötelezettségek fogalma, mely oly nagy szerepet játszott.”⁵³ A társas élet polgári formái századunk folyamán olyan pótlékokat találtak, melyeknek minden nemzeti és regionális különbözőségük ellenére mégis van egy tendenciálisan közös vonásuk: az irodalmi és politikai okoskodástól való tartózkodás. A modellben az egyesek társas vitája átengedi a helyét a többé-kevésbé kötetlen csoporttevékenységeknek. Ezekben is kialakulnak az informális együttlét szilárd formái, mégis hiányzik belőlük az intézménynek az a sajátos ereje, mely egykor biztosította a társas érintkezések összefüggését mint a nyilvános kommunikáció szubsztrátumát – csoporttevékenységek körül (group activities) nem alakul ki közönség. A közönségre vonatkoztatott személyesség jellegzetes viszonya a közös mozilátogatásnál, a rádió- és televízió-műsorok közös befogadásánál is felbomlott: a kulturális kérdésekben elmélkedő közönség kommunikációja azokra az olvasmányokra volt utalva, melyekkel az ember a házi magánszféra klauzúrájában foglalkozott. Ezzel szemben a kultúrát fogyasztó közönség szabadidő-foglalatosságai már maguk is szociális légkörben mennek végbe, anélkül, hogy valamilyen módon vitákban folytatódniuk kelle-

⁵³ Lásd L. Schücking; *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*. München, 1923. 60. l.

ne⁵⁴: az elsajátítás magánformájával együtt megszűnik az elsajátítottakról való nyilvános kommunikáció is. Ezek dialektikus viszonya egymáshoz a csoporttevékenység szociális keretén belül feszültségmentesen kiegyenlítődik.⁵⁵

A másik oldalon folytatódik a nyilvános okoskodásra való törekvés is. Formálisan úgynevezett beszélgetéseket szerveznek, és rögtön be is sorolják a felnőttoktatás alkotórészeként. Felekezeti akadémiák, politikai fórumok, irodalmi szervezetek élnek a kommentárt igénylő és megvitatható kultúra megbeszéléséből⁵⁶: a rádiótársaságok, kiadók, egyesületek virágzó mellékipart űznek a pódiumvitákkal. Ily módon látszólag gondosan ápolják a vitát, és kiszélesítésének útjába semmilyen korlátot nem állítanak. A vita azonban észrevétlenül sajátosan megváltozott: maga is fogyasztási cikk alakját öltötte. Egykor a kulturális javaknak a kereskedelmi forgalomba való bekerülése az okoskodás előfeltétele volt, maga az okoskodás azonban elvileg kívül maradt a csereviszonyokon, éppen annak a szférának a centrumaként, melyben a magántulajdonosok mint „emberek, és csakis mint ilyenek, kívántak egymással találkozni. Durván

⁵⁴ B. J. Fine (*Television and Family Life. A Survey of two New England Communities*. Boston, 1952.) a televíziót néző családot „társalgás nélküli egységként” (unity without conversation) definiálja. E. E. Maccoby (*Television, Its Impact on School Children. Public Opinion Quarterly*, XV. köt. 3. füzet, 1951. 421. l.) az általa vizsgált esetekben arra az eredményre bukkant, hogy 10 család közül 9-ben nem folytatnak „beszélgetéseket”: „It appears that the increased family contact brought about by television is not social except in the most limited sense: that of being in the same room with other people. Whether the shared experience of television program gives family members a similar perceptual framework with which to view the world, so that there are fewer differences in point of view among family members and fewer grounds for conflict is a matter which cannot be appraised with the data on hand.” (Úgy látszik, hogy a televízió által létrehozott megnövekedett családi érintkezés csak abban a legszűkebb értelemben társadalmi, hogy itt az ember ugyanabban a helyiségben van más emberekkel. Hogy vajon a televízió-műsorok által közvetített tapasztalat a családtagok számára hasonló észleleti keretet ad-e a világszemléletéhez, úgy hogy a családtagok között kisebb a nézőpontok különbsége és kevesebb az alap az összeütközésre, ez olyan kérdés, melyet a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet értékelni.)

⁵⁵ D. Riesman: *The Tradition, the written Word and the Screen Image*. Antioch College Founders Day Lecture, Yellow Springs, Ohio, 1955.

⁵⁶ A modern művészet kommentárigényességéről lásd A. Gehlen: *Kor-képek*. Bp., 1987.

szólva: az olvasmányért, a színházért, a hangversenyért és a múzeumért fizetni kellett, de nem kellett még a beszélgetésért is, melyet arról folytattak, amit az ember olvasott, hallott és látott, és amit egészen alkalmasint csak a beszélgetésben sajátított is el. Ma a beszélgetést mint olyant még adminisztrálják is: mesterségszerű katedrai dialógusok, pódiumviták, round table shows – a magánemberek okoskodása a rádióban és a televízióban a sztárok műsorszámává válik, lehetővé teszi belépti díjak szedését, s még ott is áruformát ölt, ahol a gyűléseken mindenki „részt tud venni”. A vita, melyet az „üzlet” részévé tettek, formalizálódik; az ellentétes álláspontok képviselőit eleve kötelezik az előadás bizonyos játékszabályainak betartására; a do-logban való egyetértés messzemenően feleslegessé válik a társasági egyetértés következtében. A kérdésfelvetéseket az illem kérdéseiként határozzák meg; az összeütközések, melyeket egykor nyilvános polémiában intéztek el, a személyes torzsal-kodás szintjére süllyednek le. Az ily módon elrendezett okos-kodás kétségtelenül fontos szociálpszichológiai funkciókat tölt be, mindenekelőtt a cselekvési pótlék megnyugtató funkcióját; publicisztikus funkcióját azonban egyre inkább elveszti.⁵⁷ A kultúrjavak piaca a szabadidőpiac kibővített alakjában új funk-ciókat vesz át. Egykor az irodalom és művészet, a filozófia és a tudomány művei számára a nekik szokatlan áruforma oly ke-véssé volt külsődleges, hogy csak a piacon keresztül jöhettek létre mint a gyakorlattól látszólag elkülönült kultúra autonóm képződményei; mert a közönség, amely számára ezek hozzáfér-hetővé váltak, úgy viszonyult hozzájuk, mint az ítélet és az ízlés, a szabad választás és a vonzalom tárgyaihoz. Éppen a kereske-delmi közvetítésen keresztül jöttek létre a magukat a pusztá fogyasztástól függetlennek tudó kritikai és esztétikai vonatko-zások. Éppen ezért szorítkozik viszont a piac funkciója arra, hogy a kultúrjavakat elossa, és kiemelje a mecénások és nemesi connaisseurök (műértők) kizárólagos használatából. A csereér-tékek mégsem befolyásolják maguknak a javaknak a minőségét:

* kerekasztal-beszélgetések

⁵⁷ Egyelőre hiányzik az evangélikus akadémiákon folyó gyűlésezés szociológiai aspektusainak vizsgálata. Utalásokat ad H. Schelsky: Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar? *Zeitschrift für evangelische Ethik*, 1957. 4. füzet, 153. l.

a kultúrjakkal foglalkozó üzlethez mind a mai napig hozzá-
tapad valami abból az összeférhetetlenségből, ami az efféle
termékek és áruformájuk között mutatkozik meg. Mindenesetre
nem véletlen, hogy ez a tudat, mely egykor az egész ágazatra
jellemző volt, már csak bizonyos rezervátumokban tartja magát;
mert a piac törvényei már behatoltak a művek szubsztanciájába,
éppoly immanenssé váltak számukra, mint az alakítás törvényei.
Már nemcsak a művek kiválasztása és közvetítése, kiállítása és
kivitelezése, hanem – a fogyasztói kultúra tág területein – ter-
melésük maga is az eladási stratégia szempontjaihoz igazodik.
Sőt a tömegkultúra éppen azzal érdemi ki kétes nevé, hogy
magnövekedett forgalmát a viszonylag alacsony művelődési
szinten álló fogyasztói csoportok szórakozási és kikapcsolódási
igényeihez való alkalmazkodás révén éri el, ahelyett hogy fel-
emelné a magnövekedett közönséget egy sértetlen szubsztan-
ciájú kultúrához.

A XVIII. század végén a művelt rendek közönsége pontosan
ezen az ódivatú módon terjed ki az iparúzó kispolgárság irá-
nyába. Akkoriban a kiskereskedők, akik mint nyílt árusítású
üzletek tulajdonosai, a polgári klubokból többnyire ki voltak
zárva, sok helyütt megalapították saját egyesületeiket, még el-
terjedtebbek voltak az iparos egyesületek⁵⁸, melyek szinte egé-
szen olvasókörfórmát öltöttek. Ezekben az esetekben gyakran a
polgári olvasóegyesületek lerakatairól van szó: a vezetés s az
olvasmányanyag kiválasztása továbbra is a honoráciorokra volt
bízva, akik a művelődést, teljesen a felvilágosodás modorában,
el akarták juttatni az úgynevezett alacsonyabb rétegekhez. Mű-
velt az, akinek van egy enciklopédiája – ezt a mértéket lassan-
ként átveszik a szatócsok és kézművesek is. A „népet” nevelik
a kultúrára, nem pedig a kultúrát szállítják le a néphez.

Ennek megfelelően szigorúan különbséget kell tenni a piac
funkciói között: attól függően, hogy vajon csupán megteremti-e
egy közönség számára a kultúrjavarok hozzáférhetőségét, és az-
után ezt a termékek olcsóbbá válásának mértékében egy mind
nagyobb közönség számára gazdaságilag megkönnyíti; vagy
pedig a kultúrjavarok tartalmát úgy idomítja-e saját szükséglete-

⁵⁸ Egy korabeli forrás szerint Németországban ezekből 1800 körül mintegy
kétszáz volt. J. A. Weiss: *Über das Zunftwesen*. Frankfurt, 1798. 229. l.

ihéz, hogy a hozzáférhetőséget a széles tömegek számára pszichológiailag is megkönnyíti. Ebben az összefüggésben beszél Meyersohn a szabadidőbe való belépés követelményeinek lezállításáról (entrance requirements into leisure).⁵⁹ A kultúra, olyan mértékben, ahogyan nemcsak formája, hanem tartalma szerint is áruvá válik, megválnak azoktól a mozzanatoktól, melyek egy bizonyos tanultságot tételeznek fel – az „értő” elsajátítás ezzel szemben növeli magát a képességet is. Nem magának a standardizálásnak a következtében áll a kultúrjavak kommercializálódása és bonyolultsága egymással fordított arányban, hanem a termékek különös preformáltsága miatt, mely számukra fogyasztásra való érettséget kölcsönöz, nevezetesen olyan garanciát, hogy szigorú előfeltételek és persze érezhető következmények nélkül is befogadhatók. A kultúrával való kapcsolat fejleszt, míg a tömegkultúra fogyasztása semmilyen nyomot nem hagy; olyanfajta tapasztalatot közvetít, mely nem halmozódik,⁶⁰ hanem regredál.⁶¹

A kultúrjavak piacának két funkciója: a hozzáférhetőség megkönnyítése puszta gazdasági vagy pszichológiai módon, nem tartozik össze szükségképpen. Ez mind a mai napig megfigyelhető az irodalmi okoskodás szempontjából lényeges szektorban, a könyvpiacón, ahol két kiegészítő jelenség uralkodik. A nagy példányszámban forgalomba hozott zsebkönyvsorozatok⁶² révén a művelt és művelődni vágyó olvasók viszonylag szűk rétege számára hozzáférhetővé teszik a legmagasabb rendű irodalmat, melynek beszerzésére, ha a szokásos kiállításban kínálnák, vásárlóerejük egyébként nem volna elegendő. Habár a reklámtechnikailag ügyes kiállítás és az eladás jól átgondolt

⁵⁹ R. Meyersohn: *Commercialism and Complexity in Popular Culture*. 55. Meeting of American Sociological Association. Kézirat, New York, 1960.

⁶⁰ Meyersohn: i. m. 5. l. „The average American has by now watched for perhaps eighteen hours a week for ten years, but this enormous build up of time has had no apparent consequences for his performance in front of a television set.” (Az átlag amerikai most már tíz éve hetente körülbelül tizenyolc órán át nézi a televíziót, de ennek a hatalmas mennyiségű időnek nincs észrevehető hatása a televízió-készülék előtt tanúsított magatartására.)

⁶¹ Vö. ehhez Th. W. Adorno: Fétiskarakter a zenében és a zenehallgatás regressziója. In: *Zene, filozófia, társadalom*. Bp., 1970. 240. l. és köv. l.

⁶² H. M. Enzensberger: Bildung als Konsumgut. Analyse der Taschenbuchproduktion. In: *Einzelheiten*. Frankfurt am Main, 1962. 22. l.

megszervezése ennek a könyvfajtának, inkább mint bármelyik másinak, a könnyen fogyasztható és gyorsan elkoptatható áru jellegének látszatát kölcsönözte, a piac ebben az esetben mégis megőrzi a hozzáférhetőség kizárólag gazdasági megkönnyítésének felszabadító funkcióját: a zsebkönyvek tartalmát általában nem érintik a tömegforgalom törvényei, melyeknek elterjesztésüket köszönhetik. A zsebkönyvekkel ugyanis – paradoxon, melyre Wolfgang Kayser mutatott rá⁶³ – a maradandó a mulandóság köntösében jelenik meg, ezzel szemben a könyvbaráti egyesületek (Buchgemeinschaft) könyveinél a mulandó jelenik meg a tartósság köntösében – félbőr kötésben és aranyozott díszítéssel.

A könyvbaráti egyesületek, melyek az első világháború után, először az angolszász országokban, alakultak meg, és ma már a piac legnagyobb részét ellenőrzik,⁶⁴ szintén a vállalkozói kockázatot csökkentik és olcsóbbá teszik az egyes példányokat; az eladási stratégia és a terjesztés megszervezése azonban, melyek a könyvkereskedést megkerülik és a fogyasztók választási lehetőségeit ugyanolyan arányban csökkentik, ahogyan intenzívvé teszik a lektorátus közvetlen érintkezését a tömegízlés szükségleteivel, nemcsak gazdaságilag könnyítik meg ezeknek a túlnyomórészt alacsonyabb társadalmi rétegekből származó fogyasztóknak az irodalom megközelítését. Ellenkezőleg, a „belépési feltételeket” pszichológiailag úgy enyhítik, hogy magának az irodalomnak kell idomulnia e csekélyebb előfeltételeket megkövetelő és kisebb következményekkel járó befogadás kényelmességéhez és kellemességéhez. – Ezen a példán egyébként világossá válik, hogyan függ össze a fogyasztói kultúra szociálpszichológiai kritériuma, a nem kumulatív tapasztalat a nyilvánosság szétrombolásának szociológiai kritériumával: a könyvbaráti egyesületek nemcsak a könyvkereskedéstől vonják el a szépirodalom jelentős részét, hanem a kritika számára is hozzáférhetetlenné teszik. A könyvbaráti egyesületek illusztrált, bel-

⁶³ W. Kayser: Das literarische Leben der Gegenwart. In: *Deutsche Literatur in unserer Zeit*, (Hg. Kayser) Göttingen, 1959. 22. l.

⁶⁴ Kayser (uo., 17. és köv. l.) a Szövetségi Köztársaság könyvbaráti egyesületeinek taglétszámát mintegy 3 millióra becsülik; ezek egy évben körülbelül 30 millió könyvet vásárolnak meg, jóval többet az egész évi szépirodalmi termelés felénél.

ső reklámkiadványa, mint az egyetlen kapcsolat a kiadók és olvasók között, rövidzárlatot idéz elő a kommunikáció körében. A könyvbaráti egyesületek közvetlenül a kiadón keresztül foglalkoznak vevőkörükkel – távol az irodalmi nyilvánosságtól. Megfordítva, feltehetően ezzel függ össze a kritika helyzetének meggyengülése (melyben egykor, amikor még az olyan recenziók, mint Schiller és Schlegel nem tartották lealacsonyítóknak, hogy ebben a műfajban kiterjedt melléktevékenységet folytassanak, intézményesítve volt az irodalom iránt érdeklődő magánemberek laikus ítélete).

Az irodalmi nyilvánosság tendenciaszerű szétesését teljes mértékben persze csak akkor láthatjuk át, ha az olvasóközönség kiterjedését a népesség csaknem valamennyi rétegére összevetjük a könyvolvasás tényleges elterjedtségével: a Német Szövetségi Köztársaságban az összes lehetséges olvasónak több mint az egyharmada egyáltalán nem olvas, több mint kétötöde pedig nem vásárol könyvet;⁶⁵ ennek megfelelnek az angolszász országokra és Franciaországra vonatkozó viszonyszámok is. Ezért az, ahogyan a kultúrán elmélkedő olvasóközönséget felváltja a kultúrát fogyasztók tömegközönsége, csak légtelenül tükröződhet a könyvpiac szféráján belül. Ez a folyamat más transzformátorokat használ fel, mint a par excellence polgári művelődési eszközt – a könyvet.⁶⁶

Az első tömegpéldányszámú újság, mely kezdettől fogva több mint 50 000 példányban jelent meg, jellemző módon a chartista mozgalom orgánuma volt – Cobbett *Political Registere*, mely 1816-tól jelent meg. Ugyanaz a gazdasági helyzet azonban, mely a tömegeket a politikai nyilvánosságban való részvételre sarkallja, meg is tagadja tőlük azt a műveltségi színvonalat, mely lehetővé tette volna számukra a részvételt a polgári újságolvasók módján és az ő szintjükön. Ezért az ún. penny-sajtó, mely a harmincas évek elején 100-200 ezres példányszámú ki-

⁶⁵ 1955-ben a Szövetségi Köztársaság háztartásainak több mint egyharmadában egyáltalán nem voltak könyvek; legalább egy saját könyvvel rendelkeztek a háztartások 58%-ában. Lásd *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*. Allensbach, 1957. 102. l.

⁶⁶ A könyvfogyasztás szociológiájáról lásd legutóbb: R. Escarpit: *Das Buch und der Leser*. Köln, 1961. 120. és köv. l. Gazdasági elemzést ad P. Meyer-Dohm: *Der westdeutsche Büchermarkt*. Stuttgart, 1957.

adásokat ér el, s a század közepén még szélesebben elterjedt hétvégi sajtó csakhamar megteremti azokat a „pszichológiai könnyítéseket”, melyek azóta jellemzik a kereskedelmi tömegsajtó arculatát. Hasonló fejlődés rajzolódik ki Párizsban a júliusi forradalom után Emile Girardin fellépésével és az USA-ban Benjamin Day *New York Sun*jával. Természetesen még eltart egy fél évszázadig, míg Pulitzer megszerzi a *New York World*-öt, és a milliós határt csakhamar megközelítő kiadásokban, a „sárga újságírás” módszereinek segítségével valóban behatol a széles tömegekbe, mint ahogy ugyanebben az időben ezt a londoni *Lloyd's Weekly Newspaper* teszi. A „sárga újságírás” nevet a nyolcvanas évek szenzációsajtója a comics sárga színéről kapja (a „Yellow Kid” reprezentatív figurájáról). A cartoon, a news picture, a human interest-story technikái természetesen a hétvégi sajtó repertoárjából származnak, mely a kitalált és igaz történeteket (fictionstories and news) már előzőleg optikailag éppannyira hatásosan, mint amennyire irodalmilag igénytelenül adta elő.⁶⁷ A század vége felé a kontinensen is felülkerekedik a tömegsajtó „amerikai” formája; itt is a hétvégi sajtó és az illusztrált folyóiratok a tulajdonképpeni bulvárlapok szálláscsinálói.

⁶⁷ R. E. Park: *The Natural History of the Newspaper*. In: W. Schramm: *Mass Communication*. Urbana, 1944. 21. l. „It was in the *Sunday World* that the first seven column cut was printed. Then followed the comic section and all the other devices with which we are familiar for compelling a dull-minded and reluctant public to read. After this methods had been worked out, they were introduced into the daily. The final triumph of the *Yellow journal* was *Brisbanes Heart to Heart Editorial* – a column of predigested platitudes and moralizing, with half page diagrams and illustrations to reinforce the text. Nowhere has Herbert Spencers maxime that the art of printing is economy of attention been so completely realized.” (A *Sunday World*-ben az első hét hasáb volt nyomtatva. Azután következett a comic-rovat és az egyéb kellékek, melyeket jól ismerünk, s melyek a vonakodó és tompa elméjű közönséget olvasásra készítettek. Míután ezeket a módszereket kidolgozták, ezek bekerültek a napi sajtóba is. A *Sárga újság* végső diadalát *Brisbane Bizalmas Vezércikkje* jelentette – ez egy hasábnyi közhely és moralizálás volt, féloldalas ábrákkal és illusztrációkkal a szöveg alátámasztására. Herbert Spencer maximáját, hogy a nyomtatás művészete nem más, mint a figyelemmel való takarékoság, sehol sem valósították meg ilyen tökéletesen. A XIX. század német tömegfolyóiratairól J. Kirchner számol be: *Redaktion und Publikum*. In: *Publizistik*. V. köt. 463. és köv. l.

A tömegsajtó azon alapul, hogy kommerciális funkcióváltáson ment keresztül széles rétegeknek a nyilvánosságban való részvétele, s ez a tömegek számára a nyilvánosságot egyáltalán hozzáférhetővé tette. Ez a kibővített nyilvánosság azzal párhuzamosan veszi el politikai jellegét, ahogyan a „pszichológiai megkönnyítés” eszközei a kommerciálisan rögzített fogyasztói magatartás öncéljává váltak. Már a korai penny-sajton meg lehet figyelni, hogyan lesz az eladás maximalizálásának ára a tartalom politikátlanítása – by eliminating political news and political editorials on such moral topics as in temperance and gambling⁶⁸ (a politikai híreket és vezércikkeket olyan morális témákkal küszöbölve ki, mint a mértékletesség és a szerencsejáték).

A képes újságírás alapelveinek tiszteletre méltó hagyománya van. Ezért hosszabb távon nézve, az újságközönség kibővülésével a politikailag okoskodó sajtó veszít befolyásából; sőt figyelemre méltó módon a kultúrát fogyasztó közönség jut uralomra, mely az irodalmi nyilvánosság örökségét még inkább megtadja, mint a politikaiét.⁶⁹

A kulturális fogyasztás természetesen nagymértékben mentesül az irodalmi közvetítéstől; az irodalmi termelés klasszikus formáit kisebb vagy nagyobb mértékben kiszorítják a nem verbális közlemények vagy az olyanok, amelyeket, még ha nem is fordítanak le egészen képre és hangra, optikai és akusztikai aláfestéssel tesznek könnyűvé. Ezeket az irányzatokat meg lehet állapítani, még a napisajtóban is, mely ezekhez még mindig a legközelebb áll. Erősen fellazított tördelés és sokféle illusztrá-

⁶⁸ W. G. Bleyer: *History of the American Journalism*. Boston, 1927.

⁶⁹ Egy Németországban néhány évvel ezelőtt elvégzett vizsgálat szerint azon felnőttek közül, akiknek napilapja a megfelelő cikket tartalmazza, 86% olvassa a balesetekről, bűnözésről és „emberi sorsokról” szóló tudósításokat, 85% a helyi részt olvassa, de csak 40% a vezércikket, 52% a politikai híreket a lap belsejében, és 59% a politikai főcikket. 1957 végén a felnőtt lakoságnak több mint 70%-a a Szövetségi Köztársaságban legalább egy napilaphoz hozzájutott; éspedig 17% rendszeresen bulvárlapot olvasott, 63% helyi lapot, 2,4% pedig egyikét a nagy napilapoknak, melyeket az egész Szövetségi Köztársaság területén terjesztenek. A felnőtteknek csaknem a fele rendszeresen olvas illusztrált hetilapokat és egy további negyedrészt egyéb, túlnyomórészt szórakoztató magazinokat, hétvégi és női folyóiratokat, rádió- és televíziólapokat. (DIVO: *Der westdeutsche Markt in Zahlen*. Frankfurt, 1958. 145. l.)

ció támogatja az olvasmányt, melynek spontán játékerét az anyag előzetes formálása (patterning, predigesting) korlátozza. A szerkesztőségi állásfoglalások visszahúzódtak a hírügynökségi jelentések és a tudósítói beszámolók mögé; az okoskodás eltűnik az anyag kiválasztásáról és bemutatásáról a szerkesztőségben meghozott döntések leple mögött. Azután megváltozik a politikai vagy politikailag fontos hírek részaránya: a közügyek, társadalmi problémák, gazdasági kérdések, nevelés, egészségügy (public affairs, social problems, economic matters, education, health) – amerikai szerzők⁷⁰ felosztása szerint éppen a delayed reward news (lassabban kifizetődő hírek) – nemcsak háttérbe szorulnak az immediate reward news (azonnal kifizetődő hírek), a comic, korrupció, baleset, katasztrófa, sport, szórakozás, társadalmi események (comic, corruption, accident, disaster, sports, recreation, social events, human interest) mögött, hanem – amint ez már a jellemző elnevezésből is kiderül – ezeket ténylegesen is ritkábban és kevesebben olvassák. Végül a hírek általában színes köntöst öltenek, a formátumtól egészen a stilisztikai részletekig hasonlatossá válnak az elbeszéléshez (news stories); egyre gyakrabban feladják a tény és a kitalálás (fact és fiction) közötti szigorú megkülönböztetést.⁷¹ A híreket és tudósításokat, sőt még az állásfoglalásokat is felszerelik a szórakoztató irodalom inventáriumával, míg másrészt a szépirodalmi cikkek szigorú „realizmussal” az amúgy is klisék alá besorolt fennálló megkettőzésére vannak szánva, és a maguk részéről feloldják a regény és a riportázs közti határt.⁷²

Ami a napi sajtóban még csak sejthető, az az újabb hírközlési eszközökben már előrehaladott állapotban jelentkezik: a publicisztika és irodalom egykor elkülönített szféráinak, nevezetesen az egyik oldalon az információnak és okoskodásnak, a másikon a szépirodalomnak az integrációja a valóság sajátos eltolódását, éppenséggel a valóság különböző síkjainak összefonódását hozza létre. Az úgynevezett human interest (emberi érdeklő-

⁷⁰ W. Schramm és D. M. White: Age, Education and Economic Status as Factors in Newspaper Reading. In: Schramm: i. m. 402. l.

⁷¹ G. Seldes: *The Great Audience*. New York, 1951.

⁷² H. M. Hughes: Human Interest Stories and Democracy. In: Berelson és Janowitz: *Public Opinion and Communication*. Glencoe, 1950. 317. l.

dés) közös nevezőjén kialakul egy tetszetős és ugyanakkor kellemes szórakoztató anyag mixtum composituma, mely tendenciájában a valósághoz való hűséget a fogyasztásra való alkalmassággal helyettesíti, és inkább félrevezet a kikapcsolódási ingerek személytelen felhasználása felé, mint hogy az ész nyilvános használatára ösztönözne. A rádió, a televízió és a film egyenesen eltüntetik azt a distanciát, melyet az olvasónak a nyomtatott betűvel szemben meg kell tartania – azt a distanciát, melyet az elsajátítás magánjellege megkívánt, mint ahogyan csak ez tette lehetővé az olvasottakról való okoskodó eszmecsere nyilvánosságát. Az új hírközlési eszközökkel megváltozik a kommunikációs forma mint olyan; ezek a szó legszigorúbb értelmében penetránsabban hatnak, mint ahogyan erre a sajtó valaha is képes lett volna.⁷³ A közönség magatartása a „Don't talk back” (Ne beszélj vissza) kényszerének hatására más alakot ölt. Az adások, melyeket az új közegek kisugároznak, a nyomtatott közlésekhez képest sajátosan megcsonkítják a befogadói reakciókat. A látó és hallgató közönséget bűvkörükbe vonják, ugyanakkor azonban megfosztják a „nagykorúság” distanciájától, vagyis attól az esélytől, hogy beszélhessen és válaszolhasson.⁷⁴ Az olvasóközönség okoskodása tendenciaszerűen átén-

⁷³ „Television and radio, because they appear, among all of the media, to have most direct line of communication to individuals, are perhaps the most influential. At its best the newspaper exerts a tremendously powerful influence. But it is less personalized than the broadcast (and the pictures) media, and certainly less intimate in concept. The press however allow for privacy of thought, for only one person can read a speech in the newspaper, but several my watch and listen to it... A televised speech is directed »to you«, the listener. The same speech reprinted in the morning paper is one step removed from immediacy and directness.” (Talán a televízió és rádió a legbefolyásosabbak, mivel úgy látszik, hogy az összes közegek között nekik van egyénekhez a legközvetlenebb kommunikációs vonaluk. Legkedvezőbb esetben az újság egészen hatalmas befolyást gyakorol. De kevésbé megszemélyesített, mint a rádió (és a televízió), fogalma szerint határozottan kevésbé meghítt. A sajtó azonban tekintetbe veszi a gondolkodás magányosságát, mert az újságban csak egy személy olvashat egy beszédet, de többen hallgathatják és figyelhetik... A televíziós beszéd elektronikusan „hozzád”, a hallgatóhoz van irányítva. Ha ugyanez a beszéd ki van nyomtatva a reggeli lapban, akkor egy lépéssel már eltávolodtunk az azonaliságtól és közvetlenségtől.) Ch. S. Steinberg: *The Mass Communicators*. New York, 1958. 122. l.

⁷⁴ Lásd erről G. Anders: *Die Antiquiertheit des Menschen*. München, 1957. Továbbá L. Bogart: *The Age of Television*. New York, 1958.

gedi a teret a fogyasztói „ízléscseré”-nek⁷⁵ – még a fogyasztott-ról való beszélgetés, „az ízlésbeli ismeretek vizsgálata” is a fogyasztás részévé válik.

A tömegközlelési eszközök által létrehozott világ csak látszólag a nyilvánosság; de a magánszféra integritása is illuzórikus, pedig erről a fogyasztók állandó biztosítékban részesülnek. A XVIII. század folyamán a polgári olvasóközönség egy irodalomra alkalmas és közönséghez kapcsolódó szubjektivitás ápolására éppúgy képes volt az intim levélváltásban, mint a levélváltásból kifejlődő pszichológiai novella- és regényirodalomban. Ebben az alakban értelmezték a magánemberek új létformájukat, mely voltaképpen a nyilvánosság és a magánszféra liberális viszonyán nyugodott. A privát lét tapasztalata lehetővé tette a tisztán emberi pszichológiájával a természetes személy absztrakt individualitásával való irodalmi kísérletezést. Amikor ma a tömegközlelési eszközök a polgároknak erről az önértelmezéséről lehántják az irodalmi burkot, és a fogyasztói kultúra nyilvános szolgáltatásainak közkedvelt formáiként használják fel, akkor visszájára fordul az eredeti értelem. A XVIII. század pszichológiai irodalmának társadalmasított mintái, melyekkel a XX. század tényállásait tálalják a human interest és az életrajzi jegyzet⁷⁶ számára, egyrészt átviszik a sértetlen magánszféra és az intakt magánautonómia illúzióit olyan viszonyokra, melyek már régen megsemmisítették mindkettőnek az alapzatát. Másrészt ezeket oly mértékben alkalmazzák politikai tényállásokra is, hogy a nyilvánosság még a fogyasztóközönség tudatában is privatizálódik; sőt, a nyilvánosság az egyéni élet-történetek közzétételének szférájává válik, akár úgy, hogy az úgynevezett kisember vagy a tervszerűen megteremtett sztárok véletlen sorsa kap publicitást, akár úgy, hogy a közfontosságú fejlődéseket és döntéseket magánöltözékbe bújtatják és megszemélyesítés útján a felismerhetetlenségig eltorzítják. A szentimentalitás a személyekkel és a megfelelő cinizmus az intézmé-

⁷⁵ D. Riesman: *A magányos tömeg*. Bp., 1968. 380. l. Lásd erről még a gyűjteményes kötetek tanulmányait: White és Rosenberg: *Mass Culture*. New York, 1955.; Larabee és Meyersohn: *Mass Leisure*. New York, 1958.

⁷⁶ L. Löwenthal: Die biografische Mode. In: *Sociologica*. Frankfurt, 1955. 363. l. Uő: *Literatur und Gesellschaft*. Neuwied, 1964.

nyekkel szemben, melyek ebből szociálpszichológiai kényszerűséggel következnek, azután persze szubjektíve még ott is korlátozza a kritikai okoskodás képességét a közhatalommal szemben, ahol ez objektíve még lehetséges volna.

A családi intim szféra egykor védelmező közege olyannyira felbomlott még azokban a rétegekben is, melyeket korábban a „művelt” rétegek közé soroltak, hogy a regényolvasással és levelezéssel való egyéni foglalkozást már nem tekintik előfeltételnek ahhoz, hogy valaki részt vegyen az irodalmilag közvetített nyilvánosságban. A polgári olvasóközönség magatartásának vonatkozásában eldöntöttnek tekinthető, hogy a tömegközlelési eszközök megnövekedett közönségén belül a könyvolvasás elterjedése gyorsan csökkent. A levélben való személyes érintkezés szokása feltehetően legalább ugyanilyen mértékben elűnt. Ezt gyakran az helyettesíti, hogy részt vesznek abban a levelezési párbeszédben, melyet az újság- és folyóirat-szerkesztőségek, valamint a rádió- és televízió-állomások folytatnak közönségükkel. Egyáltalán a tömegközlelési eszközök személyes bajok és nehézségek átvállalóiként, segítségnyújtási szakértélyként ajánlják magukat: bőséges mennyiségben nyújtanak alkalmat az azonosulásra – a nyilvános bátorítási és tanácsadási szolgáltatás rendelkezésre álló készletéből, a magánszféra valamilyen regenerálását tűzve ki célul.⁷⁷ Megfordul az intim szféra és az irodalmi nyilvánosság eredeti viszonya: a közönséghez kapcsolódó bensőségesség tendenciaszerűen átengedi a teret az intimitáshoz kapcsolódó eldologiasodásnak. A nyilvánosság bizonyos mértékben magába szívja az egyéni egzisztencia problematikáját, s a nyilvános fórumok felügyelete alatt ha nem is intézi el, de legalább kitergeti. Másrészt a személyesség tudata éppen az olyan publikálás révén fokozódik, amellyel a tömeg-

⁷⁷ A nyilvános „segítségnyújtás” bámulatos hatásáról számol be, empirikus vizsgálatok alapján, Elisabeth Noelle: Die Wirkung der Massenmedien. In: *Publizistik*. 1960. V. köt. 532. I. „Ha a *Constanze* egyik számában tanácsot adtak arra nézve, hogyan lehet egy elhasznált inggallért megújítani, akkor e szám olvasónői közül ezt egymillió ki is próbálja... Az egyik szám olvasónői közül csaknem kétmillióan néhány napon vagy héten keresztül óránként öt percig felpolcolták a lábukat, mert ez benne volt a *Constanze*-ban.” Uo. 538. I.

közlési eszközök által létrehozott szféra a másodlagos intimitás vonásait veszi fel.⁷⁸

Ennek a szociálpszichológiai tényállásnak szociológiailag nem olyan közönség felel meg – amint ezt egy elterjedt előítélet szeretné –, amely magjában, kiváltképpen az új középosztály felső rétegeiben, bizonyos kontinuitást őriz meg a XVIII. században és a XIX. század elején élt, irodalmilag okoskodó magánember hagyományával, és amelyet úgyszólván csak a perifériáján kezd ki és áraszt el a félig írástudatlan fogyasztók tömege. Ekkor ugyanis azt kellene elvárnunk, hogy az új fogyasztói kultúra intézményei és magatartásmódjai inkább és jobban elvannak terjedve az alsóbb társadalmi rétegek körében, mint a felsőkben. Egy ilyen feltevésnek a jelenlegi viszonyok nem felelnek meg; ellenkezőleg, a hétfői magazinok, illusztrált folyóiratok és bulvárlapok olvasása, a rendszeres rádióhallgatás, televízió-nézés és mozilátogatás is viszonylag még gyakrabban fordul elő a magasabb státuscsoportoknál és a városi lakosságnál, mint az alacsonyabb státuscsoportoknál és a falusi lakosságnál. A kultúra fogyasztásának ez a módja csaknem kivétel nélkül egyenes arányban növekszik a státussal, melyet a foglalkozás, a jövedelem és az iskolai végzettség kritériumával éppúgy mérhetünk, mint a városiasodás fokával – a falutól kezdve a kis- és közepes városon át egészen a nagyvárosig.⁷⁹ Egyrészt a közönség kibővülésének irányát nem lehet minden további nélkül oly módon visszavetíteni mai szociális összetételéből, mintha valamiképpen a „művelt rendek” városi-polgári olvasóközönségének körébe mindig új marginális rétegek kerültek volna be; a tényállás azonban másrésztől azt az ellentétes változatot is kizárja, mintha a tömegközlési eszközök „alulról”, a munkásságból, és „kívurol”, a falusi lakosságból kiindulva,

⁷⁸ Egyfelől a „bensőségesség megszűnésének” irányába, másfelől a differenciálódás és individualizálódás irányába mutató visszahatásukban a személyesség látszatát létrehozó trendeknek ugyanezt a komplementaritását elemzi H. J. Knebel a társasutazás példáján: *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*. Stuttgart, 1960. 124. és köv. l.

⁷⁹ DIVO: i. m. 145. és köv. l. és a *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*, i. m. 51. és köv. l. A mozilátogatás gyakorisága elsősorban természetesen az életkortól függ. Az egészről lásd továbbá G. Kieslich: *Freizeitgestaltung in einer Industriestadt*. Dortmund, 1956.

szorították volna vissza és szórták volna szét a régi közönséget. Ellenkezőleg, társadalomtörténeti megfigyelések alapján bizonyos mértékig kézenfekvő módon lehet a közönség kibővüléséből – melyet az USA-ban a televízió bevezetésének alkalmával lehetett megfigyelni az empirikus társadalomkutatás ellenőrzésével – arra következtetni, hogy a korábbi korszakok kultúráján elmélkedő közönsége egyidejűleg bővült ki, és alakult át kultúrát fogyasztó közönséggé. Az USA-ban megállapították, hogy a magukat televíziókészülék beszerzésére elsőként rászánó csoportok körében olyan vásárlók voltak túlsúlyban, akiknél az iskolai végzettség foka nem felelt meg jövedelmük nagyságának.⁸⁰ Ha szabad általánosítanunk, akkor azok a fogyasztói rétegek, melyekbe a tömegkultúra új formái először hatoltak be, nem tartoznak sem a hagyományosan művelt réteghez, sem az alsó társadalmi réteghez, hanem viszonylag gyakran olyan felémelkedőben levő csoportokhoz, akiknek a státusa még kulturális igazolásra szorul.⁸¹ Ennek a kezdeti csoportnak a közvetítésével azután az új közeg mindenestre először a felsőbb társadalmi rétegben terjed el, hogy onnan lassacskán az alacsonyabb státuscsoportokra is átterjedjen.

Ezekből az összefüggésekből magyarázható meg az is, hogy a polgári művelődési rétegekből kivált egy „értelmiség”; ez ugyanis – ideologikusan konzervált önértelmezésével ellentétben – teljességgel megőrizte most már persze kevésbé dicsőséges vezető szerepét a kultúrát fogyasztó új közönségen belül is. Richardson *Pamelájáról* el lehetett mondani, hogy az egész közönség elolvasta, vagyis „mindenki”, aki egyáltalán olvasott. Ez az intim viszony a művészek és irodalmárok, valamint közönségük között körülbelül a naturalizmus óta kezd lazulni; a „lemaradó” közönség ugyanakkor elveszti a termelők feletti kritikai hatalmát. Ettől kezdve a modern művészet a propaganda leple alatt él: a mű és a művész nyilvános elismerése már csak esetleges viszonyban áll a széles közönségen belül élvezett elismerésükkel. Csak most jön létre egy olyan értelmiség, mely –

⁸⁰ C. E. Swanson, R. D. Jones: Television Owning and its Correlates. *Journal of Applied Psychology*, Oct. 1951. 352. és köv. l.

⁸¹ Ezt az értelmezést adja R. Meyersohn: Social Research in Television. In: *Mass Culture*. i. m. 347. l.

eleinte a művelt polgárok közönségétől való – fokozódó elszigetelődését úgy fogja fel, mint – illuzórikus – emancipációt a szociális helyzet alól általában, s önmagát „szabadon lebegő értelmiség”-ként interpretálja. Eredetét Hauser is a XIX. század közepére teszi: a polgárság csak a forradalom feletti győzelme és a chartizmus veresége után érezte magát oly biztosan a hatalomban, hogy már nem voltak lelkiismereti konfliktusai és lelkiismeret-furdalásai, és úgy érezte, nincs önkritikára szüksége. Ezáltal azonban a művelt réteg, különösen pedig annak irodalmilag produktív része elvesztette azt a meggyőződését, hogy hivatást tölt be a társadalomban. Távol került attól a társadalmi osztálytól, melynek eddig szószólója volt, teljesen elszigetelve érezte magát a műveletlen rétegek és a polgárság között, mióta annak nem volt rá többé szüksége. Ezzel az érzéssel együtt alakult csak ki a korábbi polgári gyökerű művelt rétegből a ma „értelmiségnek” nevezett társadalmi csoport.⁸² Mindenesetre egy évszázaddal később ez az értelmiség szociálisan már egészen beilleszkedett,⁸³ a jól megfizetett kulturális funkcionáriusok csoportja a lumpenproletár-szerű bohémságból a menedzseri és bürokratikus vezetői réteg tekintélyéig emelkedett fel. Megmaradt az avantgárd mint intézmény; ennek felel meg az elidegenedés, mely továbbra is fennáll egyfelől a tömegközlelési eszközök nagyközönsége, másfelől viszont szakemberek és szakszerű amatőrök produktív és kritikai kisebbsége között, akik lépést tartanak a művészet, irodalom és filozófia magasfokú absztrakciós folyamataival, a modernnek körének specifikus öregedésével,⁸⁴ és persze a pusztá díszletvátoztatással és divatos szemfényvesztéssel is.

Az irodalmi nyilvánosság szétesését még egyszer összefoglalja ez a jelenség: az értelem nyilvános használatára nevelt

⁸² Hauser: i. m. II. köt. 283. l.

⁸³ A szociológusok példáján mutatja ezt R. König: *Wandlungen in der Stellung der sozialwissenschaftlichen Intelligenz*. In: *Soziologie und moderne Gesellschaft*. Verhandlungen des 14. Deutschen Soziologentages, Stuttgart, 1959. 53. és köv. l. Általában Th. Geiger: *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*. Stuttgart, 1949.

⁸⁴ Th. W. Adorno: *Das Altern der neuen Musik*. In: *Dissonanzen*. i. m. 102. és köv. l.

kulturális réteg már nem talál visszhangra; a közönség szétszakadt a nem nyilvánosan okoskodó szakemberek kisebbségére és a nyilvánosan befogadó fogyasztók nagy tömegére.⁸⁵ Ezzel elvesztette bármely közönség kommunikációs formáját általában.

19. § Az elmosódott alaprajz: a polgári nyilvánosság szétesésének fejlődési iránya

A kultúrán okoskodó közönségtől a kultúrát fogyasztó közönséghez vezető úton elvesztette sajátos jellegzetességét az, amit egykor mint irodalmi nyilvánosságot még meg lehetett különböztetni a politikaitól. A tömegközlelési eszközök által terjesztett „kultúra” ugyanis integrációs kultúra: nemcsak az információt és az okoskodást, valamint a pszichológiai szépirodalom formáival felruházott publicisztikai formákat ötvözi bele a „lelki segítségbe” és a „human interest” által meghatározott szórakoztatásba; ahhoz is elég rugalmas, hogy egyidejűleg a reklám elemeit is asszimilálja, sőt, hogy super-sloganként szolgáljon, melyet, ha nem lett volna már meg, a public relations céljából egyenesen fel is találhatták volna a status quo érdekében.⁸⁶ A nyilvánosság átveszi a reklám funkcióit. Minél inkább bevethető a politikai és gazdasági befolyásolás közegeként, egészében annál inkább válik nem politikaiává és látszólag privatizálódik.⁸⁷

⁸⁵ Lásd A. Gehlen: *Bemerkungen zum Thema „Kulturkonsum und Konsumkultur“*. Tagungsbericht des „Bundes”, Wuppertal, 1955. 6. és köv. l.

⁸⁶ H. M. Enzensberger: *Bewusstseins-Industrie*. In: *Einzelheiten*. i. m. 7. és köv. l.

⁸⁷ Lásd W. Thomssen: *Zum Problem der Scheinöffentlichkeit, inhaltsanalytisch dargestellt an der Bildzeitung*. Kézirat, Frankfurt, 1960. A vizsgálat alapját a Hamburger Bundesausgabe 69 újságja képezte, ezek közül minden esetben 23 példányt vettek figyelembe, melyek egyenletesen voltak szétszórva a 2/1953-as, 1/1956-os és a 2/1958-as félévfolyamokban. Ez a vizsgálat lehetővé teszi, hogy egy extrém példán adjuk meg az említett tendencia nagyságrendjét: az erre kiválasztott napilap, a *Bildzeitung*, azért alkalmas a diagnózisra, mert a napisajton belül, tehát a publicisztika klasszikus fajtájában, a fejlődésnek olyan stádiumát jelöli, amikor a napilap már a naponta megjelenő magazin formát ölti. A tördelés fellazulása olyannyira előrehaladt, hogy az összefüggéstől átlagosan csak 40% jut magára a szövegre; egy-egy negyedrészt van fenntartva feliratoknak és képeknek; a fennmaradó teret reklámok foglalják el.

A polgári nyilvánosság modellje a köz- és magánszféra szigorú elválasztásával számolt, miközben a magánszférához számították magát a közönséggé egybegyűlt magánemberek nyilvánosságát is, mely közvetítést hoz létre a társadalom szükségletei és az állam között. Ez a modell annyiban válik alkalmazhatatlanná, amennyiben a közszféra a magánszférával összefonódik. Egy repolitizált társadalmi terület jön ugyanis létre, melyet sem jogilag, sem szociológiailag nem lehet a köz- és magán-kategóriái alá besorolni. Ebben a köztes szférában a politikailag okoskodó magánemberek közvetítése nélkül hatja át egymást a társadalom államosított szférája és az állam társadalmasodott szférája. A közönséget e feladat alól messzemenően mentesítik más intézmények: egyrészt olyan szervezetek, melyekben a kollektíve megszervezett magánérdekek igyekeznek maguknak közvetlenül politikai alakot adni; másrészt a pártok, melyek, a közhatalom szerveivel összefonódva, mintegy a nyilvánosság – melynek egykor eszközei voltak – felett alapozódnak

Az egész szövegfelületnek mintegy a felét szolgáltatják a hírek és beszámolók, egynegyedét a szórakoztató írások; sporthírekre 12%, szerkesztőségi közleményekre 7% jut; ezek nem az okoskodást szolgálják, hanem az olvasókkal való közvetlen kontaktust a levélben történő tanácsadás, díjak kiírása, körkérdések stb. A híreknek és beszámolóknak alig több mint negyede terjed ki olyan tárgykörökre, melyek – tágabb értelemben – politikailag fontosnak tekinthetők: 19% politikára (beleértve a „vezércikket”) és 8% felvilágosító információkra. A megmaradó terület a következőképpen oszlik meg: bűnözés, balesetek, beszámolók a mindennapi életből (32%), perek (13%), „társaság”, film, divat, szépségversenyek stb. (21%), lelki segítség és oktatás (7%). Emellett ezekre az jellemző, hogy e cikkek egyik felénél a szöveg, másik felénél az illusztráció van túlsúlyban. Az egész hírfelületnek csak az egyharmadát foglalják el olyan cikkek, melyek „tárgyi” formában tájékoztatnak; kétharmadát olyanok, melyek stilizáltak és túlnyomórészt a human interest számára készültek; a címoldal főcikkei között 72%-ra emelkedik azoknak a cikkeknek az aránya, melyeket mint „human interest stories”-t írtak meg. Így nem meglepő a vizsgálat végeredménye sem, mely szerint az összes hírek és beszámolók, melyek „közföntosságúnak” tekinthetők (beszámolók és állásfoglalások olyan eseményekkel kapcsolatban, melyek súlyuknál fogva a társadalom életfolyamatában az egyedi eseten túl is jelentőséggel bírnak), nem foglalnak el többet az egész hírterület negyedénél; ez az összes hírek és beszámolók számának mintegy a harmadát teszi ki. Másfelől a címoldal főcikkei között 73%-ra növekszik a nem közföntosságú cikkek aránya, csak azt a 18%-ot lehet „közföntosságúnak” tekinteni, ahol az olvasót nem térítik el a tárgyi tartalomtól egy human interest story megírásával. Összesített áttekintést ad a 6. táblázat, i. m. 50. l.

meg. A hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának politikailag jelentős folyamata közvetlenül a magánterület igazgatása, a szervezetek, a pártok és az állami közigazgatás között játszódik le; a közönséget mint olyant a hatalom körforgásába csak szórványosan vonják be, és akkor is csak azért, hogy éljenzen. A magánembereknek, amennyiben bérből és fizetésből élnek és szolgáltatások igénybevételére jogosultak, közfontosságú igényeiket kollektíve kell képviseltetniük. Azok a döntések azonban, amelyekkel ők mint fogyasztók és választók még egyénileg rendelkeznek, ugyanolyan mértékben kerülnek gazdasági és politikai fórumok befolyása alá, ahogy közfontosságra tesznek szert. Amennyiben a társadalmi újratermelés még függ a fogyasztói döntéstől, a politikai hatalom gyakorlása pedig a választói döntéstől, amennyiben érdekek fűződnek ezek befolyásolásához – itt azért, hogy az eladást fokozzák, amott azért, hogy ennek vagy annak a pártnak a szavazati arányát formálisan növeljék vagy bizonyos szervezetek nyomásának informális úton nagyobb súlyt adjanak. A magándöntések szociális játékterét előre meghatározzák olyan objektív tényezők, mint a vásárlóerő és a csoporthoz való tartozás: általában a társadalmi-gazdasági státus. Ezen a játéktéren belül azonban annál inkább befolyásolhatók, minél inkább megfordult az intim szféra és az irodalmi nyilvánosság eredeti viszonya, és minél inkább lehetővé teszi ez a magánszféra publicisztikus kiürítését. Így hát a kulturális fogyasztás a politikai és gazdasági propagandának is szolgálatába lép. Míg valamikor az irodalmi és politikai nyilvánosság viszonya konstitutív volt a tulajdonos és a tulajdonképeni „ember” centrális azonosításának szempontjából, anélkül, hogy a kettő ezért egymásban feloldódott volna, ma az a tendencia érvényesül, hogy a fogyasztói kultúra politikátlanított nyilvánossága elnyeli a népszavazásossá vált „politikai” nyilvánosságot.

Marx még a birtoktalan és tanulatlan tömegek perspektíváját tette magáévá, akik anélkül, hogy teljesítették volna a részvétel feltételeit, behatoltak a polgári nyilvánosság körébe, hogy a gazdasági konfliktusokat a politikai konfliktus egyedül sikerrel kecsegtető formájává alakítsák át. Véleménye szerint a nyilvánosságnak a jogállamban intézményesített platformját nem arra fogják használni, hogy szétzúzzák a nyilvánosságot, hanem hogy azzá változtassák, amit liberális látszata mindig is ígért.

A valóságban azonban a politikai nyilvánosságnak a nem tulajdonosok tömege által történt elfoglalása államnak és társadalomnak ahhoz az összefonódásához vezetett, mely a nyilvánosságot megfosztotta régi bázisától, anélkül, hogy újat adott volna neki. A nyilvános és a magánszféra integrációjának ugyanis azon nyilvánosság dezorganizációja felelt meg, mely egykor az állam és a társadalom között közvetített. A közvetítésnek ez a funkciója a közönségről olyan intézményekre kerül át, melyek, mint a szövetségek a magánszférából vagy mint a pártok, a nyilvánosságból jöttek létre, most pedig belülről, az államapparátussal összejátszva folytatják a hatalom gyakorlását és kiegyensúlyozását; eközben, a maguk részéről önállósult tömegközlelési eszközök révén arra törekuszenek, hogy a közvetítő közönség egyetértsen velük vagy legalábbis megtűrje őket. A publicitást mintegy felülről fejlesztik ki, hogy bizonyos álláspontokat a „good will” (jóhírnév) csillogásával övezzenek. Eredetileg a nyilvánosság azt biztosította, hogy a nyilvános okoskodás összefüggjön mind az uralom törvényhozói megalapozásával, mind pedig gyakorlásának kritikai felügyeletével. Időközben ez lehetővé teszi a nem nyilvános vélemény uralma feletti uralom sajátos ambivalenciáját: ugyanolyan mértékben szolgálja a közönség manipulációját, mint az *előtte* történő legitimitációt. A kritikai publicitást elnyomja a manipulatív.

Hogy a publicitás elvével egyidejűleg hogyan változik meg a politikailag működő nyilvánosság eszméje és tényleges funkciója, az megmutatkozik abban, hogy felbomlik a jogi normának és a nyilvános vitának – a liberalizmus által még igényelt – összefüggése, és erre nem is merül fel igény. Annak a jogi normának a fogalma, melyhez a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás, ha nem is egyenlő módon, de egyenlő mértékben kötődött, magában foglalta az általánosság és az igazság mozzanatait (igazságosság = helyesség). Struktúrája a polgári nyilvánosság struktúráját tükrözi, mert egyrészt szigorú értelemben a törvények általánossága csak addig biztosított, amíg a társadalomnak mint magánszférának az intakt autonómiája lehetővé teszi, hogy a törvényhozás anyagából minden speciális érdekhelyzetet kihagyjanak, és a szabályozást az érdekek kiegyensúlyozásának általános feltételeire korlátozzák. Másrészt a törvények „igazsága” csak addig biztosított, amíg a parlamentben államszervvé emelt nyilvánosság lehetővé teszi: nyilván-

vános vita útján tárják fel azt, ami az általános érdek szempontjából gyakorlatilag szükséges. Hogy itt ennek az általánosság-nak éppen a formalitása biztosította az „igazságot” mint helyes-séget a polgári osztályérdek materiális értelmében, az hozzátar-tozott e törvényfogalom csakhamar felfedezett dialektikájához, a polgári nyilvánosság dialektikájához.

Mivel az állam és a társadalom elválasztása megszűnik, és az állam a társadalmi rendbe gondoskodva, elosztva és igazgatva beavatkozik, a norma általánosságát mint elvet már nem lehet kivétel nélkül feruntartani.⁸⁸ A szabályozásra szoruló tényállá-sok most szűkebb értelemben is társadalmi tényállások, ezért konkrétak, ugyanis meghatározott személyi csoportokhoz és változó situációkhoz kötődnek. Ilyen körülmények között a törvények még akkor is, amikor nem mutatják magukat kifeje-zetten törvényi intézkedésnek (hanem nem általános normá-nak),⁸⁹ gyakran az igazgatási részletrendelkezés jellegét öltik fel; a törvény és a rendelkezés közötti különbség elmosódik. A törvényhozás részben kényszerítve érzi magát arra, hogy konk-retizálások útján mélyen beavatkozzék a közigazgatás hatáskö-rébe; gyakrabban a közigazgatás hatásköre olyannyira kibővül,

⁸⁸ A polgári törvényfogalom szigorú értelmében a norma „generalitását” az általánosság formális kritériuma még nem biztosítja; ennek az értelemnek csak akkor tesznek eleget, ha az általános megfogalmazás, mely a felmentéseket és kiváltságokat kizárja, adott társadalmi viszonyok között ténylegesen sincs a társadalmon belül egy meghatározott csoportnak címezve. A *materiális* kritériumok szerint általános törvény joghatása nem lehet szelektív; oly módon kell „alapvetőnek” vagy „elvinek” lennie, hogy az össztársadalmi rend alapjaira, és ennyiben a társadalom *valamennyi* tagjának lehetséges személyi körére vonatkozzék. Azokat a jogtételeket, melyek nemcsak általában szabá-lyozzák a társadalmi érintkezés elveit, hanem az össztársadalmi rend keretén belül konkrét tényállásokra is vonatkoznak, az általános törvényektől eltérő-en, „specifikusnak” nevezik, függetlenül attól, hogy megfogalmazásuk sze-rint általánosak. A polgári társadalom csak a kapitalizmus liberális fázisában vált el annyira a magánautómónia szférájaként az államtól, hogy a törvény-hozás tendenciájában általános normák rendszerére korlátozódott; és a meg-fogalmazás általánosságának is csak ebben a fázisban kellett magában foglal-nia a tényleges joghatás általánosságát. Lásd F. Neumann: *Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft*. i. m.; továbbá az én tanulmányomat a természetjogról és a forradalomról. In: *Theorie und Praxis*. i. m. 52. és köv. l.

⁸⁹ A fogalmi megkülönböztetéssel kapcsolatban lásd többek között H. Schneider: *Über Einzelfallgesetze*. In: *Festschrift für Carl Schmitt*. Berlin, 1959. 197. és köv. l.

hogy tevékenysége többé már aligha tekinthető a törvény pusztá végrehajtásának. Forsthoff összefoglalja azt a három tipikus folyamatot, melyekben e két hatalom klasszikus elválasztása és ugyanakkor összefonódása tendenciaszerűen felbomlik. Ez történik, amikor a törvényhozó mintegy maga lép akcióba, és intézkedéseket hoz; beavatkozik a közigazgatás jogkörébe (az intézkedési törvény esete); amikor a törvényhozó funkcióját a közigazgatásra viszi át; ez jogot nyer arra, hogy rendeletek útján kiegészítő normákat alkosson (a felhatalmazási törvény esete); végül akkor, amikor a törvényhozó egy szabályozásra szoruló anyaggal kapcsolatban általában eltekint a szabályozástól és szabad kezet ad a közigazgatásnak.⁹⁰

Ugyanolyan mértékben, ahogyan az államnak és a társadalomnak kölcsönös egymásba hatolása feloldja a magánszférát (melynek önállósága a törvények generalitását lehetővé tette), megingott az okoskodó magánemberek viszonylag homogén közönségének talaja is. A megszervezett magánérdekek versenye behatol a nyilvánosságba. Ha egykor az osztályérdek közös nevezőjén magánjellegük miatt semlegesített érdekek lehetővé is tették a racionalitás bizonyos mértékét és a nyilvános vita hatékonyságát, ennek helyére ma a versengő érdekek demonstrálása lépett. A nyilvános okoskodásban feltárt egyetértés átengedi a teret a nem nyilvános úton kivívott vagy egyszerűen érvényre juttatott kompromisszumnak. Az ily módon létrejött törvényeket már nem illeti meg az „igazság” mozzanata, még ha sok esetben meg is őrzik az általánosság mozzanatát; a parlamenti nyilvánosság, az a hely, ahol az igazságnak igazo-

⁹⁰ E. Forsthoff: *Lehrbuch der Verwaltungsrecht*. München, 1955. I. köt. 9. 1. Lásd erről F. Neumann: *Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft*. i. m. 577. I. Neumann Carl Schmitt fáradozásainak politikai funkcióját is elemzi, melyekkel a Weimari Köztársaság törvényhozása számára restaurálni kívánta a klasszikus törvényfogalom kizárólagos érvényességét. Hasonló funkciói vannak ma a Carl Schmitt-iskola fáradozásainak, melyek az alkotmányjog síkján a jogállam fogalmának kizárólagos érvényességét kívánják restaurálni. Lásd pl. E. Forsthoff: *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates*. In: *Veröff. d. Ver. Dt. Staatsrechtslehrer*. 12. füzet, Berlin, 1954. XV. tétel: „A szociális állam és a jogállam az alkotmány síkján nem olvashatók össze. A szociális állam működésének tere a törvényhozás és a közigazgatás. A szociális jogállam az állam olyan típusmeghatározó megjelölése, mely az alkotmányt, a törvényhozást és a közigazgatást fogja át. Ez nem jogi fogalom.”

lódnia kellett, szintén szétrombolódott: „A vita elveszti alkotó jellegét, amint ezt az irodalomban gyakran részletesen leírták. A beszédek, melyeket a parlament plénuma előtt elmondanak, többé nem azt a célt szolgálják, hogy meggyőzzék a másképp gondolkodó képviselőket, hanem – legalábbis az alapvető, a politikai életet meghatározó kérdésekben – közvetlenül a választópolgársághoz fordulnak... A nyilvánosság, mely egykor a parlamenti üléseken végbement folyamatokból élt, és ezeknek a maga részéről különös ragyogást adott, így népszavazásos jelleget kap.”⁹¹

Ezeknek a tényleges változásoknak felel meg, hogy most már magának a törvényi normának a fogalma is – pozitivistá módon – feláldozza az általánosság és az igazság ismertetőjegyeit. A XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve Németországban felülkerekedik a kettős törvényfogalom tana. Ettől kezdve materiális értelemben törvénynek nevezik az összes kötelezően elrendelt jogi normát, függetlenül attól, hogy általános szabályokról vagy egyes intézkedésekről van-e szó; ezzel szemben formálisan törvényeknek nevezik azokat a jogi tételeket, melyek parlamenti eljárás útján jönnek létre, bármi legyen is a tartalmuk.⁹² A politikailag működő nyilvánosság és a törvények uralma közötti eredeti, Kantnál oly világosan kimunkált összefüggés elvész e két törvényfogalom között. A törvény megváltozott szerkezetének tudható be, hogy a politikai uralom racionalizálásának feladatát többé nem a publicitás alapelveitől várják. Bár a mediatizált közönséget a nyilvánosság hatalmas méretekben kibővített szféráján belül összehasonlíthatatlanul sokoldalúbban és gyakrabban veszik igénybe, hogy nyilvánosan helyeseljen, ugyanakkor a hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának folyamataitól mi sem áll távolabb, mint az a gondolat, hogy a nyilvánosság elve megkövetelheti, sőt mi több, el is végezheti e folyamatok racionalizálását.

⁹¹ G. Leibholz: Strukturwandel der modernen Demokratie. In: *Strukturprobleme der Demokratie*. Karlsruhe, 1958. 94. l.

⁹² Lásd Böckenförde: i. m. III. rész. 210. l.

VI. A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓVÁLTOZÁSA

*20. § Az írogató magánemberek zsurnalizmusától
a tömegközlelési eszközök által nyújtott közszolgáltatásokig
– a hirdetés mint a nyilvánosság funkciója*

A nyilvánosság elvének funkcióváltozása a nyilvánosságnak mint szférának az átstrukturálódásán alapul; ez legjellegzetesebb intézményének, a sajtónak a változásán keresztül ragadható meg. Egyrészt a sajtó kommercializálódásának mértékében eltűnik a közönség érintkezése és az áruforgalom közötti küszöb; a magánszférán belül elmosódik a nyilvánosság és a magánszféra közötti világos elhatárolódás. Másrészt azonban abban a mértékben, ahogyan intézményeink függetlenségét már csak bizonyos politikai garanciák révén lehet biztosítani, a nyilvánosság megszűnik kizárólag a magánszféra része lenni.¹

Az újságírás, mely a magánlevelezések rendszeréből jött létre, és amelyet ezek még hosszú időn keresztül túlszárnyaltak, eleinte kézműves kisüzemi formákban szerveződött meg; ebben az első korszakban a számítások egy szerény, a korai kapitalizmus tradicionalista határai között tartott profitmaximálás elvéihez igazodtak; a kiadó érdeke saját vállalkozásával kapcsolatban tisztán üzleti jellegű volt. Tevékenysége lényegében a hírösszeköttetés megszervezésére és a hírek egybevetésére szorított. Ehhez a gazdasági mozzanathoz azonban új, szélesebb értelemben politikai mozzanat csatlakozik, mihelyt a hírsajtó szellemi sajtóvá fejlődik, és a hírközlés konkurensre talál az írogató zsurnalizmusban. Bücher a következő tétellel jellemzi a nagy fejlődési vonalat: „Az újságok pusztán hírek publikálásával foglalkozó intézményekből a közvélemény hordozóivá és vezetőivé, a pártpolitika harci eszközévé váltak. Ennek az újság-

¹ Lásd a fenti sémát a 84. lapon.

vállalkozás belső szervezetére nézve az lett a következménye, hogy a hírek összegyűjtése és publikálása közé új tag, a szerkesztőség iktatódott be. Az újság kiadója számára viszont ez azzal a jelentőséggel bírt, hogy hírek előadójából közvéleménykereskedővé alakult át.”²

A tulajdonképpeni fordulat természetesen még nem következett be a szerkesztőség önállósulásával; ez a kontinensen a „tudós újságírókkal”, Angliában a morális heti folyóiratokkal és a politikai folyóiratokkal kezdődött, mihelyt egyes írók felhasználták a periodikus sajtót, hogy pedagógiai szándékkal folytatott okoskodásuknak publicisztikai hatékonyságot biztosítsanak. Erről a második korszakról mint az „írogató zszurnalizmus” korszakáról beszéltek.³ Ekkor az ilyen vállalkozásoknál a nyereség gazdasági célja többnyire háttérbe szorult; sőt gyakran megsértették a rentabilitás összes szabályát, és kezdettől fogva veszteséggel működtek. A pedagógiai, később pedig egyre inkább a politikai impulzus úgyszólván a csőddel finanszírozhatta magát. Angliában az ilyenfajta újságok és folyóiratok gyakran „a pénzarisztokrácia vesszőparipái”⁴ voltak, a kontinensen pedig inkább egyes írók és tudósok kezdeményezéseiből jöttek létre.

Eleinte egyedül ezek viselték a gazdasági kockázatot; saját belátásuk szerint teremtették elő az anyagot, díjazták munkatársaikat és tulajdonosai voltak a folyóiratoknak; a folyóiratok számai a kiadó szempontjából egyedi objektumok folyamatos sorát jelentették. A szerkesztő-kiadók (Herausgeber) csak lassanként mondanak le a kiadók (Verleger) javára vállalkozói funkcióikról. Ebből a fejlődésből válik érthetővé a szerkesztő jellegzetes állása, aki ezentúl egy személyben volt „szerkesztő-kiadó” és „szerző”. A kiadó és a szerkesztő viszonya akkoriban, a XIX. század fordulóján nem merült ki az alkalmazotti viszonyban; a szerkesztő gyakran továbbra is részesedett a nyereségben. Az újságvállalkozó hagyományos típusa, főleg a régi stílu-

² K. Bücher: Die Anfänge des Zeitungswesens. In: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen, 1917. I. köt. 257. l.

³ D. P. Baumert: *Die Entstehung des deutschen Journalismus*. München/Leipzig, 1921.

⁴ U. de Volder: *Soziologie der Zeitung*. Stuttgart, 1959. 22. l.

sú napilapoknál, melyek tartózkodtak az irodalmi és politikai okoskodástól, megmaradt egészen a XIX. századig: még Markus Dumont is egy személyben volt szerző, szerkesztő, kiadó és nyomdász, amikor 1805-ben átvette a *Kölnische Zeitung*-ot. A publicisztikailag tevékeny írók egymással versengő folyóirat-sajtója azonban, ahol az ilyen vállalkozások konszolidálódtak, főfoglalkozású és önálló szerkesztőségek létesítéséhez vezetett. Németországban Cotta járt elől jó példával. Posseltet nevezte ki a *Neueste Weltkunde* felelős szerkesztőjévé; így a „szerkesztő-kiadó” és a kiadó között elkülönítette a gazdasági és a publicisztikai funkciókat. Ezzel a szerkesztőségi autonómiával függ össze, hogy a XIX. század első felében a vezércikk a napisajtóban is érvényre jut. Hogy a szerkesztőségi zsurnalizmus új alakjával a vállalkozás rentabilitása mily kevésbé kerekedik felül a publicisztikai szándékon, az üzlet a szellemen, azt ismét Cotta példája mutatja, akinek *Allgemeine Zeitung*-ja jelentős befolyása ellenére évtizedeken keresztül ráfizetéses vállalkozás maradt. Abban a korszakban, amikor a nyilvánosság mint politikailag működő nyilvánosság érvényre jut, a kiadói módon konszolidált újságvállalkozások is azt a szabadságot biztosítják szerkesztőségeiknek, amely a magánembereknek mint közönségnek a kommunikációjára általában jellemző volt.

A kiadók biztosították a sajtó kereskedelmi bázisát, anélkül azonban, hogy ezzel a sajtót mint olyant kommercializálták volna. A sajtó, mely a közönség okoskodásából fejlődött ki, és pusztán meghosszabbította a vitát, teljességgel magának a közönségnek az intézménye maradt: közvetítőként és felerősítőként hatott, már nem volt az információátvitel pusztá szerve és még nem volt a fogyasztói kultúra közege. A sajtónak ez a típusa példásan megfigyelhető forradalmi korszakokban, amikor a legkisebb politikai csoportosulások és egyesülések újságjai szinte a földből nőnek ki – például az 1789-es év Párizsában; Párizsban még 1848-ban is minden valamelyest jelentős politikus megalakítja a maga klubját, minden második pedig a maga újságját: csupán február és május között 450 klub és 200 lap jön

* Cotta von Cottendorf, tul.: Johann Friedrich Freiherr (1764–1832) – német kiadó, a kor legjelentősebb írói, mindenekelött Goethe és Schiller műveinek kiadója.

létre!⁵ Amíg a politikailag okoskodó sajtó pusztá léte problematikusk marad, addig folyamatos önvizsgálatra kényszerül: a politikailag működő nyilvánosság tartós legalizálásáig egy újság megjelenése és megmaradása azzal volt egyenértékű, hogy az ember a nyilvánosságért mint elvért vívott harcban elkötelezte magát. Kétségtelen, hogy a régi stílusú újságok is szigorúan alá voltak vetve a cenzúrának; de az e korlátokkal szemben tanúsított ellenállást addig sohasem lehetett az újság hasábjain kifejezteni, amíg kizárólag híreket továbbított; a felsőbbbségi állam szabályozása a sajtót pusztá iparrá fokozta le, ugyanolyan mértékben, ahogyan a többi ipart is rendészeti előírásoknak és tilalmaknak vetették alá. A szellemi sajtó ezzel szemben a vitaközö közönség intézményeként elsődlegesen azzal foglalkozik, hogy a közönség kritikai funkcióját hangoztassa; így a működéshez szükséges tőkebefektetés célja csak másodsorban a nyereséges értékesítés – ha ilyesmire egyáltalán gondolnak.

Csak a polgári jogállam megalapozásával és a politikailag működő nyilvánosság legalizálásával mentesül az okoskodó sajtó a világnézeti nyomás alól; most már félreteheti a polemikus állását, és észreveheti a kereskedelmi működésben rejlő kereseti lehetőségeket. Angliában, az USA-ban és Franciaországban körülbelül egyidejűleg tör utat magának a világnézeti sajtótól az üzleti sajtóhoz vezető fejlődés. A hirdetési üzlet új alapot teremt a kalkuláció számára: tetemesen csökkentett árak és megsokszorozódott vevőszám esetén a kiadó azzal számolhatott, hogy az újságtér megfelelően növekvő részét eladhatja hirdetéseknek. A fejlődésnek erre a harmadik fázisára vonatkozik Bücher ismert definíciója, hogy „az újság vállalkozás jellegét ölti, a hirdetési teret mint árut termeli és a szerkesztőségi rész révén teszi eladhatóvá”. A modern üzleti sajtónak ezek az első kísérletei az újságnak visszaadják a magángazdasági, nyereségre termelő vállalkozásjellegét; most persze, a régi „kiadók” kézművesüzemeivel szemben, a fejlett kapitalista nagyüzem új fokozatán; már a század közepén újságvállalkozások egész sorát szervezik meg részvénytársasági alapon.⁶

⁵ Groth: i. m. IV. köt. 8. l.

⁶ 1848-ban Németországban ilyen a *Nationalzeitung*, a *Kreuzzeitung* és a *Neue Rheinische Zeitung*. Lásd erről Fr. Lenz: *Werden und Wesen der öffentlichen Meinung*. München, 1956. 157. l.

Ha kezdetben, az elsősorban politikailag motivált napi sajtón belül, az egyes vállalatok átállása kizárólag kereskedelmi alapra, a nyereséget hozó beruházásnak még csak a pusztja lehetőségét jelentette, úgy ez csakhamar valamennyi kiadó számára szükségsszerű lett. A technikai és szervezeti apparátus megnagyobbodása és tökéletesedése ugyanis igényelte a tőkealap kibővítését, a társadalmi kockázat növelését, és kényszerűen azt is, hogy a vállalkozási politikát rendeljék alá az üzemgazdaságtan szempontjainak. A *Times* már 1814-ben azon az új gyorsajton nyomják, mely négy és fél évszázad múltán felváltotta Gutenberg fasajtóját. Egy emberöltővel később a távíró feltalálása forradalmasítja a hírhálózat egész szervezetét.⁷

Nemcsak saját üzemének magángazdasági érdekei tesznek szert azonban nagyobb súlyra; amint az újság kapitalista vállalkozássá fejlődik, üzemen kívüli érdekeknek is hatókörébe kerül, s ezek igyekeznek befolyást gyakorolni rá. A nagy napilapok története a XIX. század második felében bizonyítja, hogy a sajtó kommercializálódásának mértékében maga is manipulálhatóvá válik. Mifőta a szerkesztőségi rész eladása kölcsönhatásban áll a hirdetési rész eladásával, a sajtó, mely eddig a magánemberek-

⁷ A tőzsdei forgalom érdekei, főleg a gyorsan növekvő ipari részvénytőke jegyében, a párizsi Charles Havast, aki 1830 és 1840 között régebbi levelezési vállalkozásokat egyesített a saját kezében, már korábban arra indították, hogy galambpostát létesítsen: főleg a londoni tőzsde híreit terjesztette a bankoknak, cégeknek és újságoknak. 1849-ben használhatta fel az első távíróvonalat. Ugyanekkor a *Berliner Nationalzeitung* üzleti vezetője, Berndhar Wolff, úgy próbálja lapjának táviratköltségeit csökkenteni, hogy a jelentéseket előfizetéses alapon eladja; így jött létre a Havas-ügynökség után a Wolff-féle táviratiroda; ezt a kettőt követi 1857-ben Londonban a híres Reuter Ltd. Ez a három, eleinte magángazdasági módon megszervezett vállalat uralkodik fél évszázadon keresztül az európai piacon. Először kizárólag gazdasági híreket szolgáltatnak, nemsokára politikaiakat is. (Lásd E. Dofivat: *Zeitungslehre*. Berlin, 1955. I. köt. 62. l.). Az a csábítás, melyet az ügynökségek a tőzsdei érdekek számára jelen-tenek, és nem csupán nagy tőkeszükségletük, vezet csakhamar a távirati irodák és a legnagyobb bankok közötti összefonódásokhoz; Wolff szövetkezik Bleichröderrel, Delbrückkel, a Schickler & Co.-val; Havas a Crédit Lyonnais-vel, Reuter pedig az Union Bank of Scotlánddel, valamint a London and Provincial Bankkel: így az insiderek számára, akik időbeli előnnyel jutottak a fontos hírek birtokába, bizonyos körülmények között spekulációs előnyöket lehetett biztosítani. Ugyanilyen fontosnak bizonyult az ügynökségek informális összefonódása kormányaikkal: időnként ezeket propagandisztikus célokra is be lehetett vetni.

nek mint közönségnek az intézménye volt, a közönség meghatározott tagjainak mint magánembereknek az intézményévé válik – azzá a kapuvá, melyen a privilegizált magánérdekek behatolhatnak a nyilvánosságba.

Ernek megfelelően megváltozik a kiadó és a szerkesztőség viszonya is. A szerkesztőségi tevékenység a technikailag fejlett hírközlés nyomására irodalmi tevékenységből már amúgy is zsurnalisztikus tevékenységgé specializálódott:⁸ az anyag kiválasztása fontosabb lesz, mint a vezércikk; a hírek feldolgozása és megítélése, átíróeszköz és előkészítésük sürgetőbbé válik, mint valamilyen „vonal” hatékony követése. Különösen a hetvenes évektől kezdve rajzolódik ki az a tendencia, hogy az újságnak többé elsősorban nem a kiemelkedő publicisták, hanem a tehetséges kiadók adnak rangot és nevet. A kiadó azzal a reménnyel nevezi ki a szerkesztőket, hogy a nyereségre dolgozó vállalat magánérdekeit szem előtt tartva fognak tevékenykedni.⁹

A szerkesztő publicisztikai autonómiáját egyébként a sajtó azon fajtájánál is tetemesen korlátozzák, amely nem enged a piac törvényeinek, hanem elsősorban politikai célokat követ – ennyiben inkább az okoskodó folyóiratok írogató zsurnalizmusával rokon. A politikai sajtó egy ideig még azután is megőrzi egyéni stílusát, hogy létrejönnek, először Angliában és Franciaországban, a parlamenti frakciók és pártok. A párt-sajtónak az a típusa, amely Németországban a júliusi forradalom után Wirth *Deutsche Tribune* című lapjával színre lépett, még a század közepén is uralkodik; e publicisták egyik párttól vagy frakciótól sem függték, ellenkezőleg, maguk voltak politikusok, akik a

⁸ Lásd Groth: i. m. IV. köt. 14. l.

⁹ Ennek az időszaknak a berlini újságpiacra vonatkozóan vannak olyan beszámolók, melyek kifejezetten utalnak a szerkesztő pozíciójának meggyengülésére a kiadóval szemben. „Többé nem a szerkesztő az, aki a lap jellegét meghatározza, még csak nem is az úgynevezett főszerkesztő, aki korábban a kiadóval mindennapos, meghitt kapcsolatban állt, és kicserélte vele a nézeteit. Az ő helyére a kiadói igazgató vagy ügyintéző lépett, aki az egész üzleti rész kezelését szem előtt tartja, akár a forgalom, akár az általános propagandisztikus célok szempontjából, akár a hirdetési ügyletre való tekintettel. A konferenciákon a kiadó képviselője viszi a szót, kritizálja a már megjelent számokat, és irányelveket ad a következő számokkal kapcsolatban. (Karl Mischke: *Der Berliner Zeitungsmarkt*. In: *Das Buchgewerbe in der Reichshauptstadt*. Berlin, 1914. 129. l.)

parlamentben híveket tömörítettek újságjuk köré. A párthoz kötött, politikai szervezetek által ellenőrzött sajtó kezdetei mégis a század első feléig nyúlnak vissza, legalábbis Angliában és Franciaországban. Németországban ez a hatvanas években fejlődik ki, először a konzervatív, azután a szociáldemokrata oldalon.¹⁰ A szerkesztő a kiadói igazgató helyett egy felügyelőbizottságnak van alárendelve – itt is, ott is, utasításokhoz kötött alkalmazott.

A sajtó struktúráváltozásának üzemszociológiai aspektusait természetesen nem lehet elválasztani a koncentráció és centralizáció azon általános tendenciáitól, melyek itt is érvényre jutnak. A század utolsó negyedében alakulnak meg az első nagy újságkonzernek: az USA-ban Hearst, Angliában Northclyffe, Németországban Ullstein és Mosse. Ez a mozgás, természetesen szabálytalanul, századunkban is folytatódott.¹¹ A hírósszekretetés eszközeinek technikai fejlődése (a távíró és a telefon után a drót nélküli távíró és a rádió) részben meggyorsította, részben egyáltalán lehetővé tette a sajtó szervezeti tömörülését és gazdasági összefonódását. A hírszolgáltatásnak a monopolisztikusan szervezett ügynökségek¹² révén történő egységesítéséhez csakhamar csatlakozik a kisebb újságok szerkesztőségi egységesítése a mellékletgyárak és lemezlevezések révén. Először az angolszász országokban alkalmaztak 1870 és 1880 között matricákat; a századforduló táján a matricasajtó a kontinensen is felülkerekedik. Ez a technológiai összekapcsolódás többnyire

¹⁰ Groth: i. m. II. köt. 335. és köv. l.

¹¹ Az USA és Nagy-Britannia jelenlegi állapotáról tájékoztatnak a *Commission on the Freedom of the Press* (A free and responsible Press, Chicago, 1947. Lásd továbbá R. B. Nixon: Concentration and Absenteeism in Daily Newspaper Ownership. In: Berelson és Janowitz: *Public Opinion and Communication*. Glencoe, 1950. 193. és köv. l.) és a *Royal Commission on the Press* (az úgynevezett Ross-Report, London, 1949.) vizsgálatai; Franciaországban és Németországban hiányoznak összehasonlító elemzések; általánosságban azonban a viszonyok nemigen térhetnek el az angolszász viszonyoktól (1932-ben a birodalmi területen 2483 napilap volt, 1956-ban szövetségi területen 1479, lásd a *Die deutsche Presse* című kézikönyvet, Hg. Institut für Publizistik der Freien Universität, Berlin, 1956. 30. l.).

¹² Havas, Reuter, Wolff és az Associated Press csakhamar létrehoztak egy nemzetközi kartellt, mely a világot négy érdekerületre osztotta fel, és a nemzeti határokon belül mindig egy ügynökségnek tartotta fenn még a többi ügynökség híreinek a terjesztését is.

újságringekké és -láncokká történő szervezeti egyesüléssel jár együtt; ily módon, túlnyomórészt falusi területeken, a lapok gazdaságilag is függő helyzetbe kerülnek a szomszédos városi lapoktól és körzeti, valamint mellékszerkesztőségek gyanánt csatlakoznak hozzájuk.¹³

A sajtóiparban a gazdasági koncentrációnak és technológiai-szervezeti koordinációjának a foka mégis csekélynek látszik a XX. század új közegeihez – a rádióhoz, a hangosfilmhez és a televízióhoz képest. Sőt, a tőkésükséglet oly jelentősnek, a publicisztikai hatalom pedig oly fenyegetőnek látszott, hogy néhány országban ezeknek a közegeknek a létrehozását ismeretes módon kezdettől fogva állami igazgatás alá vagy állami ellenőrzés alá helyezték. Semmi sem jellemzi feltűnőbben a sajtónak és az újabb közegeknek a fejlődését, mint ezek az intézkedések: a magánemberek közönségének magánintézményeit közintézményekké teszik. Az államnak ezt a reakcióját, melyet a társadalmi hatalmak befolyása alá került nyilvánosság elhatalmasodása váltott ki, már az első távirati irodák történetén is tanulmányozni lehet. A kormányok eleinte közvetett úton hozták az ügynökségeket függő helyzetbe, és félhivatalos státust kölcsönöztek nekik; nem megszüntették, hanem kihasználták kereskedelmi jellegüket. Időközben a Reuter Ltd. az egyesült brit sajtó tulajdona lett; a legfelsőbb bíróságnak az alapszabály-változtatásokhoz szükséges hozzájárulása bizonyos nyilvános jelleget kölcsönöz neki. A Havas-ügynökségből a második világháború után létrejött Agence France Press állami vállalat, melynek főigazgatóját a kormány nevezi ki. A Deutsche Presseagentur korlátolt felelősségű társaság; az újságkiadók az alaptőkében mindenkor legfeljebb egyszázalékos részesedéssel rendelkeznek; 10%-nál nagyobb tőkével bírnak azonban a rádióstársaságok, ezek viszont állami ellenőrzés alatt állnak.¹⁴

¹³ 1956-ban szövetségi területen 1479 napilap volt; ezeknek csaknem a fele, az összpéldányszám 28%-ával, ringszövetségekbe van szervezve. Akkor az összes példányszám 53%-át tették ki a 693 törzsújság körzeti és mellékiadásai; miközben a központi újságok 2,3%-a minden esetben több mint tíz helyi kiadással, az összpéldányszámnak csaknem 16%-át tette ki. 1954-ben csupán 225 olyan lap volt, mely sem törzsújsághoz, sem újságringhez nem csatlakozott. Lásd a kézikönyvet: *Die deutsche Presse*. i. m. 30. és köv. l.

¹⁴ Dofivat: i. m. I. köt. 69. és köv. l.

Az újság- és filmipar továbbra is magánrendelkezés alatt áll.¹⁵ Mindazonáltal a koncentráció felé tendáló sajtóval kapcsolatos tapasztalatok elegendő ösztönzést adnak ahhoz, hogy megakadályozzák a rádió és televízió „természetes monopóliumainak” a magángazdasági vállalkozás formáiban való fejlődését – ahogyan ez az USA-ban csakugyan meg is történt. Angliában, Franciaországban és Németországban ezeket az új közegeket állami vagy félig állami testületek gyanánt szervezték meg, mert másképp publicisztikus funkciójukat nem lehetett volna eléggé megvédeni a magánkapitalista funkcióval szemben.¹⁶

Ezáltal a publicisztikai intézmények eredeti bázisa, legalábbis ezeken a leghaladottabb területeken, egyenesen megfordul: a nyilvánosság liberális modellje szerint az okoskodó közönség intézményeit éppen az biztosította a közhatalom beavatkozásaival szemben, hogy ezek magánkezben voltak. Kommercializálódásuk, valamint gazdasági, technológiai és szervezeti koncentrációjuk fokozódásával azonban, az utolsó száz év folyamán, a társadalmi hatalomnak olyan komplexumaivá olvadtak össze, hogy a publicisztika kritikai funkcióját éppen az fenyegette, ha magánkézben maradt. A liberális korszak sajtójához képest a tömegközlési eszközök egyrészt összehasonlíthatatlanul nagyobb hatókörre és hatékonyságra tettek szert – velük együtt magának a nyilvánosságnak a szférája is kiterjedt. Másrészt a tömegközlési eszközök mindinkább túlléptek e szférán és visszahatoltak az áruforgalomnak egykor magánszférájába; minél nagyobb lett publicisztikus hatékonyságuk, annál inkább hozzáférhetővé váltak meghatározott, akár egyéni, akár kollektív magánérdekek számára. Míg korábban a sajtó csupán közvetíthette és erősíthette a közönséggé egybegyűlt magánemberek okoskodását, ezt most, megfordítva, csak a tömegközlési eszközök formálják ki. Az írogató magánemberek újságírásától a tömegközlési eszközök által nyújtott közszolgáltatásokig vezető úton megváltozik a nyilvánosság szférája azoknak a ma-

¹⁵ Az önellenőrzés különböző szervezetei, az ízlésbeli kérdésekre vonatkozó cenzúrán túl, nem tettek szert a közérdekből gyakorolt felügyelet központi illetékességére.

¹⁶ A Szövetségi Köztársaság vonatkozásában ezt a fejlődést legutóbb a szövetségi alkotmánybíróóság úgynevezett „televíziós ítélete” erősítette meg.

gánérdekeknek a beáramlása révén, melyek benne privilegizált módon jutnak kifejezésre – habár ezek már semmi esetre sem reprezentálják eo ipso a magánembereknek *mint* közönségnek az érdekeit. A nyilvánosság és a magánszféra elválasztása magával hozta, hogy a magánérdekek versenye alapvetően a piac szabályozó szerepére volt bízva és a vélemények nyilvános vitájából ki volt zárva. Amennyiben azonban a nyilvánosságot igénybe veszik az üzleti hirdetés céljaira, magánemberek mint magántulajdonosok közvetítés nélkül hatnak a magánemberekre mint közönségre. Eközben a sajtó kommercializálódása kétségtelenül elősegíti, hogy a nyilvánosság a hirdetés közegévé alakuljon át; valójában azonban ezt az üzleti reklám szükségletei lendítik előre, melyek autochton módon következnek gazdasági összefüggésekből.

A nyilvánosság elárasztása hirdetési közleményekkel nem magyarázható a piaci forgalom liberalizálásából, habár a régi stílusú üzleti reklámok körülbelül ezekkel egyidejűleg kezdtek elterjedni. A tudományosan irányított marketing összehasonlíthatatlanul nagyobb erőfeszítései csak a piac oligopolisztikus korlátozásának arányában váltak szükségessé. Főleg az ipari nagyüzemen belül támad konfliktus a pénzügyi és a technikai optimum között, s ez megerősíti az úgynevezett monopolisztikus verseny tendenciáját. Ahogyan ugyanis a technikai apparátust átállítják a tömegtermelésre, a termelési folyamat veszít hajlékonyságából – „output can no longer be varied...; output is dictated by the capacity of the unified machine-process.”¹⁷ (A termékek kibocsátása többé nem változtatható...; a kibocsátást az egyesített gépi folyamat kapacitása szabja meg.) Ezért van szükség hosszú távú eladási stratégiára, mely lehetőleg stabil piacokat és piaci részesedéseket biztosít. Az árakon keresztül történő közvetlen verseny egyre inkább átengedi helyét annak a közvetett versenynek, mely a cégnek megfelelő, specifikus vevőkörrel rendelkező piacok létrehozásáért folyik. A piac fokozódó áttekinthetlensége, melyet rendszerint a hirdetés megnövekedése motívumának tartanak,¹⁸ valójában jórészt en-

¹⁷ Dobb: i. m. 360. l.

¹⁸ Újabb állásfoglalásokból természetesen látható, hogy még a hirdetési üzletág is elhatárolja magát attól a házi használatra gyártott ideológiától, hogy a hirdetés elősegíti a piac áttekinthetőségét. Lásd *Jahresbericht 1962, Zentralausschuss der Werbewirtschaft*. Godesberg, 1963. 13. l.

terület és hivatás.

nek a következménye: az árkonkurencia felváltása a hirdetések konkurenciájával hozza igazán létre az adott üzemnek megfelelő piacok attekintethetetlen sokféleségét, s látja el ezeket olyan árucikkkel, melyeket a gazdasági racionalitás mértéke szerint annál nehezebben lehet egymás közt összehasonlítani, minél inkább játszik szerepet csereértékük meghatározásában a pszichológiai hirdetési manipuláció. Egyfelől a kapitalista nagyüzem és a piac oligopolisztikus korlátozása irányába mutató tendencia, másfelől a közmondásos soap opera, éppen a tömegközlelési eszközök integrációs kultúráját átható hirdetés között áll fenn látható összefüggés.¹⁹

Csak a fejlett kapitalizmusban jelenik meg az üzleti hirdetés, az, amit először Franciaországban neveztek 1820-ban reklámnak²⁰ – bármennyire is magától értetődővé vált ez számunkra, mint a piaci gazdálkodás szembeötlő tartozéka, említésre méltó méreteket csak az ipari kapitalizmusnak a XIX. század második felében végbemenő koncentrációs folyamataival együtt ölt: „előkelő házaknál mélyen a XIX. századba nyúlik vissza a viszolygás még az egyszerű üzleti hirdetésektől is; üzleti reklámok illetlenségnek számítanak”²¹. A XVIII. században a hirdetési lapokban és közlönyökben az üzleti hirdetések a terjedelemnek csupán körülbelül egyhuszad részét foglalják el; ráadásul csaknem kizárólag kuriózumokra, a szokásos üzleti forgalmon kívül levő árukra vonatkoznak. Ez utóbbi még messzemenően face to face szabályozódott; a verseny jórészt az előszóban folytatott propagandára hagyatkozott.

A múlt század közepén hirdetési expedíciók jönnek létre az üzleti reklám alapján; Németországban az első Ferdinand Hansenstein alapítja 1855-ben. A sajtóval való szoros együttműködés eredménye gyakran az lett, hogy a nagy hirdetési ügynökségek hirdetési teret béreltek, és így általában a sajtó fontos részét ellenőrzésük alá helyezték. Ma a Német Szövetségi Köz-

* Soap opera: szappanopera – folytatásos, egy vagy több család életét bemutató rádió- vagy tévéjáték.

¹⁹ Galbraith: *American Capitalism*. i. m. 46. l.

²⁰ H. Wuttke: Die Reklame. In: *Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung*. Leipzig, 1875. 18. és 44. l.

²¹ W. Sombart: *Der Bourgeois*. i. m. 204. l.

társaságban több mint 2000 cég foglalkozik hirdetéssel, melynek módszerei a gazdasági világválság óta a gazdasági, szociológiai és pszichológiai piacutatás mindenkori állásával együtt tudományosan tökéletesednek.²² Eközben az a hirdetési ráfordítás, melyet az ilyen ügynökségeken keresztül használnak fel, körülbelül csak egyharmadát teszi ki az ilyen jellegű összes népgazdasági ráfordításnak. A másik kétharmadrészt a vállalatok nagyrészt külföldi hirdetésekbe közvetlenül fektetik be: erre a célra minden nagyobb üzem külön hirdetési osztályokat hozott létre. A hirdetésre fordított népgazdasági összkiadásokat az 1956-os évre a Szövetségi Köztársaságban mintegy 3 milliárd márkára becsülik; ez az összes magánkiadásnak körülbelül 3%-a.²³ Már az előző évben a bruttó népgazdasági termékben, 1,3%-os részesedést ért el, míg Angliában és az USA-ban az összehasonlítható tételek már 1,9 és 2,3%-ot tettek ki.²⁴ A hirdetési ügynökségek tevékenysége, akárcsak régen, most is főleg az újságokban és az illusztrált folyóiratokban folytatott, és persze az új közegekkel kibővített hirdetési gyakorlatra szorítkozik. Természetesen a televíziós hirdetés, általában e kommunikációs eszköz elterjedésének arányában és szervezeti felépítése módjának megfelelően, uralkodó befolyásra tesz szert. 1957-ben a rendszeres napilapolvasóknak legalább a fele a Szövetségi Köztársaságban a gazdasági hirdetéseket is olvasta, a rádióhallgatók 65%-a hallgatta a hirdetési műsort; ezeknek csaknem egyharmada azt állította, hogy e műsort naponta hallgatja.²⁵ Míg általánosságban a tömegkommunikációs eszközök a magasabb társadalmi rétegeket inkább elérik, mint a mindenkori alacsonyabbakat, itt megfordul a viszony: a hirdetések és hirdetési adások nagyobb mennyiségben és gyakrabban jutnak el az alacsonyabb státuscsoportokhoz, mint a mindenkori magasabbakhoz. A felső rétegek egykori javainak szocializálása nagyobb figyelmet vált ki az ilyen rétegekben, ame-

A us. E. U. p. 1957

²² G. Töpfer: Mittler der Werbung. In: Die Deutsche Werbewirtschaft. *Der Volkswirt*, 1952-es évf., 55. füzet, melléklet 40. és köv. l.

²³ Fr. Greiser: *Die Kosten der Werbung*. i. m. 82. l.

²⁴ 1880 és 1948 között az USA-ban az egy főre eső hirdetési kiadás meghétszereződött, lásd Schramm: i. m. 548. l.

²⁵ DIVO: i. m. 156. l.

lyek fogyasztási stílusukban legalább szimbolikusan igyekeznek hasonulni a felső rétegekhez.

A hirdetési üzletág azonban nemcsak a meglévő publicisztikai orgánumokat veszi igénybe, hanem létrehozta saját újságjait, folyóiratait és füzeteit is. 1955-ben a Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik háztartásában legalább egy példány volt meg a szokásos, gyakran illusztrált brosúrák formájában megjelenő, fényűzően kiállított cégekatalógusokból.²⁶ Emellett létrejött egy sajátos publicisztikai műfaj is; ugyanebben az időben a gyári és vásárlói folyóiratok száma a nyugatnémet piacon megjelenő összes folyóiratnak csaknem a felét tette ki. Példányszámuk meghaladta az összes folyóiratok példányszámának egynegyedét; olyan elterjedtség ez, mely több mint a felével túlszárnyalja az összes szórakoztató folyóiratot együttvéve.²⁷ Ehhez járul, hogy még ez a szórakozás – mégpedig nem csupán a folyóiratok által közvetített formában –, valamint a tömegközlelési eszközök műsorainak nem kereskedelmi része is a fogyasztói magatartást ösztönzi és idomítja meghatározott mintákhoz. David Riesman a tömegszórakoztató eszközök lényegét egyenesen a fogyasztói nevelésben látja; ez már a gyermekkorban elkezdődik és a felnőttek életét is végigkíséri: „ma viszont minden kis kölyök jövődő foglalkozása az, hogy »szakképzett« fogyasztó”²⁸. A tömegesen terjesztett integrációs kultúra per se arra indítja közönségét, hogy véleménycserét folytasson a fogyasztói cikkekről – így a közönséget az állandó fogyasztói tréning gyengéd kényszerének veti alá.

Mármost annak a ténynek, hogy a hirdetési közlemények gazdaságilag szükségszerű módon behatoltak a nyilvánosság szférájába nem kellett volna automatikusan maga után vonnia a nyilvánosság megváltozását. Ahogyan például a múlt század második harmadától kezdve a napilapok szerkesztőségi rész mellett hirdetési részt kezdtek elkülöníteni, ugyanúgy a publicisztikus funkciók szétválasztása a magánemberek mint közön-

²⁶ *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*. 1957. i. m. 53. l.

²⁷ *Die deutsche Presse* című kézikönyv, 1956. i. m. 47. l. Erről a folyóirattípusról lásd H. J. F. Kropff elemzését: *Synthese von Journalismus, industrieller Publizität und Public Relations*. In: *Publizistik*. 1960. V. köt. 491. és köv. l.

²⁸ Riesman: *A magányos tömeg*. Bp., 1973. 136. l.

ség nyilvános okoskodására és az egyéni vagy kollektív magánérdekek nyilvános előterjesztésére, lényegében változatlanul hagyhatta volna a nyilvánosságot. Ilyen, a politikai nyilvánosságtól mintegy elkülönített gazdasági nyilvánosságnak, egy saját eredetű hirdetési nyilvánosságnak a kialakulására azonban nem került sor; ellenkezőleg, a privilegizált magánérdekek nyilvános bemutatása kezdettől fogva összefonódott politikai érdekekkel is. Ugyanabban az időben, amikor a hirdetésen keresztül behatolt a nyilvánosságba az árutulajdonosok érdekeinek egymás közötti horizontális versenye, a pártok már kérdésessé tették a kapitalista verseny alapját mint olyant, és a nyilvánosság sorompói közé lépett az osztályok érdekeinek egymás elleni vertikális konkurenciája is. A többé-kevésbé leplezetlen osztályantagonizmus korszakában, a múlt század közepe táján a two nations²⁹ ellentmondása magát a nyilvánosságot is szétszakítja – így nyer végül is a magánérdekek nyilvános bemutatása eo ipso politikai jelentőséget. Ebben a nyilvánosságban a nagyszabású üzleti hirdetés csaknem mindig valami mást is jelent, mint csupán üzleti hirdetést – már csak azért is, mert az újságok és folyóiratok, sőt az új közegek üzemgazdaságossági kalkulációjában, amennyiben ezek kereskedelmi alapon működnek, persze ezek jelentik a legfontosabb tényezőt. Mindenesetre a gazdasági reklám csak a public relations gyakorlatában ébred tudatára politikai jellegének.

Ez a gyakorlat, akárcsak maga a kifejezés,²⁹ az USA-ból származik. Kezdeteit Ivy Lee-re vezetik vissza, aki a big business, mindenekelőtt az akkoriban bizonyos szociális reformerek által támadott Standard Oil Company és a Pennsylvania Rail Road igazolására a politika alakításának szintjén publicitástechnikákat („publicity techniques on a policy-making level”) fejlesztett ki.³⁰ A két világháború között néhány nagyvállalat kezdte stratégiáját a public relations szempontjaihoz is hozzáidomítani. Ez az USA-ban hasznosnak bizonyult, kiváltképpen 1940, a hábo-

* Két nemzet – utalás Disraeli mondására, amely szerint Angliában két nemzet, egy szegény és egy gazdag, néz farkasszemet egymással.

²⁹ E. L. Bernays: *Crystallizing Public Opinion*. New York, 1923. Lásd továbbá St. Kelley: *Professional Public Relations and Political Power*. Baltimore, 1956.

³⁰ Ch. S. Steinberg: i. m. 16. l.

rúba való belépés után a nemzeti egyetértés légkörében. Az új technikák általánosan, s így Európában is, csak a háború befejezése után terjedtek el; a nyugat fejlett országaiban a legutolsó évtized folyamán vették át az uralmat a nyilvánosság felett, s kulcsfontosságú jelenséggé váltak a nyilvánosság diagnózis szempontjából.³¹ A „véleménygondozás”³² abban különbözik a hirdetéstől, hogy a nyilvánosságot kifejezetten mint politikai nyilvánosságot veszi igénybe. A magánreklám mindig a többi magánemberhez fordul, amennyiben ezek fogyasztóként számításhoz jönnek; a public relations címzettje a „közvélemény”, a magánemberek mint közönség, és nem közvetlenül mint fogyasztók. A feladó a közjó iránti érdeklődés szerepe mögé rejtja üzleti szándékait. A fogyasztók befolyásolása azokat a megjelöléseket veszi kölcsön, melyek magánemberek okoskodó közönségének klasszikus figuráját jellemzik, és ezt használja fel ennek igazolására; a nyilvánosságból átvett funkciókat beépítik a szervezett magánérdekek versenyébe.

A hirdetés nagyjában-egészében a reklám eszközére szorítkozott. A véleménygondozás ezzel szemben a „promotion” és „exploitation” (elősegítés és kihasználás) eszközeivel túlmegy a reklámon: beavatkozik a közvélemény folyamatába, amennyiben tervszerűen újdonságokat hoz létre, vagy kihasználja az érdeklődést kiváltó alkalmakat. Eközben szigorúan a tömegközlelési eszközökkel kapcsolatos feature- és pictorial-publicity technikájához és pszichológiájához, valamint a human interest sokszorosan kipróbált témáihoz tartja magát: romance, religion, money, children, health, animals (regényes történet, vallás, pénz, gyermekek, egészség, állatok). A tények dramatizált bemutatásával és kikalkulált sztereotípiákkal arra törekszik, hogy „a közvéleményt újraorientálja, olyan új tekintélyek és szimbólumok kialakításával, melyeket elfogadnak majd” (reorientation

³¹ „Industry business and labour realised that they cannot survive in a healthy state and meet their competitive problems without some means of achieving and maintaining the good will of the public.” (Az ipari üzlet és a munka rájötték arra, hogy egy egészséges államban nem tudnak fennmaradni és versenyproblémáikat nem tudják olyan eszközök nélkül megoldani, melyek megszerzik és fenntartják számukra a közönség jóakarátát.) Steinberg: i. m. 16. l.

³² H. Gross: *Moderne Meinungspflege*. Düsseldorf, 1952. Összefoglalóan C. Hundhausen: *Industrielle Publizität als Public Relations*. Essen, 1957.

of public opinion by the formation of new authorities and symbols which will have acceptance³³). A public relations managereknek vagy sikerül a megfelelő anyagot közvetlenül be-csempészniük a kommunikációs csatornába, vagy a nyilvánosságon belül olyan specifikus alkalmakat szerveznek, melyek a kommunikációs apparátusokat előre látható módon hozzák mozgásba; egy tankönyv hús módszert ajánl ilyen fajtájú hírek alkotására és teremtésére (making or creating news³⁴).

Ha az ember ezekhez még hozzáveszi azoknak az információknak és instrukcióknak a sokféleségét, melyeket a public relations irodák „dokumentációként” a legfontosabb „elosztóhelyek” számára, komoly kiállításban rendelkezésre bocsátanak, akkor egyenesen elavultnak tűnnek azok a megállapítások, melyek kártartanak a hír és a hirdetés elválasztásának régi szakmai ideológiája mellett.³⁵ Ellenkezőleg, a public relations összeolvastja az egyiket a másikkal: a hirdetésnek már nem is szabad egy magánérdek önábrázolása gyanánt felismerhetőnek lennie. Tárgyának a közérdek tárgyát megillető tekintélyt kölcsönöz, amelyről – legalábbis a látszatnak ezt kell mutatnia – az osz kodó magánemberek közönsége szabadon alkot véleményt.

³³ Steinberg: i. m. 92. l. Lásd továbbá Marx: *A tőke*. III. köt. 116. l.

³⁴ Kezdve a szokásos előkészületektől (tudósítások, beszédek, gyűlések, egy bizottság, egy kongresszus megalakítása stb.) bizonyos alkalmak ügyes kihasználásán át (ünnepségek vagy ünnepnapok, melyekhez speciális kampányokat lehet társítani), a közönségre hatásos alapítványokon, díjak kiírásán, adományokon, ösztöndíjakon keresztül, egészen újdonságok tervszerű elrendezéséig (felvonulások, kiállítások, kerékpárversenyek, táborozások, virágkiállítások és versenyek, szépségkirálynők választása stb.). Lásd Steinberg: i. m. 237. l.

³⁵ „The press has two major sources of news: its own reporters and the public relation man. The press also has two related audience potentials: the number of readers in the receiving audience who form opinions based on the content in the newspaper and the number of persons in the receiving audience who are motivated to buy the products advertised in the newspaper.” (A sajtónak – és nemcsak a sajtónak – két nagy hírforrása van: saját riporterei és a public relations szakember. A sajtónak két lehetséges, egymással összefüggésben levő közönsége is van: a befogadó közönségben azoknak az olvasóknak a tömege, akik az újság tartalma alapján formálnak véleményt és a befogadó közönségben azoknak a személyeknek a tömege, akiket az motivál, hogy vásároljanak az újságban reklámozott termékekből. Steinberg: i. m. 137. l.)

A központi feladat az „engineering of consent”³⁶ (egyetértés előállítás) mert csak ilyen egyetértés létkörében sikerül a „promotion to the public, suggesting or urging acceptance of a person, product, organisation or idea”³⁷ (elérni a közönséget, és egy személy, egy termék, egy szervezet vagy egy eszme elfogadását javasolni vagy ösztönözni). A fogyasztókban kialakított készséget az a hamis tudat közvetíti, hogy ők mint okoskodó magánemberek felelősen közreműködnek a közvélemény formálásában.

Másrészt a közérdek szempontjából – látszólag – szükséges magatartásra vonatkozó egyetértésben ténylegesen van valami a megrendezett „közvéleményből”. Bár a public relationsnek meghatározott javak eladását kell például elősegíteniük, hatásuk mégis mindig túlmegy ezen; mivel specifikus áruk számára fiktív általános érdek kerülőútján át teremtenek publicitást, ez nemcsak egy márka jellegzetességét és fogyasztók klientúráját hozza létre és biztosítja – ellenkezőleg, a cég, az ágazat, s egy egész rendszer számára egyidejűleg kvázi politikai hitelt is mozgósít, olyan fajta respektust, amelyet az ember közéleti tekintélyek iránt tanúsít.

Az előállított egyetértésnek természetesen nem sok köze van ahhoz a közvéleményhez, mely komoly, kölcsönös felvilágosítás hosszadalmas folyamatának eredményeképpen jön létre; mert az „általános érdek”, melynek bázisán egyedül lehetséges volt, hogy a nyilvánosan versengő vélemények racionális összhangja kényszer nélkül kialakuljon, pontosan abban a mértékben tűnt el, ahogyan ezt az általános érdeket a privilegizált magánérdekek publicisztikai önkifejezései a maguk számára adoptálják. A kettős előfeltétellel: a közönségnek a polgári magánemberekre való korlátozásával, valamint azzal, hogy okoskodásuk csak a polgári társadalom mint magánrendelkezési szféra alapjaira vonatkozott, még a vélemények konvergenciájának régi alapja is széttört; és azáltal még nem jön létre új alap, hogy a nyilvánosságba beáramló magánérdekek ennek fikciója mellett kitartanak. Egyáltalán az az egyetértés, melyet egy kitárlt public interest (közérdek) jegyében állítanak elő raffinált

³⁶ *The Engineering of Consent*. (Ed. E. L. Bernays) Oklahoma, 1955.

³⁷ Steinberg: i. m. 74. l.

→ „közvetítő” „alap” (participáció),
néhány struktúra

policy vs character

opinion-molding services (véleményformáló szolgáltatások) segítségével, nélkülözi az ésszerűség kritériumait is. A nyilvánosan megvitatott tényállások ésszerű kritikája átengedi a helyét a hangulati azonosulásnak nyilvánosan bemutatott személyekkel vagy megszemélyesítésekkel; a „consent” egybeesik azzal a „good will”-lel, melyet a publicity idéz elő. A publicitás egykor a politikai uralomnak a nyilvános okoskodás előtt történő feltárulását jelentette; a publicity a kötelezettség nélküli jóakarat reakcióit összegezi. A polgári nyilvánosság olyan mértékben, ahogyan a public relations alakító hatása alá kerül, ismét feudális vonásokat ölt: az „ajánlattevők” reprezentatív pompába öltöznek a követésre kész vevők előtt. A publicitás a személyes presztízsnak és a természetfeletti tekintélynek azt a csillogását utánozza, melyet egykor a reprezentatív nyilvánosság jelentett.

Még egy másik, pontosabb értelemben is beszélünk kell a nyilvánosság refeudalizálásáról. Mert a tömegszórakoztatásnak és a hirdetésnek az az integrációja, mely a public relations alakjában már politikai jelleget ölt, még magát az államot is aláveti kódexének.³⁸ Mivel a magánvállalatok a fogyasztói döntéseknél vevők tudatának állampolgári minőségét veszik célba, az államnak saját polgáraihoz mint fogyasztókhoz kell „fordulnia”. Így verseng a közhatalom a publicitásért.

21. § A publicitás elvének megváltozott funkciója

A húszas évek végén egy német szociológuskongresszus a közvélemény témájával foglalkozott.³⁹ Ebből az alkalomból regisztrálták először kompetens módon azt a jelenséget, mely a nyilvánosság politikai funkcióváltozásának tünete – a hivatalok,

³⁸ Egy 1953-ból származó tudósítás a Szövetségi Köztársaság viszonylatában több mint száz olyan intézményt jelöl meg, melyek a köz befolyásolásával foglalkoznak, miközben az állampolgári nevelést olykor igen nehéz megkülönböztetni a hirdetésektől. (H. E. Jahn: *Verantwortung und Mitarbeit*. Oberlahnstein, 1953.)

³⁹ *Verhandlungen des 7. Deutschen Soziologentages*. Schriften d. Dt. Ges. f. Soz. Tübingen, VII. köt. 1931. Néhány évvel korábban F. Tönnies foglalta össze a régebbi német szociológia vizsgálatait a témával kapcsolatban: *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin, 1922.

pártok és szervezetek „zsurnalisztikus aktiválódását”. Brinkmann ugyan konstruált egy rozoga antitézist a „szabad sajtó” és az állami és magánigazgatóságok „hivatalos publicisztikája” között („a modern újság, azzal, hogy feltartóztathatatlanul bevonta az élet minden területét »publicitásába«, saját maga nevelte ki csillapíthatatlan információéhségének ellenfelét és talán megfélemezőjét a sajtóosztályokban és csoportokban, melyeknek létrehozására most már minden, nyilvánosan működő vagy a nyilvánosságot kereső életközpontra indítva érzi magát”⁴⁰). Ez a szembeállítás lapos volt, mert az igazgatásoknak a klasszikus formátumú publikációkat messze túlszárnyaló public relations politikája felhasználta a meglevő tömegközlelési eszközöket, és megszilárdította ezek állását. Mindazonáltal maga a megállapítás mint olyan, találó: a nagy publicisztikai intézmények mellett és velük kapcsolatban („egy apparátus, mely maximális nyilvánosságot, de igen kevés véleményt tükröz”) másik apparátus jött létre, amely az állam és a szövetségek új publicitásszükségletének tett eleget („ott egy másik »nyilvános véleményt« láthatunk, amely ugyan sokféle és nagyon meghatározott dolgot »vél«, ezt azonban akárhogyan, csak éppen nem »nyilvános« módon kívánja a társadalmon belül érvényre juttatni és alakítani”⁴¹). A véleményirányítás előirányzott formái, melyekre itt célzás történik, tudatosan eltérnek a nyilvánosság liberális ideáljaitól. Az állami bürokrácia ezeket a nagy magánvállalatok és szövetségi szervezetek már működő gyakorlatából kölcsönzi, sőt, egyáltalán csak a velük való együttműködés ad a közigazgatásoknak „publicisztikai jelleget”.

A közigazgatás hatalmának megnövekedése a szociális államban – nemcsak a törvényhozóval, hanem magával a kormány vezetésével szemben is⁴² – szembetűnően kiemeli az „önállósulás” mozzanatát – igaz, hogy még a liberális korszak-

⁴⁰ C. Brinkmann: Presse und öffentliche Meinung. In: *Verhandlungen*. i. m. 27. és köv. l.

⁴¹ Uo. 30. l.

⁴² A közigazgatási cselekvés egyre inkább függetleníti magát az általános politikai programszerűségtől; a változó szituációkhoz való tárgyrationális alkalmazkodás leple alatt a kormányt a közigazgatással helyettesíti, úgyhogy a konzervatívok egyenesen az „uralkodó elem elvékonyodásáról” panaszkodnak.

ban sem működött soha a törvény pusztá végrehajtója gyanánt.⁴³ A másik mozzanat, az államról a társadalmi csoportokra való hatalomátvitel ellentétes folyamata, inkább a háttérbe szorul; ugyanis az „alakító belátás” újonnan megszerzett játéktérben, amelyben a közigazgatás maga is termelővé, kereskedővé és elosztóvá válik, a végrehajtás látszólag olyan magatartásra kényszerül, mely a „nyilvánossággal” való megállapodással egészíti ki és részben már helyettesíti is a hatósági tekintélyt. Ez részben a szövetségek nem hivatalos közreműködéséhez vezet, részben pedig ahhoz, hogy rendszeresen átvisznek adminisztratív feladatokat ezek hatáskörébe. Werner Weber megállapítja, hogy a közigazgatás kiterjedt területeit egészen elveszik az államtól és „az állam mellett működő rendi igazgatási rendszer alkatrészeivé” teszik.⁴⁴ A szervezett érdekek feszültségi terében azonban az államnak még ott is „alkalmazkodnia” kell, ahol közigazgatási fennhatóságát megőrzi vagy kiterjeszti. Habár itt a megállapodásokat a parlamenten kívül, tehát az államilag intézményesített nyilvánosság kizárásával keresik (és ezek így is jönnek létre), mégis ezeket mindkét résziől nagy hangerővel, az úgynevezett nyilvánosságbefolyással készítik elő és feltűnően ezzel is kísérik. Az állam és a társadalom kölcsönös egymásba hatolásával a nyilvánosság, es vele együtt az állami szervek mint megalapozott nyilvánosság, a parlament, elveszt bizonyos közvetítő funkciókat. A szakadatlan integrációs folyamatot más módon biztosítják: a parlament pozíciója gyengülésének megfelel az államot a társadalommal (közigazgatás) és megfordítva a társadalmat az állammal közvetítő transzformációs tényezők (szervezetek és pártok) megerősödése, A publicitásra fordított kiadások, a public relations menedzseri módszerekkel történő kifejlesztése azonban azt mutatják, hogy az eredeti funkcióitól messzemenően megfosztott nyilvánosság most a közigazgatás, a szervezetek és pártok védelme alatt más mó-

⁴³ Forsthoﬀ: *Lehrbuch des Verwaltungsrecht*. I. köt. i. m. 65. l.

⁴⁴ W. Weber: *Spannungen und Kräfte im westdeutschen Verfassungssystem*. Stuttgart, 1951. 38. és 53. l. Az érdekszövetségek átfogó irodalmáról lásd O. Stammer: *Interessenverbände und Parteien*. *Kölner, Zeitschr. f. Soz. u. Sozialpsych.*, 1957. IX. köt. 587. és köv. l. Erről eredetileg: G. Schulz: *Über Entstehung und Formen von Interessengruppen in Deutschland seit Beginn der Industrialisierung*. *Polit. Vierteljahrszeitschrift*, II. köt. 124. és köv. l.

don vesz részt az állam és társadalom integrációjának folyamatában.

A politikailag működő nyilvánosságon belül a konfliktusokat csak azért lehetett elintézni a viszonylag homogén érdekek bázisán és a viták viszonylag ésszerű formái között, a parlamenti döntés elé vitt konfliktusokat csak azért tudták rögzíteni a racionalitás és állandóság igényével, absztrakt és általános érvényű normák rendszerében, mert a magánszféraként semlegesített forgalom alapján álló társadalomban a materiális döntések tömegét a piaci mechanizmus közvetítette, és a meghozott döntések elvben nem politikaiak voltak. A politikai nyilvánosság természetesen csupán a magánemberek mint magántulajdonosok közös érdekeinek keretein belül, mindig mentesült az individuális magánérdekek konkurenciájától; így a politikai kompromisszum számára fenntartott döntéseket a politikai okoskodás módszereivel lehetett meghozni. Ezzel szemben mihelyt a magánérdekek arra kényszerültek, hogy kollektíve megszerveződve, politikai alakot öltsenek, olyan konfliktusokat is a nyilvánosság előtt kellett megoldani, melyek alapján megváltoztatták a politikai kompromisszum struktúráját.⁴⁵ A nyilvánosságot az érdekek kiegyensúlyozásának feladatával terhelik meg, ami nem illeszthető be a parlamenti megegyezés és megállapodás klasszikus formái közé; szinte még látni lehet rajta, hogy a piac szférájából ered – a kiegyensúlyozást betű szerinti értelemben „ki kell alkudni”, nyomás és ellennyomás által az „árverések” módjára kell létrehozni, miközben közvetlen támaszul csak az államapparátus és az érdekcsoportok közötti hatalmi konstelláció labilis egyensúlya szolgál. A politikai döntéseket a „bargaining” (alkudozás) új formájában hozzák; ez a forma csatlakozik a hatalom gyakorlásának régebbi formáihoz: a hierarchyhoz és a democracyhez.⁴⁶ Ezzel kibővült ugyan a nyilvánosság illetékességi köre; mivel azonban továbbra is érvényben van az érdekek kiegyensúlyozására nézve a nyilvánosság liberális igénye: ennek a közjő ítélszéke előtt kell igazolód-

⁴⁵ O. Kirchheimer: Changes in the Structure of Political Compromise. *Studies in Philosophy and Social Science*, 1941. IX. köt. 456. l.

⁴⁶ R. A. Dahl: Hierarchy, Democracy and Bargaining in Politics and Economics. In: *Research Frontiers in Politic and Government*. Washington, 1955. 47. és köv. l.

nia – viszont ezt az igényt sem kielégíteni, sem egészen megtagadni nem tudja, a kompromisszumos alku létrejötte a parlamenteken kívüli területekre tolódik; akár úgy, hogy az állami szervek formálisan hatáskörökkel ruháznak fel társadalmi szervezeteket, akár úgy, hogy informális úton, normamentesen (vagy akár normaellenesen is) tényleges hatáskör-eltolódás következik be.

Ahol például, mint a fejlett kapitalista társadalom központi konfliktusának esetében, a munkáltatók és munkavállalók között nem lehet remélni az érdekek tartós kiegyensúlyozását, még kevésbé a normaeltolódást létrehozó kompromisszumok helyett a „megbékélést”, ott az állami kényszeregvezetés megszűntetésével autonóm területet lehet juttatni az egymás ellen küzdő társadalmi csoportok kvázi politikai hatalmának gyakorlásához. Ezután a kollektív szerződésben részt vevő felek már nem magánautonómiájukat gyakorolva cselekszenek; a politikai nyilvánosságon belül tevékenykednek, és ezért hivatalosan vonatkozik rájuk a demokratikus nyilvánosság kényszere.⁴⁷ Ugyanakkor azonban a kollektív szerződés normáinak létrehozása olyannyira szétfeszíti a régi nyilvánosság ésszerű formáit, az alapul szolgáló érdekantagonizmus objektíve oly kevés lehetőséget nyújt a liberális kritériumok szerint való jogalkotásra, hogy ezeket a kompromisszumokat kirekesztik a parlamenti törvényhozás eljárásából, és ezzel egyáltalán az államilag intézményesített nyilvánosság illetékességi köréből. Ennek a hivatalos eltolódásnak felel meg, hogy a politikai kompromisszum hatáskörei sokkal nagyobb mértékben kerülnek át a törvényhozótól a hatóságok, szervezetek és pártok kapcsolatának körébe. Az állam fokozódó egybeépülése a társadalommal (mely azonban nem politikai társadalom) szükségessé teszi az ideiglenes csoportkompromisszumok formájában hozott döntéseket, tehát a partikuláris kedvezések és kártalanítások közvetlen kicserélését – a politikai nyilvánosság intézményesített eljárásainak kerülő útja nélkül. Ezért maradnak a szervezetek és pártok alapvetően magánegyesületek; közülük némelyek egyszerűen nem is szerveződnek jogképes egyesület formájába, és mégis

⁴⁷ H. Ridder: *Zur verfassungsrechtlichen Stellung der Gewerkschaften im Sozialstaat nach dem Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart, 1960.

n
ó
s
k
á
r
e
k
s
s
k
c
g
l
a
d
y
é
l
t

részeseznek közpozíciókból. Gyakorolják ugyanis a politikai nyilvánosság funkcióit is, és rájuk is vonatkozik a követelés: az államhatalomra gyakorolt társadalmi nyomást, a pusztá erőszakviszonyokon túl, igazolni kell. Így a szervezetek ténylegesen szétfeszítették a polgári egyesülési jog korlátait; deklarált céljuk: sok egyes magánérdekének átalakítása nyilvános közérdekké, a szervezetek érdekének általános érdekként való hihető reprezentációja és bizonyítása.⁴⁸

Eközben természetesen a szervezetek – nem magánjellegük ellenére, hanem ennek következtében – rendelkeznek széles körű politikai hatalommal; főleg a „közvéleményt” tudják manipulálni, anélkül, hogy alá kellene vetni onmagukat a közvélemény ellenőrzésének. A szervezeteknek egyfelől szociális hatalmat kell gyakorolniuk, másfelől igazolniuk kell magukat a ténylegesen szétesőben levő polgári nyilvánosság hagyományos mércéje előtt. E kettős kényszernek ez az eredménye: a szervezetek a mediatizált közönséget vagy kötelezettség nélküli helyeslésre készítetik a messzemenően titokban tartott kompromisszumos politika iránt (amely ugyanakkor rá van utalva a nyilvánosság hitelére), vagy legalább biztosítják maguknak jóakarató passzivitását – akár azért, hogy az ilyen egyetértést politikai nyomással alakítsák át, akár azért, hogy tolerancia alapján semlegesítsék a politikai ellennyomást.⁴⁹

⁴⁸ Lásd J. H. Kaiser: *Die Repräsentation organisierter Interessen*. Berlin, 1956.

⁴⁹ A közvéleménynek az a hozzávetőleges mozgósítása a nem nyilvánosan kialakított kompromisszumok alátámasztására vagy biztosítására, visszahat magának a kompromisszumnak a struktúrájára is. Az „igazi” kompromisszumra az jellemző, hogy mindkét párt fenntartásokkal él az olyan szilárdan leszögezett célokat illetően, melyek elvileg tartós érdekellentét kibékíthetetlen érdekhelyzeteit és – irányait tükrözik vissza. Ha az ilyen fenntartásokról lemondanak, akkor a kompromisszumot meg kell ideologizálni: ez a lemondás ugyanis a kompromisszumot az elvileg konfliktusmentes rend kitalált keretei között megkötött státusszerződéssé fokozza le. Az 1958. X. 31-i szövetségi munkajogi bíróság ítéletének példáján elemzik ezeket a tendenciákat többek között: Abendroth, Ramm, Ridder. Lásd pl: W. Abendroth: *Innere werkschaftliche Willensbildung, Urabstimmung und „Kampfmassnahme“*. *Arbeit und Recht*, VII. 1959. 261. és köv. l.

Éppoly figyelemre méltó, mint a jogi kritika, az az általa feltárt szociológiai tényállás, melyet a bírált ítélet dokumentál: a szövetségi bürokráciák integrációra kötelezett együttműködése egy materiálisan rögzített rend keretein belül, s egyben lemondás a kompromisszum tudatáról: arról, hogy az érdekek

A nyilvánosság befolyásolásának célja saját pozíciópresztí-
zusának erősítése, anélkül, hogy magának a kompromisszumnak
az anyaga nyilvános vita témájává válna: a szervezetek és funk-
cionáriusok reprezentációt fejtenek ki. „A nyilvános szervezetek
egyáltalán nem jogi személyekként, hanem kollektív szerveze-
tekként akarnak fellépni, és pedig azért, mert – miközben ez a
képviselőt önállósul a szervezet belső életével szemben – nem
annyira kifelé történő formális képviselőtükben hanem tagjainak
a nyilvánosság előtti képviselőtükben vannak érdekelve.”⁵⁰ A repre-

ellentétének csupán ideiglenes kiegyensúlyozásáról van szó – tartós, antago-
nisztikus érdekhelyzet mellett. (Ennek felelnek meg az „ellenzék eltűnésének”
O. Kirchheimer által a parlamenten belül is regisztrált jelenségei. *The Waning
of the Opposition in Parliamentary Regimes. Social Research*, XXIV. köt. 1957.
127–156. l.) Ez a tényállás nemcsak a szociális állam fejlődéséből általában
következő, a mi összefüggésünkben elhanyagolt politikai ambivalenciára
jellemző (lásd erről az én bevezető fejezetemet, in: *Student und Politik*. Neuwied,
1961. 34. és köv. l.), hanem specifikusan a nyilvánosság struktúrávaltozására
is. A tagok közönségével szemben tendenciaszerűen önállósult szövetségi
bürokráciák integrációra kötelezett együttműködése ugyanis csak olyan mér-
tékben tud érvényre jutni, ahogyan a politikailag okosodó nyilvánosság,
ebben az esetben: a szövetségen belüli szervezeti nyilvánosság formáit háttér-
be szorítja a mediatizált közönség politikátlanított nyilvánossága, melynek
kifejezett helyeslését vagy hallgatóságos toleranciáját egy manipulatív vagy
demonstratív kifejtett publicitás révén „felülről” hozzák létre.

Ebben az összefüggésben fontosak azok a tendenciák, melyeket a sajtó kon-
centrációs folyamata kapcsán elemeztünk (lásd fent 272. l.): először a politikai
sajtó centralizálása, miközben az újságok egyre inkább függenek a pártbüro-
ráciáktól: később a párt-sajtó mint olyan pozíciójának meggyengülése; és végül
az egész sajtó politikátlanítása. A szociáldemokrata pártra nézve Abendroth
megállapítja (Hermann Heller egyik észrevételéhez csatlakozva, *Staatslehre*.
Leiden, 1934. 137. l.): „Mikor Heller arra utal, hogy a munkavállalók szellemi-
leg csak saját újságaik révén maradhatnak ellenállóképesek, akkor nem sza-
bad elfelejtetni, hogy a Szövetségi Köztársaságban már nincs meg a demokra-
tikus pártok által alakított párt-sajtó, melynek az 1933 előtti időben Németor-
szágban oly nagy jelentősége volt, és gazdasági valamint technikai okok miatt
a régi méretekben valószínűleg nem is jön létre.” (Sultan és Abendroth:
Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie. Hannover, 1955. 92. l.
45. megj.). 1933-ban a német napilapoknak mintegy a fele volt politikailag
elkötelezve. 1956-ig ezek részaránya a Szövetségi Köztársaságban körülbelül
egy negyedrésze csökkent: az újságok 65%-a pártok felettinek deklarálja
magát, 10% meghatározhatatlan; ez a két kategória rendelkezik az összes
példányszám 82%-ával (lásd a *Die deutsche Presse* kézikönyvet is: i. m. 35. és köv. l.).
⁵⁰ R. Altman: *Zur Rechtsstellung der öffentlichen Verbände. Z. f. Politik*, N. F.
II. köt. 1955. 214. l.

zentáció nem annyira a szervezet belső struktúrájának eleme, mint a „nyilvánosság igényének kifejezése”⁵¹. Természetesen nem jön létre újból a régi típusú reprezentatív nyilvánosság: ettől azonban olyan arculatot kap a refeudalizált polgári nyilvánosság, melyet Schelsky megfigyelése szerint az jellemez, hogy a nagy állami és nem állami szervezetök menedzselik pozíciójk közzétételét”.⁵² A személyesen reprezentált tekintély ragyogása a publicitás mozzanataként tér vissza; ennyiben a modern publicitáson is rokona a feudális publicitásnak. A public relations voltaképpen nem a public opinionra vonatkoznak, hanem az opinionra a reputation értelmében. A nyilvánosság udvarrúvá válik, amelynek közönsége előtt presztízs lehet kifejezni – ahelyett, hogy benne kritikát gyakorolnának.

Egykor a publicitást a monarchák arkánumpolitikájával szemben kellett érvényre juttatni: a publicitás a személyt vagy az ügyet megpróbálta alávetni a nyilvános okoskodásnak, és a politikai döntéseket a közvélemény fóruma előtt felülvizsgálhatóvá tette. Ezzel szemben ma a publicitást az érdekeltek arkánumpolitikájának segítségével juttatják érvényre: a publicitás egy személynek vagy egy ügynek nyilvános presztízszt szerez, és ezáltal a nem nyilvános vélemény légkörében alkalmas teszi őket a helyeslés megszerzésére. Már a „nyilvánosság befolyásolása” kifejezés elárulja, hogy a nyilvánosságot, amely egykor ott adta volt a reprezentánsok pozíciójával, és amelyet a tradíciótól megszentelt szimbólum is biztosított, körülmenyesen, esetről esetre elő kell állítani. Ma alkalmakat kell teremteni az azonosuláshoz a nyilvánosságot „csinálni” kell, a nyilvánosság már nem egyszerűen „van”. Altmann találóan nevezi ezt a „kommunikáció” aktusának.⁵³ A publicitás közvetlen hatása nem merül ki olyan nem kommerciális jellegű reklámhatásban, melyet a good will csillogása, az egyetértésre való készség hoz létre. Ez a publicitás a fogyasztói döntés befolyásolásán túl most már a politikai presszió céljaira is alkalmas, mert mozgósítja az artikulálatlan egyetértésre való készség po-

Kommunikáció és Kommunikáció

⁵¹ Uo. 226. l.

⁵² Schelsky: *Familie*. i. m. 357. l.

⁵³ R. Altmann: *Das Problem der Öffentlichkeit und seine Bedeutung für die Demokratie*. (Disszertáció) Marburg, 1954. 72. l.

tenciáját, és ezt szükség esetén át lehet alakítani népszavazásos módon definiált helyeslésre. Az új nyilvánosság annyiban még mindig kapcsolatban van a polgári nyilvánossággal, amennyiben a legitimáció intézményes formái továbbra is érvényben vannak; a demonstratív publicitásnak is csak annyiban van politikai hatékonysága, amennyiben valószínűvé tudja tenni, hogy tőkét kovácsolt potenciális választói döntésekből, vagy ezt ténylegesen is képes realizálni. A „realizálás” azután persze a pártok feladata.

A funkcióváltozás a politikailag működő nyilvánosság egészét érinti: a közönség, a pártok és a parlament centrális viszonya is alá van ennek vetve. A liberális korszak politikai nyilvánosságának arculatát, ahogyan ezt Max Weber leírta, a honorációpártok határozták meg. A lelkészek és tanárok ügyvédek, orvosok, tanítók és patikusok, gyárosok és földbirtokosok vezetésével a műveltség és vagyon körei helyi politikai klubokat, eleinte alkalmi szövetségeket, választási egyesületeket alapítottak, melyek egységét csupán a képviselők teremtették meg. A főfoglalkozású politikusok száma csekély maradt, s funkcióik szinte alárendelt jellegűek: a politika társadalmi munkában végzett mellékfoglalkozás. Ehhez az alaktalan működéshez, melyet nemcsak a nagyvárosokban fogtak össze külön egyesületek a képviselői beszámolók céljából megrendezett periodikus összejövetelekkel, egyetlen állandó intézményként csatlakozott a sajtó. A parlamenti ülések és a kommunális vitaközpontok között általános a kommunikáció.⁵⁴ Eppen a – gyakorlatilag csak a parlamentben létező – „frakciópártnak” ez a laza, honoráciorkörök által közvetített kapcsolata a választókkal, felelt

⁵⁴ M. Weber: *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1970. 412. és köv. l.

⁵⁵ Weber arról beszél, hogy a honoráciorkiválasztás mechanizmusa következtében nagyon korlátozott volt a közvetlenül részt vevők száma, azután viszont bevallja: „... igen nagy volt a politikai üzemben közvetlenül, elsősorban anyagilag érdekelt emberek száma. Mert minden minisztériumi intézkedésben közrejátszott az a szempont, hogy hogyan befolyásolja ez a választási esélyeket, s az emberek minden elképzelhető óhajukat a helyi képviselő közvetítésével igyekeztek nyélbe ütni, ugyanis a miniszter... , kénytelen kellelten eleget tenni a kívánságának. A képviselő rendelkezett a hivatalok és egyáltalán minden fölött választókerületében, majd pedig mindenképpen igyekezett kapcsolatot tartani a helyi honorációkkal, hogy majd újraválasszák.” Uo. 415. l.

meg annak az erőszak nélküli kommunikációnak, mely az egy-
séges közönségen belül folyt. A hatáskörök felosztása a művel-
tek egyenlőségét alapvetően még nem tette kérdésessé. A pol-
gári nyilvánosság keretén belül maguk a pártok is „vélemények
képződményének” tekintették magukat: tömegeik összetartá-
sának alapiát politikai vélemények kepeztek, amint ezt Rudolf
Haym kifejti a német nemzetgyűlésről írott tudósításában.
August Ludwig von Rochau a „pártszellem” számára az ítélet
olyan objektivitását vindikálja, mely állítólag ellenáll a pusztá
érdekeknek.⁵⁶ Mindenesetre már Treitschke feladja a vélemény-
párt tételét: „Különösen a társadalmi osztályok érdekei fonód-
nak sokkal szilárdabban össze a pártok tanításával, mint ezt
maguk a pártok bevallják.”⁵⁷ Végül is a század vége felé már
olyan bizonyítékok vannak, amelyek a polgári pártok viszony-
latában is megcáfolják az érdekek semlegességének illúzióját.
Olyan emberek, mint Friedrich Naumann a liberális tábor szá-
mára egyenesen osztálpártot követelnek, mert „csak az osz-
tálytudatos liberalizmusban van meg a szilárdság, hogy helyt
álljon az általános osztályharcban, mely ma már elkövetke-
zett”.⁵⁸

Közben bekövetkezett a polgári nyilvánosság struktúraválto-
zása; a társas-társadalmi érintkezés intézményei, melyek az
okoskodó közönség összetartozását biztosították, elvesztették
erejüket vagy teljesen elpusztultak; a kommerciális tömegsajtó
irányába tartó fejlődésnek pedig a honorációpártok tömeka-
lapra való átállása felelt meg. A polgári egyenlőségi jogok szo-
cializálása megváltoztatta a pártok szövődését. A laza választói
egyesületek a múlt század közepétől kezdve egyre inkább át-
engedik a helyet a tulajdonképpeni pártoknak, melyek a bürokra-
tikus apparátus segítségével, a helyi szervezet országosan ko-
ordinálva, a széles választói tömegek ideológiai integrációjára
és politikai mozgósítására törekszenek; Angliában Gladstone
vezette be a pártválasztmány rendszerét. A hivatásos politiku-

⁵⁶ A. v. Rochau: *Grundsätze der Realpolitik*. Stuttgart, 1853. 91. l.

⁵⁷ H. v. Treitschke: *Parteien und Fraktionen*. 1871. Idézi Schieder: i. m. 194. l.

⁵⁸ *Die Hilfe*, 10. évf., 1904. 2. sz.

sok központilag irányított és többé-kevésbé üzemszerűen megszervezett apparátusának ezzel a kiépítésével a helyi bizottságok elvesztik jelentőségüket. A pártoknak most már az volt a feladatuk, hogy a szavazatleadás céljából új módszerek segítségével „integrálják” az állampolgárok tömegét – akik tulajdonképpen már nem polgáriak; a választói gyűlés helyét, melyen a helyi képviselő beszámolót tartott, a rendszeres propaganda foglalta el. Egyáltalán csak most iött létre az, amit modern propagandának ~~nevezünk~~ kezdettől fogva a felvilágosítás és irányítás, az információ és a reklám, a pedagógia és a manipuláció Janus-arcával.⁵⁹

Megnövekedett a politikailag fontos események kölcsönös függése; a nyilvánosság kommunális bázisával együtt helyét is elvesztette; elvesztette világos elhatárolódását egyfelől a magánszférától, másfelől a „világnilvánosságtól”; elvesztette világos átláthatóságát és áttekinthetőségét.⁶⁰ Az osztálypárt⁶¹ alternatívája gyanánt az „integrációs párt” az előbbitől nem elég világosan megkülönböztetett formája jött létre; ez a választókat ideiglenesen „ragadja meg”, és helyeslésre készíti őket, anélkül, hogy politikai elmaradottságukat érintené.⁶² Ma a felszínes integrációnak ez az akkor keletkezett tömegpártja vált uralkodó típusá. Számára az döntő, ki rendelkezik a kényszerítési és nevelési eszközök felett, hogy a lakosság választói magatartását

⁵⁹ D. Hilger (Die demokratische Parteien und Parteidemokratie. In: *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik*. 1956. I. köt. 176. és köv. l.) hívja fel a figyelmet a W. Mommsen (*Deutsche Parteiprogramme vom Vormärz bis zur Gegenwart*. München, 1952.) által bemutatott szövegek alapján a megfogalmazások változására; a kisszámú művelt rétegnek címzett, olykor-olykor körülményes mérlegelések egyre inkább átengedik a helyüket a politikai jelszónak.

⁶⁰ H. Plessner: *Das Problem der Öffentlichkeit*. i. m. 8. l.

⁶¹ Ezt a típust, melyet a vilmosi korszak szociáldemokráciája reprezentál, itt figyelmen kívül hagyjuk; a mai pártrendszerre már nem jellemző. Egyébként a modern pártok tipológiájáról lásd M. Duverger: *Les Parties Politiques*. Paris, 1951. és S. Neumann: *Towards a Comparative Study of Political Parties*. In: *Modern Political Parties*. Chicago, 1956. 395. és köv. l.

⁶² „...semmiféle aktivitást nem tanúsít az egyszerű, semmiféle szervezetre nem tartozó, minden párt által csapott szavazó, akinek személyes létezéséről csak a választások alkalmával vesznek tudomást, egyébként csak annyiban létezik, hogy a ráteendő hatást tartják szem előtt, amikor a reklámokat fogalmazzák.” (Weber: *Allam, politika, tudomány*. 427. l.)

manipulatíve vagy demonstratíve befolyásolja. A pártok az akarat kialakításának eszközei, de nem a közönség, hanem azok kezében, akik a pártapparátust meghatározzák. Ezt a megváltozott viszonyt, mely egyfelől a pártok és a közönség, másfelől a pártok és a parlament között áll fenn, tükrözi a képviselők stílusának megváltozása.

A parlamentarizmus eszméjéhez kezdettől fogva hozzátartozott az imperatív mandátum elutasítása, mely a rendi reprezentáció minden fajtájára jellemző volt. Egy alsóházi képviselő már 1745-ben ezt a nyilatkozatot teszi: „By our constitution, after a gentleman is chosen, he is the representative or, if you please, the attorney of the people of England.” (Miután egy úriembert megválasztottak, az, alkotmányunk szerint képviselője, vagy ha tetszik, meghatalmazottja Anglia népének.) Olyan tétel ez, melyet egy nemzedékkal később Burke és Blackstone⁶³ a szabad mandátum klasszikus tanításává dolgoz ki. Azzal a formulával, mely a csak a lelkiismeretének és a nép egészenek felelős képviselő függetlenségét mondja ki az utasításokkal szemben, ez a tanítás valamennyi polgári alkotmányba bekerült.⁶⁴ A liberális jogállamban ennek az ideológiának valóban meg is felelt a politikai akarat kialakításának az a folyamata, melyet az okoskodó közönség véleményének kialakítása közvetített. Szociológiai érteleme szerint a szabad mandátum ebben a korszakban nem annyira a képviselőnek a függetlenségét jelentette; ténylegesen a képviselő még sokkal szorosabb kontaktusban is volt választókernletével, mint azóta bármikor; ellenkezőleg, ez valamennyi magánember egyenlő helyzetének garanciája az okoskodó közönségen belül. Hogy a parlament maga is a közönség része maradjon és a vita szabadsága intra muros éppen úgy biztosítva legyen, mint extra muros, a képviselői függetlenség óvintézkedéseinek nem valamiféle privilegizált státust kellett létrehozniuk a közönség többi részével szemben – a polgárság előtti nyilvánosság reprezentációjának értelmében –, hanem

↳ Lásd kiemelt részben a "kiszorítás" fogalmát

⁶³ Blackstone: *Commentaries of the Laws of England*. London, 1783.

⁶⁴ Lásd Grundgesetz. 38. cikkely.

* Falon belül, illetve falon kívül.

- Plinió felhívása - Stuyvesant
- Brit vs. amerikai jogállás
- kivétel a "constitució"
re

csupán azt kellett megakadályozniuk, hogy a delegáció révén a képviselői státus ne hátrányt jelentsen.⁶⁵

A közönségnek ez az összetartozása természetesen abban a mértékben szakad meg, ahogyan a pártoknak, melyek a nyilvános szövetségek rendszerének exponenseivé lettek, egyre több, a magánszférából a nyilvánosságba mintegy belenövő szervezet érdekeit kell közvetíteniük és képviselniük. Ezek ma rendszerint nem is osztálypártok (mint a régi szociáldemokrácia) és nem is érdekszövetségek (a BHE módjára). Ellenkezőleg, a pártoknak éppen a szervezett érdekek összekapcsolása és ezeknek a politikai gépezetbe történő hivatalos áttétele adja meg azt a kiemelkedő állást, mellyel szemben a parlament frakciók bizottságává süllyed – maga a képviselő pedig „szervezeti-technikai közvetítő taggá a párton belül, akinek konfliktus esetén engedelmeskednie kell a pártnak”.⁶⁶ Kirchheimer megfigyelése szerint ezzel függ össze a jogászok eltűnőben levő parlamenti befolyása.⁶⁷ Az ügyvéd átengedi a helyét a funkcionáriusnak. A „minisztrális” személyek kis csoportja mellett (akik összegyűjtik kezükben a vezető hivatalokat) bejut a parlamentbe nagyszámú tulajdonképpeni pártfunkcionárius (apparátcsikok, propaganda-szakemberek stb.) és végül a szövetségek sok közvetett vagy közvetlen képviselője is (jogtanácsosok, összekötők, specialisták stb.). Az egyes képviselő, aki ugyan pártján belül jogosult arra, hogy részt vegyen a többségi határozat kialakításában, döntésében végül is kötve van a parlamenti csoporthoz. A szervezett érdekek között állandóan megismétlődő kompro-

⁶⁵ Mindkét óvintézkedés, az immunitás joga és a pénzügyi kárpótlásról való lemondás, csupán élesebben körvonalazza azokat a meghatározásokat, melyek a polgári nyilvánosságban való részvételt általában minősítik. Hiszen a nyilvánosság úgy tekintette magát, mint a közhatalom alól emancipált, a magánhatalomtól megvédett szférát. Az óvintézkedéseknek parlamenti síkon is meg kell adniuk a képviselőnek a közönséghez tartozó magánemberek státusát, nem pedig valamilyen tekintély reprezentálására kijelölt urak pótlólagos minősítéseit kellett biztosítani számukra – a parlamenti nyilvánosság egyenesen ellentét a „reprezentatívnak”.

⁶⁶ Leibholz: i. m. 97. l.

⁶⁷ O. Kirchheimer: Majoritäten und Minoritäten in westeuropäischen Regierungen. *Die Neue Gesellschaft*, 1959. 256. és köv. l.; Uő: Parteistruktur und Massendemokratie in Europa. *AÖR*, 79. köt. 1954. 307. és köv. l.; Uő: *The Party in Mass Society*. New York, 1958.

misszum kényszere a pártot a frakcióval szemben kényszerítő erővé változtatja, s kifelé biztosítja fellépésének egységét; a képviselő pártjától ténylegesen imperatív mandátumot kap.⁶⁸ Ezáltal a parlament tendenciájában olyan fórummá alakul át, ahol utasításokhoz kötött pártmegbizottak találkoznak, hogy már meghozott döntéseket bejegyeztessenek. Ehhez hasonló figyelt meg Carl Schmitt már a Weimari Közfársaságban.⁶⁹ A képviselő új státusát már nem az jellemzi, hogy részese az általánosan okoskodó közönségnek.

Ennek megfelelően a parlament vitázó testületből demonstráló testületté alakult át: mert a zárt ajtók mögött kialakított határozatok parlamenti megerősítése nemcsak arra jó, hogy egy formális előírásnak eleget tegyen kifelé; a pártakat demonstrálását szolgálja. „Egyedi személyiségekként, privilegizált rétegekből megválasztott bölcs, egymást nyilvános vitában, érvekkel meggyőzni akaró férfiak gyülekezetéből, amely abban hitt, hogy a többség által így hozott döntés a közjó számára a helyeset és igazat jelenti”, a parlament átalakul „nyilvános emelvényé, amelyen a kormány és az őt támogató pártok – a televízió és rádió révén specifikus módon a nyilvánosságban részt vevő – egész nép előtt kifejtik és védelmezik politikájukat, az ellenzék viszont ezt a politikát ugyanilyen nyíltsággal támadja, és alternatív politikát dolgoz ki”.⁷⁰ Friesenhahn leírása természetesen a folyamatnak csak az egyik oldalát, nevezetesen a publicitás kibővülését ragadja meg, funkciójának megváltozását viszont nem. Míg egykor a tárgyalások nyilvánosságának biztosítani kellett a parlamenten kívüli és a parlamenti vita folytonosságát, a nyilvánosság és a benne kialakuló közvélemény egységét, egyszóval: a mindenkori parlamentet mint középpontot, egyúttal azonban mint az egész közönség részét is, s míg egy ideig ezt ténylegesen biztosította is, addig ma semmi ehhez hasonló nem nyújt; nem is képes ilyesmire, mert maga a

⁶⁸ Erre a tényállásra hivatkoznak azután a pártok is azzal a (jogilag nem megalapozott) követelésükkel kapcsolatban, hogy a képviselőtől meg kell vonni a mandátumot, ha kilép a frakcióból.

⁶⁹ C. Schmitt: *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*. München, 1923.

⁷⁰ E. Friesenhahn: *Parlament und Regierung im modernen Staat*. In: *Veröff. d. Ver. dt. Staatsrechtslehrer*, 16. füzet, Berlin, 1958. 31. l.

nyilvánosság, a parlamenten belül éppúgy, mint azon kívül, strukturálisan megváltozott: „Ha a Szövetségi Gyűlésből sugárzott közvetítések értelmét abban látjuk, hogy a hallgatónak (vagy nézőnek) a vevőkészülék mellett lehetőséget adjon az általa választott népképviselők munkájában való részvételre, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a rádió és televízió nem képes eleget tenni ennek a célnak, ellenkezőleg: a parlament munkájának megzavarását jelenti a viták kicsavarásával és eltorzításával. Ahogyan a tulajdonképpeni tanácskozás a plénumról a bizottságokba és a frakciókba tevődött át, úgy a parlamentben a tanácskozás tökéletesen háttérbe szorult a dokumentálás mögött.”⁷¹ A kibővült nyilvánosság előtt maguk a tárgyalások is show-vá stilizálódtak. A publicitás elveszti kritikai funkcióját, s helyébe demonstratív funkció lép; még az érvek is átalakulnak szimbólumokká, melyekre viszont nem érvekkel, hanem csak azonosításokkal lehet válaszolni.

A parlament funkcióváltozásán keresztül válik evidenssé a nyilvánosságnak mint az állami rend szervezőelvének kérdésessége: a (közönség részéről gyakorolt) kritika elvéből a publicitás átalakult (a demonstráló fórumok által – a közigazgatás, a szervezetek és főleg a pártok által) irányított integráció elvévé. A parlamenti nyilvánosság népszavazásos eltorzulásának a fogyasztói kultúrával kapcsolatos jogi nyilvánosság eltorzulása

⁷¹ Hogy mennyire meglazult a parlamenti vita és a magánemberek extra muros történő politikai okoskodása közötti kapcsolat, azt H. Haftendorn a parlament-tudósítás trendjein mutatja ki: *Das Problem von Parlament und Öffentlichkeit, dargestellt am Beispiel der Parlamentsberichterstattung*. (Disszertáció) Frankfurt, 1960. 146. és köv. l. Ismeretes, hogy a parlamenti munka áttevődött a frakciókba és pártgrémiumokba, valamint a parlamenti szakbizottságokba. Ezeket nem szabad a nyilvánosan okoskodó parlament helyettesítőjének tekinteni, mert nem kárpótolnak a parlament nyilvánosságában bekövetkezett veszteségért. Ahol az ügyrend a bizottságokat nyilvánosan tárgyaló intézménynek deklarálja, még ott sem alapozódnak meg ezek a parlamenti nyilvánosság pótszerveiként; szimptomatikus módon éppen „a nyilvánosság növekvő érdeklődése tárgyalásaik iránt teszi szükségessé, hogy lehetőséget találjanak a bizalmas érintkezésre. A nyilvánosság csak azért vonja be a maga körébe a bizottsági tárgyalásokat, hogy érdeklődésének tárgya a nem nyilvánosságnak mindig újabb és újabb szférájába kerüljön.” Uo. 89. l. Továbbá B. Dechamps: *Macht und Arbeit der Ausschüsse*. Meisenheim/Glan 1954. Történetileg erről: W. Steffani: *Funktion und Kompetenz parlamentarischer Untersuchungsausschüsse*. PVS. 1. évf.. 1960. 153. és köv. l.

* Volt-e ültetés-interjú, elhagyás, keim-függetlenség?

felel meg. A büntetőpererek ugyanis, melyek elég érdekesek ahhoz, hogy a tömegközlelési eszközök dokumentálják és kolportálják őket, analóg módon fordítják meg a publicitás kritikai elvét; ez ahelyett, hogy az igazságszolgáltatást alávetné az egybegyűlt állampolgárok ellenőrzésének, egyre inkább arra szolgál, hogy a bíróság által megtárgyalt eseteket előkészítse az egybegyűlt fogyasztók tömegkultúrája számára.

Ezeknek a tendenciáknak az erősségét azokon a revíziós törekvéseken lehet lemérni, melyeket életre hívtak. Míg a nyilvánosság mint a liberális jogállam szervezeti elve első ékesszóló harcosait a Napóleon utáni Németországban találta meg; míg akkoriban Carl Theodor Welcker és Anselm Feuerbach a parlament és az igazságszolgáltatás nyilvánosságáért és ezzel együtt a szabadon kibontakozó, politikailag okoskodó napisajtóért szállt síkra,⁷² ma egyesek arra készülődnek, hogy a parlamenti tárgyalásokat és a bírósági pereket megvédjék a népszavazással vált nyilvánossággal szemben. A Szövetségi Gyűlés „Ältestenrat”-ja ajánlotta, hogy a parlament üléseiről többé ne adjanak helyszíni közvetítéseket; bűnügyi védők és büntetőjogászok mind sürgetőbben követelik, hogy használjanak ki minden jogi lehetőséget, vagy ahol ezek nem elegendőek, változtassák meg a bírósági eljárás rendjét, azzal a céllal, hogy megtiltsák a rádió- és tévéközvetítést a bírósági teremből: a publicitás elvének mindkét esetben a „közvetlen nyilvánosság” biztosítására kell redukálnia. Továbbra is meg kell engedni a tárgyalásokra való szabad bejárást; meg kell azonban akadályozni, hogy a titokban kialakult döntések parlamenti dokumentációjából nagy partpolitikai tüntetés, a büntetőperből pedig a valójában részvétlen fogyasztók számára megrendezett kirakatper legyen. Az érvelés a liberális modell népszavazásos elhajlásai ellen irányul. Jellemző erre a nyilvánosság és publicity megkülönböztetése, melyet Eberhard Schmidt kívánna bevezetni, még „kortárs történeti személyeket” érintő büntetőpererek vonatkozásában is: „Mit veszít az ember, ha a sajtóban nem láthatja a

⁷² C. Th. Welcker: *Die vollkommene und ganze Pressefreiheit nach ihrer sittlichen, rechtlichen und politischen Notwendigkeit, und ihre Übereinstimmung mit dem deutschen Fürstenwort und nach ihrer völligen Zeitgemässheit.* Freiburg, 1830.; A. Feuerbach: *Betrachtungen über die Öffentlichkeit und Mündlichkeit der Gerechtkeitspflege.* Siegen, 1821.

vádlottak és a tanúk képmásait? A nyilvánosság jogosan érdeklődhet az iránt, hogy megtudja, milyen tettekkel vádolnak bizonyos kortárs történeti személyiségeket, mit tisztáznak ebben a vonatkozásban a tárgyaláson, és hogyan hangzik az ítélet. Ezek olyan mozzanatok, melyeket a közélet iránt érdeklődő állampolgároknak véleményük kialakításához fontos megtudniuk, és amelyeket egy megbízható törvényszéki tudósítás révén azoknak is tudomására lehet hozni, akik a tárgyaláson nem vesznek részt. Az azonban, hogy a vádlottak és a tanúk milyen arcot vágtak a főtárgyalás során, a kihallgatások alkalmával vagy az ítélethirdetéskor, minden jogos kíváncsiság szempontjából tökéletesen közömbös. Itt már csak az beszélhet a nyilvánosság jogos információszükségletéről, akit megragadott a publicity áldatlan irányzata, mely manapság mindazt elárasztja, aminek megítélésére a humánus gondolkodás magától értetődően indítatva érzi magát. "⁷³ Nyilvánvaló, hogy az ilyen reaktív intézkedések nem járulhatnak hozzá, hogy a nyilvánosság ismét visszakerüljön eredeti funkcióiba. A liberális nyilvánosság restaurálásának kísérlete, népszavazásos módon kibővült alakjának redukciója révén, a nyilvánosságnak talán még megmaradt valóságos funkcióit is meggyengítené.

A szociális államnak mint tömegdemokráciának az alkotmánya az állami szervek tevékenységét még ma is nyilvánosságra kötelezi, hogy a vélemény- és akaratkialakítás permanens folyamata legalább a hatalom és uralom gyakorlásának szabadságot garantáló korrekciójaként érvényben maradjon: „ennek a folyamatnak a liberális demokrácia szempontjából létfontosságú megnyilvánulásai, melyek létrehoznak egy valamennyi elágazásában az állam tevékenységére orientált »közvéleményt«, teljességgel legitim módon alkothatnak egy jogilag nem szentesített »hatalmat« is..., feltéve, hogy ezek is teljes mértékben »nyilvánosak«, és nyilvánosan konfrontálódnak az elvileg tevékenységének nyilvánosságára kötelezett államhatalommal."⁷⁴ A társadalmi szervezetek által kisajátított, a kollektív magánérdekek nyomására hatalmassá vált nyilvánosság a politikai

⁷³ E. Schmidt: Öffentlichkeit oder Publicity. In: *Festschrift für Walter Schmidt*. Berlin, 1959. 351. l.

⁷⁴ Ridder: *Stellung der Gewerkschaften*. i. m. 27. l.

→ lönd BP mit null cleanup costs
Pl. never decide / ürlete titok

kompromisszumokban való közreműködésen túl csak olyan mértékben gyakorolhatja a politikai ellenőrzés és kritika funkcióit, amilyen mértékben a publicitás feltételéinek ő maga is kíméletlenül alá van vetve, vagyis amilyen mértékben ismét szigorú értelemben nyilvánossággá válik. A megváltozott viszonyok között úgy lehet megóvni a klasszikus publicitási követelésekben rejlő szándékot a restaurációs megfordítástól, hogy a régi követelményeket a publicitás nem ortodox követeléseivel kiegészítve, a publicitást olyan intézményekre is kiterjesztik, melyek eddig inkább más intézmények nyilvánosságából éltek, mintsem hogy maguk is alá lettek volna vetve a nyilvánosság felügyeletének: elsősorban a pártokra, azután pedig a politikailag hatékony tömegközlési eszközökre és a nyilvános szövetségekre. Ezek valamennyien az állammal kapcsolatos tevékenységet folytató társadalmi hatalmak intézményei – a társadalom magánszervezetei, s közfunkciókat gyakorolnak a politikai renden belül.

Hogy funkcióiknak a demokratikus vélemény- és akaratkiakítás értelmében eleget tehessenek, e szervezetek mindenkélettől belső felépítésükben kell a nyilvánosság elve szerint megszervezni, és intézményesen lehetővé kell tenni a párton belüli, illetve a szövetségen belüli demokráciát – lehetőséget kell teremteni az akadálytalan kommunikációra és nyilvános okoskodásra.⁷⁵ Azután biztosítani kell az ilyen szervezeti nyilvánosság kapcsolatát az egész közönség nyilvánosságával, a belső pártélet és szövetségi élet publicitásának útján.⁷⁶ Végül maguknak a szervezeteknek a tevékenysége, az államapparátusra gyakorolt nyomásuk, de egymással szemben gyakorolt hatalmuk is, éppen úgy messzemenő publicitást igényel, mint a változatos függőségi viszonyok és gazdasági összefonódások; ide tartozik

⁷⁵ O. Stammer és H. Schelsky: Über die „Organisationswirklichkeit“, vita a *Die Neue Gesellschaft*ban, II. 2. 1955. 3., 4., 6. füzet; megfelelő utalások, in: O. Stammer: Politische Soziologie- und Demokratie-Forschung. *Kölner Zeitschr. f. Soz. u. Sozialpsychol.*, VIII. köt., 1956. 380. és köv. l.

⁷⁶ Th. Ramm: *Die Freiheit der Willensbildung*. Stuttgart, 1960. 108. l. „Azzal a fenyegető veszéllyel, hogy a társadalom szétesik, megszámlálhatatlan, ténylegesen alig ellenőrizhető különrendre, viszonylag egyszerűen szembe lehet szállni oly módon, hogy a közvélemény tudomást szerez a szövetségen belüli történésekről és azokat a kritika útján befolyásolja.”

például, hogy a szervezetek a nyilvánosság számára betekintést engedjenek pénzügyi eszközeik eredetébe és felhasználásába.⁷⁷ Németországban az alkotmány lehetőséget nyújt arra, hogy az ilyen publicitási követeléseket a pártokról a nyilvános szövetségekre⁷⁸ is kiterjesszék, mert ezek a szervezetek, amelyek a „pártállam intézményes, nyilvános véleményszabadságának”⁷⁹ mint alapjognak védelme alatt állnak, szintén fel vannak jogosítva arra, hogy a nép politikai véleményének és akaratának kialakításában közreműködjenek. Mint minden olyan intézményre, mely a nyilvánosságon belül manipulatív vagy demonstratív módon privilegizált hatást fejt ki, a publicisztikára is vonatkoznia kell a demokratikus nyilvánosság kényszerének. Akárhogy is álljon jogilag a dolog, szociológiai szempontból az ilyen követelések azon társadalmi szervezetek demokratizálásának egyik fontos dimenziójával szállnak vitába, amelyek az állammal kapcsolatos tevékenységet folytatnak. Már nemcsak az állami szervektől várják el a publicitást, hanem a politikai nyilvánosság összes publicisztikailag hatékony intézményétől, mert a társadalmi hatalom politikai hatalommá való átalakításának folyamata éppúgy igényli a kritikát és az ellenőrzést, mint a társadalom feletti politikai hatalom legitim gyakorlása. A nyilvánosságnak a szociális állam tömegdemokráciájában és a polgári jogállamban egyaránt intézményesített eszméje egykor az uralom racionalizációját jelentette a magánemberek nyilvános okoskodásának közegében. E nyilvánosságot ma már csak a szociális és politikai hatalom gyakorlásának – a szervezett magánérdekek pluralizmusa mellett természetesen csak korlátozott – racionalizálásaként lehet megvalósítani, azon versengő

⁷⁷ A pártfinanszírozás kérdéseiről Németországban lásd Th. Eschenburg: *Probleme der modernen Parteifinanzierung*. Tübingen, 1961. Továbbá: U. Kitzinger: *Wahlkampf in Westdeutschland*. Göttingen, 1960. 156. l. Végül igen informatív U. Dübber: *Parteifinanzierung in Deutschland*. Opladen, 1962. Az USA vonatkozásában A. Heard: *The Costs of Democracy*. Univ. of North Carolina, 1960. A jogi oldalt tárgyalja W. Grundmann: *Die Finanzierung der politischen Parteien*. *Ztschr. f. d. Ges. Staatswiss.*, 115. köt. 1959. 113–130. l.

⁷⁸ Altmann: *Rechtsstellung der öffentlichen Verbände*. i. m. 225. l.

⁷⁹ H. Ridder: *Meinungsfreiheit*. In: Neumann, Nipperdey és Scheuner: *Die Grundrechte*. Berlin, 1954. II. köt. 257. l. Lásd továbbá: M. Löffler: *Der Verfassungsauftrag der Publizistik*. In: *Publizistik*. 1960. V. köt. 517. és köv. l. H. Copic: *Berufsverbot und Pressefreiheit*. *JZ*, 1963. 494. l.

szervezetek kölcsönös ellenőrzésével, melyek mind belső felépítésükben, mind pedig az államhoz és egymáshoz való viszonyukban maguk is nyilvánosságra kötelezettek.⁸⁰

A politikai nyilvánosság, akár csak a maga idejében a magánemberek polgári közönsége, csak oly mértékben képes létrehozni a periodikus és szórványos állami választásokon és szavazásokon túl olyan társadalmat, amely „a koherens és permanens integráció folyamatában van”,⁸¹ ahogyan az ilyen racionalizációt megközelíti. Hogy persze ténylegesen még mennyire elmaradott ebben a viszonylatban a szociális állam tömegdemokráciájának politikai nyilvánossága, jobban mondva: itt még egyáltalán milyen kevés fejlődés látható, azt éppen a választások nyilvános előkészítésén és magán a választási folyamaton lehet tanulmányozni. Az ilyenkor ideiglenesen létrehozott, csak átmenetileg mozgósított nyilvánosság ugyanis a public relations másik publicitását juttatja érvényre, melyet a szervezetlen közönség feje felett a szervezetek annál sikeresebben fejthetnek ki, minél inkább kivonják saját magukat a demokratikus nyilvánosság kényszere alól. A legfrissebb választási vizsgálat mutatja, „mennyire előnyös egy párt számára, ha egyáltalán nincsenek tagjai, hanem csupán a választás idején éled fel egy reklám-cég centralizált manőverezési képességével, melynek egyetlen célja van: a propaganda hálózat végrehajtása”.⁸² A nyilvános kommunikációnak az a folyamata, mely maguknak a pártoknak és szervezeteknek a közegén belül bontakozik ki, természetesen fordított viszonyban áll annak a publicitásnak demonstratív és manipulatív hatékonyságával, mely a lakosság széles tömegeinek, mindenekelőtt politikailag közömbös részének virulens helyeslési készségét szolgálja.

⁸⁰ U. Lohmar: *Innerparteiliche Demokratie*. Stuttgart, 1963. Ehhez: W. Abendroth: *Innerparteiliche und innerverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie*. PVS, 5. évf. 1964. 307. és köv. l.

⁸¹ Ridder: *Stellung der Gewerkschaften*. i. m. 26. l.

⁸² Kitzinger: i. m. 67. l.

22. § Előállított nyilvánosság és nem nyilvános vélemény:
a lakosság választói magatartása

A szolgáltatások címzettjének viszonya az államhoz elsősorban nem politikai érdekelttség, hanem általános követelési beállítottság, mely gondoskodást vár el. anélkül, hogy tulajdonképpen döntéseket kívánna érvényre juttatni.⁸³ Az állammal való érintkezés lényegében a közigazgatás terében és előterében megy végbe; nem politikai, és az „igényes közömbösség” jellemzi. A szociális államban, mely mindenekelőtt igazgat. eloszt és gondoskodik, az állandóan közigazgatási aktusoknak alávetett állampolgárok „politikai” érdekei foglalkozási ágakhoz kötött igényekre redukálódnak. Ezek hatékony képviselőt természetesen át kell vinniük a nagy szervezetekre. Ami ezen felül látszólag a saját szavazat iniciatívája számára fennmarad, azt a pártok rendezik el a „leszavazásként” megszervezett választás céljainak megfelelően. Hogy mennyire szétesett a politikai nyilvánosság mint a közhatalomra vonatkozó állandó okoskodás szférája, az lemérhető azon: milyen mértékben válik a pártok valódi publicisztikus feladatává, hogy rendes időközönként egyáltalán előállítsanak valami nyilvánosságfélét. A választási harcok már nem a véleményeknek az intézményesen biztosított nyilvánosság keretein belül amúgy is folyó küzdelméből adódnak.

Mégis, a parlamenti választások demokratikus megrendezése éppen úgy, mint régen, számol a polgári nyilvánosság liberális fikcióival. A magatartási elvárások, amelyek normatív még ma is meghatározzák a választó állampolgár szerepét, szociálpszichológiailag azokat a viszonyokat tükrözik, melyek között egykor az okoskodó magánemberek közönsége kritikai és törvényhozói funkciókat vett át. A választóról feltételezik, hogy bizonyos fokú ismeretekkel és ítélőképességgel, érdeklődéssel vesz részt a nyilvános vitában, azzal a céllal, hogy racionális formában és az általános érdekre orientálódva, segítsen megtalálni a helyeset és igazat mint a politikai cselekvés kötelező mértékét. A demokratikus elméletről és a közvéleményről

⁸³ Lásd az én értekezésemet a politikai érdekelttség fogalmáról. In: Habermas, v. Friedeburg és mások: *Student und Politik*. i. m. 13. és köv. l.

szóló egyik dolgozatában (*Democratic Theory and Public Opinion*) Berelson felsorolja a választó „személyiségstruktúrájának” mozzanatait: interest in public affairs; possession of information and knowledge; of stable political principles or moral standards; ability of accurate observation; engagement in communication and discussion; rational behaviour; consideration of community interest⁸⁴ (közügyek iránti érdeklődés; információ és tudás birtoklása; szilárd politikai elvek vagy morális standardok birtoklása; pontos megfigyelés képessége; elkötelezettség a vitában és a kommunikációban; racionális magatartás; a közönség érdekének figyelembevétele). Itt a politikailag működő nyilvánosság szociológiai szerkezete pszichológiai jellemvonásokká alakul át. Ha azonban a választásra jogosult lakosság tömege – amint ezt sok empirikus vizsgálat megerősítette⁸⁵ – oly kevésbé tesz eleget a demokratikus viselkedési mintának – még ha ezt olyan külsődleges kritériumok szerint mérjük is, mint politikai érdeklődésének, informáltságának, politikai kezdeményező-készségének és aktivitásának, a vitákban való részvételének foka –, akkor ezt az eltérést csak szociológiailag lehet megérteni, magának a nyilvánosságnak strukturális és funkcionális megváltozásával összefüggésben.

Látszólag egyelőre maradt valami távoli kapcsolat egyfelől a szociális államok tömegdemokráciáinak választóközönsége, másfelől pedig a XIX. század polgári jogállamainak magánem-

⁸⁴ *Public Opinion Quarterly*, XVI. Fall, 1952. 329. l.

⁸⁵ Lásd a köv. gyűjteményes köteteket: Burdick és Brodbeck: *American Voting Behaviour*. Glencoe, 1959. Eulau, Eldersveld és Janowitz: *Political Behaviour*. Glencoe, 1956. Továbbá Lazarsfeld, Berelson és McPhee vizsgálatait: *Voting*. Chicago, 1954. Campbell, Curie és Miller: *The Voters Decide*. Evanston, 1954. Lazarsfeld, Berelson és Goudet: *The People's Choice*. N. Y., 1944. A lakosság választói magatartása Angliában, Franciaországban és Németországban amint összehasonlító vizsgálatok ezekben az országokban mutatják, nagyjában és egészében hasonló az amerikaihoz: McCallum és Readman: *The British General Election of 1945*. London, 1947.; H. G. Nicholas: *The British General Election of 1950*. London, 1951. D. E. Butler: *The British General Election of 1955*. London, 1955. Nicholas és Williams: *The French Election of 1956*. In: *Political Studies*. IV. köt. 1956. Harrison és Kitzinger: *The French Election of 1958*. In: *Political Studies*. VII. köt. 1959. 147. és köv. l. M. Duverger: *La participation des femmes à la vie politique*. Paris, 1955. Hirsch és Weber: *Wähler und Gewählte*. Berlin, 1957. Ezen anyagok nagy része fel van dolgozva, in: S. M. Lipset: *Political Man*. N. Y., 1960. (Különösen Part II. Voting in Western Democracies. 139. és köv. l.

berekből álló közönsége között. Eszmeileg a szavazat leadása csak záróaktusa volt az érvek és ellenérvek folyamatos, nyilvánosan megvívott küzdelmének; szavazásra az volt jogosult, aki amúgy is részt vehetett a nyilvánosságban: a magánemberek, mégpedig túlnyomórészt a városi-polgári rétegek háztartásfői, akik vagyonnal és magasabb iskolai képzettséggel rendelkeztek. Az akkoriban egyáltalában választásra jogosult közönségnek ez a szociális összetétele talál visszhangra az általános választójoggal rendelkező lakosság aktívabb, választójogával élő részének a szociális összetételében: a férfiak rendszerint gyakrabban választanak, mint a nők, házasok gyakrabban, mint a nem házasok, a felsőbb státuscsoportokhoz tartozók, akik nagyobb jövedelemmel és magasabb fokú műveltséggel rendelkeznek, gyakrabban, mint az alacsonyabb szociális rétegekhez tartozók. Megjegyzendő továbbá, hogy üzletemberek, az iparúzó középréteghez tartozók viszonylag nagyobb arányban választanak; az a tény, hogy a választási részvétel a 35 és 55 év közötti korcsoportokban a legmagasabb, nemcsak általában a szakmai tevékenység jellegének erős befolyását sejteti (mint azoknál a rétegeknél, melyek a polgári magánemberek utódjainak tekinthetők), hanem a társadalmi munka alapján történő szakmai összefonódás döntő befolyását is. Úgy látszik, hogy még a nyilvános okoskodásban való részvételnek is, mely a maga idejében a választási részvétel informális előfeltétele volt, megvan ma a megfelelője abban, hogy a magánegyesületek tagjai nagyobb arányban élnek választójogukkal, mint a nem szervezett polgárok.* – A liberális nyilvánosságnak a lakosság választói magatartásában konzervált efféle vonásait ki lehet mutatni a politikai kommunikáció folyamatában is; ezt Katz és Lazarsfeld vizsgálta. Eltérően a divatok, általában a fogyasztói szokások inkább horizontális, társadalmi rétegre jellemző elterjedésétől, a politikai vélemény folyama inkább vertikálisan áramlik, a magasabb státuscsoportoktól a mindenkor alacsonyabbak felé – az „opinion leaders in public affairs” (akik közügyekben a legbefolyosabb véleménnyel rendelkeznek) rendszerint tehetősebbek és műveltebbek, jobb társadalmi állás-

⁸⁶ J. Linz: *The Social Basis of German Politics*. (Disszertáció phil.) Columbia University, kézirat, 1958. 804. l. Lipset nyomán, i. m. 196. l.

Lind Flemeron-Chowbey
sal rendelkeznek, mint az általuk befolyásolt csoportok.⁸⁷ Másrészt az is megállapítható volt, hogy a közönségnek ezek a politikailag érdeklődő, informált és aktív kulcsrétegei maguk a legkevésbé sem hajlamosak arra, hogy felfogásaikat komolyan vitára bocsássák. Az egyszer kialakított vélemény az ilyen opinion leaderek által közvetített két fokozatú kommunikációs folyamat, amely gyakran éppen a hordozóinál merevedik szokássá.⁸⁸ Az okoskodó közönség kommunikációs folyamata nélkül még a nyilvánosságra alkalmas véleményekből sem lesz közvélemény.

Az a hitelesen bizonyított tény, hogy azok, akik viszonylag a legjobban tájékozottak és a leggyakrabban bocsátkoznak vitába, csak elképzeléseik kölcsönös megerősítésére s az esetleges habozók és kevésbé érdekeltek befolyásolására hajlamosak – ez a tény is azt mutatja, milyen kevésbé képesek hozzájárulni a közvélemény folyamatához. Ráadásul a politikai viták többnyire in-groupokra szorítkoznak, családra, baráti körre és szomszédságra, melyek jobbra homogén véleményklímát hoznak létre. Másrészt az egyik párttól a másikhoz csapódó választók túlnyomórészt a kevésbé informált, kevésbé érdeklődő és apatikus polgárok széles tömegéből kerülnek ki, amennyiben nem viselkednek közömbösen és nem ignorálják a választást.⁸⁹ Ennélfogva rendszerint éppen azokat lehet felfogásukban leginkább befolyásolni, akik beállítottságuk alapján a leghatározottabban kirekesztik magukat a vitákban kialakuló közvéleményből – ez a befolyásolás azonban most már a választás megrendezőinek manipulatív vagy demonstratív módon előállított nyilvánossága által történik.

⁸⁷ E. Katz és F. F. Lazarsfeld: *Personal Influence*. Glencoe, 1955.

⁸⁸ Berelson: i. m. 319. l. „In most campaign, whether political or informational, the people best informed on the issue are the ones least likely to change their minds. Much of this represent attitudinal stability; some of it may represent rigidity.” (A legtöbb, akár politikai, akár információs kampány esetén a kérdésben legjobban tájékozott emberek azok, akik a legkevésbé hajlamosak megváltoztatni gondolkodásmódjukat. Ennek nagy része magatartásbeli stabilitást jelent; bizonyos része merevséget.)

* Itt: az egyén közvetlen környezetében található személyek.

⁸⁹ M. Janowitz és D. Marvick: *Competition Pressure and Democratic Consent*. Michigan, 1956.

A választóközönség mint közönség összetartozásának szét-
eséséről árulkodik a választók túlnyomó részének sajátos im-
mobilizálódása is. Az egyik vagy másik párt törzsválasztói
természetesen két nagyon különböző csoportból kerülnek ki.
Az egyik oldalon áll a némi joggal még „aktívnak” nevezhető
polgárok csekély kisebbsége, legyenek ezek akár a pártoknak
vagy más társadalmi szervezeteknek a tagjai, akár nem szerve-
zett, de jól tájékozott és erősen érdekelt választók, akik többnyire
opinion leaderként is befolyással rendelkeznek. A másik
oldalt azoknak a polgároknak a döntéseikben természetesen
éppoly szilárd többsége alkotja, akikről – úgy tűnik – nyomta-
lanul leperreg a napi politikai viták futóhomokja. Ez a megrög-
ződés részben csoportérdekeknek jogosult, de sztereotip mó-
don bevésődött felfogásából ered, részben pedig magától érte-
tődő kulturális beállítottságokból, mélyen begyökeredzett előí-
téletekből és magatartásokból, melyek történetileg messzire
visszanyúló, nemzedékeken át közvetített tapasztalatokból
származnak.⁹⁰ A különböző korcsoportok nemzedékükre jel-
lemző tapasztalatoktól, a különböző vallási és etnikai csoportok
szintén megfelelő tapasztalatoktól vezetetik magukat, úgy
hogy a formálisan azonos választói döntések mögött egészen
heterogén és elég gyakran ellentétes akarati impulzusok rejle-
nek, és annál inkább csak fiktív egyetértéssé összegeződnek,
minél inkább a nyilvános kommunikáción kívül maradnak en-
nek meg nem vitatott előfeltételei. – A két immobilizált blokk
között helyezkednek el, illetve ingadoznak a nem megállapo-
dott választói csoportok, amelyek, Janowitz egyik felosztása
szerint, részben megalkuvókból, részben semlegesekből, ambi-
valensekből és apatikusokból tevődnek össze; aszerint, hogy
milyen élesen fogalmazzák meg ezeket a kritériumokat, ennek
a csoportnak a nagyságrendje az összes választásra jogosultak
egynegyede és csaknem a fele között ingadozik. Közéjük tarto-
znak a nem választók és az úgynevezett marginális választók,
akik hol az egyik, hol a másik párt mellett, időnként pedig
egyáltalán nem mobilizálhatók: non-voters és changers. A nem
választóknak mint a viszonylag legrosszabbul informált és de-

* *Selene L. Nagy (pl. László, 2010)*

⁹⁰ A szavazási minták történeti háttéréről részletesebben lásd Lipset: i. m. 270. l.

Definió

kapcsolati eszközök

mokratikus szempontból viszonylag legmegbízhatóbb csoportnak⁹¹ a jellegzetessége, bizonyos különbségek leszámításával, az ingadozó szavazatok (floating votes⁹²) hordozóira is érvényes: „independent voters tend to be those who know and care the least.”⁹³ (A független szavazók rendszerint azok, akik a legkevesebbet tudnak és a legkevesebbet törődnek). Mégis a választók e csoportja, amely igen kevésbé alkalmas a közvélemény folyamatában való részvételre, alkotja a választási managerek tevékenységének legfontosabb tárgyát: amennyire csak lehetséges, minden párt igyekszik meríteni a „határozatlanok” tartályából, mégpedig nem felvilágosítás, hanem ahhoz a nem politikai fogyasztói magatartáshoz való idomulás útján, mely ebben a rétegben különösen erősen el van terjedve. – Janowitz joggal veti fel a kérdést: „whether these efforts which rely heavily on massmedia and other promotional devices, do not represent a misuse of limited resources”⁹⁴ (vajon ezek az erőfeszítések, melyek erősen számítanak a tömegközlési eszközökre, és más segítő berendezésekre, nem jelentenek-e visszaélést a korlátozott erőforrásokkal?). Mindenesetre a választási hirdetés visszahat a többi választói csoportra is. Így a választási érdekeltiség összefüggése a programmatikus célok szerinti orientálódással sokkal gyengébb, mint a kapcsolódás a vezetőjelöltek reklámtechnikailag hatékonyan bemutatott imágójához.⁹⁵

A politikai nyilvánosságnak a választási periódusok szerinti újra megrendezése természetesen illeszkedik bele abba az alakzatba, mely a polgári nyilvánosság szétesési formájaként jelentkezik. Mindenekelőtt már maga a tömegközlési eszközök által készített és elterjesztett integrációs kultúra is, habár értelme szerint nem politikai, meghatározott politikai ideológiát ábrázol; ezzel nem konkurálhat sem a politikai programszerűség, általában semmilyen demonstratív megnyilvánulás; ellenkezőleg megfelelésre kell törekednie vele. Úgy látszik, hogy a politi-

⁹¹ S. A. Stouffer: *Communism, Conformity and Civil Liberties*. N. Y., 1955. 83. l.; H. Field: *The Non-Voter. Public Opinion Quarterly*, VIII. 1944. 175. l.; F. H. Stanford: *Authoritarianism and Liberty*. Phil., 1950.

⁹² Janowitz, in: *Political Behaviour*. (Ed. Eulan) i. m. 279. l.

⁹³ C. Harris: *Election, Polling and Research. P.O.Q.*, XXI. köt., 1957. 109. l.

⁹⁴ Janowitz: i. m. 280. l.

⁹⁵ Uo.

Opusculum 1010/1011/117 317-207 10-11-1952.
"Harc a szellemért"

kai ideológiáknak Mannheim által már évtizedekkel ezelőtt diagnosztizált szétesése csak az egyik oldalát ábrázolja annak a folyamatnak, mellyel kapcsolatban Raymond Aron egyenesen az ideológiai korszak végéről beszél;⁹⁶ a másik oldalon az ideológia berendezkedik az úgynevezett fogyasztói kultúra alakjában, és régi funkcióját, a fennálló viszonyokkal való azonosulás kényszerét, úgyiszlólván egy mélyebb tudati szinten tölti be. Ez a hamis tudat már nem képzeteknek önmagában összhangban levő kapcsolatából áll, mint a XIX. század politikai ideológiái, hanem viselkedési módoknak ilyen kapcsolatából; gyakorlati alakot a kívülről irányított fogyasztói szokások rendszerében ölt. Ami ebben még tudatként megmarad, az a fennálló felszínen annak pszeudorealisztikus leképezése: „Ha egy mondatban akarnánk összesűríteni, hogy tulajdonképpen mit jelent a tömegkultúra ideológiája, akkor ezt a »legyél az, ami vagy« tételének paródiájaként kellene kifejezni: az amúgy is fennálló állapot felmagasztosító megkettőzése és igazolása, minden transzcendencia és kritika megszüntetésével. Amennyiben a társadalmilag hatékony szellem arra korlátozódik, hogy még egyszer az emberek szeme elé tárja azt, ami amúgy is egzisztenciájuk feltételét alkotja, ugyanakkor azonban ezt a létet tulajdon normája gyanánt proklamálja, úgy az embereket egy hit nélküli hitben a pusztá egzisztenciához köti.”⁹⁷

A másik funkció, amelyet a tömegközlelési eszközök által meghatározott nyilvánosság átvett, a hirdetés. Ezért a pártok és segédszervezetek indíttatva érzik magukat, hogy a választói döntéseket publicisztikailag a vásárlói döntésekre gyakorolt reklámhatás analógiájára befolyásolják; létrejön a politikai marketing ipara. A régi stílusú pártagitátorok és propagandisták átengedik helyüket a pártpolitikai szempontból semleges hirdetési szakembereknek, akiket azért alkalmaznak, hogy nem

⁹⁶ R. Aron: Fin de l'Âge Idéologique? In: *Soziologica*. Frankfurt, 1955. Lásd továbbá O. Brunner: Das Zeitalter der Ideologien. In: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 1956, különösen a 200. l.

⁹⁷ T. W. Adorno: Ideologie. In: *Exkurse*. Frankfurt, 1956. 158. l. Lásd továbbá Horkheimer és Adorno: Kulturindustrie. In: *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam, 1947.

⁹⁸ H. H. Flöter: Der manipulierte Mensch und seine Freiheit. In: *Die neue Gesellschaft*, 1958. 4. füzet, 272. l.

politikai módon politikát adjanak el. Ez a tendencia, párhuzamosan a piac- és véleménykutatás empirikus technikáinak tudományos fejlődésével, csak a második világháború után kerekedett felül, habár körvonalai már régebben kirajzolódtak. Az az ellenállás, mely több pártban csak sorozatos választási vereségek után tört meg,⁹⁹ arról árulkodik, hogy a választási rendezőknek nemcsak tudomásul kell venniük a tulajdonképpeni politikai nyilvánosság eltűnését, hanem teljes tudatossággal saját maguknak is elő kell segíteniük ezt. Az időszakosan előállított politikai nyilvánosság csupán más célokkal, de ugyanazt a szférát reprodukálja, melynek törvényeit az integrációs kultúra írja elő; szociálpszichológiailag a politikai szférát is beépítik a fogyasztási szférába.

Az ilyen nyilvánosságteremtés címzettje a politikai fogyasztónak az a típusa, akinek Riesman „az új közömbös” elnevezést adta: „többé nem is akarja magát »független választónak« feltüntetni... fel sem merül az a probléma, hogy vajon politikai véleményei megegyeznek-e politikai funkcióival. Politikai véleményét a kortárs csoporton belül játszott politikai »napihír-fogyasztó« szerepének a betöltésére használja fel. Toleránsnak mutatkozhat tehát mások véleményével szemben, még hozzá nemcsak azért, mert a tolerancia egyébként is karakterológiai jellemzője, hanem azért is, mert ezek »pusztán« vélemények, amelyek esetleg szórakoztatóak vagy érdekesekek, de semmiképpen nem esnek olyan komolyan a latba, mintha a vélemény részben vagy egészben képviselőjének politikai szerepéből vagy tevékenységéből fakadna.”¹⁰⁰

A választópolgárok összességének mint közönségnek a dezintegrációja kiderül abból, hogy a „szokásos módon kezelt”¹⁰¹ sajtó és rádió úgyszólván hatástalan marad az előállított nyilvánosság keretein belül, a tömegközlelési eszközök csak hirdetések közvetítőiként használhatók. A pártok közvetlenül a „néphez” fordulnak, ténylegesen ahhoz a kisebbséghez, melynek tudati

⁹⁹ Jellemző erre az SPD-n belüli vita az 1957-es választási vereség után; a vitát lásd *Die Neue Gesellschaft*, 1958-as évf., 1. füzet. Willi Eichler: *Wählermanipulierung oder sozialistische Politik*. 27. és köv. l. Valamint Jens Feddersen: *Politik muss verkauft werden*. uo. 21. és köv. l.

¹⁰⁰ Riesman: i. m. 306. l.

¹⁰¹ G. Schmidtchen: *Die befragte Nation*. Freiburg, 1959. 139. l.

állapotával kapcsolatban a demoszkópiai vizsgálatok átlagosan 500 szóból álló szókinccset mutattak ki.¹⁰² A sajtóval együtt a pártgyűlés, a véleményalakítás második klasszikus eszköze is elveszti jelentőségét. Közben az ember tudja, hogy ezek, „a szokásos módon kezelve”, esetleg csak arra szolgálhatnak, hogy jelszavakat adjanak ki amúgy is hűséges követők maroknyi csoportja számára. Már a gyűlések is csak hirdetési rendezvények gyanánt használhatók, melyeken a jelenlevők, fizetetlen statisztákként, legfeljebb a televíziós közvetítésben működhetnek közre.

A közvélemény helyett a manipulált nyilvánosságon belül helyeslésre kész hangulat, véleményklíma alakul ki. Főleg azoknak az ajánlatoknak a szociálpszichológiai kalkulációja manipulatív, melyekkel tudattalan hajlamokat befolyásolnak, és amelyek előrelátható reakciókat váltanak ki, anélkül, hogy bármilyen módon kötelezni lehetne azokat, akik így a maguk számára népszavazásos helyeslést biztosítanak: a gondosan kidolgozott „pszichológiai paraméterekkel” vezérelt és kísérletileg kipróbált felszólításoknak annál inkább el kell veszíteniük a politikai programtételekkel vagy akárcsak tárgyi érvekkel való kapcsolatukat, minél inkább az a feladatuk, hogy azonosulási szimbólumokként hassanak. Értelmük annak a fajta népszerűségnek az előidézésében merül ki, „mely ma a tömegtársadalomban az egyének a politikához való közvetlen viszonyát helyettesíti.”¹⁰³ Ezért központi szerepet játszik a vezérnek vagy a vezetői testületnek a bemutatása; nekik is szükségük van a piacnak megfelelő kiállításra és csomagolásra. A népszerűségi index egy kormány számára azt méri, hogy mennyire ellenőrzi a népesség nem nyilvános véleményét vagy hogy mennyire kell vezetői testülete számára pótlólagosan népszerűséggé átváltható publicitást teremtenie. A népszerűség mint olyan, nem azo-

¹⁰² Nem véletlenül mutatja be Schmidtchen (i. m. 173. l.) a következő esetet mint a kormány empirikus leletekre támaszkodó magatartásának példáját: „Lehetőség, hogy kedvezőtlenül alakul a sajtó reakciója a kormány meghatározott törekvéseire vagy döntéseire. Ugyanakkor egy felmérés azt mutatja, hogy a lakosság az eseményekről lényegesen pozitívabb elképzeléseket alkotott magának. Ha ilyen esetekben a kormány nyilvánosságbefolyásoló munkájában a sajtó hangjaira támaszkodna, akkor egy információs kampány inkább zavart, mint felvilágosítást eredményezne, mert a lakosság az érveket minden bizonnyal jórészt értetlenül fogadná.”

¹⁰³ Kirchheimer: *Majoritäten und Minoritäten*. i. m. 265. l.

nos a publicitással, de enélkül tartósan nem tartható fenn: a hangulat, melyet jelöl, az időszakosan előállított nyilvánosság-
nak függő változója, de semmi esetre sem csak ettől függ. A
választási harcban való helytállás érdekében a kormánypártok
nem ok nélkül teremtenek objektív publicitási alkalmakat olyan
alakban, hogy a lakosság elvárásainak megfelelően igazi enged-
ményeket tesznek – például a tömegélvezeti cikkekre kivetett
fogyasztói adók csökkentésével, ami publicisztikailag különö-
sen jövedelmező intézkedés. Hogy a választók tudományosan
elemzett motívumait, még mindig manipulatív, befolyásolni
lehessen, időnként olyan intézkedésekre is szükség van – ezek
mintegy kristályvosodási pontjai az elérendő publicitásnak – me-
lyek valódi szükségleteket elégítenek ki. Ennyiben még a legtalá-
lékonyabb választási rendezőseggel manipulációjának is megvan-
nak, ha úgy tetszik, a természetes korlátai. Ebből természetesen
nem lenne szabad levonni azt a fordított következtetést, hogy
„minél jobban ismertek a választók motívumai, annál tartósab-
ban manipulálja a nép a kormányt”.¹⁰⁴ Az adott motívumok
publicisztikai „kihasználásánál” feltétlenül kell ezekkel is fog-
lalkozni; eközben bizonyos körülmények között olyan kötele-
zettségek formájában lehet szükség publicitási alkalmakat lét-
rehozni, melyek a választók reális szükségleteit elégítik ki. Mi-
nél szorosabbak a manipuláció „természetes határai, annál erő-
sebb a kényszer, hogy a tudományosan elemzett motívumokat
ne csak kihasználják, hanem ki is elégítsék. Egyértelműen még
nem nyilatkozhatunk erről. Még ha hipotetikusan fel is tételezzük,
hogy igen szorosan megvont manipulációs határok esetén, az
időszakonként létrehozott nyilvánosság keretében végbemenő he-
lyeslési eljárás biztosítaná, hogy a kormány kész lenne messzeme-
nően engedelmessé válni a nem nyilvános véleménynek,¹⁰⁵ akkor

¹⁰⁴ Schmidtchen: i. m. 166. l. Uő.: Die Bedeutung repräsentativer Bevölkerungsumfragen für die offene Gesellschaft. In: *PVS*, 4. évf., 1963. 168. és köv. l.

¹⁰⁵ Ez az empirikusan egyébként megcáfolt feltevés szolgál alapjául a legtöbb kritikának, mely a demokrácián belüli véleménykutatás funkciójával kapcsolatos: ez, úgy mond, a vezetési készség eltűnését eredményezi. J. C. Ramney: Do the Polls serve Democracy? In: Berelson és Janowitz: *Public Opinion and Communication*. i. m. 132. és köv. l. Továbbá R. Fröhner: Tragt die Meinungsforschung zur Entdemokratisierung bei? In: *Publizistik*. III. köt. 1958. 323. és köv. l. Lásd újabban a K. Sontheimer és G. Schmidtchen közti vitát: *Meinungsforschung und Politik. Ztschrift. Der Monat*, 16. évf., 1964. április és május.

46

sem teljesülnének a demokratikus vélemény- és akaratkialakítás feltételei. Mert a hirdetéspszichológiai célokból készített ajánlatokat, bármennyire célszerűek legyenek is objektíve, nem a szubjektumok akarata és tudata közvetíti (hanem lényegében a tudatalattija). Az akaratkialakításnak ez a fajtája inkább a felsőbbégi szociális állam felvilágosult abszolutizmusába illeszkeznék bele, mint a szociális és demokratikus jogállamba: mindent a népért, semmit a nép által – nem véletlenül ez a porosz II. Frigyes tétele. Szigorúan véve ennél az eljárásnál még a „jölét” sem lenne garantálva. Mert egy közvetve meghatározó nem nyilvános vélemény az autonómia ismertetőjegyén kívül még a racionalitást mint olyant is nélkülöznél. Önmagában még a legszelesebb rétegek bármilyen jól feltárt motívumainak a kielégítése sem nyújt biztosítékot arra, hogy ez objektív érdekeknek megfelel. A nyilvánosság, saját eszméje szerint, attól még nem volt a demokrácia elve, mert elvileg mindenki egyenlő eséllyel adhatta elő benne személyes hajlamait, kívánságait, érzületeit – opinions; a demokráciát csak abban a mértékben lehetett megvalósítani, amennyiben ezek a személyes vélemények egy közönség okoskodásában közvéleménnyé formálódhattak – opinion publique. Az általános hozzáférhetőség biztosítéka csupán annak a biztosítéknak volt az előfeltétele, mely a logika törvényeinek mégiscsak alávetett beszéd és válaszbeszéd igazságára vonatkozott.

Az előállított nyilvánosság és a nem nyilvános vélemény viszonyát néhány olyan intézkedés példáján lehet megvilágítani, melyek az 1957-es szövetségi gyűlési választásokat a kormánypárt javára döntötték el. (Csupán a megbízható dokumentáció miatt – mely a többi párt esetében hiányzik maradunk e példa mellett, melyen tanulmányozható, hogyan használja fel manipulatívve egy meghatározott párt a körkérdéses vizsgálat empirikus eredményeit.)¹⁰⁶ Nagyjában és egészében négy stra-

¹⁰⁶ Kitűnőek Schmidtchen és Kitzinger vizsgálatai, melyek pártpolitikai affiliációkkal bizonyára nem gyanúsíthatók; az 1957-es, tudományosan irányított szövetségi gyűlési választási harc manipulatív tartalmát interpretálja L. v. Friedeburg; Zum politischen Potential der Umfrageforschung. *Kölner Zschr. f. Soz. u. Sozialpsych.*, 13. köt. 1961. 201–216. l. Az egyes választói csoportok szociológiai elemzését adja Hartenstein, Liepelt és Schubert: Die Septemberdemokratie. *Die Neue Gesellschaft*, 1958. 1. füzet; V. Graf Blücher (Hg.): *Der Prozess der Meinungsbildung, dargestellt am Beispiel der Bundestagswahl 1961.* Bielefeld, 1962.

tégiai intézkedés volt döntő a választási küzdelemben győztes párt nyilvánosságbefolyásolásában. A pártvezérnek az 1953-as Szövetségi Gyűlés választási harcban bevált imágóját át kellett stilizálni, hogy eloszlássák a főleg az életkorával kapcsolatos aggodalmakat: „legénysége” körében mutatták be. Azután a propaganda túlnyomórészt a félelemérzetekre és a biztonság iránti szükségletekre épített, amennyiben egyrészt az ellenfelet hatékonyan összekapcsolta a „bolsevik veszéllyel”, másrészt pedig az államhatalom birtokában levő és az állammal mint olyannal a lehető legnagyobb mértékben azonosított pártról elhitette, hogy mind a katonai, mind a szociális biztonságnak egyetlen biztosítója. Semmi kísérletezés, ami a tiéd, az a tiéd stb. Harmadszor a kormány, hogy az áremelkedésektől való, választáspolitikai szempontból kedvezőtlen félelmet csökkentse, az iparral úgynevezett szüneteltetési egyezményt kötött, melynek alapján a vállalkozók az áremeléseket leállították, egészen a választás időpontjáig. Továbbá egy egész sor, márkás cikket gyártó cég kezdeskedett az árszínvonal stabilitásáról a napisajtóban közzétett hirdetések útján; ezt megelőzte egy kiskereskedő-szövetség reklámhadjárata. Végül a leghatásosabb intézkedés gyanánt törvényt hoztak a nyugdíjreformról: 1957 májusától kezdve mintegy 6 millió nyugdíjas kapott magasabb illetményeket és pótlólagos fizetéseket; az anyagi és pszichológiai hatást természetesen nem korlátozták csupán a nyugdíjasokra. Előzőleg mind a négy intézkedést gondosan kivizsgálták és kikalkulált hirdetési technikák segítségével publicisztikai lag fordították (az engedélyezés nélkül), illetve kiértékeltek (előlélt mindenkinek). Az egyes stratégiai intézkedéseket nem a sikerre, az elért helyeslés fokára való tekintettel ellenőrizték; súlyukat egymáshoz képest nehéz felbecsülni. Politikai tartalmuk szerint világosabban lehet értelmezni ezeket, mint propagandisztikus hatásuk szerint; az egyetlen kötelező érvényű vállalást a kormánypártok azzal tették, hogy (a választási harcot megelőzően) hozzájárultak a nyugdíjreformhoz. A törvény létrehozásában éppúgy része volt az ellenzéki pártnak is; ezt azonban, mint határidőre beütemezett publicitási alkalmat, a kormánypártok (mivel a Szövetségi Gyűlést sok választó azonosította a szövetségi kormánnyal) inkább ki tudták használni.

Egyrészt tehát magának a politikai akarat-kialakításnak ez a módja azt eredményezi, hogy a nem nyilvános vélemény bizo-

nyos nyomást gyakorol a kormányra. hogv az a lakosság reális szükségeinek kielégítésével kerülje el a népszerűség elvesz- tésének kockázatát, másrészt megakadályozza a szigorú érte- lemben vett közvélemény kialakulását. Amennyiben ugyanis fontos politikai döntéseket manipulatív célokból hoznak, anélkül persze, hogy ezáltal ezeket tényleges következményeikben is korlátoznák, és amennyiben ezeket reklámszerűen mint publicisztikai alkalmakat viszik a demonstratív módon előállított nyilvánosság elé, úgy ezek *mint politikai* döntések hozzáférhetetlenek maradnak mind a nyilvános okoskodás, mind pedig egy lehetséges plebiszcitér bizalmatlansági szavazás számára, mely a szabatosan definiált alternatívák tudatában esetleg sorra kerülne: ugyanis, hogy továbbra is ezt a példát használjuk illusztrációként, a nyugdíjreform sem előkészítésének ideje alatt nem vált szisztematikusan a nyilvános véleménykialakítás fo- lyamatának témájává habár a napi sajtó alaposan tárgyalta (demoszkópiai vizsgálatok azt mutatták, hogy a lakosság tömege a „dinamikus nyugdíj” elnevezéséhez nem kapcsolt megfelelő képzeteket), s később sem volt kifejezetten témája a választási harcnak mint központi szociálpolitikai probléma (csak a közvetett pszichológiai khatásokat lehetett olyan propaganda bázisaként értékesíteni, amely az életszínvonal emelésének durva sztereotípiáira épített). A demonstratív és manipulatív módon kifejtett nyilvánosság, melyet közvetlenül a „határozatlannok” erős kisebbsége számára rendeznek (akik normális esetben a választás kimenetelét eldöntik), ebben az esetben is az adott motívumok és a tételezett szimbólumok közötti, szociálpszichológiailag kiszámított és reklámtechnikailag megrendezett kommunikációs folyamatot szolgálta. Az ebből eredő szavazatok együttesen sem adnak közvéleményt, az informális vé- lemények nem racionális úton, vagyis nem megismerhető tény- állásokkal való tudatos kapcsolathoz alakulnak ki (ellenkező- leg, a nyilvánosan bemutított szimbólumok gyakran tudatta- lan, az egyén számára mechanizmusukban rejtve maradó folya- matoknak felelnek meg); nem is vita közben, nyilvánosan folytatott beszélgetés pro és kontrájában alakulnak ki (ellenkezőleg, a reakciók, habár a csoportvélemények sokszorosán közvetítik őket, abban az értelemben mégis magánreakciók maradnak, hogy egy okoskodó közönség keretein belül nem korrigálják őket). Így az állampolgárok közönségként dezintegrált közön-

ségét a publicisztikai eszközökkel úgy alakítják, hogy egyfelől igénybe lehet venni politikai kompromisszumok legitimációjához anélkül, hogy másfelől részt venne a hatékony döntésekben, vagy egváltalán képes volna a részvételre.

A nyugdíjreform példája egy másik vonatkozásban is tanulságos: azon garanciákhoz tartozik, melyeket a személyes életkockázatokkal szemben a szociális állam nyújt, s melyek egykor a magánautonómiát terhelték. Az ellentmondás kézenfekvő: egyrészt gyarapodnak a magánegzisztencia azon szociális feltételei, amelyeket a közbatalom tart fenn és biztosít, és amelyeket ezért egy politikailag autonóm állampolgári közönség kommunikációs folyamatában is tisztázni kellene, s éppen a közvélemény témájává kellene tenni: másrészt ez a fórum, amely objektíve egyre növekvő mértékben szükséges, annál kevésbé képes közvéleményként működésbe lépni az a politikai, valamint a szociális hatalom gyakorlását racionalizálni, minél inkább csupán demonstratív vagy manipulatív hozzájárulást – az absztrakt szavazatleadás helyeslésre irányuló célkitűzésével, az időszakosan előállított nyilvánosság keretein belül.

23. § A politikai nyilvánosság a liberális jogállam szociális állammá való transzformációjának folyamatában

Az a jellemző aránytalanság, amely a politikai nyilvánosság által ma ténylegesen gyakorolt funkciók és azon funkciók között áll fenn, melyeket tőle a közszféra és a magánszféra megváltozott konstellációjában egy demokratikusan megszervezett társadalom objektív szükségletei alapján el lehet várni, ott ragadható meg, ahol a liberális jogállamnak¹⁰⁷ az úgynevezett szociális állammá történő transzformációját normatív módon kifejezetten szabályozzák, és ahol ezt intenciójukban az alkotmányjogi tételeknek mind betűje, mind szelleme elég gyakran már előlegezi is.

Az első modern alkotmányokban az alapjogok katalógusának egyes csoportjai a polgári nyilvánosság liberális modelljének másolatát alkotják: szavatolják a társadalmat mint a magán-

¹⁰⁷ A nyelvhasználatról lásd a 143. l. 54. lábjegyzetét.

autonómia szféráját; vele szemben a néhány funkcióra korlátozott közhatalmat; és mintegy a kettő között a közönséggé összegyűlt magánszemélyek szféráját, akik mint állampolgárok a polgári társadalom szükségleteit közvetítik az állam felé. Azt, hogy a nyilvánosság közegében ilyen jellegű politikai hatalom kialakulhasson, saját eszméjük szerint csak úgy lehetett biztosítani a szabad áruforgalom társadalmának előfeltevése mellett (mely a piaci mechanizmus és az egyenértékű csere révén magában foglalta azt az igazságos elvet, hogy mindenki egyenlő eséllyel szerezhet tulajdont, vagyis: személyi függetlenséget és jogot a politikai beleszólásra), ha a magánemberek érintkezése a piacon és a nyilvánosságban az uralom alól emancipálva volt. A kisárutulajdonosok társadalmában mint az uralom alól emancipált szférában valamennyi hatalmi viszony automatikusan semlegesítődnék.

Ezeknek a képzeteknek felel meg a liberális alapjogok tagadó jellege: megakadályozzák, hogy az állam beavatkozzék és túlkapásokat kövessen el azokon a területeken, amelyeket elvileg fenn kell tartani a jogi kapcsolat általános szabályaihoz kötött magánemberek számára. A társadalmi funkció értelmében, melyet az alkotmányozók akkoriban szem előtt tartottak, az alapjogoknak természetesen nem csupán elhatároló hatásuk volt. Azon az alaplapon, amely számára ezt a politikai rendet megszerkesztették, a jogoknak pozitív biztosítékként kellett működniük. Biztosítaniuk kellett az egyenlő esélyű részvételt mind a közvélemény, mind pedig a társadalmi gazdagság létrehozásának folyamatában. A forgalmon alapuló társadalom összjátékában, amint feltételezték,¹⁰⁸ csak közvetve, az államban koncentrált hatalommal szembeni biztosítékok és szabadságjogok útján lehetett biztosítani (a piacon keresztül) a szociális kártalanításokban és a nyilvánosság politikai intézményeiben való részvétellel egyenlő esélyeit. A pozitív hatás csak az alapjogok tagadó hatékonyságán keresztül érvényesülhetett. A jogászok között uralkodó felfogással ellentétben szociológiai szempontból ebből az adódik, hogy a liberális jogállam alkotmánya kezdettől fogva sem csupán az államot önmagában és a társadalomhoz fűződő viszonyában kívánta rendezni, hanem a társadalmi

¹⁰⁸ Lásd fent 11. §.

összefüggés egészét is. Ezért az alapjogilag rögzített közrend magában foglalta a magánjog rendjét is.¹⁰⁹ Ezáltal más megvilágításba kerül a liberális szabadságbiztosítékok és a demokratikus részvételi biztosítékok közötti közkeletű megkülönböztetés is. Bizonyos, hogy a status negativus és status activus éppoly világosan szét volt választva, mint a bourgeois és citoyen, általában a magánember és az állampolgár funkciói és pozíciói. Visszont ha az alapjogok mindkét fajtáját szociológiailag a nyilvánosság és a magánszféra eredeti viszonya alapján fogjuk fel, akkor feltárul az elválaszthatatlan kapcsolat: a státust mind a nyilvánosságon belül, mind a család és a polgári társadalom magánszférájában tagadó módon abban a reményben szavatolják, hogy a nyilvánosság és a piac mindaddig az elvárásoknak megfelelően fog működni, amíg itt és ott egyaránt biztosítva lesz a magánemberek autonómiája. Meg a parlamentben államszervként megszerveződött nyilvánosság is tudatában marad annak, hogy a közönség magánautonóm érintkezéséből ered. Meg a választási jog is, mely közvetlen részvételi jogként szerepel, a nyilvánosságon belüli, elhatárolással biztosított magánérintkezés automatikus következménye. A liberális emberi jogok és a demokratikus polgári jogok, akárcsak a magánjogi rend és az alapjogilag rögzített közrend általában, csak akkor válnak szét a polgári államjog elméletében és gyakorlatában, amikor tudatosul a hipotetikusan alapul vett társadalmi rend fiktív volta, és a polgárság fokozatosan megvalósított uralmának ambivalenciája önmaga számára is nyilvánvalóvá válik.

A liberális jogállam szociális állammá való átalakulását ebből a kiinduló helyzetből kell megérteni. Ezt ugyanis a folytonosság, nem pedig a liberális tradíciókkal való szakítás jellemzi. A szociális jogállamot a liberálistól nem az különbözteti meg, „hogy egy állami alkotmány azzal a jogilag kötelező igénnyel lép elő: a társadalmi szervezetek alkotmányát is meghatározott alapelvek szerint rögzítse”¹¹⁰, ellenkezőleg, inkább fordított a helyzet: a szociális állam éppen a liberális állam joghagyomá-

¹⁰⁹ Ebben az értelemben hangsúlyozza Ramm (i. m. 54. l.), „hogy a polgári jog még konkrét kialakításában is az ember és polgár jogainak következménye volt”.

¹¹⁰ Ridder: *Stellung der Gewerkschaften*. i. m. 16. l.

nyának folytatójaként kényszerül a társadalmi viszonyok alakítására, mert ez is a társadalom és állam együttes rendjét akarta biztosítani. Mihelyt az állam növekvő mértékben maga lép elő a társadalmi rend hordozójává, a liberális alapjogok tagadó meghatározásain túl pozitív útmutatást is kell adnia magának: hogyan lehet a szociális-állami beavatkozásban megvalósítani az „igazságosságot”? Amint láttuk, a jogállam törvényfogalma mindkét mozzanatában: az egyenlőséget, általánosságot és a helyességet, vagyis igazságosságot szavatoló jellegében olyanmire kiüresedett, hogy formális kritériumainak teljesítése már nem elegendő az új anyag megfelelő szabályozásához.¹¹¹ Ellenkezőleg, a formális helyett materiális garanciának kell létrejönnie, mely programszerűen a Justitia Distributiva szabályait írja elő az érdekkompromisszumok számára: így például a társadalmi termék növekményének felosztása egyre inkább a politikai fórumok hatáskörébe tartozik. A nyilvános szervezetek, valamint a törvényhozás és a végrehajtó hatalom között ilyen esetekben az elosztási kulcsokért folyik a küzdelem. Ezért a „szociális kötelezettségű” államnak ügyelnie kell arra, hogy a létrejövő érdekkiegyensúlyozás az általános érdek keretei között maradjon. H. P. Ipsen ebben az értelemben fogta fel az alkotmányban a szociális államról szóló záradékot az államcél meghatározásául.¹¹² Ez a záradék többet állít, mint néhány fennálló társadalomjogi intézmény alkotmányos elismerését; ellenkezőleg, „a szociális állam alkotmányjogilag történő elrendelésének normatív hatása... valamennyi állami szervnek abban a kötelezettségében rejlik, hogy a törvényhozás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás révén gondoskodik a társadalomjogi

¹¹¹ Lásd fent a 264. oldalon a 90. lábjegyzetet; továbbá Forsthoff: *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats*. i. m. 27. l. „Az állam és a társadalom dualizmusának megszűnésével, melynek a közigazgatás szférájában a beavatkozási közigazgatás felelt meg, a törvényhozás és a közigazgatás is szociális alakító feladatokat kapott, melyek elvégzését már nem lehet pusztán formális jogi mértékkel mérni. E szociális alakító funkciók szempontjából már nem lehet elegendő, ha megmaradnak az alkotmány és a törvények korlátai között, hanem ezeket tárgyi értelemben igazságosan kell szabályozni és gyakorolni.” Lásd továbbá Forsthoff: *Verwaltungsrecht*. i. m. I. köt. 57. l.

¹¹² H. P. Ipsen: *Das Grundgesetz*. Hamburg, 1950. Az államjogi vitáról Gerber ad irodalmi áttekintést: *Die Sozialstaatsklausel des Grundgesetzes*. AÖR, 81. köt. Tübingen, 1956.

institúciók »hosszúágazításáról« a mindenkori követelményekhez”.¹¹³

A többi nyugati demokráciában részben hasonló programtervek vannak érvényben; és ahol nem rögzítik őket alkotmányjogilag, ott valamiféle konvencióként érvényesülnek. Néhány esetben még az alapjogok hagyományos katalógusát is kibővítették a szociális programnak megfelelően, így prototipikus módon a Weimari Köztársaságban.¹¹⁴ Ma szociális alapjogok találhatók, az 1946-os likvidált francia alkotmány preambulumán kívül, az emberi jogokkal kapcsolatos 1948. december 10-i ENSZ-deklarációban.¹¹⁵ Ezek a szociális szolgáltatásokban való részesedést és a politikai intézményekben való részvételt biztosítják: „Az elhatárolással biztosított szabadság olyan államra vonatkozik, mely önmagának határokat állít fel, mely az egyént magára hagyja, társadalmi szituációjával, úgy ahogy van... A részesedés mint jog és igény teljesítő, osztó, elosztó, kiosztó államot jelent, mely az egyént nem hagyja magára társadalmi szituációjával, hanem teljesítésekkel segítségére siet. Ez a szociális állam.”¹¹⁶ Ez a szembeállítás természetesen elvonatkoztat attól a történelmi kapcsolattól, mely társadalmi funkciók alapján a liberális és szociális alapjogok között fennáll.

Bizonyos, hogy az alapjogi szavatosságok, a jogállam törvényfogalmának megfelelően azon az elhatároláson nyugszanak, mely a magánszférát és a politikailag működő nyilvános-

¹¹³ Ridder: i. m. 12. l.

¹¹⁴ 10. cikkely (A gazdasági élet elrendezése az igazságosság alapelvei szerint azzal a céllal, hogy mindenki számára biztosítva legyen az emberhez méltó élet); 155. cikkely (A föld kiosztása és kihasználása, a visszaélések megakadályozása mellett); 156. cikkely (Magánvállalatok társadalmisítása, a szövetkezetek ügyének támogatása); 157. cikkely (A munkajog szavatolása); 163. cikkely (A munkavégzés kötelessége és a munkához való jog); 164. cikkely (A munkavállalók közreműködési joga).

¹¹⁵ 22–27. cikkelyek: a társadalmi biztonsághoz, a munkához, a megfelelő szabadidőhöz, a minimális életszínvonalhoz és az egészségügyi ellátáshoz, a neveléshez és művelődéshez, általában a kultúrjavakhoz való jog. Természetesen több tartományi alkotmányban is vannak szociális programot kifejező cikkek: hesseni alkotmány 24–27. cikkely; bajor alkotmány 151. cikkely; rajnai alkotmány 23. cikkely; brémai alkotmány 37. cikkely; észak-rajn-vesztfáliai alkotmány 5–24. cikkely.

¹¹⁶ Forsthoﬀ: *Sozialer Rechtsstaat*. i. m. 19. l.

ságot a közhatalom közvetlen beavatkozásától megvédi; ezt szolgálták a család és a tulajdon intézményes garanciái is. Szociális alapjogokkal ezeket azonban csak azért egészítik ki, mert a tagadó hatás pozitív teljesülése „automatikusan” már nem következik be; mert az állammal szemben szabad szférák elhárítását az immanens társadalmi mechanizmusok már nem honorálják azzal, hogy „elősegítenék” az akárcsak megközelítően egyenlő esélyű részesedést a társadalmi kárpótlásokban és a részvételt a politikai intézményekben; ezeket most kifejezetten az állam biztosítja. Ma, a strukturálisan is megváltozott nyilvánosság feltételei között, csak így lehet a politikai rendet az egykor a polgári jogállam intézményeiben megtestesített politikailag működő nyilvánosság eszméjének megtartására kötelezni. – Különösen világosan kimutatható ez a dialektika a liberális alapjogokon, melyeknek, ha eredeti, szó szerinti fogalmazásukat még az érvényben levő alkotmányokban is megőrizték, meg kell változtatniuk normatív értelmüket, ha saját intenciójukhoz hűek kívánnak maradni. A szociális állam megváltozott alkotmányi valósága is ahhoz a megfontoláshoz tartja magát, „hogyan ezeket a liberális alapjogokat, melyeket eleinte az államhatalommal szemben elkülönítési jogok gyanánt fogalmaztak meg és gondoltak el, most már, mivel demokratikus és szociális jogállamról van szó, át kell alakítani részvételi jogokká.” (Az alkotmány) úgy van megszerkesztve, hogy a demokráciában a materiális jogállam eszméjét, tehát főleg az egyenlőségi tételt és ennek összekapcsolását az önmeghatározási elv részesedésével, a gazdasági és társadalmi rendre is kiterjessze, és ezáltal a szociális állam eszméjének reális tartalmat kölcsönözzön.”¹¹⁷

Mindenekelőtt az alapjogok azon csoportján, melyek (mint a szólás- és véleményszabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság, sajtószabadság stb.) a politikailag működő nyilvánosságot szavatolják, lehet kimutatni, hogy a strukturálisan megváltozott nyilvánosság tényleges alakjára alkalmazva ezeket már nem pusztán tagadólag kell értelmezni; ahhoz, hogy egyáltalán értelmesen betölthessék eredeti funkciójukat, a részvétel pozitív biztosítékainak kell tekintenünk őket. Mióta társadalmi

¹¹⁷ W. Abendroth, in: *Veröff. d. Ver. dt. Staatsrechtslehrer*, 12. füzet, i. m. 87. l.

hatalommá lettek azok a publicisztikai intézmények, melyek alkalmasak a nyilvánosságba beáramló magánérdekek priviligizálására és bojkottálására, valamint az összes pusztán egyéni vélemény bekebelezésére, a szigorú értelemben vett közvélemény kialakulását az még nem biztosítja hatékonyan, hogy mindenki szabadon kinyilváníthatja véleményét és újságot alapíthat. A közönség már nem formálisan és materiálisan egyenlő jogú személyek közönsége. Az egyéni véleményszabadság társadalmi funkciójának következetes értelmezése során Ridder¹¹⁸ a „nyilvános véleményszabadságnak” olyan megfogalmazásához jut el, mely először biztosít egyenlő esélyű részvételt a polgárok számára a nyilvános kommunikáció folyamatában; ennek megfelelően a magánemberek klasszikus sajtószabadságát kiegészítik azzal, hogy a publicisztikai szerveket a demokratikus és szociális jogállam alaprendjének megtartására kötelezik: „Kézenfekvő, hogy a sajtószabadságot nem lehet individuális vagy az állami beavatkozásokkal szembeni kollektív tagadó szabadságként megjelölni. A politikai sajtó nyilvános feladata áll előtérben, melynek javára ennek megfelelően szabadságjogok vannak biztosítva.”¹¹⁹ A sajtó útján történő szabad véleménynyilvánítást már nem lehet az egyének mint magánemberek hagyományos véleménynyilvánítása részeként felfogni.¹²⁰ Mert az egyenlő esélyű részvételt a nyilvánosságban az összes magánember számára csak az állam alakító garanciája biztosítja; a puszta tartózkodás biztosítéka az állam részéről már nem elegendő ehhez.¹²¹ A gyülekezési és egyesülési szabad-

¹¹⁸ H. Ridder: Meinungsfreiheit. In: Neumann, Nipperdey és Scheuner: *Die Grundrechte*. II. köt. i. m. 342. és köv. l.

¹¹⁹ Uo. 258. l.

¹²⁰ Uo. 259. l. Ridder természetesen a publicisztikai intézményekre vonatkozó „nyilvános véleményszabadság” mellett meghagyja a véleménynyilvánításnak a magánügyekre vonatkozó klasszikus szabadságát is, anélkül, hogy kifejezetten megállapítaná, hogy ez amattól függ, és ezzel elveszti liberális alapjog jellegét.

¹²¹ Ugyanilyen értelemben lehet interpretálni a szövetségi alkotmánybírósg idevágó igazságszolgáltatását; különösen a Lüth Harlan-ítéletet (1958), az észak-rajna-vesztfáliai sajtóítéletet (1959), a Schmid / Spiegel-ítéletet (1961) és a televízió-ítéletet (1961). Lásd összefoglalóan: A. Arndt: Begriff und Wesen der öffentlichen Meinung. In: *Die öffentliche Meinung*. (Hg. Löffler) München, 1962. 1. és köv. l. és különösen a 11. és köv. l. H. Lenz: Rundfunkorganisation und öffentliche Meinungsbildungsfreiheit. *JZ*, 1963. 338. és köv. l.

ságjogok analóg módon változtatják meg jellegüket. A pártok és nyilvános szövetségek mint bürokratizált óriásszervezetek kezükben tartják a publicisztikailag hatékony és politikailag fontos gyülekezés és egyesülés oligopóliumát. Ennélfogva a gyülekezés és egyesülés szabadságának itt is alakító garanciára van szüksége, mely csak azáltal biztosítja az állampolgárok számára a politikai nyilvánosságban való aktív részvételt, hogy a szervezeteket meghatározott feladat teljesítésére és megfelelő belső rend kiépítésére kötelezi. Ennek a kötelezettségnek felel meg bizonyos követelések szavatolása; ezek az úgynevezett pártprivilegiumban jutnak kifejezésre.¹²²

Az alapjogok másik csoportját, melyek a magántulajdon intézményes szavatolásával mint lényegükkel, a magánjog alapvető szabadságjogait erősítik meg, és a foglalkozás, a munkahely és az oktatási intézmény szabad megválasztását biztosítják, már nem lehet a szabadversenyes kapitalizmusra alapozódó magánszféra garanciájának tekinteni. Ezek részben a részvételi jogok jellegét öltik fel, amennyiben összefüggésben a materiálisan értelmezett egyenlőségi elvvel, már úgy kell őket érteni, mint például a teljesítménynek megfelelő munkahelyre, a képességeknek megfelelő oktatási intézményre stb. vonatkozó szociális igények biztosítékait. Ezeket viszont részben korlátozzák a szociális állam egyéb garanciái, s ily módon elvesztik az elvi elhatárolás jellegét. Így például a magántulajdon feletti szabad rendelkezés nemcsak azon szociális fenntartás miatt ütközik korlátokba, hogy össze kell férnie az egész társadalom érdekeivel; nemcsak az a szocialista fenntartás köti, hogy az összesség érdekében köztulajdonná kell átalakítani; a szociális biztosítékok, főleg a munkajog, a bérleti jog és a lakásépítkezési jog terén közvetlen határokat szabnak a tulajdon liberális garanciájának. – Még azok az alapjogok is, melyek a családi intim szféra integritását és a személyes szabadság státusát (élet, szabadság és lakás) biztosítják, a személyiség¹²³ szabad kibontakozására vonatkozó materiálisan értelmezett joggal összefüggésben elvesztik azt a tisztán negatív jelleget, melynek egyenesen

¹²² A pártok szabadságáról az alkotmány meghatározásai szerint, lásd von der Heydte, in: *Grundrechte*. i. m. II. köt., 457. l.

¹²³ Nipperdey: *Das Recht auf die freie Entfaltung der Persönlichkeit*. In: *Grundrechte*. i. m. III. köt. 1. és köv. l.

a prototípusát alkották a régebbi rendi szabadságjogoktól a polgáriakhoz való átmenet idején. A szociális-állami berendezkedésű ipari társadalom feltételei között ~~ugyanis nem lehet biztosítani jogi értékek védelmét elhárítás és elhatárolás útján, hanem ellenkezőleg, csak úgy, ha ezek a maguk részéről részvételi jogokra, szavatolt teljesítési igényekre támaszkodhatnak.~~ A személyes szabadság kibontakozása egy olyan magánszférában, mely ténylegesen a család és a szabadidő körére zsugorodott össze a magántulajdon bázisa helyett, melyet egykor a liberális elhatárolás kielégítően megvédett, maga is egy-egy olyan státust igényel, melyet demokratikus részvétel útján nyilvánosan biztosítanak.

Ekkor persze a magánautonómia csak leszámaztatott autonómiaként lehetséges; már a biztonságra, kártalanításra és szabad kibontakozásra vonatkozó szociális, szociális-állami funkcióváltozáson átment jogok sem alapulnak azon a jogállamiságon, melyet a polgári áruforgalom érdekei per se stabilizálnak; ellenkezőleg, ezek az összes, állami jelentőségű tevékenységet folytató szervezet érdekeinek integrációján nyugszanak, melyet a szociális állam rendelkezésének mértéke szerint demokratikusan mindig végbe kell vinni: „Csak ebből a szempontból lehetséges egymással összebékíteni a pártatlan bírói döntés által védelmezett egyéni jogok biztosítékait és a törvény előtti egyenlőség materiálisan értelmezett gondolatát.” Abendroth ebben az összefüggésben¹²⁴ felhívja a figyelmet, hogy a valóságos alternatíva nem abban áll, „hogy vajon minden egyes ember teljes gazdasági és társadalmi döntési szabadságát akarjuk-e létrehozni, vagy minden ember alávetését a társadalmat demokratikusan képviselő állam tervező hatalmának, hanem abban, vajon a társadalom tagjainak nagy tömegét alávetjük-e a társadalom azon tagjai formális magánhatalmának (amely tehát a partikuláris érdekeket képviseli és nem a közjólétre irányul), akik a társadalomban a döntő gazdasági hatalmi pozíciók felett rendelkezhetnek, vagy pedig a társadalmi termelésben és a társadalmi életben szükséges és elkerülhetetlen tervezést ki-

¹²⁴ W. Abendroth: Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaats im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland. In: Sultan és Abendroth: *Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*. Hannover/Frankfurt, 1955. 97. l.

emeljük a kis csoportok magándöntésének véletlenszerűségéből és a társadalom tagjainak közös ellenőrzése alá helyezzük, akik az együttes termelési folyamatban érdekeltek, s akiknek legfelső döntési egységük az állam. Mindkét esetben korlátozott lesz azoknak a jogi döntéseknek az előreláthatósága, amelyeket a társadalom tagjai által foganatosított magánintézkedések következményeivel kapcsolatban hoznak. Amíg azonban egy demokratikus és szociális jóléti állam tervező intézkedéseinek esetében ez az előreláthatóság, ha nem is a részletekben, de általános irányvonalában megmarad, és szabályozott eljárás útján, valamint adott esetben kártalanítások nyújtásával elviselhetően alakítható is, addig olyan társadalmi szervezet esetén, melyet elkerülhetetlenül a monopóliumok és oligopóliumok juttatnak érvényre, ez az előreláthatóság... az egyén szempontjából nevezve a magándöntések tökéletesen véletlen színváltozásainak van kitéve... Ezért itt a társadalom gazdaságilag gyengébb tagjai szociális pozíciójukban újból és újból olyan változásoknak vannak kitéve, melyekért semmiféle kártalanítást nem kapnak. A valóságban tehát a jog befolyása nem gyengül, hanem erősödik, ha a nyilvánosan ellenőrzött szféra kiterjed azzal a szférával szemben, mely korábban pusztán a magánjoghoz tartozott."

Mármost Forsthoff joggal utal arra, hogy a szociális állam mint egy *polgári* társadalom alkotmánya, szintén adóállam marad, és még nem tételezi normatíve ennek államtársadalommá való átalakítását: „a szociális állam, akárcsak a liberális, azon a specifikus alapon nyugszik, amelyet az adózási felségjog és a tulajdon alapjogilag biztosított védelme közötti elhatárolás jelent; ezáltal válnak lehetővé az adózási felségjogon túl a jövedelembe és vagyonba való beavatkozások, melyek, ha ugyanilyen intenzitással a tulajdon ellen irányulnának, kisajátításnak minősülnének, és kártalanítási igényeket váltanának ki.”¹²⁵ Természetesen a szociális állam fejlődése folyamán egyrészt a vagyonba és jövedelembe való beavatkozások, másrészt a tulajdon feletti rendelkezések közötti minőségi különbség fokozati különbséggé degradálódik, úgy hogy éppen az adózás válhat a magántulajdon ellenőrzésének instrumentumává. Az adóállam azonban csak akkor oldódna fel véglegesen az államtársada-

¹²⁵ Forsthoff: *Sozialer Rechtsstaat*. i. m. 32. l.

lomban, ha minden politikailag fontos társadalmi hatalmat demokratikusan ellenőriznének. A polgári nyilvánosság Abenroth-féle ellenmodellje, mely szerint a társadalmi újratermelés összes folyamatának irányítása és igazgatása alá van vetve az állampolgárok nyilvános vélemény- és akaratkialakításának, ezért csak egy fejlődési irány célját vázolja fel – miközben a polgári jogállam szociális-állami átalakulására mindenekelőtt nem a cél mint olyan, hanem maga a fejlődési dimenzió jellemző.

Az államot megelőző magánszféra és a társadalmat az állammal közvetítő, éppen politikailag működő nyilvánosság alapjogi rögzítését egy konkuráló alapjogi törvényhozás útján szociológiai értelmében és valóságos alkotmányos funkciójában értékeli át. Ez olyan mértékben történik, ahogyan az állam és a társadalom kölcsönösen áthatják egymást (és létrehozzák a félig magán-, félig közviszonyoknak azt a közbülső szféráját, amelyet csak egy most kialakuló szociális jog rendez). Amit ugyanis közvetve elhatárolás útján már nem lehet biztosítani: a szociális szolgáltatásokban való részesedést és a politikai nyilvánosság intézményeiben való részvételt, az most már pozitív biztosítékokat igényel. Ugyanakkor e részesedés illetékességi területének hatékonnyá válása mértékében kell kiterjednie. Ezért a politikai nyilvánosságon belül az állammal kapcsolatos társadalmi szervezetek tevékenykednek, akár a pártok közvetítése révén, akár közvetlen együttműködés útján a közhatalommal. Részben a szűkebb értelemben vett gazdasági szervezetekről van szó, melyek most kollektíve megszervezik az eredeti magánautonómia alapján cselekvő tulajdonosok egykor egyéni érdekeit; részben pedig tömegszervezetekről, melyeknek egy társadalomjogilag biztosított magánstátust kell megszerezniük és fenntartaniuk, érdekeiknek a nyilvánosság előtt történő kollektív képviselésével, tehát magánautonómiát politikai autonómia révén. A kulturális és vallási erők politikailag hatékony reprezentánsaival együtt a szervezett magánérdekeknek ez a konkurenciája az intervencionisztikus közigazgatás „neomerkantilizmusával” szemben a társadalom „refeudalizálásához” vezet. A magán- és a közsféra összefonódásával ugyanis nemcsak politikai fórumok vesznek át bizonyos funkciókat az áruforgalom és a társadalmi munka szférájában, hanem fordítva is: társadalmi hatalmak politikai funkciókra tesznek szert. – Ezért a „refeudalizálás” magára a politikai nyilvánosságra is kiterjed:

ebben, lehetőleg a nyilvánosság kizárásával, a szervezetek politikai kompromisszumokért harcolnak az állammal és egymással. Eközben azonban a maguk számára a mediatizált közönségnél népszavazásos bejegyzést kell biztosítaniuk demonstratív vagy manipulált publicitás kifejtése útján. A nyilvánosság mint elv meggyengítésének ezen tényleges irányzatával szemben áll az alapjogok funkcióinak átalakítása a szociális állammal szemben, egyáltalán a liberális jogállammal szemben történő átalakulása; a nyilvánossági kényszer az állami szervekről kiterjesztik az összes állami jelentőségű tevékenységet folytató szervezetre. Megvalósulásával az egyénileg érintkező magánemberek többé már nem intakt közönségének helyére a szervezett magánemberek közönsége lépne. *A párton belüli és a szervezeten belüli nyilvánosság csatornáin keresztül, valamint annak a publicitásnak az alapján, melyet a szervezeteknek az állammal és egymással való érintkezése számára életbe léptetnek, csak ők tudnának a mai viszonyok között hatékonyan részt venni a nyilvános kommunikáció folyamatában.* Ebben kellene a politikai kompromisszumok megkötését igazolni.

A szociális állam politikai nyilvánosságát két egymással versengő tendencia formálja ki. Mint a polgári nyilvánosság szétválasztási képződménye egy demonstratív és manipulatív nyilvánosságnak ad helyet, melyet a szervezetek a mediatizált közönség feje felett fejlesztenek ki. Másrészt a szociális állam, amennyiben megőrzi a liberális jogállammal való folytonosságot, kitart a politikailag működő nyilvánosság elrendelése mellett. Eszerint a szervezetek által mediatizált közönségnek, éppen ezeken a szervezeteken keresztül működésbe kell hoznia a nyilvános kommunikáció kritikai folyamatát. A szociális állam alkotmányának valóságában a kritikai publicitásnak ez az alakja harcban áll a manipulatív célokból pusztán megrendezett publicitással;¹²⁶ amilyen mértékben felülkerekedik, az jelzi a szociális-állami berendezkedésű ipari társadalom demokratizálásának mértékét – nevezetesen a szociális és politikai hatalom gyakorlásá-

¹²⁶ A kritikai és a manipulatív publicitás harca nemcsak a hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának politikailag fontos folyamatára terjed ki; ellenkezőleg, a fogyasztói szövetségek szervezeten belüli nyilvánosságában megvan a publicisztikus ellenőrzés kezdetei a fogyasztói javak piaca felett; ennek áttekinthetőségét a monopolisztikus verseny manipulatív publicisztikája csökkenti (lásd fent 20. §). A nyilvánosság és a magánszféra közötti küszöb

nak racionalizálását. A szociális állam megtagadta a liberális jogállam fikcióját: mintha a politikailag működő nyilvánosság már komolyan megvalósult volna államszervként való megalapozásával. Még a parlamenthez is kezdettől hozzátapadt az az ellentmondás, hogy bár a politikai hatalom ellen általában irányuló intézmény volt, mégis saját maga is „hatalomként” alapozódott meg. Ezzel szemben a szociális állam viszonyai között működő nyilvánosságot az önmegvalósítás folyamataként kell felfogni: csak fokozatosan, azon másik tendenciával versengve tud berendezkedni, mely önmaga ellen fordulva, kritikai hatékonyságában redukálja a nyilvánosság elvét a nyilvánosság hatalmasan kibővült szférájában.

Természetesen az a kérdés, vajon a politikai nyilvánosság szférájában cselekvő hatalmakat milyen mértékben lehet hatékonyan alávetni a demokratikus nyilvánosság kényszerének; egyáltalán mennyire lehetséges a politikai uralomnak és a szociális hatalomnak a szociális állam által igényelt racionalizációja, ez a kérdés végül is ahhoz a problematikához vezet vissza, amely – amint ez a liberalizmus ambivalens felfogásából kiderült – kezdettől fogva benne rejtett a polgári nyilvánosság eszméjében. Ez az eszme objektíve lehetségesnek tüntette fel, hogy minimálisra csökkentsek az érdekkonfliktusokat és a bürokratikus döntéseket.¹²⁷ Az egyik probléma technikai, a másik gazdasági. Ma igazán csak ennek a kettőnek a megoldhatóságától függ, hogy mennyire lehet a politikailag működő nyilvánosságot kritikai intenciójának megfelelően megvalósítani. Ezen a helyen két előzetes megjegyzésre szeretnék szorítkozni.

Ugy látszik, hogy az állam és a társadalom igazgatásának növekvő bürokratizálódásával az erősen specializált szakemberek hatásköreinek, a dolog természeténél fogva, egyre inkább ki kell vonniuk magukat az okoskodó testületek ellenőrzése

eltűnése, először magán a privátszférán belül, nemcsak ahhoz vezet, hogy a nyilvánosságot a hirdetés céljaira igénybe veszik, hanem megfordítva, ez teszi elvileg lehetővé a piac szférájába való kritikai-publicisztikai behatolást is. Ezek az általában igen gyenge törekvések talán az Egyesült Államokban a legsikeresebbek, ahol a Consumer Union megközelítőleg egymillió taggal rendelkezik, és havonta kitűnően informált *Consumer Reports*-ot jelentet meg; közelebbi erről a szervezet 25 éves fennállása alkalmából kiadott jubileumi füzetben található: *Consumer Reports*. May, 1961. 258. és köv. l.

¹²⁷ Lásd fent 223–224. l.

alól. Max Weber ezt a tendenciát ismeretes módon a parlament és a végrehajtó hatalom akkor már feltétlenül kényes viszonyával kapcsolatban elemezte.¹²⁸ Ezzel szemben tekintetbe kell venni, hogy időközben a hatóságoknak méltó ellenfelük támadt magában az igazgatásban: „Az állami-politikai bürokrácia ellenőrzése már csak a pártok és érdekszervezetek társadalmi-politikai bürokráciája révén lehetséges.”¹²⁹ Azután persze ezeket is ellenőrzés alá kellene helyezni a szervezet belső nyilvánosságának keretein belül. Amennyiben a technikai oldalról van szó, egy és ugyanazon szervezeten belül nem kell strukturális okokból feltétlenül lehetetlennek lennie, hogy megfelelő viszony jöjjön létre a bürokratikus döntések és egy kvázi parlamentáris tanácskozás között a nyilvános kommunikáció folyamata révén.¹³⁰

Bizonyos, hogy ma ez a probléma elsősorban nem technikai problemaként jelentkezik. A publicitás eltűnése a nagy állami és társadalmi szervezeteken belül, valamint a publicitástól való menekülés az állam és társadalom közötti kapcsolatokban, a konkuráló érdekek feloldatlan pluralizmusából ered, mely amúgy is kétséges, hogy ebből valaha is létrejöhet egy általános érdek oly módon, hogy a közvélemény ebben találhatná meg a maga mértékét. A strukturálisan feloldhatatlan érdekantagonizmus szűk határokat szabna a szociális állam által kritikai funkcióiban újjászervezett nyilvánosságnak: a társadalmi hatalom semlegesítése és a politikai uralom racionalizálása a nyilvános vita közegében most éppúgy, mint régen egyetér-

¹²⁸ Lásd különösen: *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland*. In: M. Weber: *Politische Schriften*. Tübingen, 1958. 294. és köv. l. Ma a probléma, a tudományosan irányított gazdaságpolitika vonatkozásában még bonyolultabbá vált: mégis a döntés és vita, a bürokrácia és a demokratikus ellenőrzés ezáltal kiélezett antinómiái nem megoldhatatlanok. Lásd erről F. Neumark: *Antinomien interventionistischer Wirtschaftspolitik*. *Ztschr. f. d. ges. Staatswiss.*, 108. köt. 1952. 576–592 l.

¹²⁹ H. Sultan: *Bürokratie und politische Machtbildung*. In: Sultan és Abendroth: *Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*. i. m. 32. l. Lásd továbbá C. J. Friedrich: *Der Verfassungsstaat der Neuzeit*. Berlin, 1953. 57. l.

¹³⁰ C. Schmittnek a közigazgatási államról egykor kidolgozott modelljét, melynek technikai működési feltételei szemben állnak minden lehetséges demokratizálással, legutóbb H. Schelsky elevenítette fel a szociológiai elemzésben, *Der Mensch in der verwissenschaftlichen Zivilisation*. Arbeitsgem. f. Forschung NRW, 96. füzet, Köln–Opladen, 1961. (Különösen a 20–32. l.; erről kritikailag H. P. Bahrdt: *Helmut Schelskys technischer Staat. Atomzeitalter*, Heft 9: 1961. 195. l.

tést tételez fel, valamint a konkuráló érdekek objektív, általános és kötelező kritériumok szerint lehetséges összeegyeztetését.¹³¹ Különben a nyomás és ellennyomás bármennyire is nyilvánosan gyakorolt hatalmi viszonya legjobb esetben is csak labilis, az ideiglenes hatalmi konstelláció által alátámasztott érdekegyensúlyt hoz létre, mely elvileg nélkülözi a racionalitást az általános érdek mércéje szerint.

Mindazonáltal ma világosan kirajzolódik két tendencia, melyek a problémának más fordulatot adhatnak. Az iparilag fejlett társadalmak a termelőerők magas és mind magasabba emelkedő színvonalán a társadalmi gazdagságnak olyan kiterjesztését érték el, hogy ennek alapján realizisztikusnak látszik az egyre erőteljesebben érvényesülő megfontolás: az érdekeknek továbbra is fennálló, ha nem megsokszorozódó pluralizmusa kielégítésük belátható lehetosege miatt tompíthatja az egymással versengő szükségletek antagonisztikus élességét. Eszerint az általános érdek abban áll, hogy gyorsított ütemben elő kell teremteni a „bőség társadalmának” feltételeit, mely az érdekeknek a szűkös eszközök által diktált kiegyenlítését feleslegessé teszi.¹³² A szükségletekkel egyenlő technikai eszközeivel együtt másrészt a pusztítás eszközei is gyarapodnak. A globális méretű önmegsemmisítés katonailag alkalmazott potenciálja olyan kockázatokat idézett fel, hogy ennek totalitásán a divergáló érdekeket fáradság nélkül relativizálni lehet: a népek közötti kapcsolatokban még le nem küzdött „természeti állapot” olyan mértékű általános fenyegetettséget idézett elő, hogy az általános érdek nagyon szabatosan kiderül egy meghatározott negáció alakjában. Már Kantnak az volt a véleménye, hogy az „örök békét” egy „világpolgári rendben” kell megalapozni.¹³³

Akárhogyan is legyen, a politikailag működő nyilvánosság két előfeltételét: a bürokratikus döntések objektíve lehetséges minimalizálását és a strukturális érdekkonfliktusok relativizá-

¹³¹ Lásd K. Renner: *Wandlungen der modernen Gesellschaft*. Wien, 1953. (Különösen a 223. és köv. l.) Továbbá K. Mannheim: *Freedom, Power and Democratic Planning*. Oxford, 1950. 41–76. l.

¹³² Természetesen ez a probléma ma még csak az ipari fejlődés ösztársadalmi rendszerei közötti konkurencia nemzetközi keretein belül jelentkezik. Lásd F. Perroux: *Feindliche Koexistenz*. Stuttgart, 1961.

¹³³ A nyilvánosság funkciói az államok közötti jogállapot számára ugyanazok lennének, mint az államon belüli jogrend számára. Amióta Wilson a nemzet-

lását a megismerhető általános érdek mércéje szerint – ma már nem lehet teljesen utópisztikusnak minősíteni. A szociális-állami berendezkedésű ipari társadalmak demokratizálásának dimenzióját nem korlátozza eleve a szociális hatalom és a politikai uralom irracionális viszonyainak teoretikusan belátható vagy empirikusan bebizonyított kifürkészhetetlensége és feloldhatatlansága. A kritikai publicitás és a manipulatív célokból pusztán megrendezett publicitás küzdelme eldöntetlen; semmi esetre sem bizonyos, hogy a politikai hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának a szociális állam által elrendelt nyilvánossága felülkerekedik a pusztán a helyeslés céljaira előállított nyilvánosságon,¹³⁴ de, akár csak a polgári nyilvánosság eszméje liberális kibontakozásának korszakában, nem tekinthető pusztán ideológiának – talán éppen annak az ideológiává lefokozott eszmének a dialektikáját valósítja meg.

Al Miller

közi követelményhez mint a Népszövetség szankciós eszközához magasröptű reményeket fűzött, a kormányok ténylegesen növekvő mértékben arra kényszerültek, hogy a világközvéleményre legalább propagandisztikusan tekintettel legyenek: úgy látszik, hogy ma a „béke” bárhogyan is definiálják, a nemzetközi közvéleménynek ugyanúgy központi toposzává vált, mint a maguk idejében nemzeti síkon a francia forradalom jelszavai. Lásd erről Ernst Fraenkel: *Öffentliche Meinung und internationale Politik. Recht und Staat*, 255/256. füzet, Tübingen, 1962. – Más vonatkozásban, nevezetesen a fegyverkezés hatékony ellenőrzésének kérdésével kapcsolatban, a nyilvánosság fontossá vált a nemzetközi viszonyok elveként. Niels Bohr évekkor ezelőtt az Egyesült Nemzetekhez intézett levelekben proklamálta a „nyílt világ” alapelvét, Oskar Morgenstern kimutatja a haditechnikai haladás publicitásának összefüggését a stratégia követelményeivel az atomkorszakban. Lásd O. Morgenstern: *Strategie heute*. Frankfurt, 1962. (Különösen a 292. és köv. l.) Hanno Kestingé (*Der eschatologische Zwang zur Rationalität*, in: *Ztschr. Merkur*, 179. füzet, 1963. jan. 71. és köv. l.) az érdem, hogy észrevette a Kanttól Morgensternig megőrzött történelemfilozófiai összefüggést: a béke eszméjét ma éppúgy, mint akkor összekötik a nyilvánosság elvével, akkor egy morális felelősségű becsületesség válság, ma pedig a nemzetközi érintkezés stratégiailag kikényszerített enyhítésének reményében; a cél azonban ugyanaz maradt – a népek közötti, mind kényesebbé váló természeti állapot likvidálása. Lásd erről R. Aron: *Frieden und Krieg. Eine Theorie der Staatenwelt*. Frankfurt am Main, 1962.

¹³⁴ Elhanyagolom a politika és a tudomány közötti új kommunikációs formákat; ebben az összefüggésben a demokratikus nyilvánosság feladatai kibővülnek a technikai haladás ellenőrzésének feladatával. Lásd Krauch: *Technische Information und öffentliches Bewusstsein. Zschrft. Atomzeitalter*, 1963. 235. és köv. l. Továbbá J. Habermas: *Verwissenschaftlichte Politik und öffentliche Meinung*. In: *Festschrift F. H. Barth*. (Hg. R. Reich) Zürich, 1964. 54. l. Uő.: *Wissenschaft und Politik. Zschrft. Offene Welt*, Nr. 86. 1964. 413. és köv. l.

VII. A KÖZVÉLEMÉNY FOGALMÁRÓL

24. § *A közvélemény mint államjogi fikció – és a fogalom szociálpszichológiai felbomlása*

A „közvélemény” más-más jelentést vesz fel, aszerint, hogy úgy veszik-e igénybe mint a szociális és politikai hatalom gyakorlásának kritikai fórumát, melyet normatíve rendelnek el, vagy pedig receptív fórumként használják fel a személyek, intézmények, fogyasztási javak és programok érdekében manipulatív vagy demonstratív elterjesztett publicitással kapcsolatban. A nyilvánosságon belül konkurál egymással a publicitás két formája, „a” közvélemény azonban közös címzettjük – de voltaképpen mi is a közvélemény?

A publicitás és a közvélemény két oldala között nem a norma és a tény viszonya áll fenn – mintha ugyanarról az elvről volna szó, melynek tényleges hatékonysága csupán elmarad a tőle megkövetelt hatékonyságtól (és ennek megfelelően a közönség tényleges magatartása a tőle elvárttól). Ily módon a közvélemény ideális fogalmát össze lehetne egyeztetni reális alakjával, de nyilvánvalóan nem erről van szó. Ellenkezőleg, a publicitás funkciói, a kritikaiak és a manipulatívak, világosan különböznek egymástól. Ezek ellentétesen mozgó társadalmi hatásösszefüggések részei. A közönséggel szemben mindkét alak más-más magatartási elvárást állít: az egyik, hogy a már bevezetett megkülönböztetéshez kapcsolódjunk, a közvéleményhez, a másik a nem nyilvános véleményhez fordul. Címzettjével együtt a kritikai publicitás sem tisztán norma. Bármennyire megváltozott is strukturálisan társadalmi alapja a polgári jogállam kezdetei óta, alkotmányjogilag intézményesített normaként mégiscsak jelentős részét szabja meg azoknak az eljárásoknak, amelyekhez a politikai hatalom gyakorlása és kiegyensúlyozása ténylegesen kötődik. Ez a publicitás „létezik”, éppen úgy, mint címzettje, mely az általa tételezett magatartási elvá-

rásoknak eleget tesz – természetesen nem a közönség a maga egészében, hanem éppen csak működőképes helyettesítője. Az viszont más, mégpedig empirikus módon eldöntendő kérdés, hogy a publicitásnak ezek a funkciói milyen területeken vannak érvényben, és a hozzátartozó közönség milyen méreteken és milyen feltételek között létezik még ma is. Másfelől a publicitás konkuráló alakja az ő címzettjével egyetemben nem tekinthető maradéktalanul ténynek; sajátos önértelmezés kíséri, melynek normatív, kötelező ereje bizonyos mértékig ellentétbe is kerülhet a „nyilvánosság befolyásolásának” közvetlen érdekeivel. Jellemző módon ez az önértelmezés éppen publicisztikai ellenfelétől kölcsönöz néhány elemet.

Annak az államjogi és politológiai elemzésnek, mely az alkotmány normái és a szociális-állami tömegdemokráciák alkotmányának realizálása közötti viszonyt tanulmányozza, ki kell tartania a közvélemény intézményesített fikciója mellett, anélkül azonban, hogy ezt az állampolgári közönség magatartásában reális mennyiségként már közvetlenül is azonosíthatná. Azt a nehézséget, mely ebből adódik, Landshut határozta meg. Egyrészt rögzíti azt a tényt, hogy „a közvélemény helyébe a meghatározatlan, hangulatszerű hajlam lép. Ezt meghatározott intézkedések és események útján mindig ilyen vagy olyan irányba vezetik. Ez a hangulatszerű hajlam úgy hat, mint a csúszó rakomány egy himbálózó hajón.”¹ Másrészt emlékeztet arra, hogy a szociális-állami tömegdemokráciák alkotmányos intézményei intakt közvéleménnyel számolnak, mert a politikai uralom legitimitációjának még mindig ez az egyetlen elismert alapja: „A modern állam előfeltétele a népszuverenitás mint saját igazságának elve. A népszuverenitásnak viszont a közvéleménnyel kell azonosnak lennie. Ha nem végeznék el ezt a beszámítást, ha a közvéleményt nem helyettesítenék be mint az összesség számára kötelező döntések egész tekintélyének forrását, akkor a modern demokrácia nélkülözne tulajdon igazságának szubsz-

¹ Landshut: Volkssouverenität und öffentliche Meinung. In: *Festschrift für Laun*. Hamburg, 1953. 583. l. Továbbá H. Huber: *Öffentliche Meinung und Demokratie*. In: *Festgabe für Karl Weber*. Zürich, 1950. 34. és köv. l. K. Lohmann: *Parlamentarismus und Publizistik*. In: *Tympos für Ahlmann*. Berlin, 1952. 198. és köv. l.

100 ALLAM ↔ NYILVÁNOSSÁG Lemfoly. arányosság
közvet. ellenérték
tanciját.² Ha a politikailag működő nyilvánosságnak az alkotmányjogi normákban benne rejlő parancsolatát³ nem akarjuk egyszerűen kiszolgáltatni a szétesőben levő polgári nyilvánosság ténszerűségének, akkor anélkül, hogy naiv módon kitaranánk az uralom racionalizálásának eszméje mellett,⁴ a közvélemény fogalmának definiálásához elvileg két út kínálkozik.

(2) Az egyik a liberalizmus pozícióihoz vezet vissza, amely a dezintegrált nyilvánosság viszonyai között szeretné megőrizni a nyilvánosságra alkalmas és véleményformáló reprezentánsok belső körének kommunikációját, a pusztán helyeslő közönség közepette az okoskodó közönséget. „Erthető, hogy a hangulatok, homályos vélemények, népszerűsítő nézetek zagyvalékából, ahogyan ezeket a tömegközlelési eszközök elterjesztik, sokkal nehezebben tud csak kialakulni a közvélemény, mint azoknak a különböző nagy véleményáramlatoknak a vitájából, amelyek a polgári társadalomban viaskodtak egymással. Ennyiben el lehet ismerni, hogy a közvéleménynek ma nehezebb érvényesülnie, mint valaha is.”⁵ Hennis ezt a tényállást természetesen csak azért konstatálja, hogy bizonyítsa sajátos intézkedések sürgősségét, melyeknek az a feladatuk, hogy figyelmet és engedelmességet biztosítsanak „a viszonylag legjobban informált, legintelligensebb és legmorálisabb polgárok által képviselt álláspontnak”⁶, mint közvéleménynek a közönséges véleménnyel szemben. A nyilvánosság egyik mozzanatát, mely az ésszerűséget szavatolja, másik mozzanatának, az általánosságnak az árán

„köz” vs. „közönséges”

² Landshut: i. m. 586. l.

³ Természetesen maga a közvélemény nem tételezett norma és ennyiben nem jogi fogalom: implicité azonban a normarendszer feltételezi mint szociális mennyiséget, amely meghatározott alapjogi garanciák szellemében és egyes publicitas-előírások elvárásának megfelelően működik.

⁴ Így A. Sauvy: Vom Einfluss der Meinung auf die Macht. *Diogenes*, 14/15. füzet, 1957. 253. l. „Úgy tűnik, hogy a legkevésbé kellemetlen kényszer az igazság, a világosság kényszere, vagyis ellenőrzés egy teljesen felvilágosult közvéleményen keresztül.” Megmarad a politikai uralom racionalizálásának eszméje; a teljes publicitas kívánt rendszere „továbbmegy, mint a hatalmak klasszikus megosztása, mert a hatalom maga osztja meg és szórja szét önmagát”. E racionalista elképzelés azonban naivnak bizonyul egy okoskodó közönség materiális előfeltételeivel szemben.

⁵ W. Hennis: Meinungsforschung und repräsentative Demokratie. *Recht und Staat*, 22/201. füzet, Tübingen, 1957. 56. l.

⁶ Uo. 26. l.

kell megmenteni (mely az általános hozzáférhetőséget szavatolja). Ekozben a reprezentáció hierarchikus minőségeivé önállósulnak azok a minősítések, amelyeket mint a közönséghez való tartozás szociális kritériumait a magánemberek egykor az áruforgalom és a társadalmi munka szférájában megszerezhettek. Azzal a bázissal már nem lehet számolni: ezt a reprezentációt az adott viszonyok között már nem lehet szociológiailag kielégítően meghatározni.⁷

2) A másik út a közvéleménynek ahhoz a fogalmához vezet, amely egészen eltekint az olyan materiális kritériumoktól, mint racionalitás és reprezentáció, és intézményi kritériumokra korlátozódik. Így Fraenkel a közvéleményt egyenlővé teszi a parlamentben uralkodó és a kormány számára kötelező felfogással: „A parlamenti vita segítségével a közvélemény tudomására hozza a kormánynak kívánságait, a kormány pedig a közvéleménynek politikáját”⁸ – a közvélemény uralkodik, de nem kormányoz. Leibholz elveti a kormánynak és a parlamentnek mint a közvélemény szócsövének ezt a szembeállítását: a politikailag szereplő szerződő felek mindig a pártok, a kormány és az ellenzék szerepében. A pártok akarata mindig azonos a választópolgárok akaratával, úgyhogy a közvéleményt a mindenkori uralkodó párt reprezentálja. „Ahogyan a népszavazásos demokráciában a választópolgárok többségének akaratát azonosítják a nép mindenkori összakaratóval, úgy a pártokon alapuló állam működő demokráciájában a kormányban és a parlamentben mindenkor többségben levő párt akaratát azonosítják a Volonté Générale-lal.”⁹ A nem nyilvános vélemény mint „köz”-vélemény csak a pártok feldolgozásában tesz szert egzisztenciára. – Mindkét változat számot vet azzal a tényállással, hogy a tömegdemokratikus vélemény- és akaratkialakítás folyamatában a közvéleménynek az őt mozgósító és integráló szervezeteiktől függetlenül már alig van politikailag fontos funkciója. Ugyanakkor azonban ebben rejlik ennek az elméletnek a gyen-

⁷ F. G. Wilson: Public Opinion and the Middle Class. *The Review of Politics*, 17. köt. 1955. 486–510. l.

⁸ E. Fraenkel: Parlament und öffentliche Meinung. In: *Festgabe für Herzfeld*. Berlin, 1957. 182. l.

⁹ Leibholz: i. m. 94. l.

gesége is; amennyiben a közönséget mint a közvélemény szubjektumát helyettesíti azokkal a fórumokkal, melyek révén politikailag még egyedül cselekvőképes. annyiban a közvéleménynek ez a fogalma sajátos, nem teljesen új. Ezen a közvéleményen" nem látszik, hogy nyilvános kommunikáció vagy mediatisálás útján jött-e létre; miközben az is nyitott kérdés marad, hogy ezen a címen pusztán a megfogalmazódásra nem is képes tömegszerű hajlam közvetítését kell-e érteni, vagy pedig olyan véleménynek a lefokozását, amely nagyon is képes a felvilágosodásra, amelyet azonban erőszakkal helyeslő visszhanggá változtattak.

A közvélemény államjogi fikcióját már a közönség reális magatartásában sem lehet azonosítani; fiktív jellegét azonban az sem szünteti meg, ha meghatározott politikai intézmények velejárójának tekintjük, miközben általában elvonatkoztatunk a közönség magatartásának szintjétől. Ezért az empirikus társadalomkutatás pozitivista pátozzsal erre a szintre tér vissza, hogy a „közvéleményt” közvetlenül állapítsa meg. Ez persze fordítva elvonatkoztat az intézményi szempontoktól, és csakhamar a közvélemény fogalmának mint olyanak szociálpszichológiai feloldásához jut el.

A „közvélemény”, mely már a század közepének liberalizmusa számára is problémát jelentett, a XIX. század utolsó negyedében tökéletesen problematikus tényezőként tudatosul. Egy 1879-ből származó, a „közvélemény értékéről és lényegéről” szóló értekezésben a késői liberalizmus rezignált stílusában ez olvasható: „Így jelenleg a tények újdonsága és a változtatás szükséglete olyannyira döntővé vált, hogy a közvélemény éppúgy nélküli a történelmi hagyomány szilárd tartását... mint azon nagy férfiak gondolati műhelyének hathatós előmunkálatait, akik elvekben hittek és értük mindent feláldoztak. Ami száz évvel ezelőtt a társadalomban a kortársak hite szerint az egyénre nézve kötelező erejű elv volt (nevezetesen a közvélemény), az az idők folyamán jelszóvá vált, mely a kényelmes és szellemileg tunya tömegnek ürügyet nyújt arra, hogy az önálló gondolati munka alól kivonja magát.”¹⁰ Schäffle már egy fél évti-

¹⁰ F. von Holtzendorff: *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung*. München, 1879. 91. l. Lásd E. Hölzen: *Wandel und Begriff der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*. (Disszertáció.) Hamburg, 1958.

zeddel előbb a közvéleményt a „tömeg formátlan reakciójának” tekintette, és „az általános vagy valamilyen speciális közönség nézeteinek, értékítéleteinek vagy akarati hajlamainak kifejezésésként” definiálta.¹¹ Ezzel megtört az a normatív varázslat, amellyel az államelmélet a fogalmat körülvette – a közvélemény a szociálpszichológiai kutatás tárgyává válik. Mint „tömegvéleményt” – melynek formájában először behatóan Tarde¹² elemezte – kiemelik a politikai intézmények funkciókapcsolatából, és rögtön meg is fosztják attól a jellegzetességétől, hogy „nyilvános” vélemény; a tömegeken belüli kommunikációs folyamat termékének tekintik, amely nincs is a nyilvános vita elveihez kötve, és amely a politikai uralomra nem is vonatkozik.

Amikor egyes államtudósok, valamilyen működő popular government benyomásának hatására – mint Angliában Dicey, az USA-ban Bryce¹³ – mégis megőrzik ezt az összefüggést a közvélemény szociálpszichológiailag persze már reflektált fogalmával kapcsolatban, akkor kiteszik magukat a hiányos empirikus megbízhatóság vádjának. Ennek prototípusát alkotja A. F. Bentley korai kritikája, aki hiányolja „a quantitative analysis of public opinion in terms of the different elements of the population” (a közvélemény kvantitatív elemzését a népesség különböző elemeiben), nevezetesen „an investigation of the exact things really wanted under the cover of the opinion by each group of the people, with time and place and circumstances all taken up into the center of the statement” (pontosan azoknak a dolgoknak a vizsgálatát, melyeket a vélemény leple alatt minden egyes népcsoport valóban kívánt, megjelölve a helyet, az időt és a körülményeket). Ezért Bentley tétele így hangzik:

¹¹ A. Schäffle: *Bau und Leben des sozialen Körpers*. Tübingen, 1896. V. köt. 191. l.

¹² G. Tarde: *L'Opinion et la Foule*. Paris, 1901.

¹³ A. V. Dicey: *Law and Public Opinion in England*. London, 1905.; J. Bryce: *The American Commonwealth*. 1889. 2. kötet, németül: *Amerika als Staat und Gesellschaft*. Leipzig, 1924. Bryce hagyományát követi A. L. Lowell ismert vizsgálata: *Public Opinion and Popular Government*. N. Y., 1913. Ő is hangsúlyozza: „Public opinion to be worthy of the name, to be the proper motive force in a democracy, must be really public; and popular government is based upon the assumption of a public opinion of that kind.” (A közvéleménynek, hogy méltó legyen nevéhez, hogy a demokrácia tényleges mozgatóereje legyen, valóban közvéleménynek kell lennie; és a népi kormány egy ilyenfajta közvélemény feltételezésén alapul.) Uo. 5. l.

„There is no public opinion... but activity reflecting or representing the activity of a group or set of groups.”¹⁴ (Közvélemény nincs... hanem olyan tevékenység van, amely egy csoportnak vagy csoportok egy halmazának a tevékenységét fejezi ki vagy tükrözi vissza.)

A public opinion bizonyos csoportfolyamatok szociálpszichológiai elemzésének címévé változott; tárgyát a következőképpen határozza meg: „public opinion refers to peoples attitudes on an issue when they are members of the same social group”¹⁵ (a közvélemény bizonyos emberek állásfoglalásaira utal valamely kérdéssel kapcsolatban, ha ugyanannak a társadalmi csoportnak a tagjai). A definíció világosan elárulja, hogy a közvélemény történeti fogalmából mit emelt ki pozitivistá módon az évtizedekig tartó elméleti és főleg empirikus-metodikai fejlődés. Először a publicot, mint a közvélemény szubjektumát azonosították a mass-szel, majd a grouppal, mint két vagy több egyén kommunikációs és interakciós folyamatának subsztrátumával. A „csoport” elvonatkoztatat a szociális és történelmi előfeltételek tömegétől, továbbá az intézményi eszközöktől, és teljesen eltekint azon társadalmi funkciók szövedékétől, melyek egykor meghatározó jelentőségűek voltak abban a vonatkozásban, hogy a magánemberek specifikus módon politikailag okoskodó közönséggé egyesültek. – Nem kevésbé elvontan fogják fel a „véleményt” is. Eleinte az opiniót azonosítják a vitás kérdésben történő megnyilatkozással (expression on a controversial topic¹⁶), később egy magatartás kifejezésével (expression of an attitude¹⁷) és azután magával a magatartással (attitude¹⁸). Végül már arra sincs szükség, hogy valamilyen vélemény képes legyen verbalizálódni; már nemcsak az elkép-

¹⁴ P. A. Palmer nyomán idézve: *The Concept of Public Opinion in Political Theory*. In: Berelson és Janowitz: i. m. 11. l.

¹⁵ L. W. Doob: *Public Opinion and Propaganda*. N. Y., 1948. 35. l. Hasonlóan: N. J. Powell: *Anatomy of Public Opinion*. N. Y., 1951. 1. és köv. l.

¹⁶ W. Albig: *Public Opinion*. N. Y., 1938. 3. l.

¹⁷ M. B. Ogle: *Public Opinion and Political Dynamics*. Boston, 1950. 48. l.

¹⁸ Doob: i. m. 35. l.: „In this sense it might appear as though public opinion exists whenever people have attitudes.” (Ebben az értelemben úgy tűnhet, mintha a közvélemény mindig létezne, valahányszor csak az embereknek vannak magatartásaik.)

zelésekben megnyilvánuló szokásokat, a vallást, a népszokások, az erkölcs és a közönséges „előítélet” alakította véleményt foglalja magában, amellyel a XVIII. században a közvéleményt kritikailag szembeállították, hanem tulajdonképpeni viselkedési módokat is. Az ilyen véleményt csak azért illeti meg a nyilvánosság attribútuma, mert csoportfolyamatokkal függ össze. Azt a kísérletet, hogy a közvéleményt mint egyéni vélemények gyűjteményét („collection of individual opinions”) határozzák meg,¹⁹ hamarosan helyesbítik a csoportviszonyok elemzése alapján: „we need concepts of what is both fundamental or deep and also common to a group”,²⁰ (arról kell fogalmat alkotnunk, ami valamely csoport számára alapvető is és alapos is, továbbá közös). A csoportvélemény akkor számít „köz”-véleménynek, ha szubjektíve felülkerekedett mint uralkodó vélemény: az egyes csoporttagnak van (esetleg téves) elképzelése viselkedésének és véleményének súlyáról, nevezetesen arról, hogy a többi tag közül kik és hányan osztják vagy utasítják el az általa képviselt véleményt vagy szokást.²¹

Lazarsfeld energikusan rámutatott arra, hogy a közvélemény szociálpszichológiai fogalmáért túl nagy ár volt az összes lényeges szociológiai és politológiai momentum kiküszöbölése; ezt néhány példán szembeállítja az államelméleti tradíció²² fogalmával, hogy azután persze ő is meglegedjék a „classical-empirical synthesis” pusztá posztulálásával.²³ Mégis első lépést jelent ebbe az irányba a vizsgálat területének kiszélesítése a csoportdinamikán túl a közvélemény intézményeire, nevezetesen a tömegközlelési eszközök és a véleményfolyamatok viszonyára. Hogy még a kommunikációs struktúrának ezek a vizsgálatai is mennyivel inkább a pszichológiai kapcsolatokat ragadják meg mint az intézményi viszonyokat, azt tipikusan mutatja a two-

¹⁹ H. L. Child, idézi Powell: i. m. 4. l.

²⁰ Hyman: Towards a Theory of Public Opinion. *Public Opinion Quarterly*, XXI. évf., 1. füzet, Spring, 1957. 58. l.

²¹ P. R. Hofstätter: *Psychologie der öffentlichen Meinung*. Wien, 1949. 53. és köv. l.

²² Ld. erről D. W. Minor: Public Opinion in the Perspective of Political Theory. *Western Political Quarterly*, 13. köt. 1960. 31–44. l.

²³ Lazarsfeld: Public Opinion and Classical Tradition. *Public Opinion Quarterly*, i. m. 39. és köv. l.

step-flow of communication^{*24} önmagában érdekes tétele. Csak akkor történik azonban fontosabb lépés azon az úton, mely a közvélemény klasszikus fogalmának és szociálpszichológiai szurrogátumának megkívánt szintézise felé vezet, amikor fellevenítik a politikai uralom fórumaihoz fűződő, eddig háttérbe szorított viszonyt. „A közvélemény az uralom korrelátuma... valami, ami politikailag csak az uralom és a nép közötti meghatározott viszonylatokban létezik.”²⁵

Csakhogy, amilyen kevéssé öleli fel az informális kommunikációs folyamatok dimenzióját a közvéleménynek az a fogalma, mely a politikai hatalom gyakorlásában szerepet játszó intézményekhez van kötve, másrésztől éppoly kevéssé tud a közvélemény szociálpszichológiailag csoportviszonyokban feloldott fogalma ismét ahhoz a dimenzióhoz kapcsolódni, melyben e kategória egykor stratégiai jelentőségét kibontakoztatta, és amelyben még ma is mint államjogi fikció, elkülönült, a szociológusok által nem túlságosan komolyan vett létezését folytatja.²⁶ Ha egyszer a közvélemény szubjektumát – ebben a strukturális változásnak nemcsak a fogalma fejlődik ki – olyan mennyiségre vezették vissza, amely a nyilvánosság és a magánszféra különbségével szemben semleges: a csoportra; és ha maga a közvélemény olyan csoportviszonyban oldódik fel, mely az ésszerű kommunikáció és az irracionális azonosulás különbségével szemben semleges, akkor a csoportvélemények és a közhatalom viszonyát is csak a közigazgatás segéd tudományának keretein belül lehet megfogalmazni; ehhez a definícióhoz vezet Schmidtchen kísérlete: „Eszerint bármelyik népcsoport minden olyan viselkedési módját közvéleménynek lehetne nevezni, amely alkalmas arra, hogy az uralom céljait, struktúráit és praktikáit módosítsa vagy konzerválja.”²⁷ Ez a fogalom oly tökéletesen ignorálja a politikailag működő nyilvánosság igényét – noha a

* a kommunikáció kétlépcsős folyamata

²⁴ Összefoglalóan: E. Katz ugyanilyen című tanulmánya, *Public Opinion Quarterly*, i. m. 61. és köv. l. Lásd továbbá: Katz és Lazarsfeld: *Personal Influence*. Glencoe, 1955.

²⁵ Schmidtchen: i. m. 255. l.

²⁶ Lásd H. Schelsky: Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft. In: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf, 1965. 310. l.

²⁷ Uo. 257. l.

szociális állam demokratikus nyilvánossági kényszere mégis csak ehhez kapcsolódik –, hogy empirikusan kezelve még a nyilvánosság nem létezését sem lehetne kimutatni. A közvéleményt ugyanis úgy minősíti, mint a kormányzási és igazgatási gyakorlat lehetséges súrlódási ellenállását, melyet a közvélemény-kutatás eredményeinek és ajánlatainak megfelelően lehet diagnosztizálni és alkalmas eszközökkel manipulálni: ezek ugyanis „képesse teszik a kormányt és szerveit, hogy olyan realitást vegyen figyelembe, melyet a politika által leginkább érintettek reakciója hoz létre”. A közvélemény-kutatás azt a feladatot látja el, hogy megbízható, feed back (visszacsatolás)-szerű szűrőpróbákat készítsen erről a realitásról azoknak az intézményeknek és grémiumoknak, melyeknek funkciója: „...összhangba hozni a lakosság viselkedését a politikai célkitűzésekkel”²⁸; a szerző nem marad adós állításának bizonyításával.²⁹ A közvéleményt eleve azon manipulációra való tekintettel definiálja, melynek segítségével a politikailag uralmon levőknek mindenkor meg kell kísérelniük, „hogya a lakosság diszpozícióit összhangba hozzák a politikai doktrínával és struktúrával, a szakadatlanul folyó döntési folyamat eredményeivel és fajtájával”.³⁰ A közvélemény még ott is az uralom tárgya marad, ahol ezt engedményekre vagy újra orientációkra készíti; a közvélemény nem kötődik sem a nyilvános vita szabályaihoz vagy egyáltalán a verbalizáció formáihoz, sem pedig politikai problémákkal nem kell foglalkoznia vagy éppen politikai fórumokhoz fordulnia.³¹ Az uralomhoz való viszony úgyszólván észrevétlenül tartozik hozzá: az autók és hűtőszekrények iránti „magánkívánságok” éppúgy a „közvélemény” kategóriájába tartoznak, mint bármelyik csoport összes viselkedési módjai, ha fontosak a szociális állam uralmi és igazgatási funkcióinak gyakorlása szempontjából.³²

²⁸ Uo. 149. l.

²⁹ Uo. 149. és köv. l.

³⁰ Uo. 265. l.

³¹ Ebben az értelemben E. Noelle: Die Träger der öffentlichen Meinung. In: *Die öffentliche Meinung*. (Hg. Löffler) i. m. 25. és köv. l. Lásd főleg a 29. l. példáját.

³² Lásd e felfogásról kritikailag F. Zweig: A Note on Public Opinion Research. *Kyklos*, X. köt. 1957. 147. és köv. l.

A közvélemény-kutatás anyaga – tetszőleges népességcsoportok tetszőleges véleményei – attól még nem minősül közvéleménynek, ha politikailag fontos megfontolások, döntések és intézkedések anyagává teszik. A kutatás kritériumai által meghatározott csoportvélemények visszakapcsolása akár a kormányzás és igazgatás folyamataira, akár a politikai akaratkialakításra, melyet a demonstratív vagy manipulatív módon kifejtett publicitás befolyásol – nem hidalhatja át a közvélemény államjogi fikciója és fogalmának szociálpszichológiai feloldása között tatóngó szakadékot. A közvélemény történetileg értelmes, elméletileg világos és empirikusan meghatározható fogalma, mely kielégíti a szociális állam alkotmányában normatív kifejezett igényeket, csak magából a nyilvánosság struktúráváltásából, fejlődésének dimenziójából alakítható ki. A publicitás két alakjának összeütközését, amely ma meghatározza a politikai nyilvánosság arculatát, komolyan kell venni mint a szociális-állami berendezkedésű ipari társadalom demokratizálásának fokmérőjét.³³ Nagy számban szerepelnek nem nyilvános vélemények, és „a” közvélemény valóban fikció; összehasonlító értelemben mégis ragaszkodni lehet a közvélemény fogalmához. A szociális állam alkotmányának realitását ugyanis olyan folyamat gyanánt kell felfogni, amelynek során megvalósul a politikailag működő nyilvánosság – a politikai uralom és a szociális hatalom gyakorlását hatékonyan alávetik a demokratikus nyilvánosság kényszerének. Eszerint a társadalmi-állami fejlődésnek ebből a dimenziójából lehet azokat a kritériumokat kibontani, melyeknek alapján a vélemények nyilvánosságuk foka szerint mérhetők le; sőt, összehasonlító értelemben a közvéleménynek ilyen empirikus megállapítása a legmegbízhatóbb eszköz ahhoz, hogy megalapozott és összehasonlítható kijelentésekhez jussunk valamely tényleges alkotmányi állapot demokratikus integrációjának értékéről.

A modellben két politikailag jelentős kommunikációs szféra állítható szembe: az egyik oldalon az informális, személyes, nem nyilvános vélemények rendszere, a másik oldalon a formá-

³³ Lásd fent, 327. l.

lis, intézményi tekintéllyel felruházott vélemények rendszere. Az informális vélemények kötelező erejük foka szerint különböznek: ennek a kommunikációs területnek a legalsó szintjén verbalizálják a magától értetődő, nem megvitatott kulturális beállítottságokat, a tulajdon reflexió számára rendszerint rejtve maradó kulturálódási folyamat felettebb tartós eredményeit – például a halálbüntetéssel, a szexuális morállal stb. kapcsolatos beállítottságot. A második szinten verbalizálódnak saját élettörténetünk kevésbé megvitatott alaptapasztalatai, a reflexió közegeből ismét alámerült szocializációs sokkok megmaradó eredményei – például a békével és háborúval kapcsolatos beállítottság, egyes biztonsági kívánságok stb. A harmadik szinten található a kultúripar által nyújtott, gyakran megbeszélte, magától értetődő élmények, a tartós publicisztikai permetezés vagy akár a propagandisztikus megdolgozás mulékony eredményei, amelynek a fogyasztók főleg szabadidejükben vannak kitéve.³⁴

Azokhoz a magától értetődő kulturális beállítottságokhoz képest, amelyek valamilyen történelmi üledék gyanánt hozzászámíthatók a természetadta „opinion”-nak, az „előítélet”-nek szociálpszichológiai struktúrájában aligha módosult típusához, a kultúripar által létrehozott magától értetődő beállítottságoknak mesterségesebb és ugyanakkor mulandóbb jellegük van. Ezek a vélemények a csoport által meghatározott „ízlés- és hajlamcsere” közegében alakulnak ki. A kívülről irányított vélemények ezen rétegének középpontját általában a család, az egykorúak csoportja, a munkahelyi vagy szomszédsági ismerősök csoportja alkotja – a véleménypresztízs és az információirányítás sajátos struktúráival együtt, melyek a csoportvélemény kötelező erejét biztosítják.³⁵ Az ilyen csoportok véleménycserejében magától értetődő kulturális beállítottságok is szóhoz jutnak; ezek azonban egészen más fajtájúak, mint azok a meggyőződésre támaszkodó elképzelések, amelyek tulajdon jelentéktelenségüket anticipálva, csak ideiglenesen vannak forgalomban. Akárcsak az „opinions”, ezek is olyan normarendszereket al-

³⁴ A „véleményminőségeknek” egy másik megkülönböztetését adja K. Riezler: *What is Public Opinion? Social Research*, XI. köt. 1944.

³⁵ W. Mangold: *Gegenstand und Methode des Gruppendiskussionsverfahrens*. Frankfurt, 1960.

kotnak, melyek alkalmazkodást követelnek, de inkább a változó szabályai által csak ideiglenes engedelmességet igénylő „divat” szociális ellenőrzésének módján. Mint ahogy a mélyen gyökerező tradíciók által közvetített, magától értetődő kulturális beállítottságokat irodalom alattiaknak nevezhetnénk, úgy a kultúrpar által létrehozott beállítottságok bizonyos irodalom utáni stádiumot értek el. A kultúrpar által irányított véleménytartalmak témájukká teszik a lelki és emberek közötti viszonyoknak azt a tág szféráját, amelyet először a XVIII. században tárt fel a maga számára a közönséghez kapcsolódó és az irodalomra alkalmas szubjektivitás, az intakt polgári intim szféra keretein belül. Akkoriban a magánélet szférái még akkor is védettek voltak, ha kifejezetten a nyilvánossághoz kapcsolódtak, mert a nyilvános okoskodás irodalmilag közvetített maradt. Ezzel szemben az integrációs kultúra egy lefokozott pszichológiai irodalom konzervjeit szállítja közszolgáltatások gyanánt a magánfogyasztás – és a fogyasztásnak a csoport véleménycseréjén belüli kommentálása számára. Ez a csoport éppoly kevésbé közönség, mint a kapitalizmust megelőző társadalmak azon formációi, melyekben a régi vélemények a hagyományok biztosította módon kialakultak, és vita nélkül, egy „law of opinion” hatásával forgalomban maradtak. Nem véletlen, hogy a csoportkutatás és a közvélemény-kutatás egyidejűleg fejlődött ki: a véleménynek az a típusa, mely az ilyen csoportviszonyokból alakul ki, melyet előre megfogalmazva vesznek át, mely a visszaadásnál flexibilis, alig vált belsővé és nem túlságosan kötelező; e „puszta” vélemény, mely amúgy is alkotórésze a small talknak (csevegésnek), természeténél fogva alkalmas a felderítésre. A csoportkommunikációs folyamatai vagy közvetlenül a tömegközlelési eszközök befolyása alatt állnak, vagy, ami a gyakoribb eset, az opinion leaderek közvetítésén keresztül történnek. Ezek között gyakran megtalálhatók azok a személyek, akik reflektált, irodalmi és okoskodó viták során kialakított véleményekkel rendelkeznek. Amíg azonban az ilyen vélemények kívül maradnak az intakt közönség kommunikációs kapcsolatán, addig szintúgy a nem nyilvános vélemények közé tartoznak, habár világosan különböznek a három másik kategóriától.

A nem nyilvános vélemények kommunikációs szférájával a kvázi közvélemény cirkulációs szférája áll szemben. E formális

véleményeket megnevezhető intézményekre lehet visszavezetni; ezeket hivatalosan vagy félhivatalosan jóváhagyják mint hirdetésményeket, közzétételeket, nyilatkozatokat, beszédeket stb. Itt elsősorban olyan véleményekről van szó, amelyek a lakosság tömegei felett viszonylag szűk körben cirkulálnak a nagy politikai sajtó, általában az okoskodó publicisztika és a politikai vagy politikailag fontos hatáskörökkel felruházott tanácsadó, befolyásoló, döntést hozó szervek között (kormány, kormánybizottságok, közigazgatási grémiumok, parlamenti bizottságok, pártelnökségek, szervezetek bizottságai, konszernek igazgatóságai, szakszervezeti titkárságok stb.). Bár lehetséges, hogy ezt a kvázi közvéleményt a széles közönségnek szánják, mégsem teljesíti a nyilvános okoskodásnak a liberális modell értelmében vett feltételeit. Mint intézményileg jóváhagyott vélemények mindig privilegizáltak, és a „közönség” nem szervezett tömegével sohasem alakítanak ki kölcsönös kapcsolatot.

Természetesen a két szféra között mindig fennáll a tömegközlelési eszközök által irányított kapcsolat, azon demonstratív vagy manipulatív módon kifejtett publicitás révén, melynek segítségével a hatalom gyakorlásában és kiegyensúlyozásában érdekelt csoportok igyekeznek népszavazásos követési készséget kialakítani a mediatizált közönségen belül. Az irányított publicisztikai befolyásolásnak ezt a módját is a formális vélemények közé soroljuk, de mint „nyilvánosan manifesztált” véleményeket meg kell különböztetni őket a „kvázi nyilvános véleményektől”.

A formális és informális kommunikációs szféra közötti masszív kontaktuson kívül szórványos kapcsolat létezik az okoskodó publicisztika és azon személyek között, akik még megpróbálják véleményüket irodalmilag kialakítani: nyilvánosságra alkalmas, de ténylegesen nem nyilvános vélemény. A magánemberek okoskodó közönségének kommunikációs kapcsolata szétszakadt; az egykor belőle kialakuló közvélemény részben felbomlik közönség nélküli magánemberek informális véleményeire, részben a publicisztikailag hatékony intézmények formális véleményeiben összpontosul. A nem szervezett magánemberek közönségét nem a nyilvános kommunikáción keresztül veszik igénybe, hanem a *demonstratív vagy a manipulatív módon kifejtett publicitás* hatásának kitéve, a nyilvánosan manifesztált vélemények kommunikációján keresztül.

Ezzel szemben szigorú értelemben nyilvános vélemény csak olyan mértékben jöhet létre, ahogyan ezt a két kommunikációs szférát a másik szféra, a *kritikai publicitás* közvetíti. Természetesen ma az ilyen közvetítés, szociológiailag jelentős nagyságrendben csak úgy lehetséges, hogy a magánemberek rész vesznek a formális kommunikációnak abban a folyamatában, melyet a szervezeteken belüli nyilvánosságok vezetnek. A magánemberek kisebbsége már tagja is a pártoknak és a nyilvános szövetségeknek. Amennyiben ezek a szervezetek nemcsak a funkcionáriusok és a menedzserek szintjén, hanem valamennyi szinten lehetővé tesznek valamilyen belső nyilvánosságot, úgy lehetőség nyílik majd kölcsönös kapcsolatra a magánemberek politikai véleményei és a kvázi nyilvános vélemény között. Lehetséges, hogy ez a tényállás egészében véve egyelőre jelentéktelen tendenciát jelöl; empirikus kutatással kell megállapítani, milyen méretei és milyen tényleges hatásai vannak ennek a tendenciának; egyáltalán haladó vagy talán retrográd tendenciáról van-e szó. A nyilvános vélemény szociológiai elmélete szempontjából azonban ez döntő jelentőségű, mert megadja annak a dimenzióknak a kritériumait, melyben a nyilvános vélemény a szociális-állami tömegdemokrácia feltételei között egyedül konstituálódhat.

Ugyanolyan mértékben, ahogyan a kvázi nyilvános vélemények a körükbe kerülő informális véleményeket magukkal ragadják és átalakítják, növekszik, az állampolgárok közönségével kibővülve, ennek a körnek a nyilvánossága is. Mivel természetesen a nyilvános vélemény mint olyan semmi esetre sem „adott”, s esetleg csak tendenciákat lehet izolálni melyek az adott viszonyok mellett a nyilvános vélemény kialakulását előidézhetik, ezért a nyilvános véleményt csak összehasonlítólag lehet definiálni. Valamilyen vélemény nyilvánosságának foka ezen mérhető: milyen mértékben jön létre a tagok közönségének szervezeten belüli nyilvánosságából; mennyiben kommunikál a szervezeten belüli nyilvánosság olyan külső nyilvánossággal, amely a tömegközlelési eszközökön keresztül alakul ki az állami intézmények és a társadalmi szervezetek publicisztikai kapcsolatában?

C. W. Mills a „közönség” és a „tömeg” szembeállításából empirikusan használható kritériumokat olvas ki a nyilvános vélemény definíciójához: „In a *public* as we may understand the

term, (1) virtually as many people express opinions as receive them. (2) Public communications are so organized that there is a chance immediately and effectively to answer back any opinion expressed in public. Opinion formed by such discussion (3) readily finds outlet in effective action, even against – if necessary – the prevailing system of authority. And (4) authoritative institutions do not penetrate the public, which is thus more or less autonomous in its operation.” (Egy közönségben, ahogyan a kifejezést érthetjük, (1) gyakorlatilag mindenki, akivel szemben véleményt nyilvánítanak, maga is véleményt nyilvánít. (2) A nyilvános kommunikáció felépítése lehetővé teszi, hogy bármely nyilvánosan kifejezett véleményre azonnal és hatékonyan vissza lehet felelni. Az ilyen véleménycserék során kialakult nézetek (3) akadálytalanul ölthetnek tevőleges formát, ha szükséges, még az uralmon levő tekintélyi rendszerrel szemben is. Végül (4) az uralkodó intézmények nem hatolnak be a közönségbe, így az működésében többé-kevésbé autonóm.)³⁶ Ezzel szemben a vélemények oly mértékben veszítenek nyilvánosságukból, amennyire a „tömeg”³⁷ kommunikációs kapcsolatához tapadnak: „In a mass, 1. far fewer people express opinions than receive them; for the community of publics becomes an abstract collection of individuals who receive impressions from the mass media. 2. The communications that prevail are so organized that it is difficult or impossible for the individual to answer back immediately or with any effect. 3. The realization of opinion in action is controlled by authorities who organize and control the channels of such action. 4. The mass has no autonomy from institutions; on the contrary, agents of authorized institutions penetrate this mass, reducing any autonomy it may have in the formation of opinion by discussion.”³⁸ (A tömegben, 1. sokkal kevesebben fejeznek ki véleményt mint ahányan befogadnak; mert a közönség olyan egyének absztrakt gyűjteményévé válik, akikre a tömeghírközlési eszközök benyomásokat gyakorolnak. 2. A fennálló kommunikáció felépítése olyan, hogy az egyén

³⁶ C. W. Mills: *Az uralkodó elit*. Bp., 1962. 333. l.

³⁷ A „tömeg” politikai szociológiájáról lásd W. Kornhauser vizsgálatát: *The Politics of Mass-Society*. Glencoe, 1959.

³⁸ Mills: i. m. 333–334. l. Uő.: A szociológiai szemlélet. In: *Hatalom, politika, technokraták*. Bp., 1970. 293. l. és köv.

számára igen nehéz vagy lehetetlen, hogy közvetlenül vagy hatékonyan visszafeleljen. 3. A vélemények megvalósítását ellenőrzésük alatt tartják azok a hatalmak, melyek az ilyen cselekvés csatornáit szervezik és irányítják. 4. A tömeg nem független az intézményektől; ellenkezőleg, a hatalmi intézmények ügynökei behatolnak a tömegbe, s ezáltal meghúszítanak minden esetleges autonómiát a vélemények vita útján történő kialakításában.) Annak a véleményfolyamatnak, mely a nyilvánosság szétválásának feltételei között megy végbe, ezeket az absztrakt meghatározásait könnyen beleilleszthetjük fejlődéstörténeti modellünk keretei közé:³⁹ a tömegszerű kommunikáció négy kritériuma olyan mértékben teljesül, ahogyan az informális kommunikációs szféra a formálissal csupán a manipulatív vagy demonstratív módon kifejtett publicitás csatornáin keresztül van összekötve. Ekkor a „kultúrpar által terjesztett magától értetődő élményeken” túl a nem nyilvános véleményeket is integrálják a „nyilvánosan manifesztált” véleményeken keresztül egy fennálló rendszerbe, anélkül, hogy ezzel szemben bármilyen autonómia is maradna in the formation of opinion by discussion (a vita útján történő véleményformálás számára). Ezzel szemben a szociális állam tömegdemokráciájának feltételei között csak úgy alakulhat ki egy *közönség* kommunikációs szférája, hogy a „kvázi nyilvános” vélemény valósággal rövidre zárt körfolyamata és az eddig nem nyilvános vélemények informális szférája között közvetítés jön létre a kritikai publicitás révén, melyet a szervezeteken belüli nyilvánosságok élesztenek fel.

Hasonló mértékben változnának meg az egyetértés és konfliktus formái, melyek ma meghatározzák a politikai hatalom gyakorlását és kiegyensúlyozását: az ily módon felülkerekedő módszer a nyilvános vitában éppúgy fellazíthatná a nyomás gyakorlásával kikényszerített egyetértés formáit, mint ahogy enyhíthetné a nyilvánosság elől eddig elrejtett konfliktusok kényszerformáit. A konfliktus és az egyetértés, éppúgy mint maga az uralom és a hatalom, melyeknek stabilitási fokát ezek analitikusan fejezik ki, nem olyan kategóriák, amelyek felett nyomtalanul elsuhan a társadalom történeti fejlődése. A polgári

³⁹ Lásd H. Blumer: The Mass, the Public and Public Opinion. In: Berelson és Janowitz: i. m. 34. és köv. l.

nyilvánosság struktúraváltozásán tanulmányozható, hogy mennyire az ő működőképességének fokától és fajtájától függ, hogy vajon az uralom és hatalom gyakorlása megmarad-e mintegy a történelem negatív állandója gyanánt – vagy pedig ez is mint történelmi kategória, szubsztanciális változáson megy keresztül.

- Spier, H., *The Historical Development of Public Opinion*, in: *Speier, Social Order and the Risks of War*, New York 1952, 323. és köv. l.
- Tarde, G., *L'Opinion et la Foule*, Paris 1901
- Tönnies, F., *Kritik der öffentlichen Meinung*, Berlin 1922
- Truman, D. B., *The Government Process, Political Interests and Public Opinion*, New York 1951
- Weippert, G., *Öffentliche Meinung*, in: *Handwörterbuch d. Sozialwissenschaften*, Göttingen 1961
- Wilson, F. G., *Public Opinion and the Middle Class*, *Rev. Pol.*, 17. köt. 1955, 486. és köv. l.
- Wuttke, H., *Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung*, Leipzig 1875
- Zweig, F., *A Note on Public Opinion Research*, *Kyklos*, 10. köt. 1957, 147. és köv. l.

UTÓSZÓ

Felkai Gábor

Két évtizeddel az első magyar kiadás megjelenése után veheti kézbe az olvasók új nemzedéke Jürgen Habermasnak¹, a Frankfurti Iskola második generációja legszélesebb körben elismerést

¹ Jürgen Habermas 1929. június 18-án született Düsseldorfban. Gyermekéveit Gummersbachban tölti. Nagypapa lelkész, apja a helyi ipari és kereskedelmi kamara igazgatója volt. Ebben a kisvárosban éli meg – nem egészen 16 évesen – Németország kapitulációját. A szülői házat az akkori politikai környezethez való alkalmazkodás jellemezte, mellyel a család „nem azonosult ugyan teljesen, de amelyet nem is bírált komolyan” (lásd „Interview mit Jürgen Habermas.” In: D. Horster: *Habermas zur Einführung*. Hannover, 1980. 70. l.)

Az ifjú Habermas megütközve hall a rádióban a nürnbergi perről és ekkortájt látja meg először a koncentrációs táborok borzalmairól készült filmhíradókat. „Hirtelen megláttuk, hogy a rendszer, amelyben élünk, politikailag bűnös rendszer volt. Ezt sohasem gondoltam volna.” (Uo. 71. l.) Ezekből a tapasztalatokból táplálkozott Habermas azon, mind a mai napig fenntartott meggyőződése, hogy az angolszász és a francia típusú parlamentáris demokráciák feltétlenül megőrzendő történelmi vívmányokat jelentenek. De ekkortájt érik azok a benyomások is, amelyek arra hívták fel figyelmét, hogy a demokrácia sérülékeny intézmény még hazájában, s ezért rendkívül fontos az azokat csorbító tendenciák állandó bírálata.

1949-ben tesz érettségi vizsgát Gummersbachban. Ugyanettől az évtől kezdve 1954-ig – egy Zürichben eltöltött szemesztert leszámítva – Göttingenben, majd Bonnban tanul filozófiát, történelmet, német irodalmat, közgazdaságtant és pszichológiát. A filozófia doktora címet 1954. február 24-én szerzi meg a bonni egyetemen az Erich Rothacker és Oskar Becker opponensek által elbírált *Az abszolútum és a történelem – A schellingi gondolkodás ellentmondásosságáról* című disszertációjával. Egyetemi tanulmányai befejeztével Habermas empirikus szociológiát tanul, majd 1955 és 1959 között Th. W. Adorno, a Frankfurti Iskola Amerikából hazatért legendás alakjának asszisztenseként dolgozik. Disszertációjával, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásával*, amely az oktatási és politikai reformokat követelő diákság egyik legfontosabb hivatkozási forrásává, az évek során pedig egyúttal a történelmi szociológia egyik alapművévé vált, mégsem Frankfurtban, hanem Marburgban habilitál 1961-ben. E meglepő tény körülményeivel a szélesebb szakmai közönség csak néhány évvel ezelőtt ismerkedhetett meg R. Wiggershausnak a Frankfurti Iskola történetéről írott könyvéből. Eszerint Max Horkheimer, a Társadalomkutató Intézet konzervatív

szerzett tagjának ifjúkori (és mára klasszikussá vált) művét, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását*, melynek itthoni megjelenését elsősorban a tragikusan korán elhunyt Papp Zsolt értő pártfogásának köszönhetjük.

fordulatot vett igazgatója, a filozófiai tanszék akkori vezetője akadályozta meg a fiatal társadalomtudós frankfurti habitálását, mert mind a disszertációt, mind Habermas egyes korábban megjelent írásait – mindenekelőtt az 1957-es irodalmi áttekintést a marxista ihletésű társadalomtudományi teljesítményekről („Literaturbericht”, megjelent Habermas *Theorie und Praxis* [1963] című tanulmánykötetében), tűrhetetlenül „balosnak”, s ezért őt magát a korabeli politikai konstelláció szempontjából a frankfurti egyetemen nemkívánatos személynek nyilvánította. Habitációja után Habermas 1961 és 1964 között Heidelbergben filozófiát, 1964-től 1971-ig pedig a Frankfurt am Main-i Goethe Egyetemen filozófiát és szociológiát tanít. Az 1968-as diáklázadások résztvevői egyik szellemi atyjukat látták Habermasban, aki azonban hosszas viták után elfordul a mozgalmtól, melynek képviselőit – szimbolikus erőfitogtatásaik okán – felelőtlenséggel vádolja, szóvá tett panaszait pedig nem tartja társadalmi méretekben elég általánosoknak (lásd Habermas: *Protestbewegung und Hochschulreform*. Frankfurt/M., 1971.). Vélhetőleg – nyilván más szempontok mellett – a számára kellemetlen frankfurti események emlékétlől szabadulni akarván 1971-ben a München melletti Starnbergbe megy, ahol a „tudományos-technikai életfeltételek kutatására” létrehozott Max Planck Intézet egyik igazgatójaként tevékenykedik 1981-ig, amikor váratlanul visszatér a Goethe Egyetemre (lásd erről indoklását: J. Habermas: „Warum ich die Max-Planck-Gesellschaft verlasse?” című cikkében a *Die Zeit*, 1981. május 29-i számának 34. oldalán). Azóta újra Frankfurtban oktat, 1983-tól újra rendes professzorként, később egy ideig az egyetem rektoraként, miközben külső munkatársra a müncheni Max Planck Pszichológiai Intézetnek Jürgen Habermas számos tekintélyes egyetemen volt vendégprofesszor. 1980-ban a New School for Social Research (New York) díszdoktorává, 1983-ban a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, egy évvel később pedig az American Academy of Arts and Sciences (Cambridge, Mass.) tagjává választják. 1971-ben, 1984-ben és 1986-ban a Princeton, a Cornell, illetve a Harvard Universityn tartott előadás-sorozatot. Munkásságát több alkalommal ismerték el rangos tudományos díjak odaítélésével hazájában és külföldön egyaránt. A hetvenes években a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta őt. A címet azonban Habermas éles hangú levélben visszautasította, mégpedig a hazánkban akkortájt üldözött illetve az ország elhagyására kényszerített magyar filozófus kollégái (mások mellett Heller Ágnes, Márkus György, Kis János, Vajda Mihály) sorsára hivatkozva, kifejezve azt a szándékát, hogy nem kíván egy totalitárius rendszer kitüntetettje lenni. Habermas politikai írásaiban azóta is szembeszáll az emberi jogok és a demokrácia – akár Keleten (lásd: „Wo ist die fünfte Kolonne? Die Intellektuellen der Praxis-Gruppe werden verfolgt” című cikkét a *Die Zeit*, 1981. jan. 23-i számának 34. oldalán), akár Nyugaton (lásd a CSU egykori elnöke ellen írt cikkét, újranyomtatva: J. Habermas: *Kleine politische Schriften I–IV*, Frankfurt/M., 1981. 364. és köv. l.) – előforduló korlátozásainak egyes tendenciáival. – Jürgen Habermas 1992. márciusában látogatott először Magyarországra.

A fiatal Habermas szellemi-elméleti eszmélésének, az őt és korosztályát ért korai eszmei hatásokról első kézből későbbi visszaemlékezései² alapján tájékozódhatunk.

Habermas először is a nácizmus által elnyomott modern kultúra (expresszionista festészet és irodalom, Bauhaus, sartré-iveretű egzisztencializmus, Franz Kafka, Rilke, Th. Mann, H. Hesse stb.) újrafelfedezését és -elsajátítását emeli ki meghatározó élményként. Az egyetemre kerülve az ifjú Habermas egy az 1910-es évek felfogásához kapcsolódó, politikamentes és meg lehetőségen provinciális oktatási gyakorlattal találkozott; az angolszász filozófiai irányzatok, az analitikus filozófiák vagy a nagyobb szociológiai áramlatok még nyomokban sem voltak föllelhetők a tananyagban. Ez a helyzet néhány emigrációba kényszerített német társadalomtudós visszatérésével jelentős mértékben megváltozott. René König és Helmuth Plessner új lendületet adott a szociológiai gondolkodásnak; Ernst Bloch és Th. W. Adorno pedig – Habermas ítélete szerint – a marxista tradícióról mutatta meg, hogy szisztematikus kérdések tisztázására is felhasználható. Ugyanez derült ki Habermas számára a pszichoanalízisről is, amelyről Max Horkheimer és Alexander Mitscherlich szervezett előadás-sorozatot 1956-ban Frankfurtban. Kezdték ismertté válni Rudolf Carnap, Karl Popper és Ludwig Wittgenstein művei is, amelyek a leghatározottabban megmutatták, hogy „a tudománytörténet és a nyelvelemzés olyan mércét állított fel a módszertani fegyelem számára, melyeknek a kontinentális filozófia már nem tett eleget”³.

A fiatal Habermas számára mégis Heidegger volt az, „akinek filozófiájában éltém”⁴.

Heidegger-hatásról tanúskodik Habermas Schellingről szóló doktori disszertációja, illetve több, az ötvenes évek elején köz-

² Habermas életrajzi vonatkozású visszatekintései a következő interjúkban találhatók meg: Habermas: *Kleine politische Schriften I-IV*. Frankfurt/M., 1981.; uő: *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt/M., 1985. 213. és köv. l.

³ Habermas: *Kleine politische Schriften I-IV*. 469. és köv. l.

⁴ „Interview mit Jürgen Habermas am 23. März 1979 in Starnberg.” In: Detlef Horster: *Habermas zur Einführung*. Hannover, 1980. 74. és köv. l. Újranyomtatva: J. Habermas: *Kleine politische Schriften I-IV*.

zétett tanulmánya is.⁵ Ez a hatás két területen érhető tetten. Az egyik Heideggernek a „számító” vagy „egyvágányú gondolkodás” és a „részszelők megfontolás” közti különbségtételével⁶, míg a másik a technikai haladás értékelésével kapcsolatos. Míg az előbb említett gondolkodás-, illetve szemléletmód pusztán tervező-kutató viszonyt alakít ki a természeti (és a szociális) környezettel, megdolgozandó tárgyként, illetve energiaforrásként kezelve e létszférákat, addig az eszmélő gondolkodás megkísérli feltárni és a gyakorlatban figyelembe venni a minden létezőben rejlő értelmet⁷, ugyanakkor megfontoltan és felelősségteljesen élni kíván a technikai fejlődés kínálta esélyekkel.⁸

Ezt a szemléletmódbeli szembeállítás, melynek a fiatal Habermas Schellingnél is nyomára bukkan⁹, szerzőnk korai tanulmányaiban a technikai-gazdasági és a szociális racionalizálódás megkülönböztetésével igyekszik társadalomtudományi szempontból gyümölcsözővé tenni.¹⁰ Míg a technikai-gazdasági racionalizálódás csak a természet alávetéséhez szükséges eszközök egyre tökéletesebb organizációjának síkján megy végbe, addig a szociális racionalizálódás tartalma először a munka belső követelményei alól „kibújt” *szabadidős tevékenységekkel*¹¹,

⁵ Heideggernek a fiatal Habermas gondolkodására gyakorolt hatását érdemben először P. J. van Niekerk dolgozta fel. Lásd Niekerk: *Demokratie und Mündigkeit: Eine kritische Auseinandersetzung mit der politischen Philosophie von Jürgen Habermas*. Frankfurt/M., 1982. (Doktori disszertáció.)

⁶ Vö. Heidegger: *Gelassenheit*. 2. kiad., Pfullingen. 1960. 15. l., valamint uő: *Was heißt Denken?* Tübingen, 1954. 55. l. – A Galileitől eredeztethető, matematikai alapokon nyugvó természettudományok módszertani eljárását Heidegger tanítómestere, E. Husserl is „számoláson alapuló technikaként” illetve „tárgyegyoldalú gondolkodásként” emlegeti. Vö. Edmund Husserl: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Den Haag, 1976. 46. l.

⁷ Vö. Heidegger: *Gelassenheit*. 15. l.

⁸ Vö. Heidegger: *Gelassenheit*. 25., 26. l.

⁹ Vö. Habermas: *Das Absolute und die Geschichte. Von der Zwiespältigkeit in Schellings Denken*. Bonn, 1954. (Doktori disszertáció.) Lásd még ehhez: P. J. van Niekerk: i. m. 155. l. 14. lj.-ben olvasható idézetet is.

¹⁰ Nyilvánvaló a fogalom-pár rokonsága az instrumentális ész és „az” ész horkheimeri megkülönböztetésének tartalmi alapjával. Lásd Max Horkheimer: *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*. Frankfurt/M., 1974. – Habermas a könyv angol nyelvű eredetijét ekkor még bizonyára nem ismerte.

¹¹ Lásd Habermas: „Die Dialektik der Rationalisierung.” *Merkur*, VIII. évf., 8. (1954) 701–724. l.

kicsit később a *művészettel*¹², majd pedig a *politikai részvétellel*¹³ esik egybe. Habermas fokozatosan jutott el ahhoz a felfogáshoz, hogy a *munka* világában – az automatizáció korában – nem valósíthatóak meg az emberi szabadság, valamint a személyes és közösségi kiteljesedés követelményei, ezért az emberhez méltó élet feltételeit egy olyan szociális dimenzióban remélte biztosíthatni, illetve körülbástyázhatni, amely *nem a gazdasági jövedelmezőség* szempontjának, hanem a szociális együttműködés és szolidaritás követelményeinek felel meg. Ezért a fiatal társadalomtudós szerint a politikai életben való széles körű állampolgári részvétel modern társadalmakban alapvető fontosságú követelmény, hiszen az iparosodás következtében a társadalom egyre inkább egy kisszámú, termelésirányítói és közigazgatási feladatokat ellátó csoportra, és egy szürke, néma, a bonyolult viszonyok átlátására egyre inkább képtelen többségre szakad, ami hosszú távon soha nem látott hatalomkoncentrációt eredményezhet. A társadalmi nyilvánosság mint téma ezekből a megfontolásokból nőtt ki, s a probléma kifejtése Habermasnál magában hordozza az imént jelzett dichotóm nézőpontot is.¹⁴

Habermas elemzései a nyilvánosságról egyértelműen az ógörög demokrácia H. Arendt által közvetített önértelmezéséből indítanak. „[A] nyilvánosság úgy emelkedik ki a görögök öntudatában”, írja Habermas, „mint a szabadság és maradandóság birodalma. Az, ami van, csak a nyilvánosság fényében jelenik meg, csak itt válik mindenki számára láthatóvá. A polgárok

¹² Lásd Habermas: „Notizen zum Mißverhältnis von Kultur und Konsum.” *Merkur*, X. évf., 97 (1956) 212–228. l.

¹³ Lásd Habermas: „Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit.” In: Gerhard Funke: *Konkrete Vernunft. Festschrift für Erich Rothacker*. Bonn: 1958. 219–231. l.

¹⁴ Ezen utószó keretei között nem végezhetem el e dichotómia részletesebb bemutatását, melyet Habermas Hannah Arendt *The Human Condition* (Chicago, 1958.) című alapművéből merít. E könyvben a szerző roppantul érdekesítően értelmezi Arisztotelésznek a létrehozás (poiészisz) és a cselekvés (praxisz) közti különbségtételét. Lásd erről jelen sorok írójának Habermas társadalomelméletéről szóló megjelenés alatt álló kandidátusi disszertációja vonatkozó részeit. A jelzett arisztotelészi fogalmi megkülönböztetés hatástörténetéről kitűnő tájékoztatást ad Márkus György „Poiészisz és praxisz” című, a *Magyar Filozófiai Szemle*, 1992. 1–2. számában megjelent tanulmányában.

egymás közti beszélgetésében jutnak szóhoz és nyernek alakot a dolgok; az egyenlők egymás közti vitájában emelkednek ki a legjobbak és nyerik el lényegüket – a dicsőség halhatatlanságát. ... Azok az erények, amelyeknek katalógusát Arisztotelész kodifikálja, egyedül a nyilvánosság előtt igazolódnak, ott találnak elismerésre.” (Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1993. 54. l.)

A görög nyilvánosság ezen – Hannah Arendt-i értelemben vett¹⁵ – egyenlőséget és szabadságot biztosító közegével a háznép magánvilága áll szemben. Az előbbi síkján beszélgetések és viták során derül fény a dolgok „igazi” mivoltára (*igazság*), illetve a poliszpolgárok tényleges irányultságára (*hitelesség, személyesség*) és – a mások érdekeivel való sorozatos és nyílt ütköztetésben – kiviláglik szándékaik, törekvéseik „kiválósága” (*normatív helyesség*), illetve általánosíthatósága (*racionalitása*).¹⁶ Ebben az értelemben a görög nyilvánosság modellje egyfajta eszmény vagy inkább *mérce* szerepét tölti be Habermas vizsgálódásaiban. Mértékadó továbbá számára a görögök tanítása a politikáról is, amely része volt még az *etikának*: a politika náluk még a jó és igazságos élet kérdéseire kereste a választ. Ennek a kérdésnek semmi köze sincs a technikai racionalizálódáshoz,

¹⁵ Vö. Arendt: *A forradalom*. Bp., 1991. 39. és köv. l.

¹⁶ A zárójelben kiemelt fogalmak Habermas később kialakított kommunikációelméletének alapkategóriái, amelyek a nyelv, illetve a beszéd kvázi transzcendentális „érvényességi igényeire” utalnak. (Lásd ehhez Felkai Gábor: „Ideális beszédhelyzet és korlátozatlan kommunikációs közösség: Jürgen Habermas és Karl-Otto Apel diszkurzív felelősségetikája”, *Medvetánc*, 1988. 2–3. 33–78. l.) Meggyőződésem szerint azonban itt nem későbbi fejleményeket vetíték vissza e korai szövegbe, hiszen Habermas már *ebben* a művében jelezte, hogy az igazság, a (morális) helyesség és a racionalitás mozzanatai voltak konstitutívak a *polgári nyilvánosság* önmagáról kialakított felfogása számára. (Vö. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. 197. és köv. l.) 1964-ben azután Habermas már nem hagy kétséget afelől, hogy az általa képviselt nyilvánosságfogalom *kommunikációelméleti* implikációkat hordoz. „Minden beszélgetésben egy darab nyilvánosság konstituálódik. Az előbbiben a magánemberek közönséggé szerveződnek. [...] Az állampolgárok akkor viselkednek közönségként, ha fesztelenül, tehát a szabad gyülekezés és egyesülés garanciája mellett általános érdekükben álló ügyeikről tárgyalnak.” (Habermas: „Öffentlichkeit” [lexikoncikk, 1964], újranyomtatva in: uő: *Kultur und Kritik*. Frankfurt/M., 1973. 61. l.)

hiszen – hangsúlyozza Habermas – „a jellem kiművelése pedagógiaiilag, nem pedig technikailag jár el”.¹⁷

Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* a könyv címében szereplő kategória és a társadalmi képződmény történeti alakváltozatait elemzi. Az európai középkorban – alapítja meg Habermas – nem létezett a magánélettől élesen elkülönült nyilvánosság szférája; ehelyett inkább „az uralom” státus ismertetőjelek és szimbólumok általi „nyilvános reprezentációjáról” lehet beszélni. (I. m. 57. l.) Lovagi tornák, fejedelmek esküvői vagy bírói tevékenykedése lehetnek példák e *reprezentatív nyilvánosság* eseteire. „Bizonyos, hogy a görög polisz is ismeri az areté [erény] agonális bemutatását, de az udvari-lovagi reprezentáció nyilvánossága, amely inkább az ünnepnapokon, mint a törvénykezés napjain bontakozik ki teljesen, nem a politikai kommunikáció világa.” (I. m. 59. l.) A reprezentatív nyilvánosság olyan társadalmi környezet előtt vonultatja fel hatalmának méltóságát, amely jóformán teljesen ki van zárva belőle, s amelyet csak azért hívnak össze, hogy álmélkodjon, rajongjon és önfeledten éljenezzen.¹⁸

A 18. század végére jelentős változások játszódtak le Európában, melyek – legalábbis Nyugaton – a polgári társadalmak megszületéséhez vezettek. Ez a fejlődési tendencia először is az állam és társadalom intézményi-ügyviteli és vagyoni szétválását idézte elő. Ugyanakkor megkezdődött, sőt, előrehaladt a „társadalmunk”, azaz a magángazdaságban lokalizálható tevékenységeknek és a magánélet szférájának a polarizálódása is. A magántulajdonos és a családapa szerepeit a kiscsalád világa köti össze. A polgári politikai nyilvánosság gyökerei Habermas szerint éppen ide nyúlnak vissza, innen erednek belső normái. A polgári család egyrészt a magánautonómia és a kényszermentes szocializáció terepe, másrészt viszont nagyon is reális feladatai vannak a tőkeértékesítés folyamatában. A városban nemcsak a gazdasági tevékenységek összpontosulnak; az udvar

¹⁷ Habermas: *Theorie und Praxis*. Frankfurt/M., 1978. 49. l.

¹⁸ A reprezentatív nyilvánosságnak ezt a rajzát egészítik ki M. Bahtyin elemzései a fennsőbbiséget és uralkodó kultúráját kikacagó és annak mintegy visszájára fordításával eljátszó reneszánsz néptűnnepelekről. Lásd Mihail Bahtyin: *François Rabelais művésze, a középkor és a reneszánsz kultúrája*. Bp., 1982.

helyett a városi kávéházak, a szalonok és az asztaltársaságok, Németországban – a városok viszonylagos fejletlensége okán – a tudós társaságok válnak a kulturális élet tartópilléréivé. A magánlevelezésből kialakuló sajtó, valamint a politikai akaratképzés kibontakozó intézményei pedig fokozatosan megszervezik a *politikai nyilvánosságot*. A liberális kapitalizmus rendszereiben a polgári nyilvánosság mintegy *beékelődik* az állam és a civil társadalom közé azzal a feladattal, hogy az állampolgárok nyilvános okoskodás útján megfogalmazott érdekeit becsatornázzák a politikai rendszer vérkeringésébe. A kapitalizmus e szakaszáról szólva Habermas különös nyomatékkal emeli ki, hogy „a kapitalista módon működő tulajdon felett a rendelkezési hatalom... nem politikai. A polgári személyek magánszemélyek; mint ilyenek nem »uralkodnak«”. (I. m. 82. l.) A korábban a közhatalom szócsöveként működő sajtó elhódításával megkezdődik az „okoskodó” magánemberek közönséggé szerveződése, akiknek közös érdeke az egyértelmű és jó előre kiszámítható gazdasági-politikai viszonyok kikényszerítése az államhatalomtól. „Mihelyt a magánemberek nem szubjektivitásukról tudósítják egymást mint emberek – írja Habermas –, hanem mint tulajdonosok, közös érdekükben a közhatalmat kívánnák meghatározni, az irodalmi nyilvánosság humanitása a politikai nyilvánosság hatékonyságának szolgál közvetítőül.” (I. m. 115. l.) A modern nyilvánosság tehát „a közhatalom feletti kritika szférájaként jön létre” (i. m. 110. l.), amely „a magánélet tapasztalataiból” táplálkozik. Ezért egyszerre *polemikus* és *magánjellegű*. Ez éles különbséget jelent a nyilvánosság antik modelljéhez képest, amelyből „mindkét vonás hiányzik: mert a családfe magánstátusa, melytől neki mint polgárnak a politikai státusa függ, a szabadságnak a bensőségességen keresztül közvetített mindennemű látszata nélkül az uralmon nyugszik; s a polgárok magatartása nem a saját kormánnyal való vitában, hanem csak az egymással szembeni játékos mérkőzésben antagonisztikus, s ez a külső ellenség elleni harc utánzása”. (I. m. 111. és köv. l.)

Habermas a modern nyilvánosság modelljét *történetileg* „az államhatalom parlamentarizálódásának” elemzése révén, az angol és a kontinentális változatok bemutatásával rekonstruálja, „melynek végső eredményeként maga a politikailag működő nyilvánosság alapozódik meg állami szervként” (i. m. 118. l.),

míg *eszmétörténetileg* a liberális természetjogi törvénykonceptiók és a kanti politikai filozófia belátásainak bevonásával vázolja fel. Habermas a korabeli politikai gondolkodásban kialakult nyilvánosság-, illetve demokráciafelfogásokhoz méri ezen elveknek a politikai intézményekben *ténylegesen* megvalósult alakjait: úgy látja, hogy a politikailag működő nyilvánosság *eszménye* „ideológia volt és ugyanakkor több is volt mint pusztán ideológia” (i. m. 153. l.). „Nem mintha a szalonokkal, kávéházakkal, társaságokkal a közönség eszméje komolyan megvalósult volna; mint eszme azonban objektív igényként megfogalmazódott és ennyiben, ha nem is valóságosan, mégis hatékony lett.” (I. m. 92. l.) Alapvetően félreértenénk tehát Habermas intencióit, ha a liberális korszak nyilvánosságának rajzát e modell *teljesértékű megvalósulására* vonatkozó kijelentéseként értelmeznénk. Habermas mind történeti, mind elméleti kutatásaiban kitüntetett helyet biztosít a politikai nyilvánosság hatékony működését akadályozó tendenciák feltárásának és bírálatainak.

Mint fentebb jeleztük, Habermas – egyebek mellett – a XVII–XVIII. századi természetjogi vitákban kialakult „szigorú törvényfogalom” elemzése segítségével következtet a titkossági gyakorlaton alapuló abszolutista fejedelmi tekintéllyel szembeni polgári szembeszegülés elméleti-ideológiai sajátosságaira. Locke, Montesquieu és a fiziokraták a törvények állandó, tartós és kiszámítható jellegének hangsúlyozásával, „a rendeletek és ediktumok útján történő kormányzás” bírálatával aláásták és az ellentétébe fordították Hobbes „auctoritas, non veritas facit legem” tételét: ezek a társadalomtudósok egyre inkább a közös egyetértésben, sőt, az emberi észben horgonyozzák le a törvények kötőerejét. Ez a folyamat természetesen nem mondható zökkenőmentesnek; sőt, Habermas egy helyütt kifejezetten hangsúlyozza, hogy: „Angliában az eredmények javát [ti. a közvélemény és a nyilvánosság eleven erővé válását a politikai életben] a törvények állandó megsértése útján érték el” (i. m. 170. l.).

A politikai nyilvánosság intézményesülése tehát kétoldalú folyamat. Az állampolgárok egyrészt képessé válnak érdekeik hatékony kialakítására és megjelenítésére, mégpedig törvények biztosította keretek között. Másrészt éppen ezek az érdekek előre kialakított csatornába terelve, s így kiszámítható, kezelhető módon gyakorolnak nyomást az állami szervekre, ami

feleslegessé teszi a polgárokkal szembeni erőszak alkalmazására való állandó készenlétet és növeli a racionális igazgatás esélyeit.

Publicitás és nyilvánosság sajátos racionalitását Habermas szerint Immanuel Kant tudatosította példaértékűen, amidőn az igazságkeresés, a politikai igazságosság (a jogrend), a „nagykorú” személyiség és az autonóm emberi közösségek, tehát az „önhibánkából eredő kiskorúságból való kilábalás” (ti. a felvilágosodás) feltételeként egyaránt a kritikai publicitás értelmében vett nyilvánosság általi közvetítést nevezte meg. Az észnek ez a nyilvános használata, amelyből a törvények is fakadnak, ugyanakkor Kantnál szigorúan a szabad verseny egyenlő feltételei mellett dolgozó *magántulajdonosok* rétegét illeti meg. Ezeknek a kanti belátásoknak szerez érvényt Habermas, amikor így foglalja össze a további kutatásai számára zsinórmértékül szolgáló alapfogalmat: „A kifejlett polgári nyilvánosság a közönséggé összegyűlt magánemberek tulajdonosi [bourgeois] és tisztán emberi [homme] szerepükben megnyilvánuló *fiktív* azonosságán nyugszik.

[Ez az azonosítás] annál is inkább végbemehet, mivel a polgári magánemberek társadalmi státusa rendszerint valóban összekapcsolja a vagyont és a műveltség ismertetőjegyeit. ... [M]ivel a publicitás elve a megalapozott tekintélyek ellen irányul, a politikai nyilvánosság *objektív* funkciója *kezdetben* konvergálhat ennek az irodalmi nyilvánosság kategóriáiból származó *öntudatával*, s a magántulajdonosok érdeke egybeeshet általában az egyéni szabadság érdekével.” (I. m. 115. l. – Az első bekezdés az eredetiben végig kiemelve szerepel; az itteni hangsúlyok *nem* az eredetiben.)

E – jól tudjuk – *fikció* kibontakozásának terrénuma mármost a *parlament*; az a szerv, ahol intézményesül az okoskodó magánemberek nyilvános és racionális vitája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a parlament helyettesítene is egyben az okoskodó-érvelő közönséget; annak része marad, ugyanakkor egyúttal centrumává válik.

Anglia parlamentarizálódását Habermas a XVII. század végétől az 1832-es választási reformig („Representation of the People Act”) válaszolja föl, amely „a közvélemény által már régóta kritikailag kommentált parlamentet a közvélemény szervévé változtatta”. (I. m. 122. l.) Az új választói törvény következtében

Angliában 220 000-ről több mint félmillióra nőtt a szavazásra jogosultak száma; ez a szám azután 1866-ra elérte az egymilliót.¹⁹ A reform meghozta a polgárság számára a választójogot; ennek ellenére az arisztokrácia és a dzsentri túlsúlya az alsóházban is megmaradt.²⁰ (Ezt a tényt Habermas is elismeri – vö. i. m. 122. l.)

Az azt firtató döntő fontosságú kérdésre tehát, hogy vajon mivel magyarázható, hogy a gazdasági liberalizmus „Anglia történetének éppen ebben a korszakában” bontakozott ki a legmarkánsabban, amikor „az ipari forradalom újjgazdagainak” érdekeit – egészen a második, 1867-ben életbe léptetett választójogi reformig – csak a képviselők *egynegyede* volt hajlandó képviselni²¹, Habermas „a parlament és a nyilvánosság közötti új viszony” előidézte nyomásra hivatkozva válaszol, „mely végül a parlamenti tárgyalások teljes nyilvánosságához vezet[ett]”. (I. m. 123. l.) Így „a protestáns, kereskedelemmel és iparral foglalkozó rend azon rétegei, melyeknek kapitalista érdekeit a forradalom szintén előmozdította, anélkül, hogy e rétegek közvetlenül a parlamentben képviselve lettek volna, a parlamentnek valamiféle állandóan bővülő előterét kezdték kialakítani”. (Uo.)

Ezt a választ *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának* talán legalaposabb kritikusa, W. Jaeger több szempontból is kétes értékűnek tartja. Jaeger először is arra utal, hogy a tudomány nem tisztázta még kielégítően a nyilvánosság és a gazdasági-politikai élet közti viszonyt. Nem ismertek továbbá eléggé a parlamenten kívüli véleményalkotás valóságos mechanizmusai, belső erőviszonyai sem. Jaeger szerint Habermas elhanyagolja a „plebejus nyilvánosság” – O. Negt és A. Kluge²² által azóta már pótolta – elemzését.

Ezeket a mozgalmakat Jaeger inkább „a »népharag« szenvedélyes kitöréseivel”²³, mintsem a „nyilvánosan okoskodó kö-

¹⁹ Vö. Kluxen: *Geschichte und Problematik des Parlamentarismus*. Frankfurt/M., 1983. 123. l.

²⁰ Vö. Jaeger: *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas*. Stuttgart, 1973. 21. l.

²¹ Vö. Jaeger: i. m. 21. l.

²² Lásd Negt–Kluge: *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Frankfurt/M., 1972.

²³ Jaeger: i. m. 22. l.

zönség" habermasi fogalmával azonosítaná. Habermas torzításainak okát a kritikus a két választási reform közti időszak idealizálásában véli felfedezni.²⁴ Jaeger bírálata abban a tézisben foglalható össze, hogy Habermas a német viszonyokra jellemző *művelt polgárság* (Bildungsbürgertum) modelljét viszi át az angol *tulajdonos burzsoázia* (Besitzbürgertum) helyzetére²⁵, vagy hogy – történeti kontextusba helyezve – hallgatólagosan a német *Vormärz* erősen akadémikus és hivatalnoki összetételű (jobbára az agrárpolgárság érdekeit kifejező) parlamentjének sajátosságait veszi alapul az (ipari körök befolyása alatt álló) angol parlament ábrázolásához.²⁶

Kétségtelen, hogy Habermas kutatásaiban a hangsúlyt ama – később bizonyos szempontból illúziónak bizonyult – liberális eszme elemzésének szentelte, mely szerint az egyenértékek cseréje a társadalmi-politikai igazságosságot is elérhető közelségbe hozza. Az is szemére vethető, hogy a parlamenten kívüli nyilvánosság formáit talán túlságosan is zökkenőmentesen sorolta a kritikai okoskodás fogalma alá. Ennek ellenére például Walter Bagehot, akit Jaeger Habermas ellen próbál csatasorba állítani, „a dolgozó osztályok kizárását a hatékony képviseletből” nem tekintette az angol parlament gyenge pontjának, arra hivatkozva, hogy ezek az osztályok „szinte semmivel sem járulnak hozzá korporatív közvéleményünk” kialakításához.²⁷ Ez az idézet a Habermas által elemzett liberális nyilvánosság-fogalom tartalmát látszik alátámasztani. De – megítélésem szerint – nem állja meg a helyét az a szemrehányás sem, miszerint Habermas túlhangsúlyozza a parlamenti nyilvánosság akár ideológiai, akár valós szerepét. Ismeretes, hogy Bagehot az amerikai elnöki rendszerrel szembeállítva domborítja ki a kabinet általi angol uralomgyakorlás előnyös elemeit. Ilyen elem szerinte először is „a kormány fölött gyakorolt kritika” intézményesülése. „A törvényhozást” Bagehot egyenesen „a vita megszabású helyszínének, a népnevelés és a politikai kontroverzia motorjának” nevezi, amely önálló véleményalkotásra sarkallja a társadalom tag-

²⁴ Vö. Jaeger: i. m. 18. és köv. l.

²⁵ Vö. Jaeger: i. m. 36. l.

²⁶ Vö. Jaeger: i. m. 38. és köv. l.

²⁷ Walter Bagehot: *Die englische Verfassung*. Neuwied–Berlin, 1971. 161. l.

jait. „A kabinet általi kormányzás fordulópontjait a kritikai szavazások jelentik, amelyeket kíváló viták előznek meg. Mindaz, ami érdemes arra vagy szükséges, hogy elmondják, biztosan szóba fog kerülni.” Sőt: „A parlamenti vita és szavazás határoz arról is, hogy a kormány megy vagy marad. S erre a szavazásra a házon belüli vélekedés, a társadalom titkos, mindent átható magatartási hajlandósága jelentős befolyást gyakorol.”²⁸

Az angol politika stabilitásának zálogát ugyanakkor Bagehot a monarchikus kormányformában látja, amely egy másfajta racionalitást testesít meg, mint a döntés-előkészítés (Habermas kifejezésével: az akaratképzés) eszközévé emelt parlamenti vita. A monarchiának ez az erénye Bagehot szerint érthetőségében, átláthatóságában, valamint abban rejlik, hogy „az utca embere” is kapcsolódni tud hozzá. „Nekünk nem kell különleges terrorral és törvényekkel rabszolgákat kordában tartanunk. De léteznek nálunk egész osztályok, amelyek képtelenek felfogni az alkotmány eszméjét – képtelenek arra, hogy akár csak a legkisebb fokú kötődést is érezzék személytelen törvények iránt.”²⁹

Véleményem szerint Bagehot *ez utóbbi* megfontolása vet éles fényt *Az angol alkotmány szerzőjének* ama gondolatára, melyet Jaeger „az angol és a német polgárság önértelmezése közti különbség”³⁰ érzékeltetése céljából idéz. „De egyetlen pillanatilg sem kívánom a tiszta értelem képviselőjét ... Azt állítom, hogy a parlamentnek az angol nemzet közvéleményét kell megtestesítenie, amelyet a vagyona nyilván sokkal inkább meghatároz, mint az értelme.”³¹ Erre utal a gondolatmenet folytatása is Bagehotnál, melyet Jaeger már nem tartott szükségesnek ismertetni: „Ugyanakkor... olybá tűnik számomra, hogy országunk egy kicsit több értelmet is el tudna viselni, s hogy a parlamentben túlteng a jómódú ostobaság, amit egy kicsit vissza lehetne szorítani.”³²

Továbbmenve: maga Bagehot nevezi az angol alsóházat „az ész házának”.³³ Az alsóház további funkciói Bagehot szerint – a

²⁸ Bagehot: i. m. 59. és köv. l.

²⁹ Bagehot: i. m. 72. l.

³⁰ Jaeger: i. m. 43. l.

³¹ Bagehot: i. m. 163. l., idézi Jaeger: i. m. 43. l.

³² Bagehot: i. m. 164. l.

³³ Bagehot: i. m. 124. l.

korábban már megemlített akaratképzésre való nevelésen kívül – a következők: elnökválasztó testület, a véleménynyilvánítás és a törvényhozás szerve, panasztevő, illetve informáló fórum, amely a nyilvános kommunikációból kiszorított eseményeket, folyamatokat és problémákat tematizálja, azaz „bizonyos fókig hallomásunkra hozza, amit egyébként nem hallanánk”.³⁴

Nem állítom, hogy Jaeger minden fentebb említett ellenérve irreleváns; csak annyit kívántam igazolni, hogy a polgári nyilvánosság habermasi konstrukciója aligha értelmezhető a német polgárság önértelmezésének az angol viszonyokra való puszta átviteleként. A habermasi fejtegetések nem mondanak ellent olyan élesen a parlamentarizmuskutatók újabb eredményeinek sem, mint azt Jaeger állítja. Kurt Kluxen, aki végképp nem illethető „az önmagát a módszertani kritika alól felmentve érző történetírás”³⁵ vádjával, vagy „transzcendentális álmok”³⁶ kergetésével, *A parlamentarizmus története és problematikája* című művében úgy látta, hogy az első választási reform utáni Angliában „[a] parlamenti viták az akaratképzés valódi eszközei voltak és egyértelműen az alsóház vált a döntéshozatal színterévé”³⁷.

Térjünk most vissza *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozó-*sa című mű gondolatmenetéhez.

Azt, hogy a liberális nyilvánosság eszménye végső soron beváltatlan, s ezért illúzió vagy – bár hatásos – fikció maradt, Habermas meglátása szerint Marx mutatta meg a legkövetkezteseben. Habermas lényegében a XIX. századi gondolkodót ismétli, amikor arról beszél, hogy a vagyonos és művelt okoskodó közönség tagjai „a valóságban elenyésző kisebbséget alkottak” (i. m. 149. l.), s hogy a klasszikus gazdaságtan által vallott elméleti hipotézisek, köztük a szabad versenyhez, a kisárutermelő társadalom modelljéhez, valamint a kereslet és a kínálat automatikus kiegyenlítődéhez fűzött remények nem váltak valóra maradéktalanul, s ezért még a XIX. század második feléről sem lehet azt állítani, hogy „mindenki számára egyaránt megvolna a lehetőség, hogy serénységgel és »szerencsével« (ez

³⁴ Bagehot: i. m. 139. l.

³⁵ Jaeger: i. m. 58. l.

³⁶ A kifejezést H. Alberttól vettem át, aki azt Apel munkásságával kapcsolatban alkalmazta.

³⁷ Kluxen: i. m. 126. l.

az ekvivalense a piaci történet szigorúan determinált és mégis áttekinthetetlen voltának) megszerezze a tulajdonosi státust és ezzel az »ember« státusát. . . » (I. m. 151. és köv. l.) Sőt, a politikai gazdaságtan marxi bírálata azt is kimutatta, hogy az egykori hatósági szabályozás felváltása a polgári szerződési szabadsággal új hatalmi viszonyok kialakulásához és megszilárdulásához vezet – elsősorban természetesen a tőkés és a munkások között.

Ismeretes, hogy a szocialista ideológia a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételétől, a „társult egyéneknek” a társadalmi-gazdasági újratermelés folyamatai fölötti közösségi ellenőrzésétől várta „a nyilvánosság eddigi ígéretének” (i. m. 200. l.) beváltását, amidőn – Engels megfogalmazásában – a személyek ellenőrzése helyébe a dolgok és a termelési folyamatok irányítása lép.³⁸ Ebben a koncepcióban „az autonómia többé nem a magántulajdonon alapul; egyáltalán nem is alapozódhat a magánszférában – alapja maga a nyilvánosság. . . A nyilvánosság már nem a magántulajdonosok társadalmát közvetíti az állammal, ellenkezőleg, az autonóm közönség biztosítja tagjainak mint magánembereknek a személyes szabadság, szabadidő és helyhez nem kötöttség szféráját a társadalomban feloldódó állam tervszerű alakítása révén. Ebben fog először az emberek közti intim és informális érintkezés mint valóban »magán«-érintkezés felszabadulni a társadalmi munka kényszere alól. . . » (I. m. 201. és köv. l.)

A munka és beszéd, technikai-gazdasági és szociális racionalitás, rendelkező, illetve „odahallgató” habitus fogalmi megkülönböztetéseire támaszkodó habermasi gondolati építkezés ismeretében nem meglepő, hogy a fiatal társadalomtudós az alig palástolt rokonszenv hangján kapcsolódik a termelés imperati-

³⁸ Ezen elképzelések kijózanító bírálatát – megítélésem szerint máig ható érvénnyel – Jászi Oszkár végezte el. Jászi felhívta a figyelmet arra, hogy a „dolgok irányítása” nem jelent uralommentességet, s hogy a szabadság biztosítása nem várható az egyre terebélyesedő és egyre újabb területekre kiterjedő központi gazdasági vezetéstől, hanem csak az érdekek politikai érvényesítése eszközeinek az összes társadalmi réteg általi megszerzésétől. A társadalom vezetőkre és vezetettekre történő hasadása is osztályviszonyként rögzül, ami oligarchiák kialakulásával fenyeget. Vö. Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Bp., 1903.

vusaitól érintetlen közösségi életformák marxi utópiájához. „A gazdasági funkcióktól elkülönített intim szférában található példák annak a leszámraztatott magánautonómiának az új formájára, mely a társadalom-polgárok közönsége eredeti nyilvánosságának köszönhető.” (I. m. 202. l.)

A szocialista elvárásokkal szemben azonban a társadalmi-politikai fejlődésnek nem ez az útja bontakozott ki. Fokozatosan még a kapitalista társadalom keretei között sikerült biztosítani az összes osztály számára az egyenlő politikai jogokat. Ugyanakkor a berendezkedő gazdasági liberalizmus olyan új problémákat idézett elő, melyek láttán „ennek társadalomfilozófiai reprezentánsai – elsősorban J. S. Mill és A. de Tocqueville – indítatva érezték magukat, hogy szinte már akkor megtagadják a polgári nyilvánosság eszméjét, amikor még ünnepezték”. (I. m. 203. l.) De vajon mi indokolja ezt a beállítódásváltozást? Habermas a következő tendenciákat teszi ezért felelőssé.

1. A sajtó révén kibővül a nyilvános érintkezés, amely eddig „a nemesség által befogadott és egyúttal polgári színezetű »társaság« közegében zajlott le az egyenrangúság és nyíltság intakt szabálya szerint, a szívélyesség és önvédelem kódexe alapján”. (I. m. 204. l.)

2. E kibővülés következtében elvész a vagyon, a műveltség és a nyilvánosságban való részvétel korábbi összefüggése.

3. Olyan új réteg-, illetve csoportszükségletek fogalmazódnak meg, amelyek a szabad verseny világtól nem várhatnak segítséget vagy figyelmet. Így „a nyilvánosság, melynek most ezeket a követeléseket kell közvetítenie, az erőszakos harc durva formáiban zajló érdekküzdelen színterévé válik. A törvényeket, melyek »az utca nyomására« jönnek létre, aligha lehet a nyilvánosan vitázó magánemberek ésszerű egyetértéséből megérteni; többé vagy kevésbé leplezetlenül a versengő magánérdekek kompromisszumának felelnek meg.” (I. m. 204. és köv. l.) (Erre a pontra alább még visszatérek.)

4. Végül „[a] politikailag működő nyilvánosságra többé nem vonatkoztatható a hatalom megszüntetésének eszméje, ellenkezőleg, ennek a hatalom megosztását kell szolgálnia; a közvélemény pusztá hatalmi korláttá változik”. (I. m. 209. l.) Ezeket a tendenciákat teszi tehát Habermas felelőssé azért, hogy: „A XIX. század témája a választási reform, a közönség kibővítése, és már nem a publicitás elve mint olyan.” (I. m. 206. l.)

Röviden visszatérek a 3. pont alatt a parlamenten kívüli mozgalmak ellentmondásos megítélésével kapcsolatban foglaltakhoz. Korábban azt láttuk, hogy Habermas a kibontakozó polgári nyilvánosság legitím előtörténetéhez számítja a törvények demonstratív megszegését. Ám a szerző most, a liberális korszak tárgyalásakor ugyanezeket a törekvéseket elutasítja, arra hivatkozva, hogy a munkásságnak a választójog kiszélesítéséért folytatott harca már nem egyeztethető össze a politikai nyilvánosság eszméjével. Ez az ambivalencia a fokozatosan hatalomra került hajdanvolt liberális polgárság önértelmezésében bekövetkezett változások figyelembevételével magyarázható, amelyek az új társadalmi konfliktusok megszelídítésére a tekintély erejét javasolták bevetni. „A polgárság, mely már nem liberális, a liberalizmusra áttérve a kapitalizmus előtti intézmények biztosítókaiban a rendi szabadságok védelmi jogaiban, melyek lényegükben különböznek a polgári emberi jogok szabadságjogaitól, keres támaszt.” (I. m. 212. l.)

Habermas nem hagyja megemlítetlenül azt a tényt sem, hogy: „Az erős államhatalmat, melyre a merkantilizmus hiába törekedett, ténylegesen a XIX. század liberalizmusa teremtette meg.” (I. m. 213. és köv. l.) Ennek hatására jelennek meg azok a liberális reflexiók, melyek az illetékességi körét folytonosan kibővítő, gondoskodó, de ezzel az állampolgári aktivitást szabályozó és korlátozó, erősen bürokratizálódó államhatalom veszélyével viaskodnak. Ezek a változások a nyilvánosság intézményeit sem kímélték meg; ezek számbavételét végzi el és általánosítja *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának* második fele.

Az elemzés abból indul ki, hogy a kritikai nyilvánosság „a liberalizmus virágkorát követő száz évben... ténylegesen felbomlott”. Ennek jelét kell látnunk abban, hogy „a nyilvánosság a társadalomnak mind újabb és újabb *szféráit* hatja át, és egyidejűleg elveszti politikai *funkcióját*, nevezetesen azt, hogy a nyilvánosságra hozott tényállásokat egy kritikai közönség ellenőrzésének vessék alá. [...] Úgy látszik, hogy a nyilvánosság oly mértékben veszti el *elvének*, a kritikai publicitásnak az erejét, ahogyan mint *szféra* kiterjed és a magánszférát még inkább aláássa.” (I. m. 216. l.)

Ezeket a változásokat a XIX. század utolsó negyedétől (az 1873-tól tapasztalható gazdasági válságtól) kezdődő *állami in-*

tervencionizmus idézi elő. Címzőszerű rövidséggel ezen „a társadalom előrehaladó államosításának” és „az állam társadalmasításának” egymással ellentétes folyamatait kell értenünk. Az állami beavatkozás Habermas szerint „abból származik, hogy az olyan érdekkonfliktusokat, melyeket a magánszférán belül már nem lehet elintézni, politikai síkra viszik át”. Ezzel az állam és a társadalom szétválasztásán nyugvó polgári nyilvánosság felőrlődik, s „[a] kettő között, úgyszólván mindkettőből, kialakul egy repolitizált szociális szféra, melyre a »köz« és a »mágán« megkülönböztetése nem alkalmazható” (i. m. 218. l.; lásd még i. m. 226. l.), s amelyben „a politikailag okoskodó magánemberek közvetítése nélkül hatja át egymást a társadalom államosított szférája és az állam társadalmasodott szférája” (i. m. 260. l.).

Ez a folyamat Habermas megítélése szerint végleg szertefoszlatja a polgári társadalomról mint semleges szféráról szőtt liberális álmokat. „A liberális modell, mely valójában a kisáru-gazdaság modellje, csak egyéni árutulajdonosok közötti horizontális csereviszonyokkal számolt. Független árak és szabad verseny mellett ekkor egyikük sem tehetett szert akkora hatalomra, mely lehetővé tenné neki, hogy mások felett rendelkezék. Most azonban ezekkel a várakozásokkal ellentétben, tökéletlen verseny és függő árak mellett, magánkézből társadalmi hatalom halmozódik fel.” (I. m. 220. és köv. l.) Az állami beavatkozás számos új, korábban a magánszféra illetékességi körébe tartozó funkciót (szociálpolitika, betegsegélyezés, nyugdíj, a magán-gazdaság szociális diszfunkcióinak ellensúlyozása, stb.) átvállal, miközben hagyományos funkcióit (az állam- és közbiztonság szavatolása a rendőrség segítségével, igazságszolgáltatás, külső ellenség elleni védelem hadsereg fenntartásával) töretlenül megőrzi. Ezzel párhuzamosan a liberális államot lassanként fölváltó beavatkozó *szociális állam* szempontjából jellemzővé válik az a tendencia, hogy „jórészt maguk a magánintézmények öltenek félig nyilvános jelleget” (i. m. 226. l.). A szociális állam tekintetében Habermas külön hangsúlyozza állam és társadalom összefonódásának tendenciáját, melyet jól érzékeltet „a súlypont eltolódása a parlamentről a közigazgatásra és a pár-

³⁹ Habermas: Zum Problem der politischen Beteiligung. In: Friedeburg et alii: *Student und Politik*. Neuwied – Berlin 1961. 13–55. l. Újranyomatva in: Habermas: *Kultur und Kritik*. 9–60. l.; az idézet a 21. oldalról való.

tokra”³⁹. Habermas szerint még ma is a XVII. században kialakult petíciójog képezi a törvényhozás és a közigazgatás állampolgári ellenőrzésének és befolyásolásának alapját – csak ezt a jogot most a különböző *érdekszövetségek* (egyebek mellett a szakszervezetek és más ipari szövetségek) útján gyakorolják.⁴⁰ Sőt, egyre inkább megszokottá válik, hogy az állam lemond bizonyos funkcióiról e neokorporatista szervezetek javára.⁴¹

Az érdekszövetségek a liberális jogállamokban rendkívüli jelentőséghez juttatják a pártokat, melyek az általuk létrehozott parlament előtti politikai térben összehangolják a divergáló érdekeket, s ezáltal egyre szélesebb tömegeket – potenciálisan az egész népet – próbálják meg képviselni. „Ezáltal a parlament”, írja Habermas, „olyan színhellyé válik, ahol a pártok utasításokhoz kötött megbízottai találkoznak, hogy már meghozott döntéseket bejegyeztessenek.”⁴²

Amilyen mértékben önállósulnak a pártok a parlamenttel szemben, úgy halad előre a tömegpártoknak a szavazóktól való elszakadása is.⁴³ A Max Weber⁴⁴ által leírt ún. honorációpártok még a népakarat delegálásának eszközei voltak; ezzel szemben a modern tömegpártok már nem szócsövei többé a különböző társadalmi csoportoknak, hanem a közvélemény *kialakításának* szervezeti racionalitást követő ágensei. „A pártok az akarat kialakításának eszközei ugyan, de nem a nép, hanem azok kezében, akik a pártapparátust uralják.”⁴⁵

Mindezek a fejlemények Habermas szerint ahhoz vezetnek, hogy a nyilvánosságot a XX. század demokráciáiban *előállítják*, az már nem a „kultúrán elmélkedő közönség” vitáiból jegecesedik ki. A nagyüzemi munkaszervezés elterjedésével ugyanis megváltoznak a politikai szocializáció körülményei is. A modern család végképp elveszti önállóságát mint termelési egység vagy legalábbis mint a családi tőke gyarapítója és áthagyományozója; a társadalmi munka így kiválik a magánszférából és egyre inkább „kvázi közszféraként” (i. m. 233. l.) önállósul a

⁴⁰ V. Habermas: i. m. 25. l.

⁴¹ Vö. Habermas: i. m. 26. l.

⁴² Habermas: i. m. 28. l.

⁴³ Habermas: i. m. 29. l.

⁴⁴ Lásd Weber: *Állam, politika, tudomány*. Budapest., 1970.

⁴⁵ Vö. Habermas: *Zum Problem der politischen Beteiligung*. 31. l.

kiscsaláddal szemben. A polgári család egyre inkább állami juttatások és kárpótlások, illetve a piac teremtette javak hasznélvezőjévé, illetve fogyasztójává válik. A magánautonómia meggyengülésével jár karöltve a modern kiscsaládban „az atyai tekintély sokat emlegetett leépítése”, „a családon belüli tekintélystruktúra kiegyensúlyozásának tendenciája”, továbbá a szocializációnak „anonim társadalmi erőkre” való átruházása. (I. m. 236. l.)

A nyilvánosságnak ezt a „szerkezetváltozását” vagy „refeudalizálódását” Habermas a következőképpen jellemzi összefoglalóan: „Ami manapság a foglalkozás önállósult szférájával szemben a szabad idő területeként határolódik körül, az foglalja el tendenciaszerűen az irodalmi nyilvánosság helyét, amelyhez egykor a polgári család intim szférájában létrejött szubjektivitás kapcsolódott.” (I. m. 239. l.) A XX. század folyamán ugyanis a piac törvényei soha nem látott mélységben behatoltak a magánszférába és ennek következtében a kritikai okoskodás helyét fokozatosan a tömegkultúra javainak fogyasztása lépett. Ez a folyamat azért olyan fájdalmas Habermas számára, mert – úgy mond – „[a] kultúrával való kapcsolat fejleszt, míg a tömegkultúra fogyasztása” – tudjuk, ez volt a Frankfurter Iskola vezető teoretikusainak véleménye is – „semmilyen nyomot nem hagy; olyan fajta tapasztalatot közvetít, mely nem halmozódik, hanem regredál”. (I. m. 247. l.) A sajtó, s főleg az új tömegközlési eszközök által terjesztett „integrációs kultúra” (i. m. 259. l.) már nem szervez kölcsönös felvilágosítást az állampolgárok között, hanem „a valósághoz való hűséget a fogyasztásra való alkalmassággal helyettesíti és inkább félrevezet a kikapcsolódási ingerek személytelen felhasználása felé, mint hogy az ész nyilvános használatára ösztönözne.” (I. m. 253. l.) Ennek köszönhető továbbá, hogy „az értelem nyilvános használatára nevelt réteg már nem talál visszhangra” (i. m. 258. és köv. l.), így szinte végérvényesen elválik egymástól a „magas” és az „alacsony” kultúra területe. Az ily módon privatizálódó nyilvánosság elveszti eleven kapcsolatát a politikával és többé nem képes a döntésekben való aktív állampolgári részvétel hordozó alapjaként működni. „A közönséget – írja Habermas – e feladat alól messzemenően mentesítik más intézmények: egyrészt olyan szervezetek, melyekben a kollektíve megszervezett magánérdekek igyekeznek maguknak közvetlenül politikai alakot adni;

másrészt a pártok, melyek, a közhatalom szerveivel összefonódva, mintegy a nyilvánosság – melynek egykor eszközei voltak – felett alapozódnak meg. A hatalom gyakorlásának és kiegyensúlyozásának politikailag jelentős folyamata közvetlenül a magánterület igazgatása, a szervezetek, a pártok és az állami közigazgatás között játszódik le; *a közönséget mint olyant a hatalom körforgásába csak szórványosan vonják be, és akkor is csak azért, hogy éljenezzen.*" (I. m. 260. és köv. l. – Kiemelések *nem* az eredetiben. A kiemelt szövegrésről lentebb lesz még szó.)

Az elmondottak legfontosabb következménye Habermas szerint az, hogy *„felbomlik a jogi normának és a nyilvános vitának a liberalizmus által még igényelt összefüggése, és erre nem is merül fel igény”*. (i. m. 262. l. – Kiemelések *nem* az eredetiben.)

E negatív tendenciákkal szemben ugyanakkor Habermas feltételez egy kritikai nyilvánosságot is, amely a polgári jogállam alkotmányaiban többé-kevésbé torzítatlanul érvényesül. Ez az ellensúly *„amilyen mértékben felülkerekedik, az jelzi a szociális állami berendezkedésű ipari társadalom demokratizálásának mértékét – nevezetesen a szociális politikai hatalom gyakorlásának racionalizálását”*. (I. m. 327. és köv. l.) Az uralom demokratizálására vagy racionalizálására vonatkozó kérdés először is annak firtatását jelenti, hogy vajon elképzelhető-e, hogy egy modern államszervezetben *„minimálisra csökkentsek az érdekkonfliktusokat és a bürokratikus döntéseket”*. (I. m. 328. l.) Egyfelől elkerülhetetlennek látszik, hogy a különböző szakbizottságok, tanácsadó szervek kivonják határozataikat a nyilvános megmérettetés alól, másfelől mégis elmondható, hogy *„időközben a hatóságoknak méltó ellenfelük támadt magában az igazgatásban”* (i. m. 329. l.), ti. a pártok és más érdekszervezetek reflexiójában.

A demokratizálás másik feltétele Habermas szerint a *„strukturális érdekkonfliktusok”* minimalizálása. Habermas úgy látja, hogy a tekintélyes termelőerőkkel rendelkező fejlett kapitalista társadalmak talaján *„az érdekeknek továbbra is fennálló, ha nem megsokszorozódó pluralizmusa kielégítésük belátható lehetőségémiatt tompíthatja az egymással versengő szükségletek antagonisztikus élességét”*. (I. m. 330. l.)

Sőt, ezek a megfontolások ahhoz az óvatos formában megfogalmazott reménynek a kimondásához vezették Habermast, hogy *„a politikailag működő nyilvánosság két előfeltételét: a*

bürokratikus döntések objektíve lehetséges minimalizálását és a strukturális érdekkonfliktusok relativizálását a megismerhető általános érdek mércéje szerint – ma már nem lehet teljesen utópisztikusnak minősíteni”. (I. m. 330. és köv. l.)

*

A polgári nyilvánosság tönkremenetelét megrajzoló habermasi elméletet több oldalról is bírálták. A már többször hivatkozott W. Jaeger ellenvetése abban foglalható össze, hogy Habermas hibás – ideológiát és utópiát megengedhetetlenül vegyítő – módszertana miatt a liberális nyilvánosságot történetileg többé-kevésbé megvalósult mérceként ábrázolja, sőt, stilizálja, majd pedig kimutatja, hogy a szociális jogállam korában ez az idealizált nyilvánosság felbomlik. Jaeger szerint a parlamentáris rendszer sosem felelt meg annak az eszménynek, melyet Habermas kialakított róla; így a liberális kapitalizmus politikai rendszere semmivel sem áll közelebb ehhez az eszményhez, mint a kései kapitalizmus jogállamáé.⁴⁶

Niklas Luhmann, a német funkcionalista szociológia legkiemelkedőbb képviselője, Habermas egyik legjelentősebb vitapartnere ezt az ellenvetést azzal toldja meg, hogy a kétszemélyes interakció (ebben az összefüggésben: a beszélgetés) modelljén nyugvó habermasi nyilvánosság eszmény nem felel meg sem a mai komplex társadalmak közigazgatási, államszervezési igényeinek, sem pedig valóságának.⁴⁷

Kétségtelen, hogy Habermas történeti szociológiájának „mélységelessége” hagy néha kívánnivalót maga után. Így például meglepő, hogy Habermas a polgári nyilvánosság széthullását Rosa Luxemburnak a *bolsevik* politikai gyakorlattal kapcsolatos leleplező szófordulataival érzékeltette. (Lásd i. m. 260. és köv. l., fentebb kiemelve idézve.) Luxemburg szavai így hangzanak: e politika irányítói (írta a 1917-es forradalom vezetőiről) „időről időre gyűlésekre mozgósítják a munkásság elit-

⁴⁶ Lásd Jaeger: i. m.

⁴⁷ Vö. N. Luhmann: Systemtheoretische Argumentationen. Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas. In: Habermas-Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M., 1971.

jét, hogy az megtapsolja a vezérek beszédeit és egyhangúlag helybenhagyja az előterjesztett határozatokat...⁴⁸

Fentebb ugyanakkor megmutattuk: nincs igazán okunk kétségbevonni, hogy a politikailag működő nyilvánosság mint eszme tényleg hatékony volt, sőt, ma is fontos legitimációs funkciót tölt be. A szakirodalom általában elismeri azt is, hogy van alapja a parlamentarizmus meggyengüléséről szóló habermasi tételnek.⁴⁹

A luhmanni ellenvetéssel szemben utalni lehet arra a – később megfogalmazott – habermasi gondolatra, miszerint *a priori* nem lehet megjósolni azt, hogy a magasan fejlett ipari társadalmak igazgatási teljesítőképessége és maguk az állampolgárok milyen mértékben viselik el a mindenkit érintő döntések demokratikus akarategyeztetés útján történő kialakítását.⁵⁰

Ugyanakkor a nyilvánosság habermasi elemzésének vannak tanulságos deficitjei is, melyek közül néhányat saját maga tárgyalt, műve 1990-es kiadásához írt új előszavában. Habermas önkritikájának szempontjai a következő három alapelemet emelik ki:

1. A társadalom holista megközelítésmódja miatt az elemzés egy „társulás nagyban”-konceptióhoz kötődött. Ez nem tette lehetővé a szerző számára a bonyolult, rendszerszerűen differenciálódott, s mégis interdependenciák jellemezte szociális alrendszerek által vezérelt modern ipari társadalmak komplexitásfokának kielégítő ábrázolását.

2. A polgári nyilvánosság, illetve közönség túlságosan homogen egységként történő ábrázolása miatt Habermas nem szentelhetett elegendő figyelmet a nyilvánosságon belüli és az abból kizárt alternatív vagy ellennyilvánosságok szerepére.

3. Visszatekintve leegyszerűsítőnek látszik a könyvnek a tömegkultúra és a magas kultúra merev elválásával, valamint a pusztán kultúrafogyasztó refeudalizált nyilvánosság általánosává válásával kapcsolatos szkeptikus előrejelzése.

⁴⁸ Rosa Luxemburg: *Az orosz forradalomról*. Bp., 1982. 31. l.

⁴⁹ Itt elsősorban a neokorporatizmus igen kiterjedt irodalmára utalnék. Bibliográfia található Rolf G. Heinze: *Verbandepolitik und „Neokorporatismus”*. *Zur politischen Soziologie organisierter Interessen* című könyvében (Opladen, 1981).

⁵⁰ Vö. Habermas: *A jóságos uralkodó utópiája*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986. XXX. évf., 1–2.

Végezetül tegyünk kísérletet e kötet módszerének és elméleti alapjainak rövid összefoglalására. A könyv a Habermas által az ötvenes évek végétől eltervezett „szisztematikus célzatú történetírás” egyik darabja. Már ebben a kötetben feltűnik a kommunikáció, a kölcsönös megegyezésre törekvő szolidáris cselekvés kibontása a többi csoport-, illetve társadalmi cselekvéshálóból, és *normaként* vagy *mérceként* való kitüntetése. Már az itt olvasható fejtegetések is arról árulkodnak, hogy a fiatal Habermas is *a kommunikatív viszonyok állapotán* méri le a társadalmak szabadságát és fejlettségét, s az is jól látható, hogy ezekben a szövegekben a politikailag aktív, önnön érdekeit artikuláló és másokkal megvitató okoskodó közönség és az ezen racionális életformának kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi viszonyok közötti konfliktus válik a társadalomfejlődés hajtóerejévé. E koncepció hallgatólagos (legalábbis szisztematikusán soha nem igazolt) előfeltételezéseként a *homo politicus* modellje szolgál alapul abban az értelemben, hogy Habermas a politikai folyamatokban való tudatos részvételt, a politikai döntésekbe való beleszólás lehetőségét tartja az emberi lét autentikus formájának. Természetesen ez a prekonceptió teremt kiemelkedő helyi értéket a politikai nyilvánosságának is. Ezzel kapcsolatban kritikai szándékkal lehet hivatkozni bizonyos tapasztalati tényekre, melyek a politikai apátiát igazolják még az évszázados demokratikus hagyományokkal rendelkező országokban is (s kétségtelen, hogy ez a választásokkal szemben tanúsított közöny jelenti ma hazánkban is az egyik legdrámaibb problémát). Ezt az ellenérvet igen erősnek tartom, mégis elgondolkodtatónak vélem Bibó István fejtegetéseit e témával kapcsolatban, amelyek Habermas előfeltételezéseit látszanak alátámasztani.

„Bizonyára csodálkozni fognak azon – írja Bibó –, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaellenes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a »politikus« nevével szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a »polisz«, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberekhez. Ez pedig az emberek túlnyomó részét nagyon is érdekli. Különösen érdekli a XVIII–XIX. század fordulója, vagyis a modern közösségi érzés megjelenése óta, amióta az állami

közösséghez való viszonyulás magának az állami közösségnek a működése, a milyensége és presztízse elvileg mindenkinek a közös és személyes ügyévé lett. A közösséghez való viszonynak ez az elvi és érzelmi demokratizálódása – ami nem feltétlenül jelent még demokráciát – előntötte egész Európát. Innen az a legújabb kori helyzet, hogy a nemzeti közösség ügyéből a legkülönbözőbb közösségi históriák származtak...⁵¹

A Frankfurti Iskola első („nagy”) generációjának képviselői még többé-kevésbé nyíltan tagadták az értékmentesség Max Weber-i elvét rámutatva arra, hogy az emancipáció és a strukturális szempontból indokolatlan szükség alóli felszabadulás olyan érdek (és érték), melyet a kritikai elméletnek még akkor is artikulálnia kell, ha ez a „valódi” érdek már csak egy szűk értelmiségi körben talált menedéket, mert ennek elmulasztása a valóság meghamisításával volna egyenlő.⁵² E közvetlen értékfelmutatás és -bevádolás helyett Habermas e könyvében az érték közvetett, a közgondolkodásból kibontó módszerét választja. A polgári nyilvánosság értékeinek ez a posztulálása és idealizálása, továbbá az ideológiakritikai módszer együttes alkalmazása sem alapozhatta azonban meg, írja Habermas könyvéhez írt új előszavában, még a közösen vallható értékek és normák egy minimumát sem abban az esetben, ha bizonyos politikai erők „visszaszívják” a polgári ideálokat, vagy ha széles körben elterjed a cinikus tudat. Ezért Habermas a hatvanas évek derekától kezdve már nem az empirikusan felkutatható tudatteljesítményekből (a filozófiai és a politikai közgondolkodás forrásaiból), hanem a tudat és a viselkedés közös alapjából, azaz a nyelvi, illetve a kommunikatív kompetenciából bontja ki *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* megismert alapértékeket.⁵³

⁵¹ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1986. I. köt. 372. l.

⁵² Vö. Horkheimer: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Bp., 1976. 43–116. l.

⁵³ Lásd erről összefoglalóan: Felkai Gábor: Ideális beszédhelyzet és korlátozatlan kommunikációs közösség. i. h.

IRODALOMJEGYZÉK

1. A NYILVÁNOSSÁG (ÉS A PRIVÁTSZFÉRA) TÖRTÉNETÉHEZ

I. Társadalomtörténeti szempontból

- Ashley, W., *The Economic Organization of England*, London 1923
- Barber, E. G., *The Bourgeoisie in the 18th Century France*, New York 1959
- Brentano, L., *Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands*, III. köt. Jena 1928
- Brunner, O., *Neue Wege zur Sozialgeschichte*, Göttingen 1956
- Conze, W. (Hg.), *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz*, Stuttgart 1963
- Cunningham, W., *The Progress of Capitalism in England*, Cambridge 1929
- Dahrendorf, R., *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland*, in: *Arch. Europ. Soc.* I. köt. 1960, 86. és köv. l.
- Dobb, M., *Studies in the Development of Capitalism*, London 1954
- Galbraith, J. K., *American Capitalism*, Boston 1952
- Heckscher, E. F., *Merkantilismus*, Jena 1932
- Hilferding, R., *Das Finanzkapital*, Berlin 1955
- Horkheimer, M., *Autorität und Familie*, Paris 1936
- Kuske, B., *Der Einfluss des Staates auf die Geschichte der sozialen Gruppen in Deutschland*, *Köln. Zeitschrift. Soz.*, 2. köt. 1949/50, 193. és köv. l.
- Lukács Gy., *Németország történelmi fejlődésének néhány sajátossága*, In: *Az ész trónfosztása*, Bp. 1954.
- Meredith, H. O., *Economic History of England*, London 1949
- Plessner, H., *Die verspätete Nation*, Stuttgart 1959
- Riehl, W. H., *Die Familie*, Stuttgart 1897
- Schelsky, H., *Wandlungen der deutschen Familie*, Stuttgart 1955
- Schmoller, G., *Umriss und Untersuchungen*, Leipzig 1898
- Schramm, P. E., *Hamburg, Deutschland und die Welt*, München 1943
- Schumpeter, J., *Die Krise des Steuerstaats*, Leipzig 1918
- Seé, H., *Die Ursprünge des modernen Kapitalismus*, Wien 1948
- Truebe, W., *Das Verhältnis von Fürst, Staat und Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus*, *Vj.-Zeitschrift Soz. Wirtsch. gesch.*, 44. köt. 1957, 26. és köv. l.
- v. Waltherhausen, A. Sartorius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815–1914*, Jena 1923
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1956
- , *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1958

II. Kultúrtörténeti szempontból

- Alewyn, R., *Das grosse Welttheater, Die Epoche der höfischen Feste*, Hamburg 1959
- Altick, R. D., *The English Common Reader, A Social History of the Mass Reading Public*, Chicago 1959
- Arendt, H., *The Human Condition*, Chicago 1958
- Auerbach, E., *Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts*, München 1933
- Balet, L., *Die Verbürgerlichung der deutschen Kunst, Literatur und Musik im 18. Jahrhundert*, Leyden 1938
- v. Böhm, M., *Rokoko, Frankreich im 19. Jahrhundert*, Berlin 1921
- Brunner, O., *Adeliges Landleben*, Salzburg 1949
- Dresdner, A., *Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang des europäischen Kunstlebens*, München 1915
- Fay, B., *La Franc-Maçonnerie et la Révolution intellectuelle de XVIIIe siècle*, Paris 1935
- Hauser A., *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, Bp. 1969; 1980
- Heilborn, L., *Zwischen zwei Revolutionen*, Berlin 1929
- Huizinga, J., *A középkor alkonya*, Bp. 1976.
- Kayser, W., *Entstehung und Krise des modernen Romans*, Göttingen 1954
- Kosselek R., *Kritik und Krise*, Freiburg–München 1959
- Leavis, G. D., *Fiction and the Reading Public*, London 1932
- Reinhold, H., *Zur Sozialgeschichte des Kaffees und des Kaffeehauses*, Sammelrezension, Köln. *Zeitschrift Soz.*, 10. köt. 1958, 151. és köv. l.
- Schmitt, C., *Römischer Katholizismus und politische Form*, München 1925
- Schöffler, H., *Protestantismus und Literatur*, Göttingen 1958
- Schücking, L. L., *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, München 1923
- Stadelmann, R. und Fischer, W., *Die Bildungswelt des deutschen Handwerks um 1800*, Berlin 1955
- Steinhausen, G., *Geschichte des deutschen Briefes*, Berlin 1889
- Stephen, L., *English Literature and Society in the 18th Century*, London 1903
- Trevelyan, G. M., *Kultur- und Sozialgeschichte Englands*, Hamburg 1948
- Watt, J., *The Reading Public*, in: *The Rise of the Novel*, London 1957
- Westerfrölke, H., *Englische Kaffeehäuser als Sammelpunkte der literarischen Welt*, Jena 1924
- Williams, R., *Culture and Society 1780–1950*, New York 1960
- Wittich, W., *Der soziale Gehalt von Goethes Roman „Wilhelm Meister“*, in: *Erinnerungsgabe für Max Weber*, II. köt: München–Leipzig 1923, 249. és köv. l.

III. Sajtótörténeti szempontból

- Baumert, O. P., *Die Entstehung des deutschen Journalismus*, München–Leipzig 1921
- Bleyer, W. G., *History of the American Journalism*, Boston 1927
- Bode, H., *Anfänge der wirtschaftlichen Berichterstattung*, München 1936
- Braubach, M., Ein publizistischer Plan der Bonner Lesegesellschaft aus dem Jahre 1789, in: *Festschrift für Ludwig Bergstrasser*, Düsseldorf 1954, 21. és köv. l.
- Bücher, K., Die Entstehung des Zeitungswesens, in: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, L. k. Tübingen 1917
- , *Gesammelte Aufsätze zur Zeitungskunde*, Tübingen 1926
- Dovifat, E., *Zeitungslehre*, Berlin 1955
- Fischer, H., *Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger*, Augsburg 1936
- Goitsch, H., *Entwicklung und Strukturwandlung des Wirtschaftsteils der deutschen Tageszeitungen*, Diss. rer. pol., Frankfurt 1939
- Groth, O., *Die Zeitung*, 4 köt. Berlin–Leipzig 1928
- Hanson, L., *Government and the Press 1695–1763*, London 1936
- Jentsch, I., *Zur Geschichte des Zeitungswesens in Deutschland um 1800*, Diss. phil., Leipzig 1937
- Kempters, K., *Die wirtschaftliche Berichterstattung in den sog. Fuggerzeitungen*, München 1936
- Kirchner, J., Redaktion und Publikum, Deutsche Massenzeitschriften im 19. Jahrhundert, in: *Publizistik*, 5. köt. 1960, 463. l.
- Morrison, St., *The English Newspaper*, Cambridge 1932
- Park, R. E., *The Natural History of the Newspaper*, in: W. Schramm, *Mass Communication*, Urbana 1944, 21. és köv. l.
- , de Volder, U., *Soziologie der Zeitung*, Stuttgart 1959

IV. Jogtörténeti és politikai-tudományos szempontból

- Böckenförde, E. W., *Gesetz und gesetzgebende Gewalt*, Berlin 1958
- Brunner, L., *Land und Herrschaft*, Brünn 1943
- Coing, H., *Der Rechtsbegriff der menschlichen Person und die Theorie der Menschenrechte*, Berlin–Tübingen 1950
- Conrad, H., *Individuum und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung*, Jurist. Studienges. Karlsruhe, 18. f. Karlsruhe 1956
- Emden, C. S., *The People and the Constitution*, Oxford 1956
- Evert, E., *Die Öffentlichkeit in der Aussenpolitik*, Jena 1931
- Forsthoff, E., *Lehrbuch des Verwaltungsrechts*, Allgemeiner Teil, München 1955, Einleitung
- Fraenkel, E., *Das amerikanische Regierungssystem*, Köln–Opladen 1960

- Hartung, F., *Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte*, Göttingen 1954
- Hasbach, W., *Die parlamentarische Kabinettsregierung*, Aachen 1956
- Jellinek, G., *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*, Leipzig 1909
- Kirchner, *Beiträge zur Geschichte des Begriffs „öffentlich“ und „öffentliches Recht“*, Diss. jur., Göttingen 1949
- Kluxen, K., *Das Problem der politischen Opposition*, Freiburg–München 1956
- Löwenstein, K., *Zur Soziologie der parlamentarischen Repräsentation in England*, in: *Erinnerungsgabe für Max Weber*, II. köt. München–Leipzig 1923, 85 és köv. l.
- Naef, W., *Frühformen des modernen Staates im Spätmittelalter*, *Hist. Zeitschrift*, 171. köt. 1951, 225. és köv. l.
- Redslob, R., *Staatstheorien der französischen Nationalversammlung*, Leipzig 1912
- Schieder, Th., *Das Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung und die Krise des bürgerlichen Liberalismus*, *Hist. Zeitschrift*, 177. köt. 1954, 49. és köv. l.
- , *Die Theorie der Partei im älteren deutschen Liberalismus*, in: *Festschrift für Ludwig Bergsträsser*, Düsseldorf 1954, 183. és köv. l.
- Schlenke, M., *England und das Friderizianische Preussen 1740–1763*, Freiburg–München 1963
- Schmitt, C., *Die Diktatur*, München–Leipzig 1928
- Valjavec, F., *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815*, München 1951
- Weber, M., *Staatssoziologie*, Berlin 1956
- , *Rechtssoziologie*, Neuwied 1960
- Wieacker, F., *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1952
- , *Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft*, Juristische Studienges. Karlsruhe, 3. f. Karlsruhe 1953

2. A NYILVÁNOSSÁG (ÉS A PRIVÁTSZFÉRA) A MAI TÁRSADALOMBAN

I. A nyilvánosság sajátos szempontjából

- Altmann, R., *Das Problem der Öffentlichkeit und seine Bedeutung für die Demokratie*, Diss. phil., Marburg 1954
- Arndt, H. J., *Öffentlichkeit als Staatsersatz*, *Arch. R. Sozphil.*, 42. köt. 1956, 239. és köv. l.

- Bahrtdt, H. P., Öffentlichkeit und Privatheit, in: *Die moderne Großstadt, Hamburg* 1961, 36. és köv. l.
- Goldschmidt, M. L., Publicity, Privacy, Secrecy, *West. Pol. Quart.*, 7. köt. 1957, 401. és köv. l.
- Habermas, J., Öffentlichkeit, (címszó) in: *Staat und Politik, Fischerlexikon* 3. kiad. 220. és köv. l.
- Haftendorn, H., *Das Problem von Parlament und Öffentlichkeit, Diss. rer. pol.*, Frankfurt/Main 1960
- Plessner, H., *Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung, Göttingen* 1960
- Schmidt, E., Öffentlichkeit oder Publizität, in: *Festschrift für W. Schmidt, Berlin* 1959, 35. és köv. l.
- Semd, R., Zum Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit, in: *Festschrift für G. Jellinek, München* 1954, 11. és köv. l.
- Sieburg, F., Haben wir noch ein privates Leben?, *Universitas*, 8. köt. 1953, 663. és köv. l.
- Weber, M., Verwaltungsöffentlichkeit und Auslese der Führer, in: *Gesammelte Politische Schriften, Tübingen* 1958, 339. és köv. l.

II. Az ipari társadalom és a szociális állam szempontjából

- Achinger, H., *Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik, Hamburg* 1958
- Altmann, R., Zur Stellung der öffentlichen Verbände, *Zeitschrift Pol. NF*, 2. köt. 1955, 214. és köv. l.
- Berle és Means, *The Modern Corporation and Privat Property, New York* 1932
- Beutler, Stein, Wagner, *Staat und Verbände* (mit Referaten von U. Scheuner und W. Weber), Heidelberg 1957
- Clark, J. M., The Interplay of Politics and Economics, in: *Freedom and Control in Modern Society*, Ed. Bergler, New York 1954
- Downs, A., Why Government Budget is too small in Democracy?, *World Politics*, 12. köt. 1960, 541. és köv. l.
- Eschenburg, Th., *Herrschaft der Verbände, Stuttgart* 1955
- Forsthooff, E., *Verfassungsprobleme des Sozialstaats, Münster* 1954
- , Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats, *Veröff. Ver. Dt. Strl.*, 12. f. Berlin 1954, 36. és köv. l.
- Friedmann, W., *Law and Social Change, London* 1951
- Galbraith, J. K., *Gesellschaft im Überfluss, Stuttgart* 1959
- Gerber, H., Die Sozialstaatsklausel des Grundgesetzes, *AÖR*, 81. köt. 1956, 1. és köv. l.
- Huber, H., *Recht, Staat, Gesellschaft, Bern* 1954
- Ipsen, H. P., *Die Repräsentation der organisierten Interessen, Berlin* 1956
- Kirchheimer, O., Changes in the Structure of Political Compromise, *Studies in Philos. and Soc. Sc.*, 9. köt. 1941, 456. és köv. l.

- Kornhauser, W., *The Politics of Mass Society*, Glencoe 1959
- König, H., Konzentration und Wachstum, *Zeitschrift Ges. Stwiss.*, 115. köt. 1959. 229. és köv. l.
- Littmann, K., *Zunehmende Staatstätigkeit und wirtschaftliche Entwicklung*, Köln 1947
- Maiwald, S., Das Recht als Funktion gesellschaftlicher Prozesse, *Arch. R. Sozphil.*, 40. köt. 1952/53, 155. és köv. l.
- Mills, C. W., *Az uralkodó elit*, Bp. 1972
- Neumann, F., Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft, *Zeitschrift Sozforsch.*, 6. köt. 1938, 542. és köv. l.
- , Ökonomie und Politik, *Zeitschrift Pol. NF*, 2. köt. 1955, 1. l.
- Neumark, F., *Wirtschafts- und Finanzpolitik des Interventionsstaats*, Tübingen 1961
- Renner, K., *Die Rechtsinstitute des Privatrechts*, Tübingen 1929
- , *Wandlungen der modernen Gesellschaft*, Wien 1953
- Ridder, H., *Zur verfassungsrechtlichen Stellung der Gewerkschaften im Sozialstaat*, Stuttgart 1960
- Scheuner, U., *Grundfragen des modernen Staates*, in: *Recht, Staat und Wirtschaft*, III. köt. H. Wandersleb, Düsseldorf 1951
- , Die staatliche Intervention im Bereich der Wirtschaft, *Veröff. Ver. Dt. Strl.*, II. f. Berlin 1954, 1. és köv. l.
- Schneider, H., Einzelfallgesetze, in: *Festschrift für Carl Schmitt*, Berlin 1959, 197. és köv. l.
- Schulz, G., Über Entstehung und Formen von Interessengruppen seit Beginn der Industrialisierung, *Pol. Vj. Zeitschrift*, 2. köt. 1961, 124. és köv. l.
- Schumpeter, J., *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, Bern 1950
- Siebert, W., Privatrecht im Bereich der öffentlichen Verwaltung, in: *Festschrift für H. Niedermeyer*, Göttingen 1953
- Strachey, J., *Kapitalismus heute und morgen*, Düsseldorf 1957
- Weber, W., *Spannungen und Kräfte im westdeutschen Verfassungssystem*, Stuttgart 1951
- , *Das politische Kräftesystem in der wohlfahrtsstaatlichen Massendemokratie*, Schriften d. Dt. Ind.- u. Handelstages, 39. f. Köln 1956
- Whyte, W. H., *Herr und Opfer der Organisation*, Düsseldorf 1958
- Young, K., Society and the State, *Am. Soc. Rev.*; II. köt. 1946, 137. és köv. l.

III. A tömegdemokrácia szempontjából

- Abendroth, W., Innerparteiliche und innerverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie, *PVS*, 5. [évf.] 1964, 307. és köv. l.
- Aron, R., Fin de l'Âge Idéologique?, *Sociologica*, Frankfurt. Beiträge zur Soz., I. köt. 1955. 219. és köv. l.

- Bunzel, J. H., *Liberal Ideologies and the Problem of Power*, *West. Pol. Quart.*, 8. köt. 1960, 374. és köv. l.
- Burdick és Brodbeck, *American Voting Behaviour*, Glencoe 1956
- Butler, D. E., *The British General Election of 1955*, London 1957
- McCallum és Readman, *The British General Election of 1945*, London 1947
- Campbell, Gurie, Miller, *The Voter decides Events*, 1954
- Dahl, R. A., *Hierarchy, Democracy and Bargaining*, in: *Research Frontiers in Politic and Government*, Washington, 1955, 47. és köv. l.
- Dechamps, B., *Macht und Arbeit der Ausschüsse*, Meisenheim 1954
- Duverger, M., *Les Partis Politiques*, Paris 1951
- Eschenburg, Th., *Probleme der Parteifinanzierung*, Tübingen 1961
- Eulau, Eldersfield, Janowitz, *Political Behaviour*, Glencoe 1956
- Faul, E., *Wahlen und Wähler in Westdeutschland*, Hamburg 1961
- Field, H. H., *The Non-Voter*, *P. O. Quart.*, 8. köt. 1944, 175. és köv. l.
- Frenkel, E., *Die repräsentative und die plebiszitäre Komponente im demokratischen Verfassungsstaat*, *Recht und Staat*, 219/220. f. Tübingen 1958
- v. Friedeburg, L., *Zum politischen Potential der Meinungsforschung*, *Köln. Zeitschrift Soz.*, 13. köt. 1961, 201. és köv. l.
- Friesenhahn, E., *Parlament und Regierung im modernen Staat*, *Ver. Dt. Strl.*, 16. f. Berlin 1958, 31. és köv. l.
- Fröhner, R., *Trägt die Meinungsforschung zur Entdemokratisierung bei?*, in: *Publizistik*, 3. köt. 1958, 157. és köv. l.
- Habermas, Friedeburg, Oehler, Wetz, *Student und Politik*, Neuwied 1961
- Harris, R., *Election Polling and Research*, *P. O. Quart.*, 21. köt. 1957, 108. és köv. l.
- Hartenstein, Liepelt, Schubert, *Die Septemberdemokratie*, *Die Neue Gesellschaft*, 1958, 14. és köv. l.
- Hirsch és Weber, *Wähler und Gewählte*, Berlin 1957
- Janowitz és Marvick, *Competition, Pressure and Democratic Consent*, Michigan 1956
- Kirchheimer, O., *Parteistruktur und Massendemokratie in Europa*, *AÖR*, 79. köt. 1954, 307. és köv. l.
- , *Politik und Verfassung*, Frankfurt am Main 1964
- Kitzinger, U. W., *Wahlkampf in Westdeutschland*, Göttingen 1960
- Lazarsfeld, Berelson, Goudet, *The Peoples Choice*, New York 1944
- Lazarsfeld, Berelson, McPhee, *Voting*, Chicago 1954
- Leibholz, G., *Strukturprobleme der Demokratie*, Karlsruhe 1958
- Lipset, S. M., *The Political Man*, New York 1960 (németül: Neuwied 1962)
- Lohmann, K., *Parlamentarismus und Publizistik*, in: *Tymbos für Ahlmann*, Berlin 1952, 198. és köv. l.

- Löffler, M., Der Verfassungsauftrag der Publizistik, in: *Publizistik*, 5. köt. 1960. 517. és köv. l.
- Mannheim, K., *Freedom, Power and Democratic Planning*, New York 1950
- Neumann, Nipperdey, Scheuner, *Die Grundrechte*, II köt. Berlin 1954; III. köt. 1. és 2, Berlin 1958; IV. köt. Berlin 1960
- Neumann, S., *Modern Political Parties*, Chicago 1956.
- Nicholas, H. G., *The British General Election of 1950*, London 1951
- Ramm, Th., *Die Freiheit der Willensbildung*, Stuttgart 1960
- Riesmann u. Glazer, Changing Meaning of Politics, in: *Studies in Leadership*, Ed. Gouldner, New York 1950, 506. és köv. l.
- Rumney, J. C., Do the Polls serve Democracy?, in: Berelson és Janowitz, *Public Opinion and Communication*, Glencoe. 1950
- Schmidtchen, G., *Die befragte Nation*, Freiburg 1959
- Schmitt, C., *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*, München–Leipzig 1923
- Stammer, O., Politische Soziologie und Demokratieforschung, *Köln. Zeitschrift Soz.*, 8. köt. 1956, 380. és köv. l.
- , *Interessenverbände und Parteien*, 9. köt. 1957, 587. és köv. l.
- Steffani, W., Funktion und Kompetenz parlamentarischer Unterausschüsse, *Pol. Vj. Zschrft.*, I. köt. 1960, 151. és köv. l.
- Sultan, H., és Abendroth, W., *Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*, Hannover–Frankfurt 1955

IV. A tömegkommunikáció szempontjából

- Adorno, T. W., Democratic Leadership and Mass Manipulation, in: *Studies in Leadership*, (Ed. Gouldner) New York 1950, 118. és köv. l.
- , Ideologie, in: *Exkurse*, Frankfurt 1956, 162. és köv. l.
- , Über den Fetischcharakter der Musik und die Regression des Hörens, in: *Dissonanzen*, Göttingen 1956
- Anders, G., *Die Antiquiertheit des Menschen*, München 1957
- Berelson és Janowitz, *Public Opinion and Communication*, Glencoe 1950
- Bernays, E. L., *The Engineering of Consent*, Oklahoma 1955
- Bird, G. L., *Press and Society*, New York 1957
- Bogart, L., *The Age of Television*, New York 1958
- DIVIO, *Der westdeutsche Markt in Zahlen*, Frankfurt 1958
- Ellul, I., *Propagandes*, Paris 1962
- Enzensberger, H. M., *Einzelheiten*, Frankfurt am Main 1962
- Escarpit, R., *Das Buch und der Leser*, Köln–Opladen 1961
- Feldmann, E., *Theorie der Massenmedien*, München 1962
- Fine, B. J., *Television and Family Life*, Boston 1952
- Gehlen, A., *Bemerkungen zum Thema Kulturkonsum und Konsumkultur*, *Tagungsberichte des „Bundes“*, Wuppertal 1955, 6. és köv. l.
- , *Kor-képek*, Bp. 1987

- Horkheimer és Adorno, Kulturindustrie, in: *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam 1947, 144. és köv. l.
- Hundhausen, C., *Industrielle Publizität als Public Relation*, Essen 1957
- Institut für Demoskopie, *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*, Allenbach, I. köt. 1953, II. köt. 1957
- Institut für Publizistik d. Fr. Univ. Berlin, *Handbuch der Deutschen Presse* 1956, Berlin 1956
- Kayser, W., Das literarische Leben der Gegenwart, in: *Deutsche Literatur in unserer Zeit*, Hg. Kayserm, Göttingen 1959, 22. és köv. l.
- Kelley, St., *Professional Public Relation and Political Power*, Baltimore 1956
- Kieslich, G., *Freizeitgestaltung in einer Industriestadt*, Dortmund 1956
- Kirchner, H. M., Der Markt der Illustrierten gestern und heute, in: *Publizistik*, 3. köt. 1958, 323. és köv. l.
- Knebel, H. J., *Soziologische Strukturen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960
- Kropff, H. J. F., Synthese von Journalismus, industrieller Publizität und Public Relations, in: *Publizistik*, 5. köt. 1960, 491. és köv. l.
- Larabee és Meyersohn, *Mass Leisure*, New York 1959
- Lazarsfeld és Katz, *Personal Influence*, Glencoe 1955, (németül: München 1962)
- Löwenthal, L., Die biographische Mode, *Sociologica*, Frankf. Beitr. zur Soz., I. köt. Frankfurt 1955, 363. és köv. l.
- Mangold, W., *Gegenstand und Methode des Gruppendiskussionsverfahrens*, Frankfurt 1960
- Meyersohn, R., *Commercialism and Complexity in Popular Culture*, 55. Meeting of Am. Soc. Assoc., New York 1960 (kézirat)
- Noelle, E., Die Wirkung der Massenmedien, in: *Publizistik*, 5. köt. 1960, 532. és köv. l.
- , *Umfragen in der Massengesellschaft*, Hamburg 1963
- Peterson, Th., *Magazines in the 20th Century*, Urbana 1956
- Riesman, D., *A magányos tömeg*, Bp. 1968
- , *The Oral Tradition, the written Word and the Screen Image*, Yellow Springs/Ohio 1955
- Sauvy, A., Vom Einfluss der Meinung auf die Macht, *Diogenes*, 14/15. f. 1957, 224. és köv. l.
- Schelsky, H., Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft, in: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Düsseldorf 1965, 310. és köv. l.
- Schramm, W., *Mass Communication*, Urbana 1944
- Seldes, G., *The Great Audience*, New York 1951
- Steinberg, Ch. S., *The Mass Communicators*, New York 1958
- Swanson, C. E., Television Owning and its Correlates, *Journ. of Appl. Psych.*, 1951, 352. és köv. l.

- Thomsen, W., *Zum Problem der Scheinöffentlichkeit, inhaltsanalytisch dargestellt an der Bildzeitung*, Inst. f. Sozialf, Frankfurt 1960 (kézirat)
Whyte és Rosenberg, *Mass Culture*, New York 1955

3. A „KÖZVÉLEMÉNY” FOGALMÁHOZ ÉS TÖRTÉNETÉHEZ

- Albig, W., *Public Opinion*, New York 1938
Bauer, W., *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen 1914
–, *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, Berlin–Leipzig 1930
Berelson, B., *Communication and Public Opinion*, in: Berelson és Janowitz, *Public Opinion and Communication*, Glencoe 1950, 448. és köv. l.
–, *Democratic Theory and Public Opinion*, in: *P. O. Quart.*, 16. köt. 1952, 313. és köv. l.
Blumer, H., *The Mass, the Public and Public Opinion*, in: Berelson és Janowitz, i. m. 43. és köv. l.
Brinckmann, C., *Presse und öffentliche Meinung*, in: *Verh. des 7. Dt. Soziologentages*, Tübingen 1931, 27. és köv. l.
–, *Centre de Sciences Politiques de l'Institut d'Etudes Juridiques de Nice, L'Opinion Publique*, Paris 1957 (gyűjteményes kötet)
Dicey, A. V., *Law and Public Opinion in England*, London 1905
Doob, L. W., *Public Opinion and Propaganda*, New York 1951
Flad, R., *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Stein, Arndt, Humboldt*, Berlin–Leipzig 1929
Fraenkel, E., *Parlament und öffentliche Meinung*, in: *Festschrift für Herzfeld*, Berlin 1957, 163. és köv. l.
–, *Öffentliche Meinung und internationale Politik, Recht und Staat*, 255/256. f. Tübingen 1962
Glickman, H., *Viewing Public Opinion in Politics*, *P. O. Quart.*, 23. köt. 1959, 495. és köv. l.
Habermas, J., *Verwissenschaftlichte Politik und öffentliche Meinung*, in: R. Reich (Hg.), *Festschrift f. H. Barth*, Zürich 1964, 54. és köv. l.
Hennis, W., *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Rousseau*, *Arch. R. Sozphil.*, 43. köt. 1957, 111. és köv. l.
–, *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie, Recht und Staat*, 200/201. f. Tübingen 1957
Hentig, H., *Gedanken zur öffentlichen Meinung*, *Zschrft. Merkur*, Febr. 1963, 113. és köv. l.
Hofstätter, P. R., *Psychologie der öffentlichen Meinung*, Wien 1949
Holtzendorff, F., *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung*, München 1879
Holzen, E., *Wandel und Begriff der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*, Hamburg 1958 (disszertáció)

- Huber, H., Öffentliche Meinung und Demokratie, in: *Festschrift für K. Weber*, Zürich 1950, 34. és köv. 1.
- Hyman, H. H., Toward a Theory of Public Opinion, *P. O. Quart.*, 21. köt. 1957, 54. és köv. 1.
- Katz, Cartwright, McLung Lee, *Public Opinion and Propaganda*, New York 1954
- Landshut, S., Über einige Grundbegriffe der Politik, *Arch. Sozwiss. Sozpol.*, 54. köt. 1925, 36. 1. Különösen Abschn. 11. 59. és köv. 1.: Der circulus vitiosus der öffentlichen Meinung als entscheidender Instanz
- , Volkssouveränität und öffentliche Meinung, in: *Festschrift für Laun*, Hamburg 1953, 579. és köv. 1.
- Lasswell, H. D., Democracy by Public Opinion, in: Berelson és Janowitz, i. m. 469. és köv. 1.
- , The Impact of Public Opinion Research on our Society, *P. O. Quart.*, 21. köt. 1957, 33. és köv. 1.
- Lazarsfeld, P., Public Opinion and Classical Tradition, *P. O. Quart.*, 21. köt. 39. és köv. 1.
- Lee, A. M., Sociological Theory in Public Opinion and Attitude Studies, *Am. Soc. Rev.*, 12. köt. 1947, 312. és köv. 1.
- Lenz, F., *Werden und Wesen der öffentlichen Meinung*, München 1956
- , Die politischen Faktoren der Meinungsbildung, in: *Publizistik*, 5. köt. 1960, 505. és köv. 1.
- Lippmann, W., *Public Opinion*, N. Y., 1961
- Löffler, M. (Hg.), *Die öffentliche Meinung* (mit Beiträgen von A. Arndt, E. Noelle-Neumann, W. Haacke et al.), München–Berlin 1962
- Lowell, A., *Public Opinion and Popular Government*, New York 1913
- Manheim, E., *Die Träger der öffentlichen Meinung*, München 1923
- Minor, D. W., Public Opinion in the Perspective of Political Theory, *West. Pol. Quart.*, 13. köt. 1960, 31. és köv. 1.
- Mischke, R., *Die Entstehung der öffentlichen Meinung im 18. Jahrhundert*, Diss. rer. pol., Hamburg 1958
- Ogle, M. B., *Public Opinion and Political Dynamics*, Boston 1950
- Oncken, H., Politik, Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung, in: *Historisch-Politische Aufsätze und Reden*, 1. köt. Berlin–München 1914, 203. és köv. 1.
- Palmer, P. A., The Concept of Public Opinion in Political Theory, in: Berelson és Janowitz, i. m. 11. és köv. 1.
- Powell, N. J., *Anatomy of Public Opinion*, New York 1951
- Riezler, K., What is Public Opinion?, *Social Research*, II. köt. 1944, 397. és köv. 1.
- Schmidtchen, G., Eine Revision des Begriffs der öffentlichen Meinung, in: *Befragte Nation*, 326. 1.
- Seidel, H., *Vom Mythos der öffentlichen Meinung*, Aschaffenburg 1961

TARTALOM

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ (1990)	7
ELŐSZÓ (1961)	47
I. A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG TÍPUSÁNAK PROPEDEUTIKAI ELHATÁROLÁSA	51
1. § A kiindulópont	51
2. § A reprezentatív nyilvánosság típusáról	55
Kitérés: A reprezentatív nyilvánosság vége – a Wilhelm Meister példáján szemléltetve	63
3. § A polgári nyilvánosság keletkezéséről	66
II. A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRÁI	81
4. § Az alaprajz	81
5. § A nyilvánosság intézményei	85
6. § A polgári család és a közönségre vonatkoztatott személyesség intézményesítése	101
7. § Az irodalmi nyilvánosság viszonya a politikaihoz	110
III. A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓI	116
8. § Az angol fejlődés modellje	116
9. § A kontinentális változatok	127
10. § A polgári társadalom mint a magánautonómia szférája: a magánjog és a liberalizált piac	135
11. § A nyilvánosság ellentmondásos intézményesítése a polgári jogállamban	142
IV. POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG – ESZME ÉS IDEOLÓGIA	154
12. § Public opinion – opinion publique – közvélemény: a toposz előtörténetéről	154

13. § A publicitás mint a politika és a morál közvetítésének elve (Kant) 173
14. § A nyilvánosság dialektikájáról (Hegel és Marx) 189
15. § A nyilvánosság ambivalens felfogása a liberalizmus elméletében (John Stuart Mill és Alexis de Tocqueville) 202

V. A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRAVÁLTOZÁSA 217

16. § A közszféra és a magánszféra tendenciaszerű összefonódása 217
17. § A szociális szféra és az intim szféra polarizálódása 230
18. § A kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig 240
19. § Az elmosódott alaprajz: a polgári nyilvánosság szétesésének fejlődési iránya 259

VI. A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓVÁLTOZÁSA 266

20. § Az írogató magánemberek zsurnalizmusától a tömegközlelési eszközök által nyújtott közszolgáltatásokig – a hirdetés mint a nyilvánosság funkciója 266
21. § A publicitás elvének megváltozott funkciója 283
22. § Előállított nyilvánosság és nem nyilvános vélemény: a lakosság választói magatartása 303
23. § A politikai nyilvánosság a liberális jogállam szociális állammá való transzformációjának folyamatában 316

VII. A KÖZVÉLEMÉNY FOGALMÁRÓL 332

24. § A közvélemény mint államjogi fikció – és a fogalom szociálpszichológiai felbomlása 332
25. § Egy szociológiai tisztázási kísérlet 342

IRODALOMJEGYZÉK 351

UTÓSZÓ (Felkai Gábor) 363

NÉVMUTATÓ 389